T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

TARIM SEKTÖRÜNÜN KÜRESELLEŞMESİ ve TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

(DOKTORA TEZİ)

Ebru KAPDAN

BURSA 2022

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

TARIM SEKTÖRÜNÜN KÜRESELLEŞMESİ ve TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

(DOKTORA TEZİ)

Ebru KAPDAN

Danışman:
Prof. Dr. Nalan ÖLMEZOĞULLARI

BURSA 2022

ÖZET

Yazar adı soyadı	**Ebru Kapdan**
Üniversite	**Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü	**Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim dalı	**İktisat**
Bilim dalı	**İktisat Teorisi**
Tezin niteliği	*Doktora*
Mezuniyet tarihi	**……/……/20….**
Tez danışmanı	**Prof. Dr. Nalan ÖLMEZOĞULLARI**

TARIM SEKTÖRÜNÜN KÜRESELLEŞMESİ
ve TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

Türkiye tarımının, 1980 sonrası geçirdiği dönüşüm yeni bir tarımsal yapının oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu yeni yapı, tarımsal üretimde kendine yeterli olmayı amaçlayan Cumhuriyet Türkiyesinin 1980 sonrasında benimsediği ihracata dayalı büyüme modeline uygun görünse de gıda güvenliğini olumsuz yönde etkilemiştir.

Neoliberal politikaları uygulayan uluslararası ekonomik kurumlarla gerçekleştirilen işbirlikleri, tarım alanında faaliyet gösteren kamu kurumlarının özelleştirilmesini ve tarım sektörünü düzenleyen yasaların serbestleştirilmesini gerektirmiş, bu şekilde açılan alana da çok uluslu şirketler yerleşmiştir.

Çokuluslu şirketler, girdilerden pazarlamaya, üretimden finansmana kadar tarımın her alanında faaliyet göstermekte ve faaliyet gösterdikleri piyasalardaki rekabetçi yapıyı değiştirmektedir. Çokuluslu şirketlerin tarımsal tedarik zincirlerinin ana unsuru haline gelmesiyle birlikte tarımsal piyasalar yoğunlaşmış, bu da özellikle küçük üreticilerin karşı karşıya kaldığı maliyet ve pazarlama sorunlarını daha da artırmıştır.

Diğer yandan, tarımsal ticaretin uluslararası piyasalara açılması ithalat artışıyla sonuçlanmış, ithalat artarken ihracatın aynı hızda artmaması stratejik ürün gruplarında net dış ticaret açıklarına yol açmıştır. Tarım üreticileri maliyet artışları karşısında yeterince desteklenmediğinde oluşan arz açıkları ithalat ile kapatılırken, ihracat olanakları yeterince değerlendirilememektedir.

Türkiye'nin tarımsal dış ticaret yapısına bakıldığında, gıda güvenliğine yönelik ürün gruplarında ithalat eğilimin arttığı, ihracatta ise meyve ve sebzenin öne çıktığı görülmektedir. Küreselleşme, beklendiği gibi yeni bir tarımsal işbölümü getirmiştir. Ancak, tarımsal ihracat gelirleri gittikçe artan ithalat talebini karşılamaya yetmemekte; başka bir deyişle, tarımsal net dış ticaret açık vermektedir.

Anahtar kelimeler: *Küreselleşme, tarım, tarımın küreselleşmesi, Türkiye'de tarımsal dönüşüm.*

ABSTRACT

Name & surname	**Ebru Kapdan**
University	**Bursa Uludag University**
Institute	**Institute of Social Sciences**
Field	
Subfield	
Degree awarded	*PhD.*
Date of degree awarded	**……/……/20….**
Supervisor	**Prof. Dr. Nalan ÖLMEZOĞULLARI**

GLOBALIZATION OF AGRICULTURE AND AGRICULTURAL TRANSFORMATION IN TURKEY

The transformation of Turkish agriculture in the post-1980 period has ended with the formation of a new agricultural structure while being opened to the globalizing world.

However the approach is considered to be in favour of the export-led growth model adopted by the state after 1980s and it aims to be self-sufficient in agricultural production, the results have created a social concerns of agriculture and food security.

Cooperation with some international economic institutions applying and advising Neo-liberal policies necessitated the privatization of State Owned Enterprises operating in agriculture. Additionally, deregulation the agriculture allowed multinational companies operating in this area,

Multinational companies being active in all areas of agriculture, from inputs to marketing, and production to finance, and change the competitive structure of the markets.

While these multinational companies becoming the main players of agricultural supply chains, agricultural markets have intensified and the cost and marketing the product of small producers increased.

On the other hand, opening of agriculture into international markets resulted an increase

in imports. Moreover, increase in export has not increased accordingly and resulted in net foreign trade deficits in some strategic product groups.

While agricultural producers are not supported adequately the gaps of supply is tried to be covered by import from global markets but export cannot have enough competitive power. Turkey has increased import dependency in products such as grains and legumes while fruit and vegetables are in the leading category in export.

Globalization has brought a new type of division of labor in agriculture as expected. However, agricultural export revenues are not enough to meet the import requirements. In another words, Turkish agriculture has given up the food security.

Keywords: Globalization, agriculture, globalisation of agriculture, agriculture transformation in Turkey

ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **vi**
TABLOLAR ..... **xii**
GRAFİKLER ..... **xv**
KISALTMALAR ..... **xviii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIMIN KÜRESELLEŞMESİ

1.1.Küreselleşme 4
1.1.1.Küreselleşmenin Tarihi 5
1.1.2. Küreselleşmenin Göstergeleri 9
1.1.3.Küreselleşme Sürecinde Neoliberal Politikalar 10
1.2. Tarım Sektörünün Küreselleşmesi 13
1.2.1.Tarımsal Üretimin Küreselleşmesi 15
1.2.1.1. Endüstriyel Tarım 18
1.2.1.2. Tohum ve Biyoteknoloji 22
1.2.1.3. Tedarik Zincirlerindeki Değişim ve Çokuluslu Şirketler 27
1.2.2. Tarımsal Ticaretin Küreselleşmesi 31
1.2.3.Tarım Politikalarının Küreselleşmesi 35
1.2.3.1.Tarımda Neoliberal Politikalar 41
1.2.3.2. Uluslarüstü Politika Alanı ve Gelişmekte Olan Ülkeler 42
1.2.3.2.1.Gelişmekte Olan Ülkelerin Sınıflandırılması 45
1.2.3.2.2. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Gelişmekte Olan Ülkelerden Beklenenler 47

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

2.1. Neoliberal Dönem Öncesinde Türkiye'de Tarım Sektörünün Yapısı 53
2.1.1. Kurumsal Yapı 54
2.1.2. Tarım Politikaları 56
2.2. Neoliberal Dönemde Tarımsal Dönüşüm 58
2.2.1. Kamu Reformu 60
2.2.1.1. Kurumsal Yapının Dönüşümü 69
2.2.1.1.1. Özelleştirilen KİT'ler 70
2.2.1.1.2. Yapılandırılan Kamu Kurumları 77
2.2.1.2. Tarımsal Destekleme Sisteminin Dönüşümü 82
2.2.1.2.1. Dünya Bankası Tarım Reformu Uygulama Projesi Kapsamında Doğrudan Gelir Desteği ve Alternatif Ürün Projesi 82
2.2.1.2.2. Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli 84
2.2.2. Tarım Piyasalarında Çokuluslu Şirketler 89
2.2.2.1. Tarımsal Girdi Piyasaları 90
2.2.2.2. Sözleşmeli Tarım Uygulamaları 94
2.2.3. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması 96
2.2.3.1. Pazara Giriş 96
2.2.3.2. İç Destekler ve İhracat Destekleri 99
2.2.3.3. DTÖ Tarım Anlaşması Sonrası Gelişmeler 104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

3.1.Tarımsal Yapının Dönüşümü 110
3.1.1. Tarımsal Hasıla ve İstihdam 111
3.1.2.Tarım Alanları 116
3.1.2.1.Tarım Alanlarının Kullanımı 118
3.1.2.2.Tarım Alanlarının Alternatif Kullanımları 122

3.1.3.Tarım Üreticileri 125
3.2. Tarımsal Üretimin Dönüşümü 128
3.2.1.Tarımsal Girdiler 129
3.2.1.1.Tohum ve Fide 132
3.2.1.2. Enerji ve Yağlar 140
3.2.1.3. Gübre ve Toprak Geliştiriciler 141
3.2.1.4. Tarımsal İlaçlar 144
3.2.1.5. Tarım Makineleri 146
3.2.2.Tarımsal Destekler 148
3.2.2.1.Ayçiçeği 154
3.2.2.2.Buğday 156
3.2.2.3.Çeltik 159
3.2.2.4. Kuru Fasulye 161
3.2.2.5. Fındık 163
3.2.2.6. Mercimek 164
3.2.2.7. Mısır 166
3.2.2.8. Nohut 168
3.2.2.9.Pamuk 170
3.2.2.10.Soya 172
3.2.3.Tarımsal Finansman 173
3.2.4.Tarımsal Üretim ve Pazarlama 181
3.2.4.1.Tarımsal Üretim Miktarları 182
3.2.4.2.Tarımsal Pazarlama 194
3.3.Tarımsal Dış Ticaretin Dönüşümü 200
3.3.1.Tarımsal İthalat 207
3.3.1.1.Tarımsal İthalatın Gelişimi 207
3.3.1.1.1.Tahıllar 212
3.3.1.1.2. Kuru Baklagiller 228
3.3.1.1.3. Yağlı Tohumlar 234
3.3.1.1.4. Sert Kabuklular, Meyveler ve Sebzeler 243
3.3.1.2.Tarımsal İthalatın Bileşimi 246
3.3.1.3.Tarımsal İthalat ve Gümrük Tarifeleri 247
3.3.2.Tarımsal İhracat 250
3.3.2.1.Tarımsal İhracatın Gelişimi 251
3.3.2.1.1.Tahıllar 255
3.3.2.1.2. Kuru Baklagiller 259

3.3.2.1.3.Yağlı Tohumlar 259
3.3.2.1.4. Sert Kabuklular, Meyveler ve Sebzeler 260
3.3.2.2.Tarımsal İhracatın Bileşimi 263
3.3.2.3.Tarımsal İhracat ve İhracat Destekleri 264
3.3.3.Tarımsal Dış Denge 265
3.3.3.1. Tahıllar 267
3.3.3.1.1. Buğday 268
3.3.3.1.2.Arpa 270
3.3.3.1.3.Pirinç 271
3.3.3.1.4. Mısır 272
3.3.3.2. Kuru Baklagiller 272
3.3.3.2.1. Kuru Fasulye 273
3.3.3.2.2. Kırmızı Mercimek ve Yeşil Mercimek 274
3.3.3.2.3. Nohut 276
3.3.3.3. Yağlı Tohumlar 277
3.3.3.3.1. Ayçiçeği 278
3.3.3.3.2. Kolza 279
3.3.3.3.3. Pamuk 280
3.3.3.3.4. Soya 281
3.3.3.4. Sert Kabuklular, Meyveler ve Sebzeler 282
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME 285
KAYNAKLAR 296
ÖZGEÇMİŞ 317

TABLOLAR

Tablo 1.Sanayileşme Düzeyleri, 1750–1913 7
Tablo 2. Ekonomik Küreselleşmenin Boyutlarına Göre Göstergeler 9
Tablo 3. Tarım Sektöründe Küreselleşmenin Göstergeleri 14
Tablo 4. Dünyanın En Büyük Beş Tarım Makinesi Şirketi 20
Tablo 5. Dünyanın En Büyük On Gübre Şirketi 21
Tablo 6. Tarımsal Kimya ve Tohum Endüstrisinde Dijital Tarım Yatırımları 22
Tablo 7. 2000'lerin Başında Tarım Sektörünün Farklı Katmanlarında Yoğunlaşma 29
Tablo 8. 1990'lı ve 2000'li Yıllarda Tarım ve Sanayide İhracat Büyüme Hızları 32
Tablo 9. Tarım Politikası Yaklaşımları 38
Tablo 10. Bölgelere Göre Gelişmekte Olan Ülkelerin Tarımsal Özellikleri 44
Tablo 11. Gelir Grubuna Göre Gelişmekte Olan Ülkelerin Tarımsal Özellikleri 44
Tablo 12. Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından DTÖ Tarım Anlaşması 51
Tablo 13. Tarımın GSYİH Payı ve Ortalama Büyümesi 54
Tablo 14. Tarımsal Kurumlar ve İşlevleri 55
Tablo 15. Türkiye'de Kullanılan Destekleme Politikası Araçları 58
Tablo 16. SBYKP ve DKP'de Tarıma İlişkin Hedefler 62
Tablo 17. Tarımda 2000 Sonrası Yasal Düzenlemeler 64
Tablo 18. Özelleştirilen KİT'ler 72
Tablo 19. Şeker Yasası ve TŞFAŞ'nin Özelleştirilmesinden Sonra Türkiye'de Şeker Piyasası 76
Tablo 20. Yapılandırılan Kamu Kurumları 78
Tablo 21.Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli 85
Tablo 22. Gübre Tüketimi ve TZDK Payı (1983–1992) 93
Tablo 23. Gübre Üretimi, Tüketimi ve İthalatı (ton) 93
Tablo 24. Seçilmiş Tarım Ürünleri İçin Taahhüt Edilen ve Uygulanan Gümrük Vergisi Oranları (%) 98
Tablo 25. Eşdeğer Destek Ölçümü Yöntemine Göre Hesaplanan İç Destekler (1986–1988) 101
Tablo 26. Miktar Cinsinden İhracat Sübvansiyonu İndirim Taahhütleri (Bin ton) 103
Tablo 27. Tarımsal Hasıla ve GSYİH içindeki Payı (2009=100) 114
Tablo 28. Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı 115
Tablo 29. Tarım Alanları (Bin Ha) 117

Tablo 30. Tohum İthalatı (Ton) 135
Tablo 31. Tohum İthalatı (Bin USD) 136
Tablo 32. Türkiye'de İmal Edilen Seçilmiş Tarımsal Mekanizasyon Araçlarının Kapasite Kullanım Oranları 147
Tablo 33.Tarım Üreticilerine Bütçeden Yapılan Ödemelerin Dağılımı (%) 152
Tablo 34. Seçilmiş Tarımsal Destekleme Ödemeleri (milyon lira) 152
Tablo 35. Ayçiçeğine Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 155
Tablo 36. 1 kg Ayçiçeği ile Alınabilecek Girdi Miktarları 156
Tablo 37. Buğdaya Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 157
Tablo 38. 1 kg Buğday ile Alınabilecek Girdi Miktarları 158
Tablo 39. Çeltiğe Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 160
Tablo 40. 1 kg Çeltik ile Alınabilecek Girdi Miktarları 160
Tablo 41. Kuru Fasulyeye Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 161
Tablo 42. 1 kg Kuru Fasulye ile Alınabilecek Girdi Miktarları 162
Tablo 43. 1 kg Fındık ile Alınabilecek Girdi Miktarları 164
Tablo 44. Mercimeğe Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 165
Tablo 45. 1 kg Mercimek ile Alınabilecek Girdi Miktarı 166
Tablo 46. Mısıra Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 167
Tablo 47. 1 kg Mısır ile Alınabilecek Girdi Miktarı 168
Tablo 48. Nohuta Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 169
Tablo 49. 1 kg Nohut ile Alınabilecek Girdi Miktarları 170
Tablo 50. Pamuğa Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 171
Tablo 51. 1 kg Pamuk ile Alınabilecek Girdi Miktarı 172
Tablo 52. Soyaya Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg) 173
Tablo 53. 1 kg Soya ile Alınabilecek Girdi Miktarları 173
Tablo 54. Mevduat Bankalarınca Verilen Tarımsal Kredilerin Bankalara Göre Dağılımı (milyon TL) 175
Tablo 55. Mevduat Bankalarınca Verilen Tarımsal Krediler (bin TL) 180
Tablo 56. Bitkisel Ürünlerde Kendine Yeterlilik Oranı (%) 184
Tablo 57. Toplam İhracat, Tarımsal İhracat ve Tarımsal İhracatın Toplam İhracata Oranı 202
Tablo 58. Toplam İthalat, Tarımsal İthalat ve Tarımsal İthalatın Toplam İthalata Oranı 202
Tablo 59. Buğday İthalatının Tarımsal İthalat İçindeki Yeri 216

Tablo 60. Türkiye'nin Dünya Tahıl İthalatı İçindeki Payı 217
Tablo 61. Dünya Tahıl İthalatında İlk Beş Ülke 218
Tablo 62. Dünya Buğday İthalatında Türkiye'nin Yeri 219
Tablo 63. Türkiye'nin Buğday İthal Ettiği İlk Beş Ülke ve İthalat Değerleri 220
Tablo 64. Türkiye'nin Pirinç İthal Ettiği İlk Beş Ülke ve İthalat Değerleri 225
Tablo 65. Dünyada ve Seçilmiş Ülkelerde Yağlı Tohum Üretim Düzeyleri (2019-2020) 235
Tablo 66. Tarım Ürünlerine Uygulanan Ortalama Gümrük Tarifeleri 248
Tablo 67. Türkiye'de Tahıl Ürünlerinde Uygulanan Ortalama Tarife Oranları (2020) 248
Tablo 68. Seçilmiş Tarım Ürünlerinde İthalat Vergisi Önlemleri (2020-2021) 249
Tablo 69. Türkiye'nin Buğday İhracatı Yaptığı İlk Beş Ülke 258

GRAFİKLER

Grafik 1.Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürünlere Ayrılan Tarım Alanları (2001-2020) 119
Grafik 2. Sebze ve Meyveye Ayrılan Tarım Alanları (2001-2020) 121
Grafik 3. Süs Bitkilerine Ayrılan Tarım Alanları (2011-2020) 122
Grafik 4. Tarımsal Üretici Fiyat Endeksi 130
Grafik 5. Tarımsal Girdi Fiyat Endeksi (2015=100) 131
Grafik 6. Tohum ve Fide Fiyat Endeksi (2015=100) 133
Grafik 7. Tohum İhracat ve İthalatı (ton) 138
Grafik 8. Tohum İhracat ve İthalatı (bin USD) 139
Grafik 9. Enerji Ürünleri Fiyat Endeksi (2015=100) 140
Grafik 10. Gübre Fiyat Endeksi (2015=100) 142
Grafik 11. Kimyasal Gübre Kullanımı (Bin ton) 143
Grafik 12. Gübre Üretimi, Kullanımı ve Üretim ve Kullanım Arasındaki Fark 144
Grafik 13. Tarımsal İlaçlar Fiyat Endeksi (2015=100) 145
Grafik 14. Tarımsal İlaç Kullanımı (Ton) 146
Grafik 15. Üretici Desteklerinin Tarımsal Hasılaya Oranı 149
Grafik 16. Tarımsal Destekleme Ödemelerinin GSYİH içindeki Payı 150
Grafik 17. Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Bütçe Giderleri içindeki Payı 151
Grafik 18. Tarımsal Destekler, Mevduat Bankalarınca Verilen Tarımsal Krediler ve Tarımsal Desteklerin Tarımsal Kredilere Oranı 153
Grafik 19. Tarım Kredi Kooperatifleri ve Banka Kredileri Karşılaştırması 178
Grafik 20. Takipteki Kredilerin Gelişimi 180
Grafik 21. Takipteki Kredilerin Toplam Kredilere Oranı 181
Grafik 22. Seçilmiş Tarım Ürünlerinde Yeterlilik Oranları (2021) 186
Grafik 23. Tahıl Üretimi ve Ekim Alanları 188
Grafik 24. Kuru Baklagil Üretimi ve Ekim Alanları 189
Grafik 25. Yağlı Tohumlar Üretimi 190
Grafik 26. Sert Kabuklular Üretimi 191
Grafik 27. Meyve Üretimi 191
Grafik 28. Sebze Üretimi 193
Grafik 29. Tarımsal Dış Ticaret Hacminin Gelişimi 204

Grafik 30. Tarımsal Net Dış Ticaretin Gelişimi (2013-2020) 205
Grafik 31. Tarımın Dışa Açıklık Oranı 206
Grafik 32. Tarımsal İthalatın Miktar Cinsinden Gelişimi 209
Grafik 33. Tarımsal İthalatın Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 211
Grafik 34. Tahıl İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 212
Grafik 35. Buğday İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 214
Grafik 36. Arpa İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 221
Grafik 37. Pirinç İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 223
Grafik 38. Mısır İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 227
Grafik 39. Kuru Baklagil İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 229
Grafik 40. Kuru Fasulye İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 230
Grafik 41. Nohut İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 232
Grafik 42. Yeşil Mercimek İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 233
Grafik 43. Kırmızı Mercimek İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 234
Grafik 44. Yağlı Tohumlar İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 236
Grafik 45. Ayçiçeği İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 238
Grafik 46. Kolza İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 240
Grafik 47. Pamuk İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 241
Grafik 48. Soya İthalatının Miktar ve Değer Cinsinden Gelişimi 242
Grafik 49. Meyve ve Sert Kabuklular İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 244
Grafik 50. Sebze İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 245
Grafik 51. Tarımsal İthalatın Bileşimindeki Değişmeler (Parasal) 246
Grafik 52. Tarımsal İhracatın Miktar Cinsinden Gelişimi 253
Grafik 53. Tarımsal İhracatın Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 254
Grafik 54. Tahıl İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 256
Grafik 55. Buğday İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 257
Grafik 56. Kuru Baklagil İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 259
Grafik 57. Yağlı Tohumlar İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 260
Grafik 58. Meyve ve Sert Kabuklular İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 261
Grafik 59. Sebze İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 263
Grafik 60. Tarımsal İhracatın Bileşimindeki Değişmeler (Parasal) 264

Grafik 61. Tarımsal İthalat, İhracat ve Net Dış Ticaretin Miktar Cinsinden Gelişimi.....266
Grafik 62. Tarımsal İthalat, İhracat ve Net Dış Ticaretin Parasal Değer Cinsinden Gelişimi.....267
Grafik 63. Tahıl Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 268
Grafik 64. Buğday Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 269
Grafik 65. Arpa Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi.....270
Grafik 66. Pirinç Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 271
Grafik 67. Mısır Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 272
Grafik 68. Kuru Baklagil Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 273
Grafik 69. Kuru Fasulye Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi.....274
Grafik 70. Kırmızı Mercimek Net Dış Ticaretinin Miktar Cinsinden Gelişimi.....275
Grafik 71. Yeşil Mercimek Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi.....276
Grafik 72. Nohut Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Gelişimi 277
Grafik 73. Yağlı Tohumlar Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi.....278
Grafik 74. Ayçiçeği Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 279
Grafik 75. Kolza Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 280
Grafik 76. Pamuk Net Dış Ticaretinin Miktar ve Değer Cinsinden Gelişimi.....281
Grafik 77. Soya Net Dış Ticaretinin Miktar ve Değer Cinsinden Gelişimi.....282
Grafik 78. Meyveler ve Sert Kabuklular Net Dış Ticaretinin Miktar ve Değer Cinsinden Gelişimi 283
Grafik 79. Sebze Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi 284

KISALTMALAR

AB : Avrupa Birliği

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

AÜP : Alternatif Ürün Projesi

BM : Birleşmiş Milletler

ÇAYKUR : Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü

ÇKS : Çiftçi Kayıt Sistemi

DGD : Doğrudan Gelir Desteği

DKP : Dokuzuncu Kalkınma Planı

DPT : Devlet Planlama Teşkilatı

DTÖ : Dünya Ticaret Örgütü

EDÖ : Eşdeğer Destek Ölçümü

FAO : Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü

GATT : Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması

GDO : Genetiği Değiştirilmiş Organizma

GSYİH : Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

HICs : Yüksek Gelirli Ülkeler (High Income Countries)

ILO : Uluslararası Çalışma Örgütü

IMF : Uluslararası Para Fonu

KİT : Kamu İktisadi Teşebbüsü

LDCs : En az gelişmiş ülkeler (Least Developed Countries)

LICs : Düşük Gelirli Ülkeler (Low Income Countries)

LMICs : Düşük Orta Gelirli Ülkeler (Low Medium Income Countries)

NAEX : Net Tarım İhracatçısı Olan Ülkeler (Net Agricultural Exporting)

NAIM : Net Tarım İthalatçısı Olan Ülkeler (Net Agricultural Importing)

NBŞ : Nişasta Bazlı Şeker

NFEX : Net Gıda İhracatçısı Olan Ülkeler (Net Food Exporting)

NFIDCs : Net Tarım İhracatçısı Gelişmekte Olan Ülkeler

NFIM : Net Gıda İthalatçısı Olan Ülkeler (Net Food Importing)

OECD : Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

OTP : Ortak Tarım Politikası

ÖYK : Özelleştirme Yüksek Kurulu

R.G. : Resmi Gazete

SBYKP : Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

SDT : Özel ve Lehte Muamele (Special and Differential Treatment)

SECAL : Sektörel Kredi Anlaşması

TBB : Türkiye Bankalar Birliği

TCZB : T.C. Ziraat Bankası

TDÖ : Toplu Destek Ölçümü

TEKEL : Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri A.Ş.

TİGEM : Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü

TKKB : Tarım Kredi Kooperatifleri Birliği

TMO : Toprak Mahsulleri Ofisi

TRUP : Tarım Reformu Uygulama Projesi

TSKB : Tarım Satış Kooperatifleri Birliği

TŞFAŞ : Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

TÜGSAŞ : Türkiye Gübre Sanayi A.Ş.

TVF : Türkiye Varlık Fonu

TZDK : Türkiye Zirai Donatım Kurumu

UMICs : Yüksek Orta Gelirli Ülkeler (Upper Medium Income Countries)

USDA : Amerikan Tarım Bakanlığı

WFP : Dünya Gıda Programı

WHO : Dünya Sağlık Örgütü

YBYKP : Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

YEMSAN : Yem Sanayi A.Ş.

YPK : Yüksek Planlama Kurulu

GİRİŞ

Küreselleşme, tarihin akışı boyunca farklı zamanlarda ve farklı biçimlerde ortaya çıkmış, ancak her ortaya çıkışında dünyayı güçlü biçimde etkilemiş bir olgudur. Kavramsal açıdan çok tartışılan bu olgu, Kant'ın ele aldığı biçimiyle bir *fenomen*dir; duyularla kesin olarak algılanabilmekte ve çeşitli göstergelerle kanıtlanabilmektedir. Küreselleşme dalgası yükselmeye başladığında, teknolojik gelişmelerin yardımıyla fiziksel olarak küçülen ve yetkinleşen dünyada, hız, her türden etkileşim ve ekonomik faaliyetler artmakta, serbestlikten yana yeni düşünceler daha çok taraftar bulmakta ve güncel politikalar bu yeni düşünceler çevresinde oluşmaktadır.

Sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan son küreselleşme hareketi, diğerlerinden farklı olarak, daha önceleri yerel bir ekonomik faaliyet olarak kabul edilen ve yine bir küreselleşme çağı olan coğrafi keşifler çağında ticareti yoğunlaşan baharatlar hariç, ürünleri uluslararası ticarete pek fazla konu olmayan tarımı da etkilemiştir. Tarımın küreselleşmesi başlı başına yeni bir olgudur. 1960'larda gerçekleştirilen Yeşil Devrim tarıma bir yandan yeni teknolojiler ve yeni yaklaşımlar getirirken, diğer yandan daha önce tarım alanında uygulanmamış yeni politikaların uygulanmasını da gerektirmiştir. Bu politikalar, temelleri on dokuzuncu yüzyılda Adam Smith tarafından atılan Klasik düşüncenin yirminci yüzyıldaki ardılı olan Neo klasik düşünceden kaynaklanmakta olup özelleştirmeleri, başta devlet destekleri ve ticaret engelleri olmak üzere piyasayı bozucu etkide bulunan kamu müdahalelerinin ortadan kaldırılmasını, kısacası, tüm yönleriyle serbest piyasaya geçilmesini önermektedir.

Bu önermeler, gıdaya kolay erişilebilen bir dünya ideali doğrultusunda kabul görürken, kısmen yerine gelmiş olan bu ideale son derece ters düşen bazı gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Küreselleşen tarım sektörü büyük bir dönüşümden geçtiğinden, sürece katılan ülkelerin bu dönüşüme uyum sağlamaları ve kendilerine önerilen politikaları küreselleşmeden fayda sağlayabilecekleri biçimde uygulamaları son derece önemli hale gelmektedir. Ancak gelişmiş dünyanın dışında kalan pek çok ülke bu dönüşüme uyum sağlayamamış ve tarım piyasalarını küresel piyasalara açarken yerel

üstünlüklerinden yararlanamamışlardır. Türkiye de küreselleşmeden olumsuz etkilenen ülkelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

1980 sonrasında IMF ve Dünya Bankası ile yaptığı anlaşmalar doğrultusunda tarım sektöründe faaliyet gösteren pek çok kamu kurum ve kuruluşunu özelleştiren ve özel şirketlere daha geniş bir alan açan yasalar yapan Türkiye, aynı zamanda DTÖ üyeliği çerçevesinde ticaret engellerini de ortadan kaldırmaya hazırlanmıştır. Seksenli yıllarda başlayan bu dönüşümün sonuçlarının yavaş yavaş görülmeye başlandığı iki binli yıllar ise tarım sektörü için tam bir kırılma dönemi olmuştur.

Türkiye'nin tarım sektörünün küreselleşmeye uyum sağlamak yönünde ekonomik ve politik bir seçim yapıldıktan sonra nasıl bir dönüşümden geçtiğini ve bu dönüşümün sonuçlarını göstermeyi amaçlayan bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm tarımın küreselleşmesine, ikinci bölüm Türkiye tarımının dönüşümüne, üçüncü bölüm bu dönüşümün sonuçlarına ayrılmıştır. Birinci bölümde tarımın küreselleşmesi ele alınırken, öncelikle küreselleşme kavramına açıklık getirilerek küreselleşmenin tarihine yer verilmiş, daha sonra küreselleşmenin olgusal olarak hangi göstergeler aracığıyla gösterilebileceğine ve neoliberal politikalarla ilişkisine değinilmiştir. Birinci bölümün ikinci alt başlığı tarımın küreselleşmesine ilişkin olup küreselleşme üretim, ticaret ve politikalar olmak üzere üç ayrı eksende değerlendirilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünün konusu Türkiye'deki tarımsal dönüşümdür. 1980 öncesi dönem *küreselleşme öncesi dönem* olarak nitelendirilerek ayrıca ele alınmış, daha sonra küreselleşme sürecinde yaşanan dönüşümün ele alınmasına geçilmiştir. Bu dönüşümün öncülü olan serbest piyasa anlayışına geçiş sürecine ve işbirliklerine karşılık getirdikleri koşullarla bu anlayışı inşa eden Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankasına kamu reformu başlığı altında yer verilirken, bu dönüşümün diğer iki önemli unsuru olan çok uluslu şirketlere ve Dünya Ticaret Örgütüne diğer alt başlıklarda yer verilmiştir. Başta özelleştirmeler olmak üzere kurumsal yapıyı dönüştüren pek çok uygulama, kredi ve proje anlaşmaları çerçevesinde çıkarılan yasalar, çokuluslu şirketlerin tedarik zincirine etkileri, yoğunlaşan girdi ve ürün piyasaları, yeni üretim biçimleri ve DTÖ Tarım Anlaşmasının getirdikleri yine bu bölümde ele alınmaktadır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü, ikinci bölümde konu edilen dönüşümün sonuçlarına ayrılmıştır. Bu sonuçlar, tarımsal yapı, tarımsal üretim ve tarımsal ticaret bağlamında değerlendirilmiş ve yapılan değerlendirmeler TÜİK, Tarım Bakanlığı, OECD, FAO gibi kurumlardan elde edilen verilerle hazırlanan tablo ve grafiklerle desteklenmiştir.

Tarımsal yapının ele alındığı birinci alt başlıkta, tarımsal hasıla ve istihdamın, tarım alanlarının kullanımının ve tarım üreticilerinin üretim ve yaşam koşullarının nasıl bir dönüşümden geçtiğine yer verilmektedir. Üçüncü bölümün ikinci alt başlığının konusu üretim yapısının dönüşümüdür. Küreselleşmeyle birlikte değişen piyasa yapısının, tarımsal üretim sürecinin ilk aşaması olan girdilerin sağlanması üzerindeki etkileri, bu aşamada üreticilerin karşısına çıkan maliyet baskısı ve bu baskıyı telafi edecek unsurların başında gelen devlet desteklerinin son yıllardaki değişimi bu başlık altında incelenmektedir.

Bu alt başlıkta aynı zamanda tarım üreticilerinin finansman kanallarının nasıl değiştiğine de yer verilmektedir. Devlet bankalarından özel bankalara kayan finansman yükü, üreticiler üzerinde en az girdilerden kaynaklanan maliyet baskısı kadar ağır bir yük oluşturmaya başlamıştır. Bu ağır maliyetler karşısında tarımsal ürünlerin üretim miktarları genellikle olumsuz yönde etkilenmiştir. Tarımsal ürünlerin üretim miktarlarının fiziksel ve parasal değerlerindeki değişmelerin grafikler eşliğinde sunulduğu bu alt başlıkta son olarak tedarik zincirinin son aşaması olan pazarlama konusu ele alınmaktadır. Küreselleşme, ürünlerin pazarlanması aşamasında her aşamada olduğu gibi çok uluslu şirketlerin oynadığı rolü artırırken, devletin oluşturduğu yeni pazarlama sistemleri de üreticilerin küresel piyasalara uyum sağlamasını temel almaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünün son alt başlığı ise, tarımsal ticaret yapısındaki dönüşümü ortaya koymaktadır. Tarımsal ithalat ve ihracatın gelişimine ayrı ayrı yer verildikten sonra net dış ticaretin gelişimi de seçilmiş ürün ve ürün grupları bağlamında ele alınmakta ve Türkiye'nin tarımsal ticaret yapısının küreselleşmenin getirdiği işbölümü anlayışına ne ölçüde uyum sağladığı ve küreselleşmenin getirdiği fırsatlardan yeterince yararlanıp yararlanmadığı araştırılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TARIMIN KÜRESELLEŞMESİ

1.1.Küreselleşme

Küreselleşme, ekonomik anlamda emek, sermeye, mal ve hizmetlerin; sosyal ve kültürel anlamda fikirler ve eylemlerin yerellikten uzaklaşmasını açıklayan bir kavramdır. Küreselleşme tanımlarının çoğu, dünyanın farklı yerlerindeki unsurların karşılıklı bağlı hale gelmesi, uluslararası akımların yoğunlaşması ve dünyanın bütünleşmesine işaret eder.

Mittelman'a göre, küreselleşme, ekonomi alanında çalışma ve geçim tarzlarının değiştiği, politika alanında yeni otoritelerin ağırlık kazandığı ve kültür alanında bireyciliğin öne çıktığı tarihsel bir dönüşümdür. Bu dönüşüm piyasanın baskısı ile başlamakta, ancak sürdürülmesinde politik irade önemli bir rol üstlenmektedir (2000: 6-7). Diğer yandan bu dönüşüm, ekonomik ve politik gücü yeniden dağıtmakta ve uluslararası güç hiyerarşisini değiştirmektedir (Held v.dğr., 1999: 20). Bu değişim yeni kutuplaşmalara da yol açabilmektedir. Bauman'a göre küreselleşme, insanların içinde yaşadığı koşulların benzeşmesinden çok ayrışmasına neden olan bir süreçtir (1998: 18).

Küreselleşme, ekonomik ve sosyal ilişkileri dönüştüren bir süreç olarak kendini, ilişkileri geniş bir alanda yoğunlaştırarak, hızlandırarak ve yerel ile küresel arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak gösterir. (Held v.dğr., 1999: 16).

i. *Genişlik:* Ekonomik ve sosyal ilişkiler o denli sınırlar ötesine yayılır ki, dünyanın bir yerindeki olaylar, kararlar ve eylemler dünyanın başka bir yerindeki bireyler ve toplumlar için de önemli hale gelir.

ii. *Yoğunluk:* Sınırlar ötesi ilişkiler o denli yoğunlaşır ki, karşılıklı bağlılıkta fark edilebilir bir artış ve uluslar üstü etkileşim kalıpları ortaya çıkar.

iii. *Hız:* Küresel etkileşimlerin hızı o denli artar ki, ulaşım ve iletişim sistemlerinin gelişim hızı, fikirlerin, malların, bilginin, sermayenin ve emeğin küresel akışının potansiyel hızına yükselir.

iv. *Etki:* Yerel ve küresel olan o denli birbirinin içine geçer ki, yerel olayların küresel sonuçları olduğu görülebilirken, küresel olayların etkileri de yerelde görülebilir.

Giddens, ilişkilerin belirli bir yerin sınırlamalarının dışına çıkarak daha geniş bir alan üzerinde yeniden yapılanmasının "uzmanlaşmış sistemler"e dayandığını ileri sürer (1990: 34). Uzmanlaşmış sistemler, yeni organizasyon biçimleriyle birlikte küresel ilişkilerin düzenlenmesi ve kurumsallaşması için yeni yollar sağlamaktadır. Taşımacılık ve iletişim sistemleri, ürünlerin yerküre etrafında hareket etmesini olanaklı kılarken, Ar-Ge sistemleri, ürünlerin geliştirilmesine katkıda bulunmakta, yasal ve düzenleyici sistemlerse, küresel mal ve finans piyasalarını biçimlendirmektedir.

1.1.1.Küreselleşmenin Tarihi

Pek çok yazar küreselleşmenin doğrusal bir çizgide ilerlemediği, dalgalar halinde ortaya çıktığı görüşünde birleşirken, bu dalgaların hangi dönemlere karşılık geldiği konusunda farklı görüşlere sahiptir (Günsoy, 2006: 10). Bazı yazarlar, küreselleşmenin Colomb'un okyanusa açılmasıyla başladığını ileri sürer. Flynn ve Giraldez'e göre, 1570'lerde ticaret Avrupa, Amerika, Asya ve Afrika'yı birbirine bağlamış ve böylece bir dünya ekonomisi doğmuştur (2002: 3). Exenberger'e göre, dünya 15. yüzyılda çağdaşları için bile açıkça değişmiştir. Avrupalılar dış dünyayla bağlarını güçlendirmişler ve daha önce bilmedikleri yerlerle ilişkili hale gelmişlerdir. Dünyayı saran küresel gelişmeleri görmezden gelmek güçtür (2004: 14).

Yeni kıtaların bulunması ve bu kıtaların Avrupa krallıklarına bağlanması, başlangıçta bir serüven olarak görülen okyanus ötesi yolculuğun, krallar, soylular ve tüccarlar için yararlı sonuçlar doğurduğunu kanıtlamıştır. Krallar egemenliklerini geniş bir coğrafyaya yaymışlardır.* Ancak ticaret, Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan şirketleri gibi devlet destekli tekellerin egemenliğindedir. Bu nedenle Asya veya Amerika ile Avrupa'daki fiyatların rekabet yoluyla yakınsaması söz konusu olmamıştır (Williamson,

* 1499'dan sonra İspanya Kralı Manuel'in unvanı, "Portekiz ve Cezayir kralı, Gine hükümdarı ve Etiyopya, Arabistan, İran ve Hindistan deniz seyri-seferleri ve ticaretinin fatihi"dir.

2002: 7). Buna karşın 1500–1800 yılları arasında dünya ticaretindeki artış, üretim artışının üzerinde, yıllık ortalama yüzde 1,1 düzeyindedir. 1800'lü yılların ikinci yarısına gelindiğinde ticaret tarifeleri, elli yıl boyunca seyredeceği düzeylerin en düşük yeri olan yüzde 10 düzeyine inmiştir (Williamson, 2002: 57).

1600–1870 yılları arasındaki bu gelişmeler Avrupa'nın sanayileşmesiyle sonuçlanmıştır. Aşağıdaki Tablo 1, 1750–1913 yılları arasında çeşitli ülke ve ülke gruplarının sanayileşme düzeylerini göstermektedir. İngiltere'nin 1900 yılındaki sanayileşme düzeyi 100 olarak kabul edilmiştir. 1750 yılında İngiltere'nin sanayileşmesi 7 olan dünya ortalamasına çok yakınken, hızla artarak 1860 yılında 64 düzeyine, 1890 yılında 87 düzeyine yükselmiştir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin dünya ortalamasının altında olan sanayileşme düzeyi 1900-1913 yılları arasında İngiltere'nin sanayileşme düzeyine gelirken, Hindistan'ın 1750 yılında dünya ortalamasıyla aynı olan sanayileşme düzeyi, 1890'da 2 düzeyine gerilemiştir. Aynı dönemde Çin de Hindistan gibi sanayisizleşerek üçüncü dünya ülkelerinden biri haline gelmiştir.

Tablo 1.Sanayileşme Düzeyleri, 1750–1913

İngiltere 1900=100	**1750**	**1800**	**1830**	**1860**	**1890**	**1900**	**1913**
Gelişmiş Ülkeler	8	8	11	16	24	35	55
Avrupa	8	8	11	17	23	33	45
Avrupa (İngiltere hariç)	7	8	9	14	21	36	57
Avusturya Macaristan	7	7	8	11	15	23	32
Belçika	9	10	14	28	43	56	88
Fransa	9	9	12	20	28	39	59
Almanya	8	8	9	15	25	52	85
İtalya	8	8	8	10	12	17	26
Rusya	6	6	7	8	10	15	20
İspanya	6	7	8	11	14	19	22
İsveç	7	8	9	15	24	41	67
İsviçre	7	10	16	26	39	67	87
İngiltere	10	16	25	64	87	100	115
Avrupa Dışı	**7**	**7**	**11**	**17**	**33**	**63**	**116**
Kanada		5	6	7	10	24	46
Amerika Birleşik Devletleri	4	9	14	21	38	69	126
Japonya	7	7	8	7	9	12	20
Üçüncü Dünya	**7**	**6**	**6**	**4**	**3**	**2**	**2**
Çin	8	6	6	4	4	3	3
Hindistan	7	6	6	3	2	1	2
Brezilya				4	4	5	7
Meksika				5	4	5	7
Dünya	**7**	**6**	**7**	**7**	**9**	**14**	**21**

Kaynak: Baldwin, 1999: 4

Sömürgeleştirme sürecinin beraberinde getirdiği sanayisizleşmenin sonucunda, 18. yüzyıla kadar dünya tekstil üretiminin lideri olan Hindistan, 19. yüzyıl başlarında tekstil ürünleri gereksiniminin üçte ikisini ithal eden, karşılığında ham pamuk ihracatı yapan bir çevre ekonomisine dönüşmüştür (Yeldan, 2001: 16). İngiltere'nin tekstil sanayi, sömürgesi olan Hindistan'da uyguladığı toprak vergisi sistemi ile elde ettiği ucuz pamuk sayesinde gelişirken, pamuk yetiştirmek için kullanılan topraklardaki artış Hindistan'da gıda üretiminin azalmasına neden olmuştur (Kloby, 2004: 218). Gelişmekte olan ülkelerde gıda üretimini olumsuz yönde etkileyen "ihraç ekini" sorunu günümüzde de önemini korumaktadır.

Bazı yazarlar, küreselleşme göstergelerini kapitalizmin tarihinde aramaktadır. Bu yaklaşıma göre, dünya kapitalizminin son iki yüz yıllık tarihi iki küreselleşme evresinden geçildiğine işaret etmektedir. Yeldan'a göre, bu evrelerden birincisi, sanayi devrimini

izleyerek 1870–1914 yılları arasında gerçekleşmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ve ulus devletlerin bağımsız kalkınma ve ticaret politikaları ile şekillenen 1914–1960 yılları ara bir evredir. Bu ara evreden sonra dünya kapitalizmi ikinci küreselleşme evresine girmiştir (2001: 14).

1870–1914 yılları arasında yaşanan ilk küreselleşme evresinde hızlı bir teknolojik gelişim ve sanayileşme görülmektedir. Teknolojik gelişmeler, 1730'larda dokuma tezgahlarında başlamış, 1820'lerde demiryollarında, 1840'larda buhar gücüne dayalı okyanus ötesi gemi taşımacılığında kendini gösterirken, 1800'lü yıllar boyunca sanayide çalışan işgücünün toplam işgücüne oranı yüzde 30 düzeyinden yüzde 50 düzeyine yükselmiştir (Yeldan, 2001: 15). Keynes 1919 yılında şöyle yazmaktadır: "1914 Ağustosunun sonunda gelinen çağ insanoğlunun ilerleyişinde ne kadar olağanüstü bir dönem! (…) Londra sakinleri, yataklarında sabah çaylarını yudumlarken, dünyanın her yanından çeşitli ürünleri telefonla sipariş verebiliyorlar (...) eğer isterlerse, hemen, gemiler sayesinde herhangi bir ülkeye pasaport veya diğer formaliteler olmaksızın ucuz ve konforlu bir biçimde seyahat edebiliyorlar..." (Sachs v.dğr., 1995: 9).

Birinci küreselleşme evresindeki eğilimler 1914–1960 ara evresinden sonra da sürmüş, yeni mal ve hizmetler ortaya çıkarken, ulaşım ve iletişim maliyetleri çarpıcı bir biçimde düşmüştür. 1980'li yıllardan bu yana hava ve deniz yolu taşımacılığında ortalama maliyetlerin azalması sonucu, bu yollarla taşınan yük miktarının arttığı ve ticaretin canlandığı görülmektedir (Ellwood, 2007: 18).

İkinci küreselleşme evresinde gerçekleşen değişimlerin en önemlisi üretim ve ticarette çokuluslu şirketlerin payının artması olmuştur. Teknolojik gelişmeler, taşıma giderlerinin azalması ve ticaretin serbestleşmesi şirketlerin etkinliklerini farklı bölgelere dağıtmasını kolaylaştırdığından, çokuluslulaşan şirketler 1970'lerin başından bu yana üretim ve ticareti yer yer devletleri de aşan ölçüde etkileyen önemli bir unsur haline gelmişlerdir.

1.1.2. Küreselleşmenin Göstergeleri

Küreselleşme çok boyutlu bir kavramdır. Kültürel açıdan davranış ve düşüncelerin tektipleşmesini ifade ederken, politik açıdan neoliberalizmin yaygınlaşmasını, ekonomik açıdan üretim faktörlerinin ve malların serbest dolaşımını ifade eder. Ekonomik küreselleşme küreselleşmenin ayrı bir boyutu olmaktan çok diğer boyutları da büyük ölçüde kapsamakta ve küreselleşme kavramının geniş bir kısmına karşılık gelmektedir. Bu nedenle pek çok yerde küreselleşme dendiğinde ekonomik küreselleşme anlaşılmaktadır.

Küreselleşme çeşitli boyutların iç içe geçtiği karmaşık bir süreç olduğu için ölçülmesinde yararlanılabilecek göstergelerin dikkatli bir biçimde seçilmesi gerekir. Seçilen göstergeler tekil olarak kullanılabileceği gibi, biraraya getirilip bileşik göstergeler veya endeksler de oluşturulabilir (Günsoy, 2006: 11).

Aşağıdaki tabloda ekonomik küreselleşmenin ölçülmesinde yararlanılabilecek bazı göstergelere yer verilmiştir. Ekonomik küreselleşmenin üretim, ticaret, politika gibi alt boyutları ayrı ayrı ele alınarak seçilen bu göstergeler, belirli bir bölgenin veya sektörün ne ölçüde küreselleştiğini göstermeye yardım edecektir.

Tablo 2. Ekonomik Küreselleşmenin Boyutlarına Göre Göstergeler

Üretimin Küreselleşmesi	-Çokuluslu şirketlerin üretimdeki payı ve aralarındaki anlaşma ve birleşmeler -Doğrudan yabancı yatırımlar
Ticaretin Küreselleşmesi	-Dış ticaret hacmi -Dış ticaret hacminin Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya oranı -Gümrük tarifelerinin ortalama düzeyi ve tarife dışı engeller -Mal fiyatlarında yakınsama
Politikaların Küreselleşmesi	-Neoliberal politikalar -Uluslararası ekonomik kuruluşlarla yapılan anlaşma ve işbirlikleri

Kaynak: Günsoy, 2016'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Çokuluslu şirketler ve üretimdeki paylarının artması daha önce de belirtildiği gibi ikinci küreselleşme evresinin tipik bir özelliği ve önemli bir küreselleşme göstergesidir. Her ne kadar üretimin küreselleşmesi ile ilişkilendirilse de çokuluslu şirketler uluslararası ticaretin de önemli bir kısmını gerçekleştirmekte ve ekonomik politikalar üzerinde etkili

olabilmektedir. Çoğunlukla çokuluslu şirketler tarafından, genellikle yabancı şirketlerin yerel şirketleri satın alması ya da onlarla ortaklık yapması biçiminde yapılan doğrudan yabancı yatırımlar, sermayenin ve üretim ilişkilerinin küreselleştiğine işaret etmektedir.

Ticaret açısından bakıldığında, uluslararası ticaretin yoğunlaştığını gösteren ihracat ve ithalatın büyüme oranı ve dış ticaretin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'ye oranı, ayrıca uluslararası ticaretin serbestleşme düzeyini gösteren tarife ve tarife dışı engellerin azalması ve mal hareketlerinin doğal bir sonucu olan fiyatların yakınsaması olgusu küreselleşme göstergeleri olarak kabul edilmektedir.

Ekonomi politikalarında küreselleşmenin temelinde ise neoliberalizm yatmaktadır. Küreselleşme "derinleşen bir metalaşma ivmesi" olarak, piyasa mantığının yaygınlaşması ve devletin uyguladığı neoliberal politikalarla bireyleri daha etkin birer piyasa oyuncusu olmaya zorlaması anlamına gelmektedir (Keyder ve Yenal, 2013: 20-21).

1.1.3.Küreselleşme Sürecinde Neoliberal Politikalar

Küreselleşmenin ölçülmesinde yararlanılabilecek göstergelerden biri olan neo liberal politikaların uygulanması, bir yönüyle, sürecin kendiliğinden meydana gelen, doğal bir süreç olmadığını da göstermektedir. Küreselleşme, sınırlamaları azaltan, piyasayı genişleten, üreticiler için kar fırsatlarını, tüketiciler için satın alma seçeneklerini ve fayda düzeyini yükselten bir süreç olarak kabul gördüğünde, ekonomik ortamın neoliberal politikalar ile küreselleşme için hazır hale getirilmesi gerekmektedir.

Müdahaleci politikalar kaynakların kamu tarafından kullanılmasını gerektirdiğinden bireylerin alanını daraltır. Büyük ekonomik krizler söz konusu olmadıkça şirketler de müdahaleci politikalar yerine neoliberal politikaları ve küreselleşmeyi destekler. Özellikle çokuluslu şirketler, küreselleşen üretim ve ticaret ilişkilerinden beslendiklerinden küreselleşmeci politikaların uygulanmasını talep ederler. Tabb'a göre, küreselleşme sürecinde güçlenen çokuluslu şirketler, her ülkenin kendi

üreticilerini dış rekabetten korumak için uyguladığı müdahaleci politikaları kesinlikle uygun görmezler (2002: 74).

Neo liberal politikaların temelinde uluslararası ticaretin ve sermaye akımlarının serbestleştirilmesi yatmaktadır. Serbest ticaret yaygınlaştığında üreticilerin mallarına pazar bulma olasılığı artmakta, ticaret fırsatlarının artması da üretimin artmasına olanak vermektedir. Her ülkenin mutlak maliyet üstünlüğüne sahip olduğu malların üretiminde uzmanlaşarak ticaretten karlı çıkabileceği görüşünü savunduğu "mutlak üstünlükler teorisi" ile *serbest ticaret* düşüncesinin önünü açan Adam Smith'e göre, her akıllı aile reisi için dışarıdan daha ucuza satın alabileceği bir şeyi evde üretmeye kalkmaması temel ilkedir.

Ancak, diğer yandan bir ülke, diğer ülkelerden daha ucuz ve daha kaliteli mallar satın alabiliyorken, kendi endüstrilerini desteklemenin yararlarını da görebilir. Japonya 1950'lerde en önemli ihracat ürünü olan ipek üretiminde uzmanlaşmayı sürdürürken düşük kaliteli otomobil üreten otomotiv endüstrisini korumayı bırakmadığı için ABD'nin otomotiv endüstrisiyle rekabet edecek hale gelebilmiştir (Chang, 2008: 224). Uluslararası ticarette korumacılığı savunan F. List, serbest ticareti merdiveni uzağa fırlatmaya benzetmektedir. List'e göre, "çok zekice bir hile vardır ki, birisi zirveye ulaştığında diğerlerini tırmanmaktan alıkoymak için merdiveni uzağa iter. Deniz aşırı ticaret üzerine korumacı vergiler ve sınırlamalar koyarak üretim gücünü başka bir ulusun onunla sürekli rekabet edemeyeceği dereceye kadar yükselten bir ulus merdiveni uzağa fırlatmaktan daha akıllıca bir şey yapamaz" (Chang, 2003: 5).

Smith ve List'ten sonra da pek çok iktisatçı serbest uluslararası ticaretin koşullarını ve sonuçlarını ele alarak klasik teoriyi geliştirmişlerdir. Bazı iktisatçılar, özellikle, serbest uluslararası ticaretin büyüme ile ilişkisini araştırmışlardır. Edwards, Dollar, Kraay, Sachs, Werner ve Baldwin, serbest uluslararası ticaretin büyümeye etkisinin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için pozitif olduğunu bulgularken, Berg ve Krueger, ticaret politikası ve yoksulluk üzerine yaptıkları incelemeden serbest uluslararası ticaretin büyümenin en önemli belirleyicisi olduğu sonucunu çıkarmışlardır (Berg ve Krueger, 2003: 37). Dollar ve Kraay, ticaret tarifelerini belirgin bir biçimde indiren gelişmekte olan

ülkelerin gelişmiş ülkelerden daha yüksek bir hızla büyümüş olduklarını göstererek serbest uluslararası ticaretin gelişmekte olan ülkelere daha çok yarar sağlayabileceğini ileri sürmüşlerdir (2002: 2).

Levine, Renelt, Krugman, Harrison, Hanson, Rodriguez ve Rodrik, serbest uluslararası ticaret ile büyüme arasındaki ilişkiye farklı bir açıdan bakmışlardır. Levine ve Renelt'e göre, birinci olarak, ortalama büyüme oranı ile yatırımların GSYİH içindeki ortalama payı arasında güçlü bir pozitif ilişki vardır. İkinci ilişki, yatırımların GSYİH içindeki ortalama payıyla ticaretin GSYİH içindeki payı arasındadır (1991: 26). Rodriguez'e göre açıklık, büyüme açısından önem taşımamaktadır. Örneğin, 1990–2003 yılları arasında Çin ve Hindistan gibi hızlı büyüyen ülkeler kısıtlayıcı ticaret politikaları uygulamışlardır (2007: 13).

Neoliberal politikaların temelinde yatan ikinci unsur olan sermaye akımlarının serbestleştirilmesi ise, sermayenin bol ve düşük getirili olduğu yerlerden kıt ve yüksek getirili olduğu yerlere akmasını sağlayarak yeni yatırımların yapılabilmesine olanak verir. Sermaye hareketleri kısıtlamalarla karşılaşmadığında, gelişmiş ülkelerde sermayenin marjinal getirisini yükseltirken, gelişmekte olan ülkelerde büyümenin önündeki en büyük engel olan sermaye yetersizliği sorununu ortadan kaldırabilmektedir.

Serbest ticaret gibi sermaye akımlarının serbestleştirilmesinin de büyüme ile ilişkisi sorgulanmaktadır. Bu sorgulama özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önem taşır. Stallings'e göre, sermaye akımları bölgeler ve ülkeler arasında eşit dağılmadığında büyüme çarpıklaşır. Sermayenin bir ülke içinde coğrafi alan, sektör, şirketler ve sosyal gruplar arasında eşit dağılmaması da toplumda bölünmeler yaratmaktadır (2001:8). Gelişmekte olan ülkelerin tasarruf açığının bulunması bu ülkelerin büyümesinin önündeki birincil engel olmadığı gibi, yabancı sermayeden daha önemlisi finansal piyasaların derinliğidir. Prasad'a göre, gelişmekte olan ülkelerde finansal piyasaların sınırlı kapasitesi tasarrufları toplama ve etkin bir biçimde dağıtmada yetersiz kalmaktadır (2007: 217-218). Baldwin'e göre, gelişmekte olan ülkelerin uzun dönemli büyümesi daha çok istikrarlı bir döviz kuru sistemine ve sakınımlı bir para ve maliye politikasına bağlıdır (2003: 30). Bu görüşler dikkate alındığında, Levine ve Renelt'in büyüme ile aralarında

güçlü bir pozitif ilişki olduğunu ileri sürdükleri yatırımların kaynağının yabancı sermaye olması durumunda makroekonomik sorunlar ortaya çıkabileceği sonucuna varılabilir.

1.2. Tarım Sektörünün Küreselleşmesi

Küreselleşme, eylemlerin belirli bir yere bağlılığının azalması süreci olarak tanımlandığında, belirli kırsal topluluklara, yerel iklime ve fiziksel çevreye sıkı sıkıya bağlı olan tarımın küreselleşebileceğini kabul etmek güçtür. Sermayenin el değiştirmesi herhangi bir yer ve zamanda gerçekleşebilirken, buğdayın yetiştirilmesi için doğanın döngülerince belirlenmiş bir yere ve zamana gereksinim vardır (Coleman v.dğr., 2004: 3). Buna karşın tarım sektörü giderek daha yoğun ölçüde küresel ilişkiler içermeye başlamıştır.

Tarım ürünlerini uzak mesafelere taşıma masraflarındaki düşüş, bilgi ve iletişim teknolojisi devrimi ve devletin tarımsal üretim ve ticarete yönelik müdahalelerindeki azalış eğilimi gibi gelişmeler, tarımsal üretimin ve tüketimin yapısını değiştirirken, ticaret modellerini de etkilemişlerdir (Anderson, 2010: 3007). Tarımsal üretim tarafında makineleşme, kimyasallaşma, biyoteknoloji, çokuluslu şirketler, sözleşmeli üretim gibi olgular öne çıkmakta, tüketim tercihleri de yerel ürünlerden uzaklaşarak ticareti dünya çapında yapılan standart ürünlere yönelmektedir.

Bu süreçte yeni bir köylü sınıfından hatta "köylülüğün ölümü"nden söz edilmektedir. Hobsbawm'ın işaret ettiği bu olgu, köylülerin genel nüfus içindeki payının inişe geçmesidir. Gelişmekte olan ülkelerde geçimlik tarımla uğraşan köylüler ya kentlere göçmüşler ya da pazara yönelik üreticiliğe yönelmişlerdir (Keyder ve Yenal, 2013: 19). Gerçi ekonomik gelişmenin özelliklerinden biri ekonomiler büyüdükçe tarımsal nüfusta yaşanan oransal gerilemedir. Ayrıca nüfus yoğunluğu ortalamanın üzerinde olan ülkelerde sermaye birikimi ve sanayileşme artarken tarımda karşılaştırmalı üstünlüklerin kaybedilmesi sık görülen bir olgudur. Tüketim kalıplarındaki, tahıllardan ve diğer temel gıdalardan uzaklaşılırken hayvansal gıdalara ve meyve sebzeye yönelme gibi değişimler de ülkelerin net ticari durumunu etkileyebilmektedir (Anderson, 2010: 3008).

Aşağıdaki tablo tarım sektöründe küreselleşmenin hangi göstergeler yardımıyla anlaşılabileceğini göstermektedir. Tarımsal üretimin küreselleşmesinde, endüstriyel tarımın yaygınlaşması, tedarik zincirinin yapısındaki değişim, çokuluslu şirketlerin payı, şirketler arası anlaşma ve birleşmelerin sayısı ve hacmi, endüstrideki yoğunlaşma dereceleri, biyoteknoloji, sözleşmeli tarım uygulamaları, ihracat ekinleri gibi göstergeler izlenebilirken, tarımsal ticaretin küreselleşmesinde, dış ticaret hacmi ve dış ticaret hacminin GSYİH'ye oranına, ortalama gümrük tarifelerine ve mal fiyatlarındaki yakınlaşmaya bakılabilir. Tarımsal politika alanında ise neoliberal uygulamalar küreselleşmeyle ilişkilendirilebilir.

Tablo 3. Tarım Sektöründe Küreselleşmenin Göstergeleri

Tarımsal Üretimin Küreselleşmesi	-Endüstriyel tarım -Tedarik zincirinin yapısında değişim -Çokuluslu şirketlerin üretimdeki payı ve aralarındaki anlaşma ve birleşmeler -Doğrudan yabancı yatırımlar -Biyoteknolojik tohum ve kimyasallar -Sözleşmeli tarım uygulamaları -İhracat ekinleri
Tarımsal Ticaretin Küreselleşmesi	-Tarımsal ticaret hacminde artış -Gümrük tarifelerinde düşüş -Mal fiyatlarında yakınlaşma
Tarım Politikalarının Küreselleşmesi	-Neoliberal politikaların uygulanması

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Bu göstergeler küreselleşme sürecine işaret ederken, Uluslararası Gıda ve Tarımsal Ticaret Konseyi tarım sektörünün küreselleşme sürecini şu gelişmelerle betimlemektedir (IPC, 2002: 28):

i. Tarımsal üretimi ve ticareti saptıran desteklerin ve korumaların aşamalı olarak kaldırılarak ticaretin serbestleştirilmesi pek çok ülkede dış ticaretin GSYİH içindeki payını artırmaktadır.
ii. Yerel pazarın olgunlaşması ve doğal sınırlarına ulaşması nedeniyle büyüme fırsatları arayan küresel tüketim malları imalatçıları için yeni fırsatlar ortaya çıkmaktadır.

iii. Yatırımların bileşimi, daha karmaşık malların üretilebilmesi için birçok farklı ülkeden bilgi, yöntem, hammadde ve imalatçıyı bir araya getirecek biçimde değişmektedir.
iv. Doğrudan yabancı yatırımlar artmaktadır.
v. Satın alma gücünün artması şirketleri tüketicileri çekebilmek için ürünlerini çeşitlendirmeye yöneltmektedir.

1.2.1. Tarımsal Üretimin Küreselleşmesi

Tarıma ilişkin eski yapıların değiştiği ileri sürülürken basit gözlemler bile yeterli kanıt oluşturabilecek güçtedir. Bu gözlemler, küresel etkilerin, tarım üreticilerinin günlük yaşamlarını, tarımla ilgili eylem ve düşüncelerini yeniden şekillendirdiği yönündedir. Tarımsal üretimde mekanizasyon ve kimyasalların kullanımına bağlı değişimler hız kazanmakta, tarım üreticileriyle girdi sağlayıcıları ve ürünlerinin alıcıları arasındaki eski ilişki biçimleri ticaretin yeniden yapılanmasına bağlı olarak büyük bir dönüşümden geçmektedir.

Bu dönüşüm gelişmiş ülkelerin tarımını olumlu yönde etkilerken gelişmekte olan ülkelerin tarımını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Gelişmiş ülkeler neoliberal politikalara uyum sağlamada genellikle daha başarılı olmaktadırlar. Diğer yandan, gelişmiş ülkelerin kendi tarım üreticilerine rekabet avantajı sağlamak için küresel ve bölgesel ticaret kurallarını kötüye kullanmaları da sık rastlanan bir durumdur. Ayrıca, küresel politik tartışmalara konu olan endüstriyel tarım, kimyasallar, biyoteknoloji uygulamaları, Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO)'lar ve işlenmiş gıdalar gelişmiş ülkelerin tekelinde olduğundan, gelişmekte olan ülkelerin bunlardan ekonomik olarak yeterince faydalanması mümkün değildir. Dahası, bunların, gelişmekte olan ülkelerin daha az kaynak ayırabildikleri çevre ve insan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler meydana getirebileceklerine ilişkin endişeler vardır (Coleman v.dğr., 2004: 3-4).

Tarımsal üretimde küreselleşmenin insan ve çevresine olumsuz etkileri değerlendirilirken "metabolik yarılma" kavramından yararlanılabilir. Metabolik yarılma kavramı bir yandan tarımın biyolojik temellerinden, diğer yandan insanın doğadan

kopması biçimindeki iki uçlu bir ayrılmaya işaret eder. Buna göre, tarımın özgünlüğü, gerek üretim gerekse tüketim açısından doğal süreçlerden kopmasının olanaksızlığından gelmektedir. Ancak sermaye, tarımsal üretimle ilgili doğal süreçleri mekanizasyon ve kimyasallar aracılığıyla içermeye, tüketimle ilgili süreçlerde de ikamecilik yoluyla doğal olana bağımlılığı azaltmaya çalışmaktadır. Bu müdahalelerin amacı, tarımsal üretimde doğadan kaynaklanan risk ve belirsizlikleri azaltmak, üretim sürecinin öngörülebilirliğini artırmak, standartlaşmayı sağlamak, verimliliği yükseltmek, ürün arzını istikrarlı kılmaktır. Kent nüfusunun arttığı bir süreçte önemli hale gelen bu hedefler, metabolik yarılma olarak adlandırılan yabancılaşmanın da kaynağını oluşturmaktadır (Keyder ve Yenal, 2013: 22-23).

Sermayenin tarımı etkisi altına alması çeşitli yollardan gerçekleşmektedir: Bunlardan ilki, çokuluslu şirketlerin yerel şirketleri satın almasıdır. İkincisi, bankaların tarım sektörüne kredi vermesidir. Tarım üreticileri endüstriyel girdilere bağımlı hale gelince, üretimi finanse edebilmek için banka kredileri kullanmak zorunda kalmaktadır. Bir bakıma bankalar verdikleri krediler aracılığıyla endüstriyel tarımı finanse etmiş olurlar. Üçüncüsü, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası gibi uluslararası ekonomik kurumlar ve çok taraflı ticaret anlaşmalarının dikte ettiği kurallardır. Bu kurumlar, hükümetleri tarım ürünleri üzerindeki ticaret engellerini kaldırmaya ikna ederek ticaretin büyük şirketlerin yararına olmasını sağlamışlardır. Dördüncüsü ise, birçok ülkede hükümetlerin tarımı ve kırsal kesimi korumak için geliştirilen destekleyici politikaları terk etmeye başlamasıdır. Piyasalar serbestleştirilirken, destekler çoğunlukla büyük ölçekli üreticilere aktarılmıştır (Stedile, 2014: 100).

Ancak korumacılığın azaltılıp tarım ürünleri ticaretinin uluslararası kurallara bağlanmasıyla tarım üreticileri dış etkilere açık bir konuma gelmektedir. Gelirlerini geleneksel olarak belirleyen destekleme fiyatları, küreselleşme sürecinde yerini serbest piyasada oluşan fiyatlara bırakmaktadır. Devlet artık tarım sektöründeki gelişmeleri kontrol edebilecek, küçük üreticileri piyasaya karşı koruyabilecek araçlara sahip değildir. Fiyat veya girdi desteklerinin sürdüğü durumlarda bile, bu destekler etkin bir düzenleme

aracı olmaktan çok üreticinin piyasa tarafından belirlenen durumunu iyileştirmek için yapılan küçük bir katkıdan öteye gitmemektedir (Keyder ve Yenal, 2013: 39).

Tarımsal üretimin küreselleşmesinin çeşitli unsurlarıyla incelenmesine geçilmeden önce ortaya çıkan sonuçlara bakılacak olursa şunlar göze çarpmaktadır (Stedile: 2014: 103-105):

i. Endüstriyel tarım, doğal sınırları olan, petrol, fosfor, potasyum, kalsiyum gibi, rezervlerinde kıtlık yaşanan kaynaklara ve kimyasal gübreler gibi girdilere bağımlıdır. Bu nedenle orta dönemde kısıtlı bir büyüme potansiyeline sahiptir.

ii. Gıda fiyatları üzerinde çokuluslu şirketlerin etkili olması spekülatif artışlara yol açmaktadır. Bu durum yoksulluk ve açlığı artırmaktadır.

iii. Sermayenin toprak, su, orman gibi doğal kaynakları ve biyoçeşitliliği kontrol etmesi metabolik yarılmaya neden olmaktadır.

iv. Endüstriyel tarım ekolojik değildir. Bu durumda bilinçli tüketiciler daha fazla ödemeye razı olarak ekolojik tarımı ve organik gıdayı talep etmektedirler.

v. Endüstriyel tarım, işgücü gereksinimini azaltarak kentlere göç etme eğilimini artırmaktadır.

vi. Çokuluslu şirketler, yüksek verimli olmaları gerekçesiyle GDO'lu tohumların ekimini desteklemektedir. Ancak GDO'lu tohumların biyoçeşitlilik, insan ve hayvan sağlığı üzerindeki etkileri tam olarak bilinmemektedir.

vii. Mono kültürel ekimi temel alan endüstriyel tarım, kaçınılmaz olarak biyoçeşitliliği yok etmektedir. Biyoçeşitliliğin yok olması da sistematik olarak ekolojiyi bozmaktadır.

viii. Yabancılara toprak satışı tarımın ulusal olma özelliğini kaybetmesine yol açmakta, gıda güvenliği konusunu karmaşık hale getirmektedir.

ix. Biyoyakıt üretiminde kullanılan tarım ürünlerinin ekim alanlarının genişletilmesi, mono kültürel ekimi ve kimyasal gübre kullanımını artırmaktadır. Ayrıca biyoyakıtların karbon gazı salınımını ve küresel ısınmayı azaltmaya katkısı olmayacağı gibi, toprağın biyoyakıt üretimine ayrılması nedeniyle yoksulluğun ve açlığın artmasına neden olması da olasıdır.

x. Yoğunlaşma çokuluslu şirketleri güçlendirirken küçük üreticilerin ve tüketicilerin konumlarını zayıflatmaktadır. Küçük üreticiler büyük şirketlerle işbirliği

yapmak ve sözleşmeli üretimle dayatılan koşullara razı olmak zorunda kalırken, tüketiciler de karmaşık hale getirilmiş, standartlaştırılmış ürünlerle karşı karşıya kalmakta ve her ne kadar pazarlama taktikleri kullanılarak pek çok seçeneğe sahip olduğu izlenimi uyandırılsa da daha az seçenek arasından daha az bilgiyle satın almaktadır.

Tarımsal üretimin küreselleşmesi, endüstriyel tarım, biyoteknoloji ve tedarik zincirinin yapısını değiştiren çokuluslu şirketler bağlamında ele alınacaktır. Endüstriyel tarım, üretimi doğal sınırları dışına çıkararak görüşümüzü sınırsız bir üretim artışına doğru genişletmektedir. Biyoteknoloji tarımı daha da ileri götürerek laboratuvar ortamında geliştirilmiş tohumlar ve kimyasallara uzanmakta, uzmanlaşmış sistemler de bu teknoloji ürünü girdilerle birleşerek dijital tarım çağını başlatmaktadır. Bunları ekonomik açıdan gerçekleştirilebilir kılan büyük sermaye birikimi ve ölçek ekonomileri ise tedarik zincirinin yapısını değiştirerek çokuluslu tarım şirketlerini ortaya çıkarmaktadır.

1.2.1.1. Endüstriyel Tarım

Geleneksel tarım kısa dönemde çok verimli olmasa da uzun dönemde sürdürülebilirdir. Ancak endüstriyel tarım da verimliliği kısa dönemde artırabilme yeteneğine sahiptir. Tarımda küreselleşme süreci geleneksel tarımının yerini endüstriyel tarımın almasıyla başlamıştır. Endüstriyel tarımın temelini oluşturan mono kültürel ekimin yaygınlaşmasıyla birlikte tarım, makineleri, kimyasalları ve biyoteknolojiyi kapsayan çeşitli uzmanlaşmış sistemlere dayalı bir etkinlik haline gelmiştir.

Endüstriyel tarımın üç aşaması vardır: Makineleşme, kimyasallaşma ve tarımsal makine ve kimyasallara uygun bitki çeşitlerinin seçimi. Makineleşme ve kimyasallaşma, verimlilik artışını hızlandırabilmek için bu süreçlere uyum sağlayan bitki türlerinin seçilimini gerektirmiştir. Bitki türlerinin seçilimi zamanla yerini biyoteknolojiye, bitki genlerinin laboratuvar ortamında tasarlanmasına bırakmıştır. Diğer yandan, motorlaşan taşımacılıkla birlikte gübre gibi girdileri dışarıdan almak ve ürünleri uzak mesafelere pazarlamak olanaklı hale geldiğinden, genellikle tek bir üründe uzmanlaşmış çiftlik ya da bölgeler oluşmuştur. (Mazoyer ve Roudart, 2009: 436).

Diğer yandan endüstriyel tarım gıda sanayinin beklediği homojen tarım ürünlerinin kitlesel üretimini sağlayarak fiyatların düşmesini sağlamıştır. Bu nedenle tarımsal üretimde nitelikten çok niceliğe önem veren bu politikaya "ucuz besin politikası" ya da "kitle besin politikası" denmektedir. 1970'li yıllarda Dünya Bankası'nın gelişmekte olan ülkelerde uygulanmasını destekliği ve "Yeşil Devrim" olarak nitelenen bu politikalar, üretim verimliliğini yükseltecek yeni girdi ve yöntemler kullanılarak artan gıda talebinin karşılanabilmesini amaçlamaktadır. Endüstriyel tarım, tarımsal üretimin artmasını sağlarken aynı zamanda fiyatların düşmesine, dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkelerin aleyhine dönmesine ve dış ticaret gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.

Endüstriyel tarım, ürün fiyatlarının düşmesine yol açmakta, ancak bu durum tüketicilerin lehine sonuçlanmamaktadır. Düşük fiyatla satılan ürünler, çokuluslu şirketler tarafından satın alındıktan sonra paketlenmiş ya da işlenmiş ürün haline getirilerek ya da toptancılar tarafından satın alındıktan sonra tedarik zinciri içinde çeşitli aracılardan geçerek fiyatı yükselmiş olarak son tüketiciye ulaşmaktadır.

Diğer yandan endüstriyel tarım, üretimde nicelik artışı sağlarken nitelik kaybına da yol açmaktadır. Bazı ürünlerde kitlesel üretim gerçekleştirilirken biyoçeşitlilik azalmakta, daha önce üretilen binlerce çeşit ürün yok olmaktadır. Birinci tarım devriminden bu yana kültüre edilen yedi binden fazla tarımsal bitki içinden yalnızca otuz tanesi dünyanın aldığı toplam kalorinin neredeyse tamamını karşılarken, yalnızca buğday, pirinç ve mısır yarısından fazlasını karşılamaktadır (FAO, 1997: 4).

Endüstriyel tarımın olumsuz etkilerinin parasal maliyetinin yalnızca 2000'li yılların başında İngiltere'de yılda en az iki milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir. Bu maliyete içme suyundan tarım ilaçları ve diğer kimyasalların arıtılması, toprak erozyonunun neden olduğu zararlar ve gıda zehirlenmelerinden kaynaklanan sağlık harcamaları eklenmiş olmakla birlikte, üreticilere verilen destekler ve kötü beslenme nedeniyle ortaya çıkan sağlık harcamaları dahil değildir. Bu durumda tüketiciler satın aldıkları tarım ürünlerinin parasal karşılığını, birincisi, tarım üreticilerine destek verilmesi için, ikincisi, çevre kirliliğinin azaltılması için, üçüncüsü de tarım ürünleri için olmak üzere üç kez ödemektedir (Halweil, 2002: 69-70).

Sonuç olarak, endüstriyel tarım üretim verimliliğini artırmada başarılı olsa bile orta ve uzun dönemde yüksek maliyetlere yol açmaktadır. Bu maliyetler dikkate alınmadığı için tarım ürünleri gerçek fiyatlarının altında alınıp satılmakta, başka bir deyişle piyasa başarısızlığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca getirdiği ek mali yükler nedeniyle endüstriyel tarım yapan küçük üreticiler, mali sorunları karşısında ya devlet desteği almak ya banka kredisi kullanmak ya da çokuluslu şirketlerle işbirliği yapmak zorunda kalmaktadır.

Endüstriyel tarımın makineleşme, kimyasallaşma ve uygun bitki çeşitlerinin seçimi aşamalarına geri dönülerek daha yakından bakılması tarımsal üretimin küreselleşme sürecinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Makineleşme, önce tahıllar ve baklagiller gibi taneli ekinlerde daha sonra pancar ve patates gibi kök bitkilerinde görülmüş ve traktör gücünün artış oranına bağlı beş evreden geçmiştir. Bu evrelerin her birinde işçi başına işlenen yüzey katlanarak arttığı gibi işçi başına üretilen ürün miktarı da aynı şekilde artmıştır. (Mazoyer ve Roudart, 2009: 443-444). Aşağıdaki tablo 2000'li yılların başında dünyanın en büyük beş tarım makinesi şirketini ve bu şirketlerin piyasa paylarını göstermektedir. Tabloya göre, ABD şirketi Deere&Co. satışların yaklaşık üçte birini tek başına gerçekleştirirken, tarım makineleri sektöründeki en büyük üç şirket küresel satış hacmi bakımından piyasanın yarısından fazlasını elinde tutmaktadır.

Tablo 4. Dünyanın En Büyük Beş Tarım Makinesi Şirketi

Şirket	**Satışlar (milyar dolar)**
Deere&Co. (ABD)	29,1
CNH (Hollanda)	16,7
AGCO (ABD)	10,8
Kubota (Japonya)	8,3
CLAAS (Almanya)	5

Kaynak: ETC Group, 2015: 3

Tarımsal verimliliği artıran unsurlardan bir diğeri, kimyasallar ve bunların içinde de en önemlisi yapay gübredir. Avrupa'da 19. yy.'da başlayan yapay gübre kullanımındaki artış 20. yy. başlarında artarak sürmüş, ancak asıl büyük artış İkinci

Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. 1900 yılında azot, fosforik asit ve potasın dünya çapında kullanımı yaklaşık 4 milyon ton iken, 1950 yılında 17 milyon tonu geçmiş, 1980'li yılların sonlarında 130 milyon tona yükselmiştir (Mazoyer ve Roudart, 2009: 446-449). Aşağıdaki tablo 2000'li yılların başında dünyanın en büyük on gübre şirketini ve bu şirketlerin piyasa paylarını göstermektedir. Tabloya göre bu on şirket piyasanın yarısına yakınını elinde tutmaktadır.

Tablo 5. Dünyanın En Büyük On Gübre Şirketi

Şirket	**Gübre Satışları (milyon dolar)**	**Küresel Piyasa Payı (%)**
Agrium (Kanada)	14,242	8,1
Yara (Norveç)	11,871	6,8
The Mosaic Company (ABD)	9,974	5,7
PotashCorp (Kanada)	7,305	4,2
CF Industries (ABD)	5,475	3,1
Sinofert Holdings Ltd. (Çin)	5,451	3,1
Israel Chemicals Ltd. (İsrail)	3,655	2,1
Uralkali (Rusya)	3,323	1,9
PhosAgro (Rusya)	3,167	1,8
K+S Group (Almanya)	2,805	1,6
Toplam	67,268	38,4
Küresel Piyasa	175,244	100

Kaynak: ETC Group, 2015: 7

Bu çokuluslu şirketler bilgi teknolojilerine de yatırım yapmaktadır. Hareket sensörü, kablosuz veri sağlayıcı gibi dijital teknolojilerle donatılmış araçlar, tohumlama, sulama ve kimyasalların uygulanmasında *büyük veri*den yararlanmayı sağlayarak "dijital tarım" dönemini başlatmaktadır. Tarımsal veri platformları, üreticiler için optimal su ve gübre miktarını hesaplayarak ya da hava tahminleri yaparak üretimin verimliliğini artırmaktadır (ETC Group, 2015: 8).

Aşağıdaki tablo tarımsal kimya ve tohum endüstrisinde gerçekleştirilen dijital tarım yatırımlarını göstermektedir. Tabloda görüldüğü gibi tohum piyasasının lideri olan Monsanto, tarım makineleri piyasasının lideri Deere ve başka iki şirketle ile birlikte üreticilere çeşitli tarımsal veri hizmetleri sunmaktadırlar. Aynı şekilde, Syngenta, DuPont

Pioneer, Bayer, BASF ve Dow da akıllı sulama sistemleri, gübre yönetimi, kablosuz veri aktarımı, uydu görüntüsü gibi hizmetler sunan tarımsal veri platformlarına yatırım yapmaktadır.

Tablo 6. Tarımsal Kimya ve Tohum Endüstrisinde Dijital Tarım Yatırımları

Şirket	**Büyük Tarımsal Veri Platformu/Hizmeti**	**Ortak/İşbirliği Kuruluşu**
Monsanto	Precision Planting Inc. Climate Corp. Climate Basic/Climate Pro/FieldScripts	Deere Agrium Inc. Iteris'WeatherPlot
Syngenta	FarmAssist AgriEdge Excelsior Water+ Intelligent Irrigation Platform	Ag Connections Lindsay Corporation (90'dan fazla ülkede sulama sistemleri operasyonu) Iteris'WeatherPlot
DuPont Pioneer	Encirca Services Encirca Yield Stand Encirca Yield Nitrogen Management	Deere AGCO DTN/The Progressive Farmer (hava, piyasa enformasyonları, tahıl ticareti) Raven Industries
Bayer	Bütünleşik veriye ulaşım, kablosuz veri aktarımı ve taşımacılık önerileri	Iteris'WeatherPlot Deere
BASF	Clearpoint Advanced	Deere Iteris'ClearAg (hava durumu verileri)
Dow	EXZACT Precision Technology Platform	Deere Arcadia Biosciences
Land O'Lakes (Winfield)	GEOSYS Satellite Imagery	The Mosaic Company

Kaynak: ETC Group, 2015: 9.

Tarımda makineleşme ve kimyasallaşmanın verimliliği çarpıcı bir biçimde artırması endüstriyelleşmenin son aşamasında bu gelişmelerle uyumlu bitki çeşitlerinin seçilmesi ve geliştirilmesini gerektirmiştir. Birinci tarım devriminden bu yana verimli çeşitler insan eliyle seçilmektedir. Buna "bitki çeşitlerinin ıslahı" denir. Tarım endüstriyelleşirken bitki çeşitlerinin ıslahı makinelerle ve kimyasallarla uyumlu olacak şekilde gerçekleştirilmiştir (Mazoyer ve Roudart, 2009: 449-452).

1.2.1.2. Tohum ve Biyoteknoloji

Tarım sektörünün temel girdisi olan tohum, aynı zamanda en çok endüstrileşen, ticarileşen ve küreselleşen unsuru olmuştur. Geçimlik tarım, hasattan sonra ürünün bir

kısmının tohumluk olarak ayrılarak bir sonraki ekim döneminde kullanılmasına dayanır. Geçimlik tarımda, tohumlar her üreticinin kendi ekimine yetecek düzeyde olduğundan tohum ticaretine gerek duyulmamaktadır. Olağanüstü koşullarda tohum yetersizliği görüldüğü zaman gereksinim yerel üreticiler arasında değiş tokuş yoluyla ya da yerel pazarlarda karşılanmaktadır. Diğer yandan, eski bir uygulama olan bitki seçilimi (en verimli bitki çeşitlerinin tohumlarının seçilerek ekilmesi) dışında, tohumların doğasını değiştirecek biyoteknoloji gibi ileri teknolojiler uygulanmamaktadır. Genellikle ürünleri uzak mesafelere taşıma ya da ürün fazlalarını depolama olanağı bulunmadığı için üreticiler çıktı miktarını artırmayı da önemsememektedir.

Geleneksel tarımın tersine endüstriyel tarım, birim yüzeyden en yüksek çıktıyı almaya odaklanmaktadır. Ayrıca, ekim ve hasadında standart makinelerin kullanılabileceği; yapay gübre, böcek ilacı gibi kimyasallara uyum gösteren bitki çeşitlerini üretirken, aynı zamanda ürünlerin gıda sanayi tarafından talep edilen belirli özelliklere göre standartlaştırılmış ve homojenleştirilmiş ürünler olmasına da olanak sağlamaktadır. Ancak aranan özellikleri taşıyan bitki çeşitlerini seçilim yoluyla elde etmek on yıllar alacağından, seçilim yerine, bitkinin genetik yapısını değiştirmeye yönelik Ar-Ge çalışmaları yapılması tercih edilmektedir.

Canlıların genetikleri üzerine yapılan Ar-Ge çalışmaları yüksek bir teknoloji düzeyi gerektirir. Genel olarak "biyoteknoloji" adı verilen bu teknolojiler yardımıyla tohumların genetiği, bitkiye belirli bir tat, renk veya biçim verecek ya da dayanıklılık, direnç veya daha kısa sürede olgunlaşma gibi özellikler kazandıracak şekilde değiştirilebilmektedir. Bir genetik özelliğin bir bitki ya da hayvandan kopyalanarak başka bir bitkinin genetik özellikleri arasına eklenmesine "gen transferi", bu yöntemle elde edilen organizmaya da "genetiği değiştirilmiş organizma" denir. Genetiği değiştirilmiş çeşitler en çok soya fasulyesi, pirinç gibi türlerde görülmektedir.

Ancak, Ar-Ge çalışmaları yüksek maliyetli olduğundan kamu kaynaklarından yararlanmayı gerektirir. Genellikle yüksek maliyetleri tek başına karşılayabilen çokuluslu şirketler bile kendi aralarında veya kamu kurumlarıyla ortak çalışmalar yapmaktadır. Çokuluslu şirketler Amerikan Tarım Bakanlığı (USDA) ile ortak laboratuvar çalışmaları

yaparak biyoteknoloji ürünü tohumlar geliştirmekte ve bu tohumların patentini Amerikan devletiyle paylaşmaktadırlar. Bu tür işbirlikleri, Ar-Ge çalışmalarının risklerini dağıtmakta ve ölçek ekonomisi yaratarak maliyetlerini azaltmaktadır.

Ölçek ekonomileri yatay birleşmeleri özendirirken, tohumdan ürünün pazarlanmasına kadar tüm süreçlerde görülen birbirini tamamlama olgusu da dikey birleşmeleri özendirmektedir. Astra Zeneca, Aventis, Dow Chemical, E.I. Du Pont de Nemours&Co., Novartis AG ve Monsanto gibi çokuluslu şirketler 1990'lı yıllar boyunca diğer küçük ölçekli şirketleri satın alma veya şirket evlilikleri olarak isimlendirilen birleşmeler yoluyla ortaya çıkmışlardır. DuPont ile Pioneer Hı-Bred International arasındaki birleşme ve Monsanto'nun DeKalb'i satın alması sektördeki yoğunlaşmayı daha da artırmıştır (Morris, 2002:201).

1990'lı ve 2000'li yıllar boyunca süren yoğunlaşmalar sonucu altı büyük tarımsal kimya şirketi ortaya çıkmıştır. Büyük Altı (Big Six) adı verilen bu şirketler* yoğun nüfus baskısı, artan protein talebi ve küresel iklim değişikliği kriziyle baş etmenin Büyük Bilim (Big Science) ve Büyük Para (Big Money) gerektirdiğini ve bunun da çok büyük ölçekli birleşmeleri gerektirdiğini ileri sürmektedirler (ETC Group, 2015: 3).

Bu altı şirket, 2013 yılında 65 milyar dolar olan tohum, tarımsal kimya ve biyoteknoloji piyasasında, tarımsal kimya piyasasının dörtte üçünü, ticari tohum piyasasının yaklaşık üçte ikisini kontrol ederken, tohum ve kimyasallar üzerine özel sektör tarafından yapılan araştırmaların dörtte üçünü kontrol etmektedir. Büyük Altı'nın 2013 yılında tarımsal Ar-Ge'ye ayırdığı kaynak USDA'nın araştırma bütçesinin on beş katı büyüklüğündedir (ETC Group, 2015: 4). 2016 yılında DuPont'un Dow'u satın almasının ardından Bayer'in Monsanto'yu satın almak istemesi yoğunlaşmaları tekelleşme boyutuna taşımıştır. Bu satın alma ve birleşmelerle birlikte ChemChina'nın da Syngenita'yı satın alması, piyasadaki şirketlerin yerine daha büyük dört şirketin geçmesini gündeme getirmiştir (ETC Group, 2016: 1).

Birleşmeler sonucu ortaya çıkan ölçek ekonomileri özellikle Ar-Ge süreçleri açısından önemlidir. Biyoteknoloji alanında çalışacak nitelikli araştırmacıların ücretleri

* BASF, Bayer, Dow, DuPont, Monsanto, Syngenta.

ve Ar-Ge laboratuvarlarının masrafları şirketlerin katlanmak zorunda oldukları maliyetleri artırdığından daha çok büyük şirketler bu teknolojilere ulaşabilmektedir. Diğer yandan, yoğunlaşma eğilimi ortalama şirket büyüklüğünü artırdığı için tek bir şirketin karşı karşıya bulunduğu riskleri de artırdığından, şirketler bu riskleri azaltmak için dikey birleşmeler yapma yoluna gitmektedir. Biyoteknoloji alanındaki gelişmelerin yoğunlaşma yönündeki eğilime hız kazandırmış olması bu nedenlerdendir.

Tohum ve biyoteknoloji alanında çokuluslu şirketler dışında çalışan başka bazı uluslararası kuruluşlar da vardır. Bu kuruluşların ilki, 1924 yılında kurulan "Uluslararası Tohum Ticareti Federasyonu"dur. Kaliteli tohum üreten ve kendi kendine işleyen uluslararası bir tohum piyasası oluşturmayı ve bu piyasanın devamını sağlamayı amaçlayan Uluslararası Tohum Ticareti Federasyonu, uluslararası piyasalarda tohumların kalite standartlarını oluşturmaya çalışan Uluslararası Tohum Deneyleme Birliği ile yakın ilişki içinde çalışmaktadır. İkincisi ise, 1938 yılında kurulan "Bitki Türlerinin Korunması İçin Bitki Yetiştiricileri Uluslararası Birliği"dir. Biyoteknoloji, hem Uluslararası Tohum Ticareti Federasyonu, hem Bitki Türlerinin Korunması İçin Bitki Yetiştiricileri Uluslararası Birliği için önemli bir gelişme olmuştur. Biyoteknoloji çalışmalarına hız vermek isteyen bu iki kuruluş 2002 yılında birleşerek "Uluslararası Tohum Federasyonu"nu kurmuştur (ISF, http://www.worldseed.org/en-us/international_seed/history.html). 1960 yılında kurulan ve görevini, yeni bitki çeşitlerinin geliştirilmesi ile birlikte bitki çeşitliliğinin korunması için etkin bir sistemin toplum yararına kurulması ve desteklenmesi olarak tanımlayan Yeni Bitki Türlerinin Korunması Uluslararası Birliği de biyoteknolojinin yaygınlaşması için çalışan bir diğer uluslararası kurumdur. (UPOV, http://www.upov.int/portal/index.html.en).

Biyoteknoloji alanındaki gelişmeler sürerken, 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde GDO tarımın temel sorunlarından biri olarak görülmeye başlanmıştır. GDO'lar her ne kadar büyük bir teknolojik gelişmeye işaret etse de başta küçük üreticiler olmak üzere çevre sağlığını, gıda güvenliğini, biyolojik çeşitliliği ve geleneksel tarımı savunan çeşitli grupların tepkisiyle karşılaşmıştır. Kamuoyu büyük bir çoğunlukla GDO'lara karşı çıkarken çokuluslu şirketler, GDO karşıtlığının ayrımcılık yarattığını ve bu ayrımcılığın bir ticaret engeli olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, 1999 yılında

Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesine eklenmesi önerilen ve GDO'lu tohum ve ürünlerin ihracatında önceden onay gerektirecek bir sistemin uygulamaya geçirilmesini öngören biyogüvenlik konulu protokol tartışmalara neden olmuştur. Görüşmeler sırasında Arjantin, Avustralya, Kanada, Şili, ABD ve Uruguay, DTÖ kurallarına aykırı olduğu gerekçesiyle karşı yönde görüş bildirerek protokolün kabul edilmesini engellemişlerdir (Wallach, 2002: 54-55).

Kamuoyunun GDO'lara karşı olan baskısı da artarak sürmüştür. Bu baskılar sonuç vermeye başlamış ve 1998 yılında, ABD ve Avrupa Birliği (AB)'de, GDO'lu soya fasulyesi veya mısır içeren tüm ürünlere etiket konulması koşulu getirilmiştir. Avustralya, Brezilya, Japonya ve Güney Kore gibi başka ülkelerde de benzer uygulamalar benimsenmiştir. Ancak çokuluslu şirketler, etiketlendirme koşulunun da ticaret engeli oluşturduğunu öne sürerek konuyu DTÖ'nün gündemine getirmişlerdir.

2002 yılında Güney Afrika'ya yapılmak istenen gıda yardımı GDO savunucularıyla karşıtlarını bir kez daha karşı karşıya getirmiştir. 2002 yazında Afrika ülkelerinden Angola, Malavi, Zambia ve Zimbabve, Lesotho, Mozambik ve Swaziland açlıkla karşı karşıya kaldığında, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Dünya Gıda Programı (WFP) bu büyük çaplı açlığın önüne geçebilmek için dünyaya gıda yardımı çağrısında bulundular.* Bu çağrıya karşılık veren ABD Güney Afrika'ya mısır gönderdi; ancak gönderilen yardımın büyük bir kısmı GDO'lu mısırdan oluşmaktaydı. Zimbabve hükümeti ABD'nin yardımını geri çevirdi. Hükümet yetkilileri GDO'lu mısırın biyolojik çeşitliliği azaltarak yerel mısır türlerini bozabileceğinden ve uluslararası ticarette yerel mısırlarının GDO'lu mısırlarla karışmadığını kanıtlamak zorunda kalabileceklerinden endişelenmişlerdi.

Zimbabve'nin mısır ihracatı yaptığı AB'de, 2002 yılında GDO'lu bitki çeşitlerinin üretimine onay verilmiş olmasına karşın kamuoyunun baskısı sonucu resmi olmayan bir erteleme kararı ilan edilmişti. AB ayrıca, katı bir izleme ve etiketleme sistemi

* FAO, 2005 yılının aralık ayında, Güney Afrika'da on iki milyon insan için yeniden acil gıda yardımı çağrısında bulunmuş ve yayımladığı raporda, Güney Afrika'da 12,4 milyon ton mısır üretildiği halde mısır fiyatlarındaki artış sürdüğü için açlığın önüne geçilemediğini belirtmiştir.

uygulayarak GDO'lu ürünlerin tüketiciler için şeffaf hale getirilmesine çalışıyordu. Zimbave, yerel mısırlarının GDO'lu mısırlarla karışması halinde, AB'ye mısır ihraç ederken ticaret engeliyle karşılaşabilirdi.

Bu durumda AB, Zimbabve hükümetine destek oldu; ancak ABD hükümeti ve çokuluslu şirketler Zimbabve'ye tepki gösterdiler. Zimbabve yardımı geri çevirdikten sonra Zambia ve Mozambik'in de aynı biçimde davranınca konu Birleşmiş Milletler (BM)'nin gündemine getirildi. BM, bu gündem sayesinde gıda güvenliğinin tanımını bir gözden geçirirken, FAO, WHO ve WFP ortak bir belge yayımlayarak, GDO içeren gıdaların insan sağlığı için risk oluşturabileceğini ve gıda yardımını kabul ya da reddetmenin ulus devletlerin insiyatifinde olduğunu kabul ettiler. (Coleman v. dğr., 2004: 2-3).

GDO karşıtları, biyoçeşitliliğe, çevre ve insan sağlığına olumsuz etkileri bir yana, GDO'nun yasal açıdan da tartışmalı bir konu olduğunu, genetik kaynakların özel mülkiyetinin fikri mülkiyet hakları çerçevesinde ele alınamayacağını savunurken, çokuluslu şirketler, yaptıkları harcamaların maddi karşılığını almanın yolunun fikri mülkiyet hakkının tanınmasından geçtiğini ileri sürmektedir. Bu tartışmalı konuyu yasal çözüme kavuşturan düzenleme 1994 yılında yapılan DTÖ Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması olmuştur. Bu anlaşmayla şirketlere geniş mülkiyet hakları tanıyan DTÖ, GDO karşıtlarının eleştirilerine hedef olmuşsa da fikri mülkiyet haklarının kapsamını genişleterek biyoteknolojinin önünü açmıştır. Dolayısıyla, tarım sektörüne gen laboratuvarlarından süpermarket raflarına kadar dikey bir yapı kazandıran ve küresel tedarik zincirinin çokuluslu şirketler tarafından kontrol edilmesine yol açan bu gelişme tarımın küreselleşmesi bağlamında en çok tartışılan konulardan biri olmuştur (Coleman v. dğr., 2004: 2-3).

1.2.1.3. Tedarik Zincirlerindeki Değişim ve Çokuluslu Şirketler

Tarımsal üretimin küreselleştiğini gösteren en önemli yapısal değişimlerden bir diğeri, ürünü üreticiden son tüketiciye ulaştıran tedarik zincirleridir. Tipik bir tedarik zinciri, aralarında sözleşme yaparak bazı yükümlülükler altına giren bir dizi bağımsız

şirketten oluşmaktadır. Tarım sektöründe tedarik zinciri, finansman, tohum, gübre, veterinerlik hizmetleri, diğer tarımsal kimyasallar, makine, teçhizat gibi girdilerin sağlayıcılarından tarım üreticilerine uzanmakta ve tarım ürünlerini işleyen şirketler ile işlenmiş ürünlerin ticaretini yapan toptancı ve perakendeci şirketleri de içine alarak genişlemektedir. Birleşme ve satın almalar yoğunlaşmayı artırıp çevre ülkelere doğru genişlemeyi sağlayarak küreselleşmeyi desteklerken, taşıma maliyetlerinin ve ticaret engellerinin azalması da uluslararası ticareti kolaylaştırmaktadır. Böylece tarım küreselleşirken, yerel üretim yerel tüketim ilişkisinin yerini küresel üretim küresel tüketim ilişkisi almaktadır.

Bu süreçte en çok etkilenen unsurlar, tüketiciler ve küçük üreticiler olmaktadır. Değişen tedarik zinciri içindeki küçük üreticiler, kendi topraklarında üretim yapan bağımsız üreticiler olmaktan çıkıp tedarik zincirine ürün sağlayan ara unsurlara dönüşmekte ve bu yapısal değişime uyum sağlamak için geleneksel tarımı terk etmek zorunda kalmaktadır. Kooperatifleşmeleri veya tedarik zincirlerinde herhangi bir biçimde etkin rol oynamaları da nadir görülen durumlardır.

Aşağıdaki tabloda 2000'li yılların başında tarım sektörünün farklı katmanlarındaki yoğunlaşmalar görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi dünya tarım ilaçları piyasasının yarısından fazlası beş şirketin elinde bulunurken, en büyük on tohum şirketi dünya tohum piyasanın üçte birini kontrol etmektedir. Dünya tahıl piyasasının dörtte üçünü beş şirket yönetmektedir. Avrupalı beş perakende zinciri piyasadaki ürün alımlarının yarısından sorumludur. Toprak mülkiyetinin de son derece eşitsiz dağıldığı görülmektedir.

Tablo 7. 2000'lerin Başında Tarım Sektörünün Farklı Katmanlarında Yoğunlaşma

Sektör	**Yoğunlaşma**
Tarım İlaçları	Beş şirket dünyadaki tarım ilaçları piyasasının yüzde 65'ini elinde tutmaktadır.
Tohum	En büyük on tohum şirketi dünya tohum piyasasının yüzde 30'unu elinde tutmaktadır. Beş şirket dünya sebze tohumu piyasasının yüzde 75'ini elinde tutmaktadır.
Ticaret	En büyük beş tahıl ticareti şirketi dünya tahıl piyasasının yüzde 75'ini elinde tutmaktadır. Birkaç çokuluslu şirket dünya kahve, kakao ve ananas ticaretinin yüzde 90'ını, çay ticaretinin yüzde 80'ini, muz ticaretinin yüzde 70'ini ve şeker ticaretinin 60'ından fazlasını elinde tutmaktadır.
Perakendecilik	Fransa, Almanya ve İngiltere'de beş perakende satış şirketi gıda alımlarının yüzde 50'sinden fazlasını kontrol etmektedir.
Toprak Mülkiyeti	Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nun yaptığı bir araştırmaya katılan 44 ülkeden 28'inde toprak sahiplerinin yüzde 10'u toprakların yüzde 40'ını elinde tutmaktadır.

Kaynak**:** Halweil, 2002: 89.

Pek çok küçük üretici için çok uluslu şirketlerle ilişki kurma gereği, geçimlik tarımdan endüstriyel tarıma geçince ortaya çıkmıştır. Endüstriyel tarımın gerektirdiği tohum, makine ve kimyasalları satın alabilmek için üreticinin önünde iki seçenek bulunmaktadır: Kredi bulmak veya bu girdileri çokuluslu şirketten sağlamak. Endüstriyel tarım, kitlesel üretimden kaynaklanan ürün fazlalarının pazarlanması sorununa da yol açmaktadır. Küçük üreticiler, depolama olanakları yetersiz olduğundan ürünlerini genellikle hasattan hemen sonra, ürün bol ve fiyatlar düşükken satmak zorunda kalmaktadır (Halweil, 2002: 91).

Küçük üreticiler için pazarlama seçenekleri sınırlıdır. Seçeneklerden biri, ürünlerini kooperatifler aracılığıyla pazarlamaktır. Kooperatifler çokuluslu şirketler gibi birden fazla ülkede faaliyet gösterdiklerinde küçük üreticilere küresel rekabet yeteneği kazandırabilmektedir (Seipel ve Heffernan, 1997: 13-15). Ancak kooperatifler genellikle sınırlı bir alanda faaliyet gösterdiklerinden bu pek mümkün olmamaktadır. Bir başka seçenek ürünü toptancılara satmaktır. Toptancılar da özellikle o bölgede tekel konumunda olduklarında küçük üreticilere rekabetçi bir piyasa ortamı sunmamaktadırlar. Toptancı karşısındaki çok sayıda küçük üretici, ürününü genellikle toptancının önerdiği fiyata satmak zorunda kalmakta, hatta bu fiyat bazen üretim maliyetinin bile altında olmaktadır. Üçüncü seçenek, ürünlerin elektronik ticaretini yapmaktır. Pazarlamada bir devrim niteliğinde olan e-ticaret, tarım ürünlerinin pazarlanmasında yeni ve yavaş gelişen bir kanaldır. Dördüncü ve son seçenek ise çokuluslu şirketlerle sözleşmeli tarım yapmaktır.

Sözleşmeli tarım, şirketlerle üreticiler arasında ürünün üretiminden önce yapılan bir anlaşmaya göre, üretici üretimi gerçekleştirme sorumluluğunu üstlenirken, şirketin emek ve toprak dışındaki girdileri sağlama ve elde edilen ürünü satın alma sorumluluğunu üstlendiği bir üretim organizasyonudur. Sözleşmeler, üreticilere üretimin sözleşmedeki standartlara göre yapılması halinde ürünün önceden belirlenmiş bir fiyattan satın alınmasını garanti eder (Reynolds v. dğr., 1993: 1106). Ancak, sözleşmeli tarımla üretilen bir ürünün dünya piyasalarındaki talebi ve fiyatı yüksek olsa da ürünün yereldeki tek alıcısı konumunda olan çokuluslu şirketler ürünü küçük üreticilerden satın alırken yüksek fiyat uygulamazlar. Yerelden düşük fiyatlarla satın aldıkları ürünleri paketleyerek veya işleyerek yüksek fiyata satarlar.

Sözleşmeli tarım, yalnızca girdi kullanımını, üretim yöntemini, fiyatları ve pazarlamayı değil, üretilecek ürünün seçimini de etkileyen bir süreçtir. Çokuluslu şirketler, küçük üreticilerle yaptıkları sözleşmelere küresel piyasalarda talebi artan ürünleri veya onların hammaddelerini konu ettiklerinden, üretim bileşimini küresel talebe göre şekillendirmiş olurlar. Dolayısıyla sözleşmeli tarım, ihracat artışını desteklerken yerel gıda gereksiniminin ikinci planda kalmasına yol açarak gıda güvenliğini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Afrika ülkelerinde sık sık ortaya çıkan açlık ve beslenme krizlerine karşın, buğday tarımı yerine kahve, kakao, muz, mango gibi tropikal ürünlerin öne çıkması veya pek çok ülkede yağlık tohumların ekiminin biyoyakıt üretimine göre planlanması bu duruma örnek gösterilebilir.

Otomotiv ve petrol endüstrindeki çokuluslu şirketlerin geleceğin enerji kaynaklarından biri olarak görülen biyoyakıtların geliştirilmesine yatırım yapmaları. biyoyakıt üretiminde kullanılan ayçiçeği, kanola (kolza), şekerkamışı, mısır, soya fasulyesi, hindistan cevizi gibi ürünlerin küresel talebini yükseltmiştir. Bu da gıda üretimine ayrılan tarım alanlarının yerini biyoyakıt hammaddesi olarak kullanılmak üzere üretilen ürünlerin almasına yol açarak, tarım alanlarının kullanımını, üretimin bileşimini ve ticaret yapısını değiştirmiştir (Stedile, 2014: 101).

1.2.2. Tarımsal Ticaretin Küreselleşmesi

Tarımsal ticaretin küreselleştiğini gösteren en önemli gelişme tarımsal ticaret hacmindeki artıştır. Küreselleşme eğilimini anlamak için gümrük tarifesi oranlarına ve fiyatlarda yakınsama olup olmadığına da bakılabilir. Gümrük tarifelerinin düşmesi tarımsal ticareti kolaylaştırırken, tarımsal ticaretteki artış fiyatların yakınlaşmasıyla sonuçlanacaktır. Bu nedenle, yalnızca ticaret hacmindeki artışa bakılarak bile tarımın küreselleştiğinden söz edilebilir.

Ancak, doğal koşullara bağlı olması, düşük talep esnekliği, ürünlerin saklanması ve taşınmasındaki güçlükler gibi pek çok neden tarımı sanayiden ayırmaktadır. Bu ayırıcı özellikler nedeniyle tarımsal ticaretteki artış nispeten yavaş olmaktadır. FAO'nun 2000'li yılların başında hazırladığı bir rapora göre, son elli yılda toplam mal ticareti yetmiş kat artmış olup bu artış üretimdeki artıştan üç kat fazladır. Buna karşın, aynı dönemde, tarımsal ticaretteki artış tarımsal üretimdeki artışla aynı orandadır (FAO, 2002: 12).

Sanayi ürünleri ticaretinin gerisinden gelse de küreselleşme ile birlikte artan kültürel etkileşimler tüketicilerin dünyanın farklı yerlerinde yetişen ürünlere olan talebini yükselterek tarımsal ticaret hacmini artırmaktadır. 2000'li yılların başında İngiltere'de tüketilen yiyecekler 1950'li yıllara göre ortalama olarak yüzde 50 oranında daha uzak bir çevreden gelmeye başlamıştır. 1980'den sonra Chicago'daki toptancı pazarına gelen ürünlerin kat ettiği mesafe beşte bir oranında artmıştır (Halweil, 2002: 97).

Küreselleşme ile birlikte artan bu talebin karşılanması, taşımacılık ve depolama teknolojisindeki gelişmeler ve bilgi teknolojisi kullanan yönetim stratejileri sayesinde mümkün olmaktadır. 1950'li yıllarda konteynerlerin, 1960'lı yıllarda donduruculu konteynerlerin ortaya çıkması, bir yandan dayanıksız ürünlerin bozulmadan taşınmasına olanak verirken, diğer yandan taşıma maliyetlerinin azalmasını sağlamıştır. 1970'ler ve 1980'ler boyunca yaygınlaşan sera üretimi ve soğuk zincirler taze ürünleri milyonlarca tüketiciye ulaştırabildiğinden, bu ürünleri dört mevsim boyunca bulabilmek olanaklı hale gelmiştir.

Aşağıdaki tabloda 1990'lı ve 2000'li yıllarda tarım ve sanayide görülen ihracat büyüme hızları görülmektedir. 1990-2000 döneminde tarımsal ihracatın ortalama büyüme hızı imalat sanayine yaklaşmışken, 2000'li yıllarda bu oran düşüş göstermiştir. Tarımsal ticaretteki büyümenin yavaşlama nedenlerinden biri, tarımın küresel gelir içindeki payının azalmakta olmasıdır. 1900'lere kadar tarımın küresel gelir içindeki payı yüzde 50 düzeyinin üzerinde iken, bu oran 2000'li yıllarda yüzde 3 düzeyine kadar gerilemiştir. Daha önemli olan bir başka neden de tarımsal ticaret üzerinde hala geçerli olan ticaret engelleridir (Anderson, 2014: 292-293).

Tablo 8. 1990'lı ve 2000'li Yıllarda Tarım ve Sanayide İhracat Büyüme Hızları

Sektörler	**Dünya İhracatı (%)**		**Gelişmekte Olan Ülkelerin İhracatı (%)**					
			Toplam		**Gelişmekte olan Ülkelerden Gelişmiş Ülkelere**		**Gelişmiş Ülkelerden Gelişmekte olan Ülkelere**	
	1990-91/ 2000-01	2000-01/ 2006-07	1990-91/ 2000-01	2000-01/ 2006-07	1990-91/ 2000-01	2000-01/ 2006-07	1990-91/ 2000-01	2000-01/ 2006-07
Tarım	5,7	1,5	7,5	2,7	15	4,5	4,4	1,1
İmalat	8,5	8,4	14,5	12,3	22,4	15,8	11,8	9,7

Kaynak: Aksoy ve Ng, 2010: 5

Tarımsal ticaretin artış hızı yavaşlamış olsa da fiyatların yükselişi ticaret hacmindeki artışı desteklemeyi sürdürmektedir. Dünya Bankası tarafından hesaplanan bir endekse göre tarım ürünlerinin fiyatları, 2000'li yıllarda çok hızlı bir biçimde yükselmeye başlamıştır. (Aksoy ve Ng, 2010: 3). Bu yükselişin önemli nedenlerinden biri, petrol fiyatlarındaki artışın biyoyakıt talebini olumlu yönde etkilemiş olmasıdır (Gorter, 2014: 49). Tarım ürünleri fiyatlarındaki yükselişin ikinci nedeni ise "finansallaşma" olgusudur. Tarım ürünleri piyasalarının finansal yatırımcılar açısından bir seçenek olarak görülmeye başlanması spekülatif fiyat hareketlerine yol açmaktadır (Özen, 2012: 5).

Küreselleşme sürecinde tarımsal ticaret artarken ülkeler arasındaki iş bölümü de öne çıkmaktadır. Bu işbölümü çoğu zaman yerleşiklerin gereksinimlerinin ikinci planda kalmasına neden olsa da ihracata konu olan ürünler, özellikle düşük gelir grubundaki gelişmekte olan ülkelerde ekonominin temelini oluşturduklarından, ekim alanları genişlemeye devam eder. "İhracat ekinleri" adı verilen bu ürünlerin yereldeki tüketim

düzeyleri üretim düzeylerine göre düşük kalmakta, tersine küresel talepleri yüksek seyretmektedir. Dolayısıyla bu ürünler genellikle ihracata konu olurlar. Örneğin, kahve, çay, kakao ve baharat gibi ürünlerin üçte ikisi ihraç edilmek üzere üretilmektedir (Khoury v.dğr., 2014: 4001–4006). Ancak ekonomilerinin ihracat ekinlerine bağlı olması gelişmekte olan ülkeleri çeşitli risklerle karşı karşıya bırakır.

Beslenmede öncelikli tarım ürünleri yerine, kahve, kakao, şeker, çay, muz gibi ürünlerin ekilmesi herşeyden önce gıda güvenliğini tehlikeye düşürmektedir. Ayrıca, buğday, mısır gibi yenilebilen ürünler ekilmiş olsa bile öncelik yine ihracata verilmektedir. FAO, 2005 yılında on iki milyon insan için acil gıda yardımı çağrısında bulunduğu raporunda, Güney Afrika'da 12,4 milyon ton mısır üretildiği halde dünya piyasalarında mısır fiyatlarında görülen artış nedeniyle üreticiler ihracata yöneldiği için açlığın önüne geçilemediğini belirtmiştir (FAO, 2005: 3).

Tarımsal üretimin ihracata yönelik olarak yapılması kaynakların kullanımı açısından da soru işaretleri doğurmaktadır. 1996-2005 yılları arasında küresel çapta ekili alanların ve sulama suyunun beşte biri ihracata konu olan ürünler için kullanılmıştır (Hoekstra ve Mekonnen 2012: 3232–3237). Bu bir bakıma, yerleşikler için son derece yaşamsal olan kaynakların yurt dışına transfer edilmesi anlamına gelmektedir. Buna karşılık elde edilen ihracat geliri toplum refahına yeterince katkı sağlamadığında ihracat artışı yoksullaşmaya neden olabilmektedir.

Tüm bu olumsuzluklara karşın gelişmekte olan ülkelerde ekilebilir toprakların öncelikle dünya piyasalarında talep gören ihracat ekinlerine ayrılması çoğu durumda ülke ekonomisi açısından bir zorunluluk olara karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, ekilebilir toprakların önemli bir bölümünü kaplayan bu ürünlerin ihracatı, ekonominin döviz gereksinimini karşılamanın yegane yoludur.

Ancak, Dünya Bankası tarafından da desteklenen ihracat ekinleri piyasasında genellikle arz fazlası olduğundan fiyatlar düşük seyretmekte ve ürünler beklenen döviz gelirini getirmemektedir. 1990'ların başında Vietnamlı üreticiler kahve üretimini artırabilmek için Dünya Bankası'ndan kredi almışlar, 2000'li yılların başında kahve arzı

artıp fiyatlar düşünce zarar etmişlerdir. 1980'lerin başında Malili üreticilerin BM Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonundan kredi alarak mısır yetiştirmeleri de Vietnam örneğindeki gibi King Yasasının işlemesine yol açmıştır. (Madeley, 2003: 112–113).

İhracat ekini fiyatlarının düşük seyretmesinin yanı sıra, zaman içinde meydana gelen gelişmeler sonucu ihracat potansiyelinin de azaldığı görülmektedir. Birincisi, bu ürünler düşük gelir elastikiyetine sahip olduğundan talebi gelir artışına paralel olmamaktadır. Ayrıca gelir düzeyi yükselen düşük ve orta gelirli ülkelerde beslenme alışkanlıkları değiştiğinden işlenmiş ürünlerin talebi daha çok artmaktadır. İkincisi, genellikle gıda sanayinde girdi olarak kullanılan bu ürünlerden bazılarının ikamelerinin üretilmiş olmasıdır. Teknolojik gelişmeler doğal ürünlerin sentetik ikamelerinin üretilmesini kolaylaştırmaktadır. Pancar ya da şeker kamışından elde edilen doğal şeker yerine nişasta bazlı şekerin geçmesiyle birlikte şeker üretiminin gerilemiş olması ihracat ekinleri piyasasının ne kadar istikrarsız bir yapısı olduğunu açıkça göstermektedir. Ancak yine de, Avrupa'nın fethettiği yerlerde sömürgecilik ilişkilerine dayalı olarak kurduğu bu yapı, küreselleşmeye dayalı işbölümü çerçevesinde var olmaya devam etmektedir.

Tarımsal ticaretin bölgeler arasında dağılımına bakıldığında, Güney Amerika'nın net ihracatçı konumunun üretimdeki artışa bağlı olarak pekiştiği görülmektedir. Ancak yine de, Kuzey Amerika dünyanın en büyük net tarım ihracatçısı olmayı sürdürmektedir. Doğu Avrupa ve Orta Asya net ithalatçı konumundan net ihracatçı konumuma geçmişlerdir. Batı Avrupa'nın ticaret yapısı net ithalatçı olarak sabit kalmıştır. Sahra Altı Afrika yüksek nüfus artış hızına ek olarak yerel gıda arzı sorunlarıyla karşı karşıya olduğundan tarımsal dış ticaret açıkları büyümektedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika artan yurt içi talep nedeniyle net ithalatçı olmakla birlikte, ticaret açıkları en hızlı büyüyen bölge, başta Çin olmak üzere Asya'nın geri kalanıdır (FAO, 2012: 103).

Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi dünyanın bazı bölgeleri için ihracat fırsatları yaratırken bazı bölgelerinde ithalat artışına yol açmaktadır. Bu da dengeli bir ticaret yapısı oluşmasına engel olmaktadır. Tarımsal ticaretin serbestleşmesini, genel olarak veya belirli ürünler açısından, çıkarlarına uygun bulmayan ülkeler DTÖ görüşmelerini de kesintiye uğratmışlardır. BM tarafından yapılan bir araştırmaya göre, DTÖ Tarım

Anlaşmasına taraf olan ülkelerde küçük üreticilerin gelirleri azalırken, ürünleri işleyen ve uluslararası ticaretini yapan çokuluslu şirketlerin karları artış göstermektedir. Küreselleşmeyle birlikte tarım ürünlerinin gönderildikleri pazarlar gittikçe uzaklaşmakta, ürünlerin işlenmesi, satışı, depolanması ve taşınması ön plana çıkmaktadır (Halweil, 2002: 92). Nestle, Unilever, Cargill, Dole gibi çokuluslu şirketler bu alanlardaki üstünlüklerini kullanarak büyük küresel güçler* haline gelmektedir (Coyle, v.dğr. 2001: 34).

DTÖ'nün tarifelerin ve desteklerin sınırlandırılmasına yönelik yaklaşımı, küçük üreticileri çokuluslu şirketlerle karşı karşıya bıraktığından, üretim yapısı küçük üreticiliğe dayalı ülkelerin net ithalatçı haline gelme olasılığı artmaktadır. Tarımsal ticarette net ithalatçı konumunda olan ülkeler dünya piyasalarındaki fiyat hareketlerinden olumsuz yönde etkilenmekte; dahası, ihracatçı ülkelerin ticaret engeli uygulamaları halinde gıda güvenlikleri de tehlikeye düşmektedir. Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesiyle birlikte ortaya çıkan bu riskler, neoliberal görüşün, ülkelerin işbölümü ve uzmanlaşma çerçevesinde birbirlerine güvenerek ticaret yapmasına dayanan tezinin en zayıf noktasını oluşturmaktadır (Gouel, 2014: 263).

1.2.3. Tarım Politikalarının Küreselleşmesi

Küreselleşme, birbiri içine geçmiş çeşitli uluslararası güçlerin sınırları her zamankinden daha fazla aşılabilir kıldığı; ticarette, teknolojide, ulaşım ve iletişimde yaşanan gelişmelerin ekonomik ve sosyal değişimlere yol açtığı bir süreci ifade etmektedir. Ancak bu süreç gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri aynı biçimde etkilememektedir. Gelişmekte olan pek çok ülke Ar-Ge'ye kaynak aktaramadığı ve yüksek teknoloji düzeyine erişemediği gibi küresel kurallara göre ticaret yapabilmek için gereken uzmanlık ve kapasiteye de sahip olamamaktadır. Dolayısıyla küreselleşme, ülkeler arasında yakınsamayı değil, beklenenin tersine, kutuplaşmayı artırmaktadır.

Küreselleşme kuramcılarının bazıları, ulus devletlerin etkinliğinin azalmasını, kültürün metalaşmasını ve küresel bir ekonomi anlayışını savunan hiper-küreselcilere,

* Big Businness

küreselleşmenin mutlak eşitsizlik getirdiği ve hem ülkelerin kendi içindeki hem de gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki dengesizlikleri daha da artıracağı gerekçesiyle karşı çıkmaktadırlar (Coleman v.dğr., 2004: 4-5).

Tarım, gıda güvenliğini ilgilendirmesi ve sanayi sektörüne hammadde sağlaması nedeniyle her zaman stratejik bir sektör olarak kabul edilmiş, ayrıca gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunda önemli bir döviz kaynağı olarak görülmüştür. Gelişmekte olan ülkelerin tarım sektörlerini destekleyerek kalkınabilecekleri de yaygın olarak kabul gören bir görüştür.

Gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında her ne kadar tarımın gelişmekte olan ükelere bırakıldığı geleneksel bir işbölümü sözkonusu olsa da, tarımın stratejik önemi, gelişmiş ülkeleri tarım sektörünü desteklemeye yöneltmiştir. Endüstriyel tarımın üstünlüklerini desteklerle birleştirerek gıda güvenliklerini garanti altına alan gelişmiş ülkeler, elde ettikleri ürün fazlalarının bir kısmını ticaret yoluyla bir kısmını da yardım ve hibe programları aracılığıyla gelişmekte olan ülkelere göndererek politik etki alanlarını genişletmeyi başarmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Keynesyen politikalar benimsendiğinden tarım politikalarının yoğun bir biçimde devlet müdahalesi içermesi eleştiriye konu olmamıştır. Ancak, 1970'lerde liberal politikalar yeniden gündeme geldiğinde tarım sektörü de neoliberal fırtınanın içinde küreselleşmeye başlamıştır.

Küreselleşme kavramını tarım politikaları için ilk kez kullanan W. Coleman'a göre, tarımda devlet tarafından güdülenen ve desteklenen bir sistemden piyasa güçleri tarafından güdülenen liberal sisteme doğru bir değişiklik meydana gelmiştir. Geleneksel yaklaşıma göre, tarım sektörü, ulusal amaçlara hizmet eden bir sektör olarak, ülke içindeki beslenme gereksinimi karşılamakla yükümlü görülmektedir. Ayrıca, tarım sektöründen, etkin çalışarak piyasaya istikrarlı bir biçimde ürün sağlaması ve ekonomik düzenin sürdürülmesine katkıda bulunması beklenmektedir. Ancak tarım, değişken doğa koşullarına bağlıdır. Doğa koşullarının getirdiği belirsizlik etkinliği azaltacağından, tarım sektörü, serbest piyasa koşulları altında etkin çalışmayacaktır. Dolayısıyla, tarım

sektörünün fiyat düzenlemelerine ve devlet müdahalesinin sağlayacağı istikrarlı koşullara gereksinimi vardır (Coleman, 1998: 635).

Buna karşın, neoliberalizmde devlet müdahalesinin yeri yoktur. Tarım üreticileri diğer sektörlerdeki gibi yalnızca birer girişimci olarak görülmelidirler. Piyasadaki koşullara göre üretim yapması beklenen bu girişimciler, devlet eliyle düzenlenmiş piyasalarda değil, rekabetçi piyasalarda satış yapmalıdırlar. Belirsizlikler ve riskler karşısında devlete güvenmemeli, kendilerini özel sigortalar yaptırarak güvence altına almalıdırlar.

Tarım politikalarına müdahalecilik-serbestleşmecilik ekseninden bakmak son derece yaygın bir yaklaşım olmakla birlikte, başka bakış açıları da karşımıza çıkmaktadır. Josling, tarım politikalarını, müdahalecilik-serbestleşmecilik ekseni yerine, bağımlılık, rekabetçilik, çok fonksiyonluluk ve küreselleşmiş üretim yaklaşımları çerçevesinde ele alır (2002: 245). Aşağıdaki tabloda Josling'in tarım politikası yaklaşımlarını görülmektedir. Tarım sektörünün sorunlarıyla ve bu sorunların çözümüne ilişkin politika hedefleri ve araçlarıyla ilişkilendirilen her bir yaklaşım, aynı zamanda farklı bir piyasa yapısına da karşılık gelmektedir.

Tablo 9. Tarım Politikası Yaklaşımları

Yaklaşımlar	Tarımsal Sorunun Yapısı
Bağımlılık Yaklaşımı	Düşük gelir kronik bir durumdur. Destek olmaksızın diğer sektörlerle rekabet edemez. Koruma olmaksızın diğer ülkelerle rekabet edemez.
Rekabetçilik Yaklaşımı	Ortalama veya ortalamanın altında bir gelir seviyesi vardır. Eğer sadece maliyetler kontrol altında tutulursa ekonominin diğer sektörleriyle rekabet edebilir durumdadır. Dünya piyasalarında rekabet ancak yerel koruma politikalarının uygulanması durumunda söz konusu olabilir.
Çok Fonksiyonluluk Yaklaşımı	Çiftliklerden gelen gelir kırsal bölgeler için yetersizdir. Kamusal malların üretimi devlet desteğiyle sağlanır.
Küreselleşmiş Üretim Yaklaşımı	Tarım politikasının desteklemesi gereken tüketici güdümlü sektör, piyasa fırsatlarına ve ürün farklılaştırmasına odaklanmayı gerektirir. Gelir sadece maliyete değil aynı zamanda tedarik zinciri içindeki pazarlık gücüne bağlıdır.
	Politika Hedefleri
Bağımlılık Yaklaşımı	Hükümetlerin pazar bulmaları gerekir. Arz fazlasını ortadan kaldıracak bir arz kontrolü gereklidir.
Rekabetçilik Yaklaşımı	Serbest piyasaya yönelim söz konusudur. Gevşek bir arz kontrolü söz konusudur. Fiyatın zayıf olduğu zamanlarda güvenlik sağlanır.
Çok Fonksiyonluluk Yaklaşımı	Kırsal bölgelerin dinlence değerinin korunması gerekir. Aile işletmelerinin canlı tutulması gerekir. Çiftlik dışı iş olanaklarının sağlanması için kırsal bölgelerin canlandırılması gerekir.
Küreselleşmiş Üretim Yaklaşımı	Kalite ve güvenlik standartlarının belirlenmesi gerekir. Sözleşmeli ilişkilerde adilliğin özendirilmesi gerekir.
	Politika Araçları
Bağımlılık Yaklaşımı	Sınır korumacılığı. Ürün fazlasının satın alınması. Kamu ticareti. Dış ticaret yardımı.
Rekabetçilik Yaklaşımı	Mübadele (değişim)de ayrıştırılmış ödeme. Risk yönetimi. Düşük güvenlik ağı.
Çok Fonksiyonluluk Yaklaşımı	Çevresel sübvansiyonlar. Çevresel kuralların güçlendirilmesi. "Tek fonksiyonlu" tarıma karşı koruma.
Küreselleşmiş Üretim Yaklaşımı	Standartların ve düzenlemelerin uyumlaştırılması. Rekabete zorlama. Fikri mülkiyet haklarının korunması.
	Dünya Piyasasının Yapısı
Bağımlılık Yaklaşımı	Dünya piyasası dengesizdir. Fiyatlar durağandır ve yerel politikalara bağlı değildir.
Rekabetçilik Yaklaşımı	Eğer yerel politikalarda reform yapılırsa dünya piyasası istikrarlı ve güvenilirdir. Dünya fiyatları ulusal politika için iyi bir göstergedir.
Çok Fonksiyonluluk Yaklaşımı	Dünya piyasası " tek fonksiyonlu" tarımı yansıtır. Kamu malları fiyatları gerçeği yansıtmaz. Arzı için fiyat mekanizması elverişli değildir.
Küreselleşmiş Üretim Yaklaşımı	Sözleşmeli angajmanlar ulusal sınırlarca engellenemez. Kamu müdahalesi istikrarsızlık ve belirsizlik yaratır.

Kaynak**:** Josling, 2002: 245.

i. Bağımlılık Yaklaşımı: Bu yaklaşım tarım sektörünün temel gıda gereksinimini karşılayarak ulusal gıda güvenliğini sağladığı düşüncesine dayanır. Bu yaklaşıma göre, tarım sektörü aynı zamanda kırsal nüfus için iş ve geçim olanakları sağlayarak sosyal ve

politik istikrara da katkıda bulunur. Ancak, tarım sektörünün tüm bu fonksiyonları yerine getirebilmesi için devlet tarafından desteklenmesi gerekmektedir.

ii. Rekabetçilik Yaklaşımı: Bu yaklaşım tarım sektörünün piyasa ekonomisi ve uluslararası ticaret sistemine katılıp gelişebileceği düşüncesine dayanır. Devlete düşen görev, üreticilere, piyasada serbest rekabet koşulları altında faaliyet gösterebilecekleri ortamı sağlamak ve sektöre yeni katılan ve yeterli rekabet gücüne sahip olmayanlara kısa dönemli güvenceler sağlamaktır. Bu yaklaşıma göre, uzun dönemde rekabet edemeyen üreticilerin piyasayı terk etmesi beklenir.

iii. Çok Fonksiyonluluk Yaklaşımı: Bu yaklaşım, tarım sektörünün kırsal yaşamın önemli ve çok fonksiyonlu bir parçası olduğu ve bu sektörde üretilen malların belirli ölçüde devlet desteği olmaksızın üretilemeyecek piyasa dışı mallar olduğu düşüncesine dayanır.

iv. Küreselleşmiş Üretim Yaklaşımı: Bu yaklaşım, tarım sektörünün, girdi ve teknolojilerin sağlanmasından ürünlerin pazarlanmasına kadar bütünleşmiş bir tedarik zincirine sahip olduğu ve küçük üreticilerin küresel tedarik zincirine toprak veya emek arz edici bir unsur olarak katıldığı düşüncesine dayanır.

1980'li yıllara kadar tarım politikalarında bağımlılık yaklaşımı öne çıkmaktadır. Bu yıllara kadar neoliberal görüşler tarım politikalarına henüz ulaşmamıştır. 1980'li yıllarda tarım politikalarında önemli değişiklikler görülmekte, rekabetçilik yaklaşımı bağımlılık yaklaşımının önüne geçmeye başlamaktadır. Bu dönem, korumacı politikaların tarım sektörünün önünde engel olarak görüldüğü, gelişmiş ülkelerdeki politika yapıcıların serbest ticaret politikalarını daha çok savunduğu bir dönemdir. Buna göre, tarım uluslararası ticaret sistemine dahil edilmeli, bunun için de ulusal tarım politikaları yapısal bir reforma tabi tutularak serbest piyasanın işleyiş ilkelerine uygun hale getirilmelidir.

Bu noktada yaşanan mali krizler tarımsal desteklerin bütçe üzerinde oluşturduğu yükün fark edilmesine yol açmıştır. Tarıma verilen destekler, yalnızca mali krizler

yüzünden değil, aynı zamanda rekabetçi bir ekonominin önünde önemli bir engel olduğu için de tartışılır hale gelmiştir. Tarım üreticileri birer girişimci olarak kabul edilecekse diğer alanlardaki girişimcilerden farklı tutulmamaları ve desteklenmemeleri gerekmektedir. Neden tarımda da rekabetçilik yaklaşımını benimseyerek liberal politikaları desteklemeyelim? Bu sorunun ilk kez sorulduğu 1980'li yıllardan sonra, pek çok ülkede tarım sektörüne geleneksel bakış açısıyla bakılmamaya, tarım üreticilerinin çıkarları birinci planda tutulmamaya başlanmıştır. Bu bakış açısı, zamanla tarım sektörü olarak nitelenen ve daha çok tarım üreticilerini içeren alandan çıkarak, balıkçılık, çevre, çevre sorunları, endüstriyel gıdalar, doğal kaynaklar gibi alanları da içine alacak biçimde genişlemiştir. Tarım sektörünün geniş bir kapsamı ve birden fazla fonksiyonu olduğunun kabul edilmesiyle birlikte rekabetçilik yaklaşımından çok fonksiyonluluk yaklaşımına geçilmiştir.

Ticaretin serbestleşmesi hareketinin önderi olan ABD, soğuk savaş dönemi boyunca özellikle AB'nin tarımsal korumacılık talepleri karşısında esnek bir yaklaşım sergilemiş ve serbestleşme hareketinin başlangıç yıllarında tarımsal nüfus oranının yüksek olması nedeniyle serbestleşme yönünde atılacak adımların politik sonuçları karşısında çekimser kalmıştır. Ancak, zamanla tarımsal üretimin GSYİH içindeki payının küçülmesi ve tarımsal nüfusun azalması, tarım politikalarının gözden geçirilmesine olanak tanımıştır. Ortak Tarım Politikası (OTP) sonrası uluslararası pazarların paylaşımında AB ile yaşanan rekabetin her iki taraf açısından yıkıcı olması da bu politikaların gözden geçirilmesinde önemli bir etken olmuştur.

1990'lı yıllarda çokuluslu şirketler arasında gittikçe artan yatay ve dikey birleşmeler sonucu ortaya çıkan yoğunlaşma karşısında küçük ölçekli üreticilerin endüstriyel tarımdan başka seçeneklerinin kalmaması pek çoğunu şirketlere topraklarını ve emeklerini kiralayan tedarikçiler durumuna getirdiğinde tarım politikası yaklaşımı bir kez daha değişerek küreselleşmeci olmuştur. Josling'in küreselleşmiş üretim olarak nitelediği bu yaklaşıma göre, sözleşmelerle biraraya gelmiş taraflar uzun bir tedarik zinciri oluşturmakta ve bu zincirin en güçlü halkası olan çokuluslu şirketler, maliyetleri düşürebilmek için üretimi dünyanın çeşitli yerlerine dağıtırken, ticareti de küresel ölçekte yapmaktadırlar.

Tedarik zincirinde çokuluslu şirketlerin öne çıktığı bu süreçte, başta ABD olmak üzere uluslararası ticarette önemli rol oynayan ülkeler arasında korumacılığın ve desteklerin azaltılması, ticaret engellerinin kaldırılarak tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi doğrultusundaki görüşler geçerlilik kazanmıştır. Tarım, DTÖ'nün serbestleştirme programındaki yerini de neoliberal politikaların yaygınlaştığı bu yeni dönemde almıştır.

1.2.3.1.Tarımda Neoliberal Politikalar

İkinci Dünya Savaşından sonraki yaklaşık otuz yıl boyunca tarım politikalarının belirlenmesinde ulusal tarım bakanlıkları etkili olmuştur. Uluslararası ekonomik kurumlardan bağımsız olarak hareket edebilen bu bakanlıklar zaman zaman Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) toplantılarında bir araya gelmiş, ancak bu toplantılardan tarımı ilgilendiren önemli bir sonuç çıkmamıştır. Bu yıllarda Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) da henüz tarımı kapsamamakta, dolayısıyla, bu çerçevedeki ticaret son derece sınırlı bir düzeyde kalmaktadır. 1980'li yıllara kadar süren bu dönem, gelişmekte olan ülkelerin kendi tarım politikaları üzerindeki kontrollerinin oldukça yüksek bir olduğu bir dönemdir (Coleman v.dğr., 2004: 11).

Bu dönemde tarım, küresel bir politika alanı içinde yer almamaktadır. Tarımın neoliberal politikaların etkisi altına girmeye başlaması, GATT'ın imzalanmasından yaklaşık otuz yıl sonraya rastlamaktadır. 1970'li yılların sonlarında ulusal veya bölgesel tarım sisteminde ortaya çıkan sorunların çözümü için OECD ve GATT'a başvuran ulusal politika yapıcılar, tarım politikaları üzerindeki insiyatiflerini uluslararası ekonomik kurumlara bırakmaya başlamışlardır. 1990'lı yıllar, tarım politikalarındaki küreselleşme eğiliminin iyice belirginleştiği yıllardır. 1994 yılına gelindiğindeyse artık tarım, DTÖ'nün Uruguay'daki serbest ticaret görüşmelerinin ve küreselleşme tartışmalarının merkezi konumundadır.

1.2.3.2. Uluslarüstü Politika Alanı ve Gelişmekte Olan Ülkeler

Küreselleşme, dış dünya ile ilişkileri yoğunlaştırarak yeni ticaret fırsatları yaratmakta, ancak ulus devletlerin ekonomi politikaları ile ilgili kararları bağımsız olarak alma olanağını azaltırken, uluslararası kurumların ekonomileri üzerindeki etkilerini artırmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş ülkeler, endüstriyel tarım ve fiyat desteklerini birlikte kullanarak büyük bir tarımsal üretim artışı sağlamışlardır. Ancak, 1970'li yıllarda petrol krizi ile ortaya çıkan ekonomik durgunluğun tarımsal ürün talebini azaltması, stokların artmasına ve tarım ürünleri fiyatlarının hızla düşmesine neden olmuştur. Diğer yandan, tarımsal destekleme politikalarının artan maliyeti bütçe üzerinde büyük bir yük oluşturmaya başlamıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde tarımsal ürün piyasalarındaki sorunlar iyice belirgin hale gelmiş ve bu sorunların büyük ölçüde korumacı politikalardan kaynaklandığı, başka alanlarda olduğu gibi tarımda da korumacı politikaların terkedilmesi ve ticaretin serbestleştirilmesi gerektiği görüşü yaygınlık kazanmıştır.

Bu görüşün geçerliliğini ülkenin gelişmişlik durumuna göre değerlendirmekte yarar vardır. Gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün ekonomik büyümeye katkısı yerine, üretici gelirlerinin, tarım ürünleri arzının ve fiyatların istikrarı ön plandadır. Tarım dışı sektörlerin ulusal gelirdeki payı arttığından, sanayileşme öncesinde tarımdan tarım dışına doğru gerçekleşen kaynak aktarımının tersine çevrilmesi mümkün hale gelmekte ve kaynaklar tarım dışından tarıma doğru aktarılabilmektedir. Diğer yandan, tarım sektöründe istihdam edilen nüfus toplam nüfusun yalnızca küçük bir bölümünü oluşturduğundan, aktarılan kaynaklardan tarımsal nüfus başına düşen miktar da oldukça yüksektir.

Bu kaynak aktarımını gerçekleştirmek, tarımsal destekler sayesinde mümkün olmaktadır. Neoliberal politikalarla uyumlu olmamakla birlikte, bu destekler gelişmiş ülkelerin tarım sektöründe gösterdikleri başarının da mimarıdır. Gelişmiş ülkeler, tarımsal üretim ve ticaret artışını neoliberal politikalarla değil, tarımsal destekler ve

korumacı politikalarla sağlamışlardır. Ancak, tarımda geldikleri nokta, neoliberal politikaların, üretim ve ticaret ağlarını genişletmelerini sağlayacak şekilde yaygınlaşmasını gerektirmektedir.

Gelişmekte olan ülkeler ise, kalkınma için gereksinim duydukları kaynakları tarım sektörü aracılığıyla sağlamak ve tarımdan tarım dışı alanlara kaynak aktarmak zorunda kalmaktadırlar. Bunun da neoliberal politikalar eşliğinde gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelerden neoliberal politikaları uygulamalarını istemeleri pek çok gelişmekte olan ülkede tarım sektörünü olumsuz yönde etkilemektedir. Gelişmiş ülkelerin kısmen de olsa uygulamayı sürdürdükleri tarımsal destekler ve korumacı politikalar da bu olumsuz etkileri pekiştirmektedir.

Bu koşullar altında dünya pazarlarına açılmak, genellikle gelişmekte olan ülkelerdeki yoksulluğun artmasıyla sonuçlanmaktadır. Gelişmiş ülkelerin uyguladıkları tarım politikaları karşısında, özellikle bir veya birkaç ihracat ekinine sahip olan gelişmekte olan ülkelerin kayıpları çok büyük olmaktadır. Başta Çin ve Hindistan olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin deneyimleri, serbest ticarete ve sermaye girişine açılmadan önce küreselleşmenin olumsuz etkilerine karşı güçlü bir konuma gelmek gerektiğini göstermektedir. Küçük üreticiler için toprak reformu, kredi olanaklarının genişletilmesi, temel eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi gibi önlemler rekabet gücünü artırarak küreselleşmeden faydalanmayı kolaylaştırmaktadır. Bu önlemleri almadan serbest ticarete açılan gelişmekte olan ülkeler ise genellikle kıtlık ve yoksullukla karşılaşmaktadır (Bardhan, 2007: 7-8).

Amartya Sen'in yoksulluk ve açlık prensibine göre, kıtlık beraberinde açlığı, açlık ise beraberinde yoksulluğu getirmektedir. Buna karşın, pek çok yoksul ülke açlıkla karşı karşıya olduğu halde tarım ürünü ihracatı yapmayı sürdürmektedir. Dünyanın en yoksul on ülkesinden altısının ekonomisi tarım ürünü ihracatına bağlıdır. Bu yoksul ülkelerden biri olan Yemen'in ihracatının yüzde 99'unu tarım ürünleri ihracatı oluşturmaktadır (Lines v.dğr., 2004: 5).

Ancak, gelişmekte olan ülkelerin tümünü aynı sorunlar çerçevesinde değerlendirmemek gerekir. Gelişmekte olan ülkelerin sahip oldukları koşullar kendi içlerinde farklılıklar gösterdiğinden tarıma ilişkin sorunları da değişebilmektedir. Bu ülkelerden bazıları açlık ve yoksullukla mücadele ederken, bazıları stratejik tarım ürünlerinde büyük ülke konumuna gelmeyi hedefleyebilecek güçtedir.

Aşağıdaki tablo, coğrafi bölgelere göre sınıflandırılmış olan gelişmekte olan ülkelerin, tarım sektörü katma değerinin GSYİH'ye oranını, tarımsal girdi ihracatının toplam ihracata oranını ve kırsal nüfusun toplam nüfusa oranını, 1980 ve 2000 yılları arasında karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Tablo 10. Bölgelere Göre Gelişmekte Olan Ülkelerin Tarımsal Özellikleri

	Tarım Sektörünün Katma Değerinin GSYİH'ye Oranı (%)		**Tarımsal Girdi İhracatının Toplam İhracata Oranı (%)**		**Kırsal Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı (%)**	
Bölge	**1980**	**2000**	**1980**	**2000**	**1980**	**2000**
Doğu Asya ve Pasifik	24.4	12.6	12	2	78	65
Avrupa ve Orta Asya	-	10.5	-	9	41	35
Latin Amerika ve Karayipler	10.3	7.1	4	3	35	25
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	10.3	14.3	1	0	52	41
Güney Afrika	38	25.1	10	1	78	72
Sahra Altı Afrika	17.6	17	6	4	77	66

Kaynak**:** Ingco ve Nash, 2004: 3.

Aşağıdaki tablo ise, benzer bir karşılaştırmayı kişi başına gelir ölçütüne göre sınıflandırılmış gelişmekte olan ülkeler için gerçekleştirmektedir.

Tablo 11. Gelir Grubuna Göre Gelişmekte Olan Ülkelerin Tarımsal Özellikleri

	Tarım Sektörünün Katma Değerinin Toplam GSMH'ye Oranı (%)		**Tarımsal Girdi İhracatının Toplam İhracata Oranı (%)**	
Gelir Grubu	**1980**	**2000**	**1980**	**2000**
Düşük Gelirli	33.6	23.9	12	4
Orta Gelirli	15.8	9.3	7	2
Düşük Orta Gelirli	24.7	13.3	-	2
Yüksek Orta Gelirli	11.2	6.6	7	2
Düşük ve Orta Gelirli	18.5	11.6	8	2

Kaynak**:** Ingco ve Nash, 2004: 4.

1.2.3.2.1.Gelişmekte Olan Ülkelerin Sınıflandırılması

Gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılıklar konusu, Özel ve Lehte Muamele (Special and Differential Treatment-SDT)* ile ilgili tartışmalarda ve Doha Görüşmelerinde yürürlüğe giren çok taraflı ticaret anlaşmalarında DTÖ gündemine gelmiştir. Doha Başkanlık Deklarasyonuna göre, SDT gelişmekte olan ülkelerin gıda güvenliğine ve kırsal kalkınmaya ilişkin gereksinimlerini karşılayabilmelerine olanak verecek kuralların çerçevesini belirleyecektir (WTO, 2001: 3). SDT'nin 44. paragrafında ise, SDT koşullarının gelişmekte olan ülkeleri güçlendirmeyi ve daha etkin hale getirmeyi amaçladığı ifade edilmektedir (Keck ve Low, 2004: 6). Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkelerin SDT'nin özel amaçlarına uygun bir biçimde sınıflandırılması gerekmektedir.

DTÖ Tarım Anlaşması, gelişmekte olan ülkeleri, "en az gelişmiş ülkeler (LDCs)" ve "net tarım ihracatçısı gelişmekte olan ülkeler (NFIDCs)" şeklinde iki gruba ayırmaktadır. Bu iki gruptan yalnızca net tarım ihracatçısı gelişmekte olan ülkeler açık bir biçimde tanımlanmıştır. Ancak bu grup da farklı gelişmişlik düzeylerindeki ülkelerden oluşan heterojen bir gruptur. Bu nedenlerle SDT'nin amaçlarına uygun başka bir sınıflandırma yaklaşımı gündeme getirilmiştir.

Bu yaklaşım, "gıda güvenliği" yaklaşımıdır. Gelişmekte olan ülkeler gıda güvenliğine göre sınıflandırıldığında, en zayıf yönlerini görmek ve tarımsal ticaretin serbestleşmesinden nasıl etkileneceklerini belirleyerek, buna uygun özel ve lehte muamele önerileri getirmek mümkün olmaktadır. FAO'ya göre gıda güvenliği, bütün insanların, her zaman, sağlıklı ve aktif bir hayat sürebilmeleri için gereksinim duydukları yeterli, güvenli ve doyurucu yiyeceğe, ekonomik ve fiziki olarak ulaşabildiklerinde sağlanmış olmaktadır (FAO, 1996:5).

Gelişmekte olan ülkelerin gıda güvenliğine göre sınıflandırılırmasında dört farklı ölçüt kullanılmaktadır (Diaz-Bonilla v.dğr., 2000: 17):

* SDT, DTÖ literatüründe sadece gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere uygulanan tercihli ticaret şartlarını ifade etmektedir.

i. *Kişi Başına Gıda Üretimi:* Kişi başına gıda üretimi, gelişmekte olan ülkelerin kendi kendilerini besleyebilme kapasitesinin bir göstergesidir. FAO İstatistik Veri Tabanından* alınan toplam gıda üretim miktarının 1989–1991 yılları arasındaki dolar cinsinden uluslararası piyasa fiyatıyla çarpımı aynı yıldaki toplam nüfusa bölünerek hesaplanır.

ii. *Gıda İthalat Kapasitesi:* Gıda ithalat kapasitesi, gelişmekte olan ülkelerin gıda ithalatlarını toplam ihracat gelirlerinden karşılayabilme yeteneğini gösterir. Bu gösterge, sadece gıdanın dünya piyasalarından sağlanabilirliğini değil, ayrıca bu ithalatı finanse etmek için gerekli olan dövizi elde edilmesini de içeren geniş kapsamlı bir göstergedir.

iii. *Kişi Başına Günlük Kalori ve Protein (gram cinsinden):* Ortalama tüketimin bir göstergesi olarak kullanılır. Bireyin ve hane halkının gıda güvenliğinin ölçülmesinde elverişli değildir.

iv. *Tarım Dışı Nüfus (veya Kentleşme Oranı):* Gelişmekte olan ülkelerin tarım ve ticaret politikalarındaki değişimlerin nüfusun hangi kesimini daha fazla etkileyeceğinin anlaşılmasına yarar.

Bu ölçütlere göre gelişmekte olan ülkeler, "gıda güvenliği olmayan", "gıda güvenliği açısından yansız" ve "gıda güvenliği olan" şeklinde üç gruba ayrılmaktadır. Gıda güvenliği olmayan kırk dört ülke dışında kalan gelişmekte olan ülkelerin büyük bir çoğunluğu orta gelir düzeyinde olup, aralarında farklılıklar olmakla birlikte tarımsal nüfusun ve tarımın GSYİH içindeki payının yüksekliği gibi ortak özelliklere sahiptir. Genel olarak bu ülkeler, gıda güvenliği olmayan gelişmekte olan ülkelerden farklı olarak, çok fazla korumacılık gereksinimi duymamaktadırlar. Dolayısıyla, bu ülkelerin küresel piyasalara açılmasında SDT'nin önemi, gıda güvenliği olmayan ülkelerle karşılaştırıldığında çok daha düşük bir düzeydedir.

Ancak, gelişmekte olan ülkelerin yalnızca gıda güvenliğine göre sınıflandırılması, yeterince açıklayıcı olmamaktadır. Gelişmiş bir sınıflandırmaya gidilerek bu ülkelerin

* FAO'nun istatistik bölümü olup, gıda ve tarımla ilgili ulusal, bölgesel ve uluslararası istatistikler sunmaktadır.

içinde bulundukları özel koşullar daha iyi değerlendirilebilir. Bu gelişmiş sınıflandırma, gelişmekte olan ülkelerin kendilerine özgü hedeflerini yansıtabilecek şekilde yapılmalıdır. Gelir düzeyiyle de ilişkili olan bu hedefler, düşük gelir grubunda yer alan bir gelişmekte olan ülke için gıda güvenliği iken, orta gelir grubunda yer alan bir gelişmekte olan ülke için tarım sektörünün geliştirilmesi olabilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin heterojen yapıda olmasının getirdiği güçlükler, bu noktada da karşımıza çıkmaktadır. Bu geniş heterojen grup içinde, görece olarak gelişmiş birkaç ülke yanında, gıda güvenliği konusunda güçlüklerle karşı karşıya bulunan çok sayıda yoksul ülke bulunmakla birlikte, çeşitli tarım ürünlerinin temel ihracatçısı konumunda olan gelişmekte olan ülkeler de vardır. Buna karşın, gelişmekte olan ülkeler, "en az gelişmiş ülkeler", "gıda güvenliği olmayan ülkeler (en az gelişmiş ülkeler hariç)", "kırsal kalkınmaya özel gereksinimi olan ülkeler", "önemli tarım ihracatçısı ülkeler" ve "ileri gelişmekte olan ülkeler" şeklinde beş gruba ayırmak mümkündür. Cancun Görüşmelerinde, önemli tarım ihracatçısı ülkeler sınıfındaki gelişmekte olan ülkelerin SDT'den muaf tutulması önerilmiş, ancak bu ülkelerin nasıl tanımlanacağı açıkça belirtilmediğinden kesin bir karar verilememiştir (Kasteng, 2004: 21, 25).

1.2.3.2.2. *Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Gelişmekte Olan Ülkelerden Beklenenler*

1994 yılında gerçekleştirilen DTÖ Tarım Anlaşması, tarım politikaları açısından bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Tarımsal ticarette reformun yolunu açan bu anlaşma, tarımsal desteklerin ve ticaret engellerinin kaldırılması ilkesine dayanmaktadır. Tarım Anlaşmasıyla birlikte taraf ülkeler, ithalat vergilerinde, ihracat desteklerinde ve iç desteklerde indirimler yaparak serbest piyasayla uyumlu bir tarımsal ticaret sistemi oluşturmaya çalışmaktadır. Tarımsal ticaret bundan böyle karşılıklı üstünlükler ilkesine göre yürütüleceğinden dünya refahı en üst düzeye gelecek, tarımsal desteklerin kaldırılması sonucu gelir kaybına uğrayan üreticiler içinse piyasanın işleyişini bozmayacak doğrudan gelir destekleri verilecektir.

Tarım üreticilerine doğrudan gelir desteği verilmesi ilk kez Uruguay Görüşmelerinde gündeme getirilmiştir. Fiyat saptırıcı desteklerdeki azalmanın

piyasaların etkinliğini artırması ve fiyatları istikrara kavuşturarak küresel ticareti artırması beklenmekte ve bu gelişmelerden en çok gelişmekte olan ülkelerin yararlanacağı öngörülmektedir. Doğrudan gelir desteği üretimden bağımsız olduğundan tarım üreticilerinin gelirini üretim dalgalanmalardan koruyabilecek, ayrıca bütçe yapılırken hesaplandığından mali dengeleri de olumsuz yönde etkilemeyecektir.

Tarım Anlaşmasına taraf ülkeler, tarife dışı engellerin tarifeleştirilmesi ve bu tarifelerin belirli bir takvime göre indirilmesi konusunda anlaşmış olmakla birlikte, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ağırlıkta olan kamu işletmelerinin anlaşmanın diğer kurallarını ihlal edeceği endişesini taşımaktadırlar (Josling, 1999: 7). Diğer yandan, piyasaya girişin tarife dışı engellerle engellenmediği veya sınırlandırılmadığı durumlarda tarifeler yüksek olsa bile rekabet şansı bulunacağından, anlaşma çerçevesinde, tarifelerden çok tarife dışı engeller üzerinde durmaktadırlar. Tarife dışı engellerin başında ihracat teşvikleri ve ihracat kredilerinden oluşan *ihracat sübvansiyonları* gelmektedir.

İhracat teşvikleri, genellikle fiyat destekleri sonucu oluşan arz fazlalarını ortadan kaldırmaya yöneliktir. DTÖ ihracat teşviklerini kısıtlamakla birlikte yasaklamadığından, pek çok ülke arz fazlası olan ürünleri dış piyasaya iç piyasadan düşük fiyatla satmayı sürdürmektedir. İhracat kredileri ise, kamu işletmelerince sağlanan doğrudan kredileri, faiz indirimlerini, geri ödenemeyen kredilerin devlet tarafından üstlenilmesini ve kamu destekli ürün sigortasını içermektedir. AB, daha çok ihracat teşviklerine başvurmaktadır. 1995–1998 yılları arasında DTÖ üyelerinin yirmi yedi milyar dolar tutarında olan ihracat teşviklerinin neredeyse tamamı AB tarafından verilmiştir. ABD'nin, üçte biri tahıl, şeker ve diğer işlenmiş ürünlere giden ihracat teşvikleri ise dört yüz milyon dolar tutarındadır. ABD'nin ihracat kredilerini daha yoğun olarak kullandığı görülmektedir. Toplam ihracat kredilerinin neredeyse tamamı yine ABD ve AB tarafından verilmekte olup, teşvikler gibi kredilerin de önemli bir kısmı yalnızca tahıllara gitmektedir (IATRC, 2001: 5-8, 17-18).

DTÖ Tarım Anlaşması üç farklı kapsamda çeşitli düzenlemeler yaparak tarımsal ticareti serbestleştirmeyi hedeflemektedir. Bunlardan birincisi, pazara giriş engellerini ortadan kaldırmak amacıyla tüm tarife dışı engellerin gümrük tarifelerine dönüştürülerek

aşamalı olarak indirilmesi; ikincisi, rekabet koşullarının sağlanması amacıyla ihracat sübvansiyonlarının sınırlandırılması ve üçüncüsü, ilk iki hedefe ulaşmayı sağlamak amacıyla iç pazarlarda kullanılan desteklerin azaltılmasıdır (İKV, 2000: 62).

Tarım Anlaşmasının *pazara giriş* kapsamında düzenlediği konular, tarife dışı engellerin gümrüklendirilmesi, tarife indirimleri, asgari giriş fırsatı, cari giriş fırsatı, özel uygulama ve özel koruma önlemleridir. Taraf ülkeler, tarife dışı engeller yerine gümrük tarifesi koymayı, ayrıca gümrük vergisi dışında miktar kotaları gibi ticaret engelleri uygulamamayı taahhüt etmişlerdir. Tarife dışı engellerin tarifelendirilmesi benzer düzeyde bir koruma sağlayabilmektedir. Ancak tarife dışı engelleri eşdeğer gümrük vergisine dönüştürme işlemi tarafsız bir kurum yerine ülkelerin kendisi tarafından gerçekleştirildiğinden, her ülke indirimlere esas alacağı gümrük tarifesini yüksek bir düzeyde belirlemiş, buna bağlı olarak hesaplanan indirilmiş gümrük tarifeleri, anlaşmanın imzalandığı sırada uygulanmakta olan gümrük tarifelerinin de üstünde gerçekleşmiştir. Bu nedenle süreç "kirli tarifelendirme" olarak nitelendirilmektedir. Tarım Anlaşmasına göre, tarifelendirilmiş ürünlerin fiyatlarının belirli bir referans fiyatının altına düşmesi ya da ithalat miktarının aşırı derecede artması durumunda ek vergiler konması mümkündür. Ancak, gelişmekte olan ülkelerin ithalat düzeyleri zaten yüksek olduğundan yüksek ithalat artışları beklenmemektedir. Hassas durumlarda tarife dışı engellerin gümrük tarifelerine dönüşmesini kolaylaştırmak için özel uygulama öngörülmüştür. Bu özel uygulama bazı koşullar altında ithalat kısıtlamalarını sürdürmeye olanak sağlamaktadır.

Tarım Anlaşmasının *ihracat sübvansiyonları* kapsamında düzenlediği konular, ihracat sübvansiyonlarının tamamının indirime tabi tutulması, indirim taahhütleri, başlangıç kabul edilen yıllar, gelişmekte olan ülkelere tanınan istisnalar ve izinli gıda yardımlarıdır. Gelişmiş ülkeler on yıl içinde, sübvansiyon harcamalarını yüzde 36 oranında, sübvansiyonlu ihracat miktarını yüzde 21 oranında indirmeyi taahhüt ederken, gelişmekte olan ülkeler altı yıl içinde, sübvansiyon harcamalarını yüzde 24 oranında, sübvansiyonlu ihracat miktarını yüzde 14 oranında indirmeyi taahhüt etmişlerdir. En az gelişmiş ülkeler ise herhangi bir taahhütte bulunmamıştır.

Tarım Anlaşmasının *iç destekler* kapsamında düzenlediği konularsa, Toplu Destek Ölçümü (TDÖ), iç destek taahhütleri, de minimis istisnası ve yeşil kutu uygulamalarıdır. TDÖ, indirim taahhüdü gerektirmeyen desteklerin dışında kalan, bir temel ürünün üreticisine ya da bir ürünle sınırlı olmadan tüm tarım üreticilerine sağlanan yıllık destek düzeyinin parasal karşılığıdır (Akder, 1998: 6-11).

İç destekler, üretim ve ticaret üzerindeki etkilerine göre amber, mavi ve yeşil renkli kutular içinde sınıflandırılmaktadır. Amber renkli kutu, üretim ve ticareti bozucu yönde olduğu düşünülen fiyat desteklerini ve doğrudan üretim miktarıyla ilişkilendirilen sübvansiyonları kapsarken, diğer uçtaki yeşil kutu, herhangi bir ürüne bağlı olmaksızın verilen ve üretim miktarı veya fiyatlarla ilişkilendirilmeyen doğrudan gelir desteklerini içermektedir. (Ortaç v.dğr., 2006: 71-72).

Gelişmiş ülkeler iç destekleri altı yıl içinde yüzde 20 oranında indirmeyi taahhüt ederken, gelişmekte olan ülkeler yüzde 14 oranında indirmeyi taahhüt etmektedir. En az gelişmiş ülkelerin iç desteklerde indirim yapması beklenmemektedir. İç destek indirimleri TDÖ üzerinden hesaplanacağından stratejik ürünlere verilen destekler de sürdürülebilecektir. İç desteklerin azaltılması konusunda bir de istisna söz konusudur. "De minimis" uygulaması adı verilen bu istisna, tarım üreticilerine sağlanan desteğin her bir ürün için toplam üretim değerinin yüzde beşini aşmaması durumunda desteklerde indirim taahhüdü verilmeyeceği anlamına gelmektedir. (Akder, 1998: 11).

Tarım Anlaşması çerçevesinde izin verilen yeşil kutu destekleri ve de minimis kapsamındaki destekler, daha çok gelişmekte olan ülkelere özgü tarımsal sorunlara yöneliktir. Gelişmiş ülkelerin güçlü tarımsal yapıları karşısında, gelişmekte olan ülkelerin kırsal yoksullukla mücadele, tarımsal üretim sırasında çevreye verilen zararların giderilmesi, üretimin modernizasyonuna ve rekabetçiliğin geliştirilmesine yönelik altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi gibi özel sorunları vardır ve bu sorunların çözümünü kolaylaştırmak gerekmektedir (Ingco ve Nash, 2004: 3).

DTÖ Tarım Anlaşması da tarımsal ticaretin serbestleştirilmesine yönelik çalışmalarında gelişmekte olan ülkelerin farklılıklarını dikkate alan bir yaklaşım

sergilemektedir. Aşağıdaki tablo, DTÖ Tarım Anlaşmasının gelişmekte olan ülkelere getireceği yükümlülükleri göstermektedir. Tabloda da görüldüğü gibi, gelişmekte olan ülkelerin tarifelendirme sonucu ortaya çıkan yeni gümrük tarifelerinde yüzde 24 oranında indirim yapmaları gerekmektedir. Bu oran gelişmiş ülkeler için yüzde 36 olarak belirlenmiştir. Ayrıca, indirimler gelişmekte olan ülkelerde on yılda, gelişmiş ülkelerde altı yılda gerçekleştirilecekken, gelişmekte olan ülkeler içindeki en az gelişmiş ülkelerin gümrük tarifelerinde indirim yapması gerekmeyecektir.

Tablo 12. Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından DTÖ Tarım Anlaşması

	Kurallar	**Serbestleşme**	**Teminat ve Garantiler**
İthalat	Tarife dışı engeller tarifelendirilecektir. Tarife kotaları oluşturulacaktır. Tüm tarifelere üst sınır getirilecektir.	Tarifelendirme sonucunda oluşan tarifeler on yıllık süre içinde ortalama yüzde 24* oranında indirilecektir. Her bir tarife en az yüzde 10 oranında indirilecektir.	Tarife kotalarıyla ihracatçılara pazara ulaşabilme garantisi verilecektir. İthalatçılara özel teminat verilecektir.
İhracat	Mevcut ihracat sübvansiyonlarına sınır konacaktır. Yeni ihracat sübvansiyonu verilmeyecektir.	Harcamalar on yıl içinde yüzde 10 oranında azaltılacaktır. Sübvansiyonlu ihracat miktarı on yıllık süre içinde yüzde 24 oranında azaltılacaktır.	Gıda yardımı kurallarına uyulacaktır. İhracat kredilerine ilişkin müzakereler ileri bir tarihe alınacaktır.
Üretim	İzin verilen sübvansiyonlar için yeşil kutu tanımlanacaktır.	Dış ticareti saptıran destekler on yıllık süre içinde yüzde 13,3 oranında azaltılacaktır.	Gelişmekte olan ülkelere sübvansiyon istisnaları verilecektir. Üretimi kısıtlayan programlar istisna tutulacaktır.

Kaynak**:** Akder, 1998: 7.

Türkiye de bir DTÖ üyesi olarak bu yükümlülükleri yerine getirmiştir. Başta destekleme politikası olmak üzere korumacı eksendeki tarım politikaları gözden geçirilerek Tarım Anlaşmasıyla uyumlu hale getirilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin bazıları DTÖ içinde muhalif bir grup oluşturarak Tarım Anlaşmasını kendi lehlerine olacak şekilde değiştirmek için baskı kurmuşsa da Türkiye bu muhalif grupların içinde yer almayı tercih etmemiştir. Bunda anlaşmanın kısa dönemde Türkiye'nin durumunu

* Bu oranlar gelişmiş ülkelerin üçte ikisi kadar olup, uygulama süreleri gelişmiş ülkelerin iki katıdır.

fazla etkilememiş olmasının da payı vardır. Tarım Anlaşmasının uzun dönemli etkileri ise yeterince hesaba katılmamıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü küreselleşmenin Türkiye tarımını nasıl bir dönüşümden geçirdiğini ele almaktadır. Bu dönüşümün tüm yönleriyle ortaya konması, üçüncü bölümde ele alınan tarımsal üretim ve ticaretle ilgili sonuçları daha anlaşılır kılmaktadır. Gerek DTÖ Tarım Anlaşmasının, gerekse IMF ve Dünya Bankası programlarının ortak paydası olan neoliberal politikaların Türkiye üzerinde oldukça etkili olduğu açıktır. Bu politikalar, Türkiye tarımının yapısal bir dönüşümden geçerek küresel piyasalarla bütünleşmesini sağlamıştır.

Küreselleşen dünya tarımı içinde yerini alan Türkiye, girdilerini dünya piyasalarından alan, küresel üretim yöntemlerini uygulayan, dünya talebine göre üretim yapan ve gerektiğinde iç talebi ithalatla karşılayan bir ülke konumuna gelmiştir. Neoliberal politikalardan yararlanmayı tercih eden Türkiye, DTÖ Tarım Anlaşmasının üzerinden geçen otuz yılın sonunda, tarımsal destekleri ve ticaret engellerini yoğun olarak kullanan Rusya ve Ukrayna'nın tersine, ihracat potansiyelinden çok ithalat talebini artırmış görünmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2.TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

2.1. Neoliberal Dönem Öncesinde Türkiye'de Tarım Sektörünün Yapısı

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de toprağın yüzde 10,9 kadarı tarla arazisi, yüzde 2,6 kadarı bağ ve bahçe, yüzde 15 kadarı tarıma elverişli ekilmemiş arazi, yüzde 31,1 kadarı çayır ve mera, yüzde 31,1 kadarı orman ve çalılık, yüzde 27,3 kadarı ise tarıma elverişsiz arazi olduğu kaydedilmektedir. Tarımsal üretim genellikle, pek fazla makineye sahip olmayan, dolayısıyla el emeğine dayalı olarak çalışan köylü işletmeleri tarafından gerçekleştirilmektedir (Tekeli ve İlkin, 1999: 44). 1960 yılına gelindiğinde, 25 milyon hektar olan ekilebilir alanlar, yeni toprakların tarıma açılması ile birlikte 28 milyon hektara yükselmiştir. 26 milyon hektarlık kısmı sulanabilir durumda olan bu alanların 22,5 milyon hektarı üzerinde kuru tarım, kalan 4,5 milyon hektarı üzerinde ise sulu tarım yapılmaktadır. (Uzunoğlu vd., 2001: 28-29).

Türkiye'de tarım her zaman en geniş istihdam alanı olmuştur. 1927 yılında her dört kişiden üçü tarımda çalışmaktadır. Bu oran 1950'li yıllara kadar aynı kalırken, 1980 yılında yarıya düşmüştür. 1950-1980 yılları arasında tarımsal nüfusun toplam nüfus içindeki payının her on yılda yüzde 6-7 oranında azaldığı görülmektedir (Sadi Uzunoğlu vd., 2001: 22). 2000'li yıllara gelindiğinde, tarımsal üretimin GSYİH içindeki payı yüzde 10 düzeyinin altına düşmüş olsa da her dört kişiden biri tarımda çalışmayı sürdürmektedir. (OECD, http://www.oecd.org). Ekonomik gelişme ile birlikte tarımın gelir ve nüfus içindeki payının düşmesi beklenmekle birlikte, bunun tarımsal üretim düzeyinde mutlak bir düşüşe yol açmaması için tarımsal verimliliğin yükselmesi gerekir.

Ancak, Türkiye'de tarımsal verimlilik düzeyi yeterince yüksek değildir. 1980 yılında tarımda istihdam edilen kişi başına düşen katma değer, tarım dışındakinin üçte biri kadardır. Bu oran 1980'li yıllar boyunca azalmış, 1990'lı yıllarda boyunca ortalama olarak 1980'li yıllardaki düzeyinde kalmıştır (Sadi Uzunoğlu vd., 2001: 22). Tarımda

düşük verimliliğin ana nedeni olarak, toprak mülkiyetinin bölünmüşlüğü nedeniyle ölçek ekonomilerinin sağlanamaması gösterilmektedir. Türkiye'de tarım üreticilerinin önemli bir kısmı küçük üretici olup, yaklaşık üçte ikisi beş hektardan daha küçük bir alanı işlemektedir (OECD, http://www.oecd.org)

Aşağıdaki tabloda tarımın GSYİH içindeki payı ve ortalama büyümesi görülmektedir. Tabloda da görüldüğü gibi, tarımın GSYİH içindeki payı 1980 yılının hemen öncesinde yüzde 23,4 düzeyindeyken, 1988 yılında yüzde 18,2 düzeyine inmiş; 1968-1979 döneminde yüzde 1,37 olan büyüme hızı ise, 1979-1989 döneminde 0,57 düzeyine gerilemiştir.

Tablo 13. Tarımın GSYİH Payı ve Ortalama Büyümesi

Yıllar	GSYİH payı (%)	Dönemler	Büyüme (%)
1978	23,4	1968-1979	1,37
1988	18,2	1979-1989	0,57

Kaynak: Çakmak vd., 2008: 26.

Buna göre, tarımın GSYİH içindeki payı yüzde 22,2 oranında azalırken, aynı dönemde tarım sektörünün büyüme hızı yüzde 58,3 oranında gerilemiştir. Tarımın büyüme hızındaki gerileme, tarımın ekonomi içindeki payının küçülme hızından daha büyüktür. Başka bir deyişle, tarımın büyüme hızı düştüğü halde, sanayinin ekonomi içindeki payı hızlı bir biçimde büyümediğinden, tarımın ekonomi içindeki payı fazla küçülmemiştir. Türkiye ile benzer ülkeler olan Yunanistan, Portekiz ve İspanya arasında, 1960'lı ve 1970'li yıllarda artan gelir farklılığının da tarımsal verimliliğin düşüklüğünden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. (İmrohoroğlu vd., 2012: 49).

2.1.1. Kurumsal Yapı

Türkiye'de tarım sektörünün yönetimi üç temel göreve odaklanmıştır: Bunlardan ilki girdilerin sağlanması; ikincisi kredi verilmesi; üçüncüsü ürün alımıdır. Bu görevler 1980'li yıllara kadar kamu yönetiminin önemli ağırlığa sahip olduğu alanlar oluşturmuştur. Tarımsal girdilerin bazıları doğrudan devlet tarafından üretilmiş ya da devlet tekeliyle ithal edilmiş ve üreticilere devlet eliyle dağıtılmıştır. Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (TAGEM), Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM)

ve Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. (TÜGSAŞ) tohumluk ve gübre üretimini, Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK) girdilerin dağıtımını üstlenmiştir. Tarım sektörüne kredi sağlama işlevini T.C. Ziraat Bankası (TCZB) yerine getirmiş, ürün alımlarını ise Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri (TEKEL), Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (TŞFAŞ) ve Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR) gerçekleştirmiştir. Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (TSKB) tarım ürünlerinin depolanması, işlenmesi ve pazarlanmasıyla görevlendirilirken, Tarım Kredi Kooperatifleri Birliği (TKKB) üyelerine kredi sağlamak, girdi dağıtmak ve makine kiralamakla yükümlüdür (Güler, 2005: 198-201).

Aşağıdaki tabloda, Cumhuriyetin ilk yıllarından 1950'li yıllara kadar oluşturulan tarımsal kurumlar ve yerine getirdikleri işlevler görülmektedir. Bu kurumların önemli bir kısmı Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) statüsünde kurulurken, birkaçı da kooperatif biçiminde örgütlenmiştir.

Tablo 14. Tarımsal Kurumlar ve İşlevleri

KURUM	STATÜSÜ	KONUSU	İŞLEVİ
TMO	KİT	Tahıl, bakliyat	Destekleme alımı, stoklama, pazarlama
TEKEL	KİT	Tütün	Destekleme alımı, stoklama, işleme, pazarlama
TŞFAŞ	KİT	Şeker pancarı	Destekleme alımı, stoklama, işleme, pazarlama, girdi üretimi
ÇAYKUR	KİT	Çay yaprağı	Destekleme alımı, stoklama, işleme, pazarlama
TAGEM TİGEM	KİT	Tohum, fidan	Girdi üretimi
TÜGSAŞ	KİT	Yapay gübre	Girdi üretimi ve dağıtımı
TCZB	KİT	Kredi	Finansman
TZDK	KİT	Tarımsal araç gereç, yapay gübre, tarımsal ilaç, tohum	Girdi üretimi ve dağıtımı
TSKB	Kooperatif	Yağlık bitki	Destekleme alımı, stoklama, işleme, pazarlama, girdi üretimi ve dağıtımı
TKKB	Kooperatif	Kredi	Girdi dağıtımı, finansman

Kaynak**:** www.tarim.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bu kurumlar işlevleriyle birlikte değerlendirildiğinde tarımsal desteklemeye dayalı korumacı bir tarım politikası uygulanmak istendiği anlaşılmaktadır. Tarımsal destekleme politikası araçlarının başında fiyat ve girdi destekleri gelmektedir. Fiyat destekleri, belirli ürünlerin ekiminin sürmesini ve üretici gelirlerinin istikrarlı olmasını sağlarken, girdi destekleri, üreticilerin, kredi, sulama suyu, tohum, gübre ve diğer

kimyasallara piyasa fiyatının altında bir fiyattan ulaşabilmesini sağlamaktadır. Bu destekler piyasanın işleyişini bozdukları gerekçesiyle yerlerini doğrudan gelir desteğine bıraktıkları 2001 yılına dek kendilerine geniş bir uygulama alanı bulmuştur. 1980 sonrasında korumacı tarım politikalarının değişmeye başlamasıyla birlikte bu kurumlar da işlevlerini yitirmeye başlamış ve pek çoğu özelleştirilerek veya işlevsizleştirilerek politika alanının dışına çıkarılmıştır.

2.1.2. Tarım Politikaları

Tarım politikaları, üretici gelirlerini istikrarlı kılmak, kırsal kesimin refahını yükseltmek, tüketicileri fiyat dalgalanmalarına karşı korumak ve gıda güvenliğini sağlamak amacıyla devlet tarafından alınan önlemler dizisidir (Gaytancıoğlu, 2009: 17). Türkiye'de tarım politikaları tarihsel olarak iki döneme ayrılabilir. 1923-1980 yılları arasını kapsayan birinci dönemde uygulanan tarım politikaları tarım sektörünün çok fonksiyonlu olması yaklaşımına dayanır. Bu yaklaşıma göre tarım sektörü, gıda üreten, sanayi sektörüne hammadde sağlayan, ihracat yoluyla döviz sağlayan, kırda yoğunlaşmış nüfusu istihdam ederek kır-kent dengesini koruyan çok fonksiyonlu bir sektör olduğundan korunması ve desteklenmesi gerekir. Bu dönemde yapılan düzenlemeler, tarım sektörünün yapısal sorunlarını iyileştirici ve tarımsal destekleri genişletici yöndedir. Korumacı ve destekleyici tarım politikaları, neoliberal görüşlerin benimsenmeye başladığı 1980'li yıllara kadar sürdürülmüş, bundan sonra başlayan ikinci dönemde tarım politikalarının merkezine tarımın çok fonksiyonluluğu yaklaşımı yerine küreselleşen tarım yaklaşımı getirilmiştir.

1980 öncesindeki ilk dönemle 1980 sonrası dönem arasında tarım politikalarının amaçları ve ilkeleri bakımından çok büyük farklar olduğu görülmektedir. 1980 öncesinde tarım politikalarıyla piyasaya yön verilmesi amaçlanırken, 1980 sonrasında piyasanın yönlendirilmesi değil, tersine, piyasaya daha çok yer açılması istenmektedir. Cumhuriyet tarihinin ilk altmış yılında, tarımda kendine yeterli olma ve tarım ürünleri fiyatlarını istikrarlı kılma ilkeleri öne çıkarken, son otuz yılda, piyasanın etkinleştirilmesi, küresel piyasalara uyumlanma ve ticaretin serbestleştirilmesi ilkelerine göre hareket edilmektedir.

Cumhuriyetin ilk on yıllarında izlenen tarım politikalarının amaç ve ilkelerinin, ilk olarak Cumhuriyetin benimsediği dünya görüşünden, ikinci olarak 1929 Ekonomik Krizinden, üçüncü olarak da tarımın o dönemki yapısından kaynaklandığı görülmektedir. Devletçilik dönemi adı verilen ilk on yıllarda, ulusu besleme ve sanayiye hammadde sağlama hedefi "tarımda kendine yetme" ilkesini oluşturmakta ve tarımsal üretim stratejik ürünler çerçevesinde çeşitlendirilmeye çalışılmaktadır. Tarımsal üretimin çeşitlendirilmesi yalnızca bir ithal ikamesi sorunu olarak değil, tarımın yapısına ilişkin bir sorun olarak da görülmektedir. 1980'li yıllardan sonra benimsenen ihracata dayalı büyüme modelinin getirdiği ihracat yoluyla döviz sağlama hedefi ise, kendine yetme ilkesi yerine "dünyaya açılma" ilkesini getirmektedir. Bu ilke doğrultusunda hareket eden Türkiye tarımının, buğday gibi dünyada yaygın olarak yetiştirilebilen ürünler yerine, üzüm, incir, tütün, fındık gibi özel ürünlerde uzmanlaşması gerekecektir (Tekeli ve İlkin, 1999: 43-44).

Küreselleşme olarak adlandırılan dünyaya açılma sürecinde IMF ve Dünya Bankası işbirliği ile gerçekleştirilen kamu reformu yeni bir yasal ve kurumsal yapı ortaya çıkarmıştır. Kuralsızlaştırma ve iyi yönetişim doğrultusunda yapılan düzenlemelerle mevcut kurumlar ya işlevleri ve çalışma şekilleri bakımından değişime uğratılmış ya da özelleştirilerek ortadan kaldırılmıştır. Bu sayede, bir yandan piyasaya daha geniş bir alan açılıp çokuluslu şirketlerin yatırımları kolaylaştırılırken, diğer yandan DTÖ'de taraf olunan anlaşmalar çerçevesinde ticareti bozucu her türlü müdahaleden vazgeçileceği taahhüt edilerek tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi yoluna gidilmiştir. DTÖ'ye göre, doğrudan veya fonlar aracılığı ile sağlanan kaynaklar, vergi kolaylıkları, mal veya hizmet alımları ve her türlü gelir ve fiyat desteği ticaret bozucu müdahale kapsamına girmektedir (Dağdemir, 2009: 44). Türkiye de bir DTÖ üyesi olarak destekleme politikasının eksenini, sübvansiyon niteliğindeki fiyat ve girdi desteklerinden ticaret bozucu olmayan doğrudan gelir desteklerine doğru kaydırmıştır.

Aşağıdaki tabloda Türkiye'de kullanılan geleneksel destekleme politikası araçları yer almaktadır. Tabloda da görüldüğü gibi, üreticilere fiyat ve girdi destekleri dışında, vergi muafiyeti, stopaj indirimi, araştırma eğitim ve yayım hizmetleri, alt ve üst yapı hizmetleri, ithalat vergileri, ihracat primleri gibi destekler de sağlanmaktadır. Bu

destekler içinde ticaret bozucu etkileri bulunmayanlar, yalnızca genel hizmetler sınıfına giren araştırma eğitim ve yayım hizmetleri ile alt ve üst yapı hizmetleridir.

Tablo 15. Türkiye'de Kullanılan Destekleme Politikası Araçları

Destekleme Politikası	**Destekleme Politikası Araçları**
Fiyat Destekleri	Destekleme alımları, taban fiyatları, prim ödemeleri
Girdi Destekleri	Kredi ve faiz indirimleri, gübre desteği, tohum desteği, tarım ilacı desteği, sulama desteği
Vergi Politikaları	Gelir vergisi muafiyeti, stopaj indirimi
Genel Hizmetler	Araştırma, eğitim ve yayım hizmetleri, alt ve üst yapı hizmetleri
Dış Ticaret Politikaları	İthalat vergileri, ihracat primleri

Kaynak: Uzunoğlu vd., 2001: 45.

Tarımsal desteklerin enflasyona neden olduğuna ilişkin yaygın bir görüş vardır. (Köymen, 1999: 29). Başta fiyat ve girdi destekleri olmak üzere, enflasyonist etkilerinin yanı sıra yanı sıra ticareti bozucu etkilerinin de olduğu gerekçesiyle kaldırılmak istenen desteklerin toplam destekler içinde önemli bir yer tutuyor olması, tarım politikalarında yaşanan dönüşümün etkisini derinleştirmiştir. Türkiye'nin gelişmekte olan ülkeler sınıfına girmesi, ticaret bozucu desteklerin daha geniş bir zamana yayılarak kaldırılmasına olanak vermiş olsa da bu desteklere bağımlı olan küçük üreticiler, yaşanan dönüşümden çok ağır bir biçimde etkilenmiştir.

2.2. Neoliberal Dönemde Tarımsal Dönüşüm

Tarım sektörü, nüfusun geniş bir kesimini kapsadığından, ekonomik değişimlere konu olduğu kadar önemli sosyal değişimlere de konu olmuştur. Kentleşmenin hızlandığı 1950'li yıllarda azalmaya başlayan geçimlik tarım, 1970'lerin sonuna gelindiğinde birkaç temel ürün dışında hemen hemen ortadan kalkmıştır. Tarım piyasalaşmış ve tarım ürünlerini girdi olarak kullanan sanayilerin kurulmasının da etkilisiyle ekonominin geri kalanıyla bütünleşmiştir. Ancak, asıl büyük dönüşüm 1980'li yıllarda uygulanmaya başlanan tarım politikalarının sonucu olarak gerçekleşmiştir. (Kazgan, 1999: 31-32).

1980'li yıllarda başlayan dönüşümü tetikleyen iki önemli etken vardır. Bunlardan ilki, 1980'lere kadar uygulanan tarım politikalarının makroekonomik açıdan olumsuz sonuçlar vermiş olmasıdır. Tarımsal destekleme politikalarının bütçe açığı ve enflasyon

gibi sorunlara yol açtığı düşünülmektedir. Ancak, tarımsal destekler bütçe açığına yol açsa bile, tarımsal verimliliğin artırılmasına yönelik desteklerin enflasyona yol açmaması mümkündür. Tarımsal dönüşümü tetikleyen ikincisi etken ise, dünya tarım piyasalarında yaşanan küreselleşmedir. Türkiye de 1980 sonrasında dışa açılmış bir ülke olarak, küreselleşmeden yoğun bir biçimde etkilenmiş ve tarım sektörünü yapısal bir reformdan geçirmesi gerekmiştir.

Türkiye'de yapısal reformların uygulanma zamanlamasında daha çok dış etkenlerin öne çıktığı görülmektedir. 1980 sonrasında da, daha önceleri olduğu gibi, Türkiye'yi yapısal reformlara dünya ile kurduğu ilişkiler teşvik etmiştir (Uzunoğlu vd., 2001: 41).

Bu yeni dönemde uygulanan neoliberal politikaların devlet müdahalelerini ortadan kaldırarak serbest piyasa koşullarını oluşturmasıyla birlikte fiyatların piyasaya duyarlılığı artmaktadır. Ancak, çokuluslu şirketlerin kendi aralarındaki satın alma ve birleşmeleri tarım piyasalarının yoğunlaşma derecesini artırdığından, fiyatlar rekabetçi olmayan piyasalarda oluşmakta, çokuluslu şirketlerin küçük üreticiler karşısında monopol veya oligopol olduğu girdi piyasalarında yüksek, monopson veya oligopson olduğu ürün piyasalarında ise düşük kalmaktadır.

Buna ek olarak, 1980'lere kadar yoğun bir biçimde uygulanmış olan fiyat ve girdi destekleri de azaltılınca tarım üreticilerinin artan maliyetleri karşılamaları mümkün olmamaya başlamıştır. 1980 yılında yirminin üzerinde tarım ürünü desteklenirken, 1990 yılında bu sayının yarı yarıya düştüğü görülmektedir. Devlet, bir yandan tarımsal destekleri azaltırken, diğer yandan özelleştirmeler yaparak kamunun tarım sektörü içindeki ağırlığını azaltma yoluna gitmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, çay alımı ve işlenmesinde uzun zamandır var olan devlet tekeli 1980'li yılların başında kaldırılmış ve özel kesimin bu alanlara girebilmesinin önü açılmıştır. 1990'lı yıllarda özelleştirmeler sürerken, DTÖ'nün tarımsal ticaretin serbestleştirilmesine ilişkin takvimi de işletilmeye başlanmıştır (Keyder ve Yenal, 2013: 113-115).

Ancak, tarımsal üretimin artış hızının düşmesine yol açan bu politika değişiklikleri, dünya piyasalarında dış ticaret hadlerinin tarım ürünleri aleyhine dönmesiyle bir araya gelince, tarımdan elde edilen ihracat gelirleri beklenenin altında kalmıştır (Kazgan, 1999: 35). Başta stratejik ürünlerde geçerli olmak üzere, dünya fiyatlarının düşük seyrettiği dönemlerde üzerinde durulmayan ithalat artışı eğilimi ise, Türkiye tarımı için *Demoklesin kılıcı* haline gelmiştir.

2.2.1. Kamu Reformu

1980'lere kadar uygulanan politikaların dünyadaki eğilimlere uygun olmadığı inancının artması neoliberal politikaların benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Diğer yandan, fiyat ve girdi desteklerinin, bütçe üzerinde gittikçe artan bir yük oluşturduğu halde, yeterince etkin bir düzenleme aracı olmayıp, yalnızca üreticilerin piyasadaki konumunu iyileştirecek marjinal bir katkı sağlaması da bu süreci hızlandırmıştır (Keyder ve Yenal, 2013: 39). Ancak, bir reform yapılmasına ilişkin şiddetli gereksinime karşın, süreci başlatan uluslararası ekonomik kurumlarla yapılan işbirlikleri olmuştur. Başta Dünya Bankası ile yürütülen Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) olmak üzere, IMF ile gerçekleştirilen kredi anlaşmaları ve DTÖ Tarım Anlaşmasına taraf olarak altına girilen yükümlülükler, 1980'lerden sonra benimsenen neoliberal politikaların somut karşılıklarını ortaya çıkarmaya başlamıştır.

Tarımdaki dönüşümün ilk somut adımı olan TRUP, Dünya Bankasıyla 2000 yılında imzalanan Ekonomik Reform Kredisi anlaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve Türkiye ile Dünya Bankası arasında gerçekleştirilen en kapsamlı projelerden biri olmuştur. 2001-2008 yılları arasında uygulanan TRUP'la birlikte, Doğrudan Gelir Desteği (DGD), Alternatif Ürün Projesi (AÜP), Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) gibi yeni uygulamalara başlanmış ve bu çerçevede Dünya Bankasından 700 milyon dolar tutarında kaynak sağlanmıştır (https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P070286).

Dünya Bankası ile gerçekleştirilen kredi anlaşmalarına, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) yıllık programlarının bu anlaşmaların koşullarına uygun şekilde hazırlanacağı

koşulu konmuştur. Bunlardan, Tarım Bakanlığının yeniden düzenlenmesi Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (YBYKP)'de yer bulurken (Güler, 2005: 108, 202), izleyen plan dönemlerinde de tarım politikaları Dünya Bankasının yaklaşımları doğrultusunda oluşturulmuştur.

Aşağıdaki tabloda Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (SBYKP) ve Dokuzuncu Kalkınma Planı (DKP)'de yer alan tarıma ilişkin hedeflere yer verilmektedir. 2001 yılında uygulanmaya başlanan SBYKP'de tarım ürünleri fiyatlarının oluşumunun piyasaya bırakılacağı, tarım piyasalarında kamu görevi yapan kurumların özerkleştirileceği, şeker, çay, fındık ve tütünün üretim alanlarının daraltılarak alternatif ürünlere geçileceği belirtilmektedir. (Gülçubuk, 2002: 101-102). SBYKP'de yer alan, üretimin piyasa koşullarına göre gerçekleşmesini sağlayacak ve tarım üreticilerinin gelirlerine istikrar kazandıracak yeni destekleme politikası aracı, TRUP kapsamındaki DGD'dir. Bazı ürünlerin üretim alanlarının daraltılarak alternatif ürünlere yönelinmesine ilişkin projeyle kastedilen AÜP de yine TRUP'ta geçen projelerden biridir.

2007-2013 yılları arasında uygulanan DKP'de de uluslararası kuruluşların etkinliğinin giderek artmakta olduğuna, uluslararası ticaret ve rekabete getirilen kural ve standartların gittikçe daha çok bu kuruluşlar tarafından belirlendiğine dikkat çekilerek küreselleşmenin etki alanından kaçılmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla, küreselleşmenin getirdiği fırsat ve risklere hazırlıklı olmak gerekecektir (DPT, DKP, 2006: 5). Buna yönelik olarak, DKP'de, tarım arazilerinin toplulaştırılması, tarıma yönelik finansal hizmetlerin çeşitlendirilmesi ve kamu kaynaklarının özel sektörle paylaşımının artırılması hedeflerine yer verilmektedir.

Tablo 16. SBYKP ve DKP'de Tarıma İlişkin Hedefler

SBYKP (2001-2006)	DKP (2007-2013)
Piyasa fiyatının oluşumunu etkileyen fiyat destekleri yerine üretimin piyasa koşullara göre gerçekleşmesini sağlayacak ve üretici gelirlerine istikrar kazandıracak politika araçları kullanmak	Türkiye'nin AB üyeliği sonrasında gereksinim duyduğu yüksek rekabet gücüne erişmesi için gerekli uyumlanmayı sağlamak
TSKB'yi özerkleştirmek	Topraktan analiz yöntemiyle belirlenecek özellikleri doğrultusunda yararlanmak
TMO, Çaykur ve TŞFAŞ'yi yapılandırmak	Su kaynaklarını etkin kullanmak
Ürün Borsaları Geliştirme Projesini tamamlamak, vadeli işlem borsalarını geliştirmek, toptancı hallerini etkin hale getirmek	Tarım arazilerini toplulaştırmak
Ayçiçeği, soya ve pamukta üretim artışı sağlamak	Tarıma yönelik finansal hizmetleri çeşitlendirmek
Şeker üretimini kısıtlamak	TİGEM işletmelerini özel kesime açmak
Fındık üretim alanlarını daraltmak, çay üretim alanlarını kontrol altında tutmak ve alternatif ürünlere yönelik projeler gerçekleştirmek	Üreticilerin örgütlenmesini desteklemek
Tütün üretiminde piyasa fiyatının esas alınacağı yeni bir sisteme geçmek	Kamusal AR-GE çalışmalarının etkinliğini arttırmak

Kaynak: DPT, SBYKP, 2000: 131–136 ve DPT, DKP, 2006: 77-78'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ancak, kalkınma planlarında yer alan hedeflere yönelinmesiyle birlikte, başta fiyat oluşumunun piyasaya bırakılması olmak üzere, özellikle küçük üreticileri bekleyen önemli sorunlar vardır. Herşeyden önce, tarımın altyapısı piyasa mekanizmasının çalıştırılması için henüz elverişli olmadığından küçük üreticiler tarımdan kopabilir. Tarımın yapısı küçük üreticiliğe dayandığından, bu durum tarımsal üretimin azalmasına neden olacaktır. Diğer yandan, üretici birliklerinin etkin bir biçimde çalışmaması halinde küçük üreticilerin iç ve dış piyasalardaki pazarlama sorunları devam edececek ve bu süreçte, dış ülkeler tarımsal destekleri ve ticaret engellerini uygulamayı sürdürürlerse, ihracat yapmak bir kat daha güçleşirken, üretimdeki gerilemeye bağlı olarak ithalatta artış görülecektir. Finansman kaynaklarının çeşitlendirilmesi de küçük üreticilerin finansman koşullarını iyileştirmeyebilir. Çünkü, kamu bankaları dışındaki finansal kurumlar piyasa faiz oranından kredi verecektir. Finansman kaynaklarının yanı sıra, AR-GE ve diğer kamu hizmetlerinden de yeterince yararlanamayan küçük üreticilerin örgütlenerek etkinliklerini artıramamaları halinde, tarım sektörünün yapısını iyileştirmeye ayrılan kaynaklar daha çok büyük üreticilere yönelecektir (Uzunoğlu vd., 2001: 15-16).

Kaynakların büyük üreticilere doğru kayması dış rekabetçiliği güçlendirebilir, ancak iç piyasalardaki rekabetçi yapıyı olumsuz yönde etkileyecektir.

Tüm bu eleştirilere karşın neoliberal politikaların uygulanmasına devam edilmiş ve başta Dünya Bankası olmak üzere uluslararası ekonomik kurumlara verilen taahhütlerin gerektirdiği yasal reformların başlatılmasına geçilmiştir. 1989 tarihli Dünya Bankası raporunda geçen ve devletle ekonomi arasındaki ilişki ve etkileşimin yeniden düzenlenmesi anlamına gelen iyi yönetişim (good govarnence) ilkesine göre a devlet, kamu hizmetlerini en aza indirmeyi hedefleyecek, uygulamalarında şeffaf olacak, yalnızca özel sektörün girmediği alanlarda girerek özel sektöre dışsallıklar yaratacak ve tüm bunları gerçekleştirecek yeni bir yasal çerçeve çizecektir (Günaydın, 2002: 8-9.).

Aşağıdaki tabloda tarımda Dünya Bankasının iyi yönetişim ilkesinin izlerini taşıyan yasal düzenlemeler görülmektedir. 2000 yılında çıkarılan Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Yasayla başlayan bu reform hareketi, ekonomide devletin etkinliğinin azaldığı, özel kesime daha çok alan açıldığı yeni bir yapının oluşmasını sağlayan on yıllık bir dönem boyunca hız kesmeden sürmüştür. 2001 yılında çıkarılan Şeker Yasası tarımsal ürtimin yapısının köklü bir biçimde değişeceğinin ilk işareti olurken, 2004 yılında yayımlanan Tarım Strateji Belgesi, tarım sektörünü en kapsamlı şekilde düzenleyen Tarım Yasasının çerçevesini oluşturmuştur. Tarım Yasasının hazırlandığı 2006 yılına kadar, sırasıyla, Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Yasa, Tarımsal Üretici Birlikleri Yasası, Organik Tarım Yasası, Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Yasası, Tarım Sigortaları Yasası ve Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Yasası çıkarılmıştır. 2006 yılının sonunda yürürlüğe giren Tohumculuk Yasası tarım sektöründeki dönüşümün önemli unsurlarından biri olmuş, bu yasayı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Hizmetleri Hakkında Yasa izlemiştir. Yasal reformlar alanındaki son önemli düzenleme olan 2010 tarihli Biyogüvenlik Yasası GDO'lara ilişkin konuları ele alması bakımından Tohumculuk Yasasını tamamlayıcı niteliktedir.

Tablo 17. Tarımda 2000 Sonrası Yasal Düzenlemeler

Yasal Düzenleme	Tarih ve Sayı	Yasanın Öne Çıkan Amaç, Kapsam, İlke veya Hedefi
4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Yasa	16/6/2000 tarihli ve 24081 sayılı R.G.	TSKB'nin yapılandırılması için yasal bir çerçeve oluşturarak özerk ve mali yönden bağımsız olmalarının sağlanması.
4634 sayılı Şeker Yasası	19/4/2001 tarihli ve 24378 sayılı R.G.	Şeker üretimi ve arzının kotalar ile sınırlandırılması ve şeker satış fiyatlarının, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler tarafından serbestçe belirlenmesi.
5042 sayılı Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Yasa	15/1/2004 tarihli ve 25347 sayılı R.G.	Yeni bitki çeşitlerinin ıslahçı hakkı verilerek korunmasının sağlanması.
5200 sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Yasası	6/7/2004 tarihli ve 25514 sayılı R.G.	Tarım ürünlerinin ulusal ve uluslararası ölçekte pazarlama gücünü artırmak üzere üreticilerin ürün veya ürün grubu bazında bir araya gelerek tarımsal üretici birlikleri kurmalarının sağlanması.
Tarım Strateji Belgesi (2006-2010)	30/11/2004 tarih ve 2004/92 sayılı YPK Kararı	AB OTP ve DTÖ TA esas alınarak, piyasanın işleyişini bozmayacak destekleme araçlarının uygulanması.
5262 sayılı Organik Tarım Yasası	3/12/2004 tarihli ve 25659 sayılı R.G.	Organik tarım faaliyetlerinin yürütülmesine ilişkin kontrol ve sertifikasyon hizmetlerinin yerine getirilmesi.
5300 sayılı Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Yasası	17/2/2005 tarihli ve 25730 sayılı R.G.	Tarım ürünlerinin sağlıklı ve güvenli koşullarda depolanmasının ve ürün senetleri aracılığıyla ticaretinin kolaylaştırılmasının sağlanması.
5363 sayılı Tarım Sigortaları Yasası	21/6/2005 tarihli ve 25852 sayılı R.G.	Tarım üreticilerinin uğrayacağı zararların tazmin edilmesini temin etmek üzere tarım sigortaları uygulaması
5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Yasası	19/7/2005 tarih ve 25880 sayılı R.G.	Asgari tarımsal arazi ve yeter gelirli tarımsal arazi büyüklüklerinin belirlenmesi ve bölünmelerinin önlenmesi.
5488 sayılı Tarım Yasası	25/4/2006 tarihli ve 26149 sayılı R.G.	Tarımsal üretimin iç ve dış talebe uygun bir şekilde geliştirilmesi ve uluslararası taahhütlere uyum sağlanması.
5553 sayılı Tohumculuk Yasası	8/11/2006 tarihli ve 26340 sayılı R.G.	Tohumluk üretim ve ticareti ile ilgili düzenlemeleri yapılması ve tohumculuk sektörünün yeniden yapılandırılması.
5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Hizmetleri Hakkında Yasa	18/05/2007 tarih ve 26526 sayılı R.G.	AB ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakların kırsal kalkınma programlarının uygulanmasına yönelik faaliyetlerde kullanılmasının sağlanması
5977 sayılı Biyogüvenlik Yasası	26/3/2010 tarihli ve 27533 sayılı R.G.	GDO ve ürünleri ile ilgili olarak araştırma, geliştirme, işleme, piyasaya sürme, izleme, kullanma, ithalat, ihracat, nakil, taşıma, saklama, paketleme, etiketleme, depolama ve benzeri faaliyetlerin düzenlemesi.

Kaynak: https://www.mevzuat.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tabloda da görüldüğü gibi, Dünya Bankasına verilen taahhütler 2000 yılında TSKB'nin özerkleştirilmesine ilişkin yasanın çıkarılmasıyla geciktirilmeden yerine getirilmeye başlanmıştır (Kendir, 2003: 295–296). Dünya Bankasının tarımsal reform

projesinin dört ana bileşeninden biri olan TSKB'nin özerkleştirilmesi, kooperatiflerin mali yapılarının güçlendirilmesini ve mali yapısı yeterince güçlü olmayanların tasfiyesini gerektirmektedir. 4572 sayılı yasa uyarınca özerk, güçlü ve bağımsız bir mali yapıya kavuşan TSKB'ler, piyasa koşullarında etkin, verimli ve sürdürülebilir bir şekilde faaliyetlerini sürdürebilecektir (4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Yasa, 16/6/2000 tarihli ve 24081 sayılı R.G., https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4572.html).

TRUP'un dört ana bileşeninden bir başkası olan AÜG Projesi çerçevesinde çıkarılan Şeker Yasası, şeker pancarını arz fazlası olduğu için üretimi kısıtlanacak bir tarım ürünü olarak değerlendirmiştir. Bu yasayla birlikte, şeker üretimine kota getirilmiş ve şeker fiyatlarının oluşumunda devlet müdahalesi terkedilerek serbest piyasa yaklaşımına geçilmiştir (4634 sayılı Şeker Yasası, 19/4/2001 tarihli ve 24378 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4634.pdf)

2004 yılında çıkarılan Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Yasa, 2006 yılında çıkarılan Tohumculuk Yasası ve 2010 yılında çıkarılan Biyogüvenlik Yasası, fikri ve sinai mülkiyet haklarının korunması çerçevesinde birbirlerini tamamlayıcı nitelikte yasalardır. Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Yasa, yeni bir bitki çeşidini ıslah eden veya bulan ve geliştiren kişinin haklarını koruma altına almaktadır. Yasada ıslahçı olarak tanımlanan kişi, yeni bitki çeşidi üzerinde tescilinden başlayarak yirmi beş yıl boyunca hak sahibi olduğundan, korunan çeşidi kullananlar hak sahibine belirli bir bedel ödemektedir (5042 sayılı Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Yasa, 15/1/2004 tarihli ve 25347 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5042.pdf). Yeni bitki çeşitleri ıslahına yönelik Ar-Ge çalışmaları yapabilecek mali güce sahip olanlar genellikle büyük şirketler veya çokuluslu şirketlerdir. Dolayısıyla, bu yasa şirketlerin doğa üzerinde elde ettikleri gücü yasal haklar çerçevesinde korumaya yönelik bir yasal düzenlemedir.

Bu yasal düzenlemeyi 2006 yılında Tohumculuk Yasası izlemektedir. Tohumlukların üretimi, sertifikalandırılması ve ticaretini düzenleyen Tohumculuk Yasasıyla birlikte yalnızca kayıt altına alınan çeşitlere ait tohumlukların üretim ve

ticaretine izin verilmektedir. Bakanlıkça belirlenen nitelik ve standartlara uygun olan tohumluklar, sertifikalı, ambalajlı ve etiketli olarak piyasaya arz edilecektir. Tohumluk ithalatı ve ihracatına izin vermeye yine Bakanlık yetkilidir. Bakanlık gerekli gördüğü hallerde tüm yetkilerini Türkiye Tohumcular Birliğine devredebilecektir. (5553 sayılı Tohumculuk Yasası, 8/11/2006 tarihli ve 26340 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5553.pdf). Ancak Birlik üyeleri, bitki ıslahçıları, tohum sanayicileri ve üreticileri, fide üreticileri, fidan üreticileri, tohum yetiştiricileri, tohum dağıtıcıları vb. arasından seçildiğinden, bu yetki nin devredilmesi, tohum gibi önemli bir girdinin üretim ve ticareti üzerindeki tasarrufun özel şirketlere bırakılması anlamına gelmektedir. Bu durum stratejik bir girdinin piyasasında kamu yararının gözetilmesini güçleştirirken, başta çokuluslu şirketleri olmak üzere tohum üretimi ve ticareti yapan şirketlere geniş yetkiler vermektedir. Buradaki gibi, kamunun etki alanının daraltılarak özel kesime daha çok alan açılması, Dünya Bankasının TRUP'ta yer verdiği ve özelleştirme talepleriyle desteklediği önemli hedeflerden biridir. (5977 sayılı Biyogüvenlik Yasası, 26/3/2010 tarihli ve 27533 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5977.pdf).

GDO ile ilgili faaliyetleri düzenlemek amacıyla 2010 yılında çıkarılan Biyogüvenlik Yasası, ıslahçı haklarını koruyan ve tohumluk üretimini ve ticaretini düzenleyen önceki yasaların ardından gelerek, yeni çeşitlerin ve tohumlukların ortaya çıkmasıyla sonuçlanan biyolojik süreçlerin, genetiği değiştirme boyutuna geldiği durumlarda, insan, hayvan ve bitki sağlığı açısından güvenli sınırlar içinde kalmasını sağlamayı amaçlamaktadır (5977 sayılı Biyogüvenlik Yasası, 26/3/2010 tarihli ve 27533 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5977.pdf).

2004 yılında çıkarılan Tarımsal Üretici Birlikleri Yasası, tarım üreticilerinin uluslararası piyasalardaki pazarlama gücünün artırılmasına (5200 sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Yasası, 6/7/2004 tarihli ve 25514 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5200.pdf), ertesi yıl çıkarılan Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Yasası ise, tarım ürünlerinin depolanmasına ve depolanan ürünlerin mülkiyetlerini temsil eden ürün senetleri çıkartılarak, ürünlerin finansman, satış ve teslimatının kolaylaştırılmasına yönelik yasal düzenlemelerdir (5300 sayılı Tarım

Ürünleri Lisanslı Depoculuk Yasası, 17/2/2005 tarihli ve 25730 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5300.pdf).

2004 yılında yapılan bir başka düzenleme Tarım Strateji Belgesinin oluşturulmasıdır. Tarım sektörünü, başta AB olmak üzere uluslararası gelişmelerle uyumlu, rekabetçiliği yüksek bir yapıya kavuşturmak amacıyla hazırlanan bu belgede, bir Tarım Çerçeve Yasasının çıkarılması gerektiği de belirtilmektedir (Tarım Stratejisi Belgesi, 30.11.2004 Tarih ve 2004/92 Sayılı YPK Kararı, http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2004/92.pdf). Tarım Strateji Belgesinde geçen Tarım Yasası iki yıllık bir gecikmeyle de olsa 2006 yılında hazırlanmış ve tarım sektörünün amaç, ilke ve öncelikleri uluslararası taahhütlere uyum çerçevesinde yeniden belirlenerek tarım sektöründeki dönüşümün önü açılmıştır (5488 sayılı Tarım Yasası, 25/4/2006 tarihli ve 26149 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5488.pdf).

Organik Tarım Yasası, ihracata yönelik bir grubu olan organik tarım ürünlerinin üretim, sertifikalandırma ve satış süreçlerini düzenlemektedir (5262 sayılı Organik Tarım Yasası, 3/12/2004 tarihli ve 25659 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5262-20100311.pdf). Bu yasayla birlikte, küreselleşmenin etkisiyle değişen tarımsal ticaret yapısının ihracat tarafındaki önemli bileşenlerinden biri haline gelen organik ürünlerde kalite ve standartların geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Tarım Sigortaları Yasası, tarım üreticilerinin yaptıracakları özel sigortaların uygulanma esaslarını düzenlemekte ve primlerin ödenmesinde devlet katkısı oranını yüzde 50 ile sınırlandırmaktadır (5363 sayılı Tarım Sigortaları Yasası, 21/6/2005 tarihli ve 25852 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5363.pdf). Tarım üreticilerine verilen devlet güvencesinin sınırlandırılması, sigorta şirketlerinin bu alanda çalışmasının önünü açmaktadır.

2005 yılında çıkarılan Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Yasası, toprak mülkiyetini tarım arazilerinin bölünmesini engelleyecek şekilde düzenleyerek ölçek ekonomilerini desteklemeye ve tarımsal verimliliği artırmaya çalışırken (5403 sayılı

Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Yasası, 19/7/2005 tarih ve 25880 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5403.pdf). 2007 yılında çıkarılan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Hizmetleri Hakkında Yasa, AB ve diğer uluslararası ekonomik kuruluşlardan sağlanan kaynakların kırsal kalkınma programlarına etkin bir biçimde yönlendirmeyi amaçlamaktadır (5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Hizmetleri Hakkında Yasa, 18/05/2007 tarih ve 26526 sayılı R.G., https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/05/20070518-2.htm).

Ancak, tarımsal arazilere ve kırsal alana yönelik yasal düzenlemeler, toprağın tarım dışındaki alternatif amaçlar için kullanımını çok geniş bir biçimde düzenlemektedir. Bakanlık, kamu yararı gördüğü her türlü tarım dışı faaliyete izin verme yetkisine sahip olduğu gibi, enerji üretimi, madencilik gibi pek çok faaliyet de toprağın tarım dışı amaçlarla kullanımına istisna olarak gösterilmiştir.

Tarım Alanlarının Tarım Dışı Amaçla Kullanılmasına Dair istisnaları düzenleyen maddesi, yabancı sermaye ile desteklenen ihracat ağırlıklı ileri teknoloji yatırımlarını bu çerçevede değerlendirmektedir. Bu düzenlemeyle birlikte çokuluslu şirketlerin verimli tarım arazilerini tarım dışı amaçlarla kullanmasının önü açılmıştır. Bolu'daki Massey Fergusson traktör fabrikası, Bursa'daki Cargill mısır işleme fabrikası bu yasal düzenlemelere dayanılarak faaliyete geçirilmiş bulunmaktadır (Suiçmez, http://www.antimai.org/cv/tarimbrsu.htm).

2000-2010 yılları arasında çıkarılan bu on üç yasayla gerçekleştirilen reform niteliğindeki değişimler, yukarıda da görüldüğü gibi büyük ölçüde TRUP'ta yer alan yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır. IMF ile yürütülen istikrar programları da Dünya Bankasının yaklaşımlarını destekler nitelikte olup, 1999 yılında imzalanan kredi anlaşmasının tarımla ilgili koşullarının TRUP'ta yer alan hedeflerle aynı olduğu görülmektedir. İlk olarak, fiyat ve girdi destekleri yerine DGD uygulamasına geçilerek tarım üreticilerine gelir aktarımı yapılacaktır. DGD üretimden bağımsız bir gelir desteği olduğundan kaynak dağılımında etkinlik sağlaması beklenmektedir. Ayrıca, DGD'nin uygulanabilmesi için ÇKS oluşturularak üreticiler kayıt altına alınacaktır. İkinci olarak, başta TŞFAŞ ve TEKEL olmak üzere KİT'ler özelleştirilecek ve devlet müdahalesinden

arındırılan piyasaları düzenlemek ve denetlemek için Şeker Kurulu, Tütün Kurulu gibi özerk kurullar oluşturulacaktır. Üçüncüsü, TSKB yönetsel ve mali açıdan özerkleştirilecek, tarıma kamu finansmanı sağlayan TCZB yeniden yapılandırılacaktır. Üçüncüsü, arz fazlası olan şeker pancarı, fındık, tütün gibi ürünlerin üretimi kısılarak, ayçiçeği, mısır, yem bitkileri gibi arzı yetersiz olan ürünlerin üretimi desteklenecektir (TÜSİAD, 2005: 67–68).

2.2.1.1. Kurumsal Yapının Dönüşümü

1980 öncesi korumacı politikalardan neoliberal politikalara geçişin tarım sektöründeki yansımaları üç ayrı dönemde değerlendirilebilir. 24 Ocak 1980 kararları ile başlayıp 32 sayılı Karara kadar süren 1980-1989 dönemi, finansal serbestliğin getirdiği yeni koşullar çerçevesinde kaynakların üretim kesiminden finans kesimine aktarımının da etkisiyle iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine geliştiği bir dönem olmuştur. Kamu reformuna ilişkin ilk örnekler de yine bu dönemde görülmeye başlanmıştır. DTÖ Tarım Anlaşması ve AB Gümrük Birliği Anlaşmaları ile tarım sektörünün uluslarüstü bir alana girdiği 1990-1999 arası ikinci dönem, 1980'li yılların ortalarında başlayan yapılandırmaların bu yeni anlaşmalar doğrultusunda hızlanarak sürdüğü bir dönemdir. Bu dönemde, 1980'li yıllarda başlatılan özelleştirmelere devam edilmiş ve kamu harcamalarını daraltıcı politikalar nedeniyle desteklenen tarımsal ürün sayısı yirmi altıdan dokuza indirilmiştir. Yeni tarım politikalarına geçişi temsil eden TRUP'un uygulanmaya başlandığı 2000 yılı sonrasını kapsayan üçüncü dönem ise, IMF ile yapılan kredi anlaşmasının tarımla ilgili maddeleri, AB'ye uyum sürecinde verilen taahhütler ve DTÖ İleri Tarım Müzakereleri Cenevre Çerçeve Anlaşmasının hükümleri uyarınca gerçekleştirilen kapsamlı ve güçlü bir reform dönemine karşılık gelmektedir. Bu dönemde ayrıca, Bakanlık yetkilerinin, piyasaları düzenlemek üzere oluşturulmuş Tütün Kurulu, Şeker Kurulu, TSKB Yeniden Yapılandırma Kurulu gibi kurullara devredilmesini mümkün kılan yasal düzenlemeler yapılarak Dünya Bankasının iyi yönetişim ilkesi de hayata geçirilmiştir (Günaydın, 2004: 54–57).

Neoliberal politikalara geçişle başlayan kamu reformu, kurumsal yapının ve destekleme politikalarının dönüşümünü gerektirmiştir. Kurumsal yapıdaki dönüşümün

ilk örneği de Tarım Bakanlığının 1984 yılında yapılandırılması olmuştur. Bu yapılandırmayla birlikte, Tarım Bakanlığı Tarım ve Köyişleri Bakanlığına dönüştürülerek, görev ve yetkilerinin bir kısmı iyi yönetişim ilkesi gereğince çeşitli kurullara devredilmiştir. Tarım sektörünün yönetimi, daha sonra, bu kurullar içinde öne çıkan Tarımda Yeniden Yapılandırma ve Destekleme Kurulu ile Tarımsal Destekleme ve Yönlendirme Kuruluna geçmiştir (Günaydın, 2004: 44-46). İyi yönetişim ilkesinin benimsenmesi, düzenleme ve denetleme yetkisinin kamudan alınarak özel kurullara devredilmesini gerektirmekte, ancak bu kurullara yetki devriyle birlikte Bakanlığın tarım sektörünü yönlendirici etkisi zayıflamakta ve tarım kamunun gözetiminden uzaklaşarak daha çok özel kesimin etki alanına girmektedir. Bu eleştirilere karşın iyi yönetişim ilkesinin uygulanmasına devam edilmiş ve Tarım Bakanlığının yapılandırılmasını, tarım sektöründeki KİT'lerin özelleştirilmesi ve diğer kamu kurumlarının yapılandırılmaları izlemiştir.

2.2.1.1.1. Özelleştirilen KİT'ler

Türkiye'de tarımsal üretimi güvence altına almak, verimliliği artırmak ve üretici gelirlerine istikrar kazandırmak üzere çok sayıda kamu işletmesi kurulmuştur. Bu işletmeler girdilerin sağlanmasından üretime, depolamadan pazarlamaya kadar pek çok konuda önemli görevler üstlenerek tarımsal destekleme politikasının temelini oluşturmuşlardır. Ancak, neoliberal politikalar tarım alanında etkili olmaya başladıktan sonra bu işletmelerin bir kısmı tasfiye edilirken bir kısmı da özelleştirilerek özel sektöre devredilmiştir.

Dolayısıyla, neoliberal politikalara geçiş sürecinde, tarım sektöründe çalışan KİT'lerin özelleştirilmesini ve bu KİT'ler tarafından üretilen ürünlerde kamu tekeline son verilmesini gündeme getiren, kurumsal yapının küreselleşen piyasalarla uyumlu hale getirilmesi konusunda IMF ve Dünya Bankasına verilen taahhütlerdir (Gülçubuk, 2002: 110). 1980'li yıllarda başlayan özelleştirmeler zaman zaman sürüncemede kaldıysa da 2000'li yılların başında Dünya Bankasıyla birlikte uygulanmaya başlanan TRUP özelleştirmelere yeniden hız kazandırmıştır.

TRUP kapsamındaki taahhütler çerçevesinde Dünya Bankasına, "tarım reformu programı, devletin tarım üretiminde doğrudan rol almaktan çekilmesine yönelik hedef doğrultusunda, sektördeki devlet varlıklarının ticarileştirilmesini ve özelleştirilmesini içermektedir" denmektedir (Oyan, 2004: 53). TRUP'la birlikte, başta şeker, çay, fındık ve tütün piyasası olmak üzere tarım piyasalarında devletin etkinliğini azaltacak pek çok uygulama gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte özelleştirme kapsamına alınan KİT'lerin büyük bir kısmının özelleştirildiği, özelleştirilmesi tamamlanamayanların Türkiye Varlık Fonuna devredildiği görülmektedir.

Küreselleşen piyasalara uyumun bir aracı olan özelleştirmenin yasal alt yapısının hazırlanmasına ise, 1983 yılında çıkarılan 233 sayılı KHK ile KİT'lerin tasfiye, devir ve satış yetkisinin Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kuruluna verilmesiyle başlanmıştır. Bu düzenlemenin hemen ardından 1985 yılının sonunda Dünya Bankasıyla birlikte, Özelleştirme Ana Planı hazırlanmış, 1986 yılında da 3291 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Yasa çıkarılmıştır (Suiçmez, http://www.antimai.org/cv/tarimbrsu.htm).

Özelleştirme Ana Planı, özelleştirilecek KİT'leri belirleyerek öncelik sıralaması yapmaktadır. Bu plana göre TİGEM birinci, Çaykur, TÜGSAŞ ve TŞFAŞ ikinci, TMO ve TZDK ise üçüncü derecede öncelikle özelleştirilecek kurumlardandır (DPT, 2007: 53).

Aşağıdaki tabloda özelleştirilen KİT'ler ve özelleştirme kararlarının dayanakları görülmektedir. 1944 yılında kurulan TZDK Özelleştirme Ana Planında üçüncü derecede öncelikliler arasında sayılmıştır. 1980'li yılların başında gübre dağıtımının neredeyse tamamını gerçekleştiren TZDK, 11 Mart 1998 tarihli ve 98/25 sayılı Özelleştirme Yüksek Kurulu (ÖYK) Kararı ile özelleştirme kapsamına alınmasıyla birlikte gübre dağıtımı başta olmak üzere tarımsal girdi piyasalarındaki konumunu kaybetmiştir.

Tablo 18. Özelleştirilen KİT'ler

KİT	Faaliyet Alanı	Özelleştirmenin Dayanakları
TZDK (1944)	Tarımsal girdi üretimi ve dağıtımı	Özelleştirme Ana Planı ve 11 Mart 1998 tarihli ve 98/25 sayılı ÖYK Kararı
TÜGSAŞ (1984)	Gübre üretimi	Özelleştirme Ana Planı ve 18 Ağustos 1998 tarihli ve 98/58 sayılı ÖYK kararı
TİGEM (1983)	Tohumluk üretimi ve dağıtımı	Özelleştirme Ana Planı ve 24 Aralık 1999 tarihli ÖYK kararı
TEKEL (1946)	Tütün alımı ve tütün ürünleri üretimi	18 Aralık 2000 tarihli Ek Niyet Mektubu; 5 Şubat 2001 tarihli ÖYK kararı; 4685 sayılı Tütün Yasası
TŞFAŞ (1935)	Şeker pancarı alımı, şeker üretimi	Özelleştirme Ana Planı; IMF'ye 22 Haziran 2000 tarihinde verilen Niyet Mektubu; 20 Aralık 2000 tarihli ve 2000/92 sayılı ÖYK Kararı ve 4634 sayılı Şeker Yasası
ÇAYKUR (1974)	Yaş çay alımı, çay üretimi	Özelleştirme Ana Planı

Kaynak: Suiçmez, http://www.antimai.org/cv/tarimbrsu.htm'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Traktör piyasasından da çekilen TZDK, piyasayı Koç Holding bünyesindeki Türk Traktör ve Uzel Holding bünyesindeki Uzel Traktöre bırakmıştır. Bu iki şirket arasında paylaşılan traktör piyasası 2012 yılında Uzel Holding'in iflas etmesiyle birlikte Türk Traktöre kalmıştır. Türk Traktör, 1992 yılında kamusal ortağı olan Kamu Ortaklığı idaresi tüm hisselerini Koç Holdinge devredince bütünüyle özel bir şirket haline gelmiştir. Daha sonra Türk Traktör hisselerinin dörtte biri halka arz edilirken, kalan hisselerin yarısı yabancı ortak olan CNH Industrial şirketine geçmiştir. (https://www.turktraktor.com.tr/kurumsal/ortaklarimiz; https://www.turktraktor.com.tr/kurumsal/tarihce) TZDK'nın özelleştirilmesi, tarımsal girdi piyasalarında serbest piyasa koşullarının oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak, piyasa oligopolistik bir yapıda olduğundan, tarım üreticileri, makine, gübre, tarım kimyasalları gibi girdileri, rekabetçi olmayan piyasa koşullarından satın almak durumunda kalmaktadır.

1984 yılında kurulan TÜGSAŞ, özelleştirildiği 2004 yılına kadar gübre piyasasının önemli bir kısmını temsil etmiştir. Özelleştirme Ana Planında ikinci derecede öncelikliler arasında yer alan TÜGSAŞ, 18 Ağustos 1998 tarihli ve 98/58 sayılı ÖYK

kararı ile özelleştirme kapsamına alınmıştır. TÜGSAŞ'ın Gemlik, Samsun ve Kütahya fabrikalarının özelleştirme ihalelerine 2000 yılında başlanmış, ancak bazı ihaleler iptal edildiğinden özelleştirme süreci 2005 yılında tamamlanmıştır. 1989 yılında Mersin Gübreyi satın alarak Türkiye'nin en büyük gübre üreticisi haline gelen Tekfen Holding bünyesindeki Toros Gübre, Samsun Gübreyi satın alarak üretim kapasitesini Türkiye'nin toplam kapasitesinin yüzde otuz sekizine çıkarmıştır (https://toros.com.tr/tr/toros-kurumsal/hakkinda/kilometre-taslari). Başka bir deyişle, TÜGSAŞ'ın özelleştirilmesiyle birlikte devletin piyasayı yönlendirme gücü özel bir şirkete geçmiş bulunmaktadır. Piyasanın rekabetçi olmayan yapısı fiyatların yüksek seyretmesine yol açmakta, bu da küçük üreticilerin gübreye ulaşımını zorlaştırmaktadır.

Kökeni, Cumhuriyetin ilk yıllarında Atatürk'ün modern tarım uygulamalarına örnek olarak hayata geçirdiği çiftliklere dayanan TİGEM, kurulduğu 1983 yılından sonra tohumluk üretimi ve dağıtımı alanında devlet tekeli olarak faaliyet göstermiştir. Özelleştirme Ana Planında birinci derecede öncelikliler arasında yer alan TİGEM'in özelleştirme süreci 24 Aralık 1999 tarihli ÖYK kararı ile başlamış, ancak özelleştirme satış yöntemiyle gerçekleştirilmeyerek işletmelerin kiralanması yoluna gidilmiştir. TİGEM otuz iki işletmesinden on dördünü kendi işletirken kalan on sekiz işletmesini özel şirketlere kiraya vermektedir. Uluslararası perakendecilere meyve tedarik eden ve günlük 1500 tonluk paketleme kapasitesiyle alanındaki en büyük şirketlerden biri olan ÇEKOK Gıda'nın dört üretim çiftliğinden ikisi, TİGEM'den kiraladığı Sakarya ve Antalya Boztepe Tarım İşletmeleridir. (http://cekok.com.tr/turkce/hakkimizda.html; https://www.tigem.gov.tr/Sayfalar/Detay/0cf8da79-9fc0-433d-a2b7-74142e091b68) Migros ve Macrocenter mağazalarına organik zeytinyağı ve et ve süt ürünleri tedarik eden Elta-Ada Çiftliği TİGEM'den kiraladığı Çanakkale Gökçeada Tarım İşletmesinde faaliyet göstermektedir (https://elta-ada.com.tr/hakkimizda/).

Tarihi 1932 yılında kurulan İnhisarlar Umum Müdürlüğüne dayanan TEKEL, 5 Şubat 2001 tarihli ÖYK kararı ile özelleştirme kapsamına alınmıştır. 2000-2001 yıllarında IMF'ye sunulan Niyet Mektuplarında, TEKEL özelleştirmesinin 2002 yılı sonuna kadar tamamlanacağı ifade edilmiş ve sürecin "Dünya Bankası kredisiyle

destekleneceği umulan bir tarım reformu projesiyle koordine edileceği" belirtilmiştir. (Suiçmez, http://www.antimai.org/cv/tarimbrsu.htm)

1984 yılında sigara ithalatının serbest bırakılması, 1986 yılında tütünde devlet tekelinin kaldırılması ve 1992 yılında yabancı şirketlerin üretimine izin verilmesine karşın özelleştirme kapsamına alındığı 2001 yılına kadar piyasada yüksek bir pazar payına sahip olan TEKEL'in blok satış yöntemiyle özelleştirilmesi için 2003 yılında ihale düzenlenmiştir. Bu ilk ihale en yüksek teklif yeterli bulunmadığı için iptal edilmiş, 2005 yılında teklif alınamadığı için iptal edilen ikinci ihaleden sonra, 2008 yılında düzenlenen üçüncü ihalede BAT şirketine satışı gerçekleşmiştir. Bu satışla birlikte devletin 1930'lu yıllarda başlayan sigara üretim faaliyeti kesin olarak sona ermiştir (https://www.tekgida.org.tr/tekel-ozellestirmesinin-sonuclari-7496/).

1935 yılında kurulan TŞFAŞ, Türkiye'de şeker pancarı ekimini yaygınlaştırarak Cumhuriyet dönemi öncesinde ithalatla karşılanan şeker talebinin yerli kaynaklarla karşılanabilmesini sağlamıştır. Ancak, 2000'li yılların başında, Dünya Bankası, şeker pancarında arz fazlası olduğunu, dolayısıyla ekim alanlarının daraltılması gerektiğini ileri sürerek kota uygulamasını gündeme getirmiştir. Buna bağlı olarak, şeker üretimi sınırlandırılacak ve TŞFAŞ özelleştirilerek fiyat oluşumu piyasaya bırakılacaktır. Dünya Bankasının talepleri doğrultusunda Özelleştirme Ana Planına ikinci derecede öncelikliler arasında giren TŞFAŞ'nin özelleştirilmesine ilişkin bir taahhüt de 22 Haziran 2000 tarihli Niyet Mektubu uyarınca IMF'ye verilmiştir. 20 Aralık 2000 tarihli ve 2000/92 sayılı ÖYK Kararı ile özelleştirme kapsamına alınan TŞFAŞ'nin, 2001 yılında yürürlüğe giren Şeker Yasasıyla birlikte fabrikaları büyük ölçüde özelleştirilmiş, ayrıca şeker piyasasını düzenlemek üzere Şeker Kurumu ve Şeker Kurulu olmak üzere iki yeni kurul görevlendirilmiştir. Şeker fabrikası kurulmasına yönelik kısıtlamalar da kaldırılmış, fiyatların belirlenmesi şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişilere bırakılmıştır.

AB Helsinki Zirvesi sonrasında kazanılan aday ülke statüsü ve DTÖ TA çerçevesindeki taahhütler de şeker piyasasının yeniden düzenlenmesinde etkili olmuştur. Şeker Yasasının genel gerekçesinde, düzenleme yapılırken benimsenen ilkelerin, AB düzenlemeleri yanı sıra DTÖ ve diğer uluslararası taahhütlere uyum sağlanması ve

özelleştirmeye olanak sağlayacak yasal alt yapının hazırlanması olduğu açıkça belirtilmektedir. (4634 Sayılı Şeker Kanununun Genel Gerekçesi ve Madde Gerekçeleri, http://www.sekerkurumu.gov.tr/altsayfa/mevzuat/4634_Genel_Madde_Gerekceleri.htm, (12.10.2017)).

Şeker fabrikalarının büyük ölçüde özelleştirilmesi sonucunda, şeker piyasasının tamamını elinde tutan TŞFAŞ bünyesinde, onbeş şeker fabrikası, iki alkol fabrikası, iki makine fabrikası, bir elektromekanik aygıtlar fabrikası, bir tohum işleme fabrikası ve bir araştırma enstitüsü kalmıştır. Şeker piyasasında TŞFAŞ'nin on beş fabrikasının yanısıra, on sekiz özel şeker fabrikası daha bulunmaktadır. (https://www.turkseker. gov.tr/ ?ModulID = 3&MenuID=2#) 17/1/18 tarihli ve 2018/07 sayılı ÖYK kararına göre TŞFAŞ'nin özelleştirme işlemleri 31/12/2018 tarihinden başlayarak beş yıl uzatılmıştır (https://www.turkseker.gov.tr/?ModulID=3&MenuID=33) Buna göre, TŞFAŞ 31/12/2023 tarihine kadar özelleştirilecektir. Ancak, TŞFAŞ 2021 yılında özelleştirme kapsamından çıkarılarak Türkşeker adıyla Türkiye Varlık Fonu (TVF)'ye devredilmiştir (https://www.tvf.com.tr/portfoyumuz/tarim-ve-gida).

Aşağıdaki tabloda Türkiye'de şeker üreten şirketlerin dağılımı görülmektedir. Şeker Yasasıyla birlikte getirilen kota uygulamasına göre şeker kotaları üçe ayrılmaktadır. A kotası toplam şeker miktarını, B kotası piyasaya arz edilmeyip güvenlik amacıyla stoklanan şeker miktarını, C kotası ise yurt içinde pazarlanmayan şeker ile işlenmek üzere ihraç kaydıyla satış veya ithalat yoluyla elde edilen şekeri ifade etmektedir. A, B ve C kotalarına konu edilen şeker, pancar şekeridir. Şeker Yasası, nişastadan elde edilen Nişasta Bazlı Şeker (NBŞ)'ye ayrı bir kota getirmektedir (4634 sayılı Şeker Yasası, 19/4/2001 tarihli ve 24378 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4634.pdf). Şeker Yasası, NBŞ kotasını A kotasının yüzde onunu geçmeyecek şekilde belirlemiştir. Bakanlar Kuruluna bu kotayı artırıp azaltma yetkisi verilmiş, ancak bu yetki daha sonra Bakanlar Kurulundan alınıp Cumhurbaşkanlığına devredilmiştir. NBŞ kotası 2018 yılına kadar yüzde on sınırı içinde uygulanmış, daha sonra 27/3/2018 tarihli ve 30373 sayılı R.G.'de yayımlanan 7103 Sayılı Torba Yasa ile yüzde ondan yüzde beşe düşürülmüştür.

Tablo 19. Şeker Yasası ve TŞFAŞ'nin Özelleştirilmesinden Sonra Türkiye'de Şeker Piyasası

Pancardan Şeker Üreten Şirketler	**Nişasta Bazlı Şeker Üreten Şirketler**
Adapazarı Şeker Fabrikası, Kütahya Şeker Fabrikası, Amasya Şeker Fabrikası, Kayseri (Kayseri, Turhal, Boğazlıyan) Şeker Fabrikası, Konya (Konya ve Çumra) Şeker Fabrikası, Aksaray Şeker Fabrikası, Kırşehir Şeker Fabrikası, Afyon Şeker Fabrikası, Alpullu Şeker Fabrikası, Bor Şeker Fabrikası, Elbistan Şeker Fabrikası, Erzurum Şeker Fabrikası, Erzincan Şeker Fabrikası, Çorum Şeker Fabrikası, Muş Şeker Fabrikası	Cargill Tarım ve Gıda Sanayi ve Ticaret AŞ. Amylum Nişasta Sanayi ve Ticaret AŞ. PNS Pendik Nişasta Sanayi AŞ. Tat Nişasta İnşaat Sanayi ve Ticaret AŞ. Sunar Mısır Ent. Tesisleri Sanayi ve Ticaret AŞ
TŞFAŞ (On beş kamu fabrikası)	

Kaynak:https://www.turkseker.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Her ne kadar uygulanan kota yüzde beşle sınırlandırılmış olsa da Şeker Yasası NBŞ üretiminin önünü açmış ve başta Cargill olmak üzere toplam beş şirket bu alanda faaliyete başlamıştır. Bu gelişmelerle birlikte, NBŞ'nin insan sağlığına ve pancar şekeri üreticiliğine etkilerinin tartışıldığı yeni bir dönem başlamıştır. Cargill şirketi de her zaman bu tartışmaların odağında yer almıştır. NBŞ fabrikasının Bursa Yenişehir'de birinci derecede tarıma elverişli arazi üzerine kurulmuş olması da ayrı bir tartışma konusu yaratmış ve kamuoyunda Cargill şirketine ayrıcalık tanındığı kanısı uyandırmıştır.

Türkiye'de 1938 yılında başlatılan çay tarımını geliştirmek ve çay ürünleri üretip pazarlamak üzere 1974 yılında kurulan Çaykur, özelleştirme kapsamına alınmış, ancak özelleştirilmesi gerçekleşmemiştir. 1980'li yıllarda çay piyasasında tek alıcı konumunda olan Çaykur, 1984 yılında çıkarılan, çay tarımını, üretimini, işletmesini ve satışını serbest bırakan 3092 sayılı Çay Yasası ile birlikte pazar payının bir kısmını kaybetmiş olsa da piyasadaki en büyük alıcı olma konumunu sürdürmektedir. Gerçek ve tüzel kişilere yaş çay satın alma, işleme ve çay paketleme fabrikaları kurup işletme olanağı veren Çay Yasası (3092 sayılı Çay Yasası, 19/12/1984 tarihli ve 18610 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3092.pdf), tütünde olduğu gibi, devletin piyasadaki etkinliğini azaltarak özelleştirmenin önü açmış, ancak sonuç beklendiği gibi olmamıştır. 2017 yılına kadar özelleştirme kapsamında kalan Çaykur, Bakanlar Kurulunun 2017/9756 sayılı kararı ile Türkiye Varlık Fonu (TVF)'ye aktarılmıştır

(https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx). Çaykur'un tamamı Türkşeker'in tamamı ve Kayseri Şeker'in yüzde 11,1 oranındaki payı TVF portföyünde bulunmaktadır (https://www.tvf.com.tr/portfoyumuz/tarim-ve-gida).

Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi kaçınılmaz olarak görülmekte ise bu kurumların mirasını devralan yerli veya yabancı sermayenin o alandaki üretim koşullarını modernize edecek ve verimliliği artıracak yatırımları gerçekleştirmesine özen göstermek gerekmektedir (Erçakar, 2007)

2.2.1.1.2. Yapılandırılan Kamu Kurumları

1980 sonrasında IMF ve Dünya Bankası ile birlikte gerçekleştirilen işbirlikleri tarım politikalarının değişmesini ve tarım sektörünün iyi yönetişim anlayışına uygun yeni bir kurumsal yapı içinde örgütlenmesini gerektirmiştir. Neoliberal politikalara geçişle birlikte özelleştirmelerin yanı sıra, finansman ile ilgili kurumlardan Ziraat Bankası ve TKKB, pazarlama ile ilgili kurumlardan TSKB ve TMO için yapısal bir dönüşüm gerekliliği de gündeme gelmiştir. Bu kurumların yapılandırılmasıyla amaçlanan, devletin tarım piyasalarındaki etkinliğini ortadan kaldırarak şirketlerin ulus ötesi ve uluslararası faaliyetleriyle küreselleşen tarım piyasalarına açılmak, başka bir deyişle küreselleşme hareketine katılmaktır. Diğer yandan, devletin tarım sektöründen elini çekmesiyle birlikte destekleme alımlarından kaynaklanan finansman yükünün hafiflemesi ve iç fiyatların dünya fiyatlarına eşitlenmesiyle hammadde maliyetleri düşecek olan sanayinin uluslararası rekabet gücünün yükselmesi beklenmektedir (Güler, 2005: 215).

Dünya Bankası ile yapılan Sektörel Kredi Anlaşmaları (SECAL)'ın iki önemli özelliği vardır: Ulusal plan ve programların hedeflerini yönlendirme özelliği ve kamunun işlevlerini değiştirme özelliği (Güler, 1995: 28). SECAL ile birlikte bütün anlaşmalarda, destekleme alımı, fiyat ve girdi sübvansiyonları ve kredilendirme politikalarının her aşamasına ilişkin çeşitli öneriler ve kredilerin kesilmemesi için yerine getirilmesi beklenen koşullar vardır. Bu koşullarla yapılmak istenen, yapısal uyum çerçevesinde tarım sektörünün yeniden yapılandırılmasıdır. Tarım sektörüne çizilen yeni yol, devletin etkinliğinin azaltılarak serbest piyasa koşullarının oluşturulması, uluslararası sermayenin

önündeki engellerin kaldırılması ve ilgili kamu kurumlarının çeşitli yöntemlerle özelleştirilmesidir.

Dünya Bankası ile imzalanan diğer kredi anlaşmaları da şunlardır: 1983 yılında Dünya Bankası ile Ziraat Bankası arasında imzalanan "İkinci Tarımsal Kredi Projesi", Tarım Kredi Kooperatifleri sistemi ile ilgilidir. 1989 yılında imzalanan "Üçüncü Tarımsal Kredi Projesi", Ziraat Bankasının tahsilatı gecikmiş zirai kredilerin analizini de kapsayan bir kurumsal gelişme programını ve TSKB'nin kredi işlemleri ile ilgili çalışmaları içermektedir. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi için, zirai kredi faiz oranlarının incelenmesi ve ayarlanmasında Dünya Bankası'nın kabul ettiği yöntemi öngören talimatın yayımlanmış olması koşulu getirilmiştir. Bu proje yıllar içinde tarımsal kredi faiz oranlarının sürekli yükseltilmesinin önemli bir adımını oluşturmaktadır (Kendir, 2003: 292–293).

IMF'ye 9 Aralık 1999 günü verilen niyet mektubunda da, buğday ve diğer tarım ürünlerinin desteklenmesinden büyük ölçüde vazgeçileceği taahhüdünde bulunulmuştur. Bu çerçevede başta TMO olmak üzere önemşi kamu kurum ve kuruluşları reorganize edilmişlerdir. Aşağıdaki tabloda yapılandırılan kamu kurumları ve yapılandırmanın dayanağı niteliğindeki anlaşma veya yasal düzenleme görülmektedir.

Tablo 20. Yapılandırılan Kamu Kurumları

Kurum	Faaliyet Alanı	Yapılandırmanın Dayanakları
TMO	Tahıl satın alma ve depolama	Özelleştirme Ana Planı ve 11 Aralık 1984 tarihli ve 18602 sayılı R.G.
TCZB	Finansman	Dünya Bankası ile yapılan Üçüncü Tarımsal Kredi Projesi
TKKB		
TSKB	Pazarlama	1 Haziran 2000 tarihli ve 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Yasa

Kaynak: Suiçmez, http://www.antimai.org/cv/tarimbrsu.htm'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kredi anlaşmasında sözü geçen ve ayrıntılarıyla tanımlanan program tarım sektörünün kapsadığı alanların hemen hepsini ilgilendirmekte ve sektöre hizmet veren kamu kurumları için önemli değişiklikler getirmektedir. Program, TİGEM ve TZDK için yönetsel ve mali kontrol sistemlerinin kurulmasını öngörerek, bu kurumların işlevsizleştirilmesi yolundaki ilk adımı atmış bulunmaktadır. Bankanın kredinin kullanılış

şekli için öngördüğü dağılım ve mal ve hizmet alımına ilişkin öne sürdüğü koşullar daha çok uluslararası piyasalara yönelik ticari bağların kurulmasının beklendiğini göstermektedir. SECAL hem program çerçevesinde belirlediği çalışmalar hem de kredilerin kesilmemesi için öne sürdüğü koşullar ile tarım sektörü yönetiminde özellikle gübre sübvansiyonu politikasını hedef alan, gübre piyasasına özel sektörün hakim olmasına ve bu konuda tekel niteliğinde bir kamu kuruluşu olan TZDK'nın işlevsizleştirilmesine neden olan önemli değişikliklere yol açmıştır (Kendir, 2003: 286–288).

1997 yılında tarımsal destekleme politikalarını değerlendirmek ve bu politikaların nasıl iyileştirilebileceğine ilişkin önerilerde bulunmak amacıyla Türkiye'ye gelen Dünya Bankası yetkilileri "Tarımsal Destekleme Politikasına Yönelik Öneriler: Reform Taslağı" başlıklı bir rapor hazırlamışlardır. Dünya Bankası'nın reform önerilerine göre, "TSKB'lerin reformu için kısa vadeli amaç; hükümetle tüm bağlarının ve özel ayrıcalıklarının ortadan kaldırılmasıdır. Hükümetçe TSKB yasasında yapılması öngörülen değişiklikler doğru yönde atılmış bir adımdır. Çünkü bu değişiklikler hükümetin TSKB'ler üzerindeki doğrudan denetimini ortadan kaldıracak ve bunların sanayi tesislerine, özel sektör kuruluşlarında yaşandığı şekilde, borç verenlerin haciz koymasını olanaklı hale getirecektir. Ancak TSKB'lere öncelikli kredi sağlama olanağı gibi ayrıcalıklar tanınmakta, bu da serbest piyasanın tam anlamıyla gelişmesini engellemektedir." Bu görüşler uyarınca, Dünya Bankası ile 27 Mayıs 2000 tarihinde imzalanan ve 760 milyon dolarlık kredi sağlayan anlaşmanın koşulları arasında "TSKB'lerin etkin bir biçimde özerkleştirilmesi" hükmüne yer verilmiştir. Uluslararası Para Fonu ile yapılan 17. stand-by anlaşması çerçevesinde verilen 9 Aralık 1999 tarihli niyet mektubunda da, "hükümet adına sınai tarımsal ürünlere ilişkin destekleme alımlarını yürüten TSKB'ler ve bunların kurdukları birliklere tam özerklik sağlayan yasa 2000 yılı Mart ayına kadar TBMM'den geçirilecektir" taahhüdünde bulunulmuştur. TSKB'lerin özerkleştirilmesi çok geçmeden, 1 Haziran 2000 tarihinde kabul edilen 4572 sayılı yasayla hayata geçirilmiştir (Oral, Ankara, 2013: 329-330).

TSKB'lerin özelleştirilmesinin önü 2000 yılında çıkarılan bu yasayla açılmıştır. Bu yasayla TSKB'lere ait tüm tarım ürünleri işleme kuruluşları anonim şirket haline

getirilmiş ve bunların özel bir şirket gibi çalışması amaçlanmıştır. Böylece devlet, kağıt üzerinde bağımsız bir statü vererek TSKBlerle bağını koparmıştır. Ayrıca bu yasayla devletin TSKB'lerin üyelerinden tarm ürünü satın almalarının desteklenmeyeceği kayıt altına alınmıştır. (Aydın, 2018: 248)

Temel işlevi TSKB'leri yeniden yapılandırmak ve sanayi tesislerinin anonim şirkete dönüştürülerek satılmaya hazır hale getirilmelerini denetlemek olan Yeniden Yapılandırma Kurulu, TSKB'leri yeniden düzenleyen 4572 sayılı yasa ile kurulmuştur. Kurulun yedi üyesinden dördünün Dünya Bankasınca atanmak istenmesi TSKB'lerin yeniden yapılandırılma sürecine bankanın doğrudan katılmak istediğini göstermektedir. Bu süreçte, kuruluş amacı ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması olan ancak devletin destekleme politikasının uygulanmasında önemli görevler yüklediği TSKB'lerin, artık yalnızca aldığı ürünleri serbestleşen piyasalarda yerli ve yabancı tüccarlara satan bir aracı konumunu aldığı görülmektedir. Dünya Bankası'nın gerek 4572 sayılı yasanın çıkarılmasında, gerekse Yeniden Yapılandırma Kurulu'nda oynadığı rol, devletin tarımsal piyasalar üzerindeki etkisinin azaltılarak serbest piyasa koşullarının oluşturulmasını sağlamaya yönelik kararlı bir tutum içinde olduğunu göstermektedir (Oral, 2013: 331).

TSKB'leri yeniden düzenleyen 4572 sayılı yasaya göre, devletin geçmişte TSKB'lerin sosyo ekonomik amaçlarını gerçekleştirmede sağladığı özel destek, birliklerin performansı ve mali durumları üzerinde olumsuz etki yarattığından, bu yapısal değişim ile özel destekleme misyonu ortadan kaldırılmaktadır (Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin Yeniden Yapılandırılması, http://www.arip.org.tr/foy12.htm).

TRUP 31 Aralık 2018 yılında sona erdiğinde on altı TSKB'nin durumunda önemli değişiklikler olmuştur. Mali güçlüklerin üstesinden gelemeyen Taskobirlik ve Kayısıbirlik tasfiye sürecine girerken, Fiskobirlik, Tariş Pamuk Birliği, Tariş İncir Birliği, Tariş Zeytinyağı Birliği, Tariş Pamuk Birliği, Antbirlik ve Çukobirlik sahip oldukları menkul ve gayrimenkullerin bir kısmını satmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca bu süreçte öngörüldüğü gibi personel sayılarını yüzde elli oranında azaltmışlardır. Faaliyet alanlarını

da daralttıkları halde TSKB'lerin birikmiş borçları artmaya devam etmektedir (Oral, 2013: 334-335).

Tarımsal kredi politikalarında değişimin yönü de SECAL ile çizilmeye başlanmıştır (Kendir, 2003, s. 286–288). SECAL ile tarımsal krediler alanında, başta tarım sektörü kredilerinde pozitif reel faiz oranları uygulanması olmak üzere Dünya Bankası'nın hedeflediği değişiklikler yapılmıştır. Dünya Bankası, tarımsal finansmanda uygulanan enflasyon oranı altında düşük faizli kredi sistemine son verilmesini istemiştir (Güler, 2005, s. 161). Bundan sonra, tarımsal kredi fiyatlarında dramatik bir ters dönüş hareketi gözlenmektedir. 1990'lı yıllarda reel tarımsal kredi faiz oranı ortalama faiz hadlerinin yüzde 20 altındayken, 2001–2002 döneminde ortalama faiz hadlerinin yüzde 30 üzerine çıkmıştır. Hazineden ayrılan kredi kaynakları kesildiğinden tarım kesiminde kredi sağlayan iki ana kurum olan Ziraat Bankası ve TKKB'lerin verdikleri toplam kredi miktarını 1997'deki 7,3 milyar doların üçte biri oranına indirmiş bulunmaktadırlar (Lundell v.dğr., 2004: 10).

Tarımsal kredi politikalarında değişimin yönü aynı şeklide SECAL ile çizilmeye başlanmıştır (Kendir, 2003, s. 286–288). SECAL ile tarımsal krediler alanında, başta tarım sektörü kredilerinde pozitif reel faiz oranları uygulanması olmak üzere Dünya Bankası'nın hedeflediği değişiklikler yapılmıştır. Dünya Bankası, tarımsal finansmanda uygulanan enflasyon oranı altında düşük faizli kredi sistemine son verilmesini istemiştir (Güler, 2005, s. 161). Bundan sonra, tarımsal kredi fiyatlarında dramatik bir ters dönüş hareketi gözlenmektedir. 1990'lı yıllarda reel tarımsal kredi faiz oranı ortalama faiz hadlerinin yüzde 20 altındayken, 2001–2002 döneminde ortalama faiz hadlerinin yüzde 30 üzerine çıkmıştır. Hazineden ayrılan kredi kaynakları kesildiğinden tarım kesiminde kredi sağlayan iki ana kurum olan Ziraat Bankası ve TKKB'lerin verdikleri toplam kredi miktarını 1997'deki 7,3 milyar doların üçte biri oranına indirmiş bulunmaktadırlar (Lundell v.dğr., 2004: 10).

2.2.1.2. *Tarımsal Destekleme Sisteminin Dönüşümü*

Küreselleşme süreci boyunca tarımsal destek düzeyinin azalmasının yanında destekleme kapsam ve biçiminin de değiştiği görülmektedir. 1980 öncesinde tarım sektörüne müdahaleden çekinilmemektedir. Devlet hem arz hem talep üzerinde etkili olabilecek politikaları elinde tutmakta ve doğrudan piyasaya girebilmektedir. Destekleme alımları buna bir örnektir. Devlet piyasaya alıcı olarak girerek fiyatları ve üretici gelirlerini belirleyebilmektedir. (Erçakar, 2017) Bundan başka, devlet çeşitli girdi ve pazarlama destekleri de verebilmektedir. Ancak 1980 sonrasında bu desteklerin etkinliğinin azaldığı görülmektedir.

Ziraat Bankası'nın düşük faizli kredi verme işlevinin sona erdirilmiş, TSKB'nin yeniden yapılandırılması sonrasında TSKB'ye aktarılan destek bütünüyle kaldırılmıştır. KİT'lere aktarılan destekler ve prim destekleri önemli ölçüde azaltılmış, bunların yerine kısmen Doğrudan Gelir Desteği (DGD) konmuştur.

2.2.1.2.1. *Dünya Bankası Tarım Reformu Uygulama Projesi Kapsamında Doğrudan Gelir Desteği ve Alternatif Ürün Projesi*

Türkiye çapında uygulanmaya başlanan DGD'den, piyasa güçlerinin daha etkin işlemesini sağlayarak üretim planlamasına ve fiyatların dünya fiyatlarına yaklaşmasına katkıda bulunması beklenmiştir (Babacan, 1999: 26).

Uluslararası Para Fonu reformlarının Dünya Bankası yapısal uyum kredileri ile destekleneceği hükmü doğrultusunda Dünya Bankası ile 2001 yılında Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) Anlaşması dört alt projeden oluşmaktadır: DGD; Çiftçi Geçiş Programı (Alternatif Ürün Projesi); TSKB'nin Yeniden Yapılandırılması; Proje Destek Hizmetleri.

DGD, Türkiye'de uygulanan destekleme sisteminin tümüyle değiştirilmesine odaklanmaktadır. DGD sistemi, gelişmiş ülkeler için ticarette rekabet üstünlüğü sağlayıcı

bir politika aracı iken, yapısal sorunları bulunan gelişmekte olan ülkelerde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin;

i. Tarımsal üretimin en önemli gereklerinden biri olan kredi ve özellikle girdi destekleri (gübre, tohum, tarım ilacı) kaynağın tarımda kalmasını sağlar. Oysa DGD ödemelerinin tarıma geri dönüş oranı düşük olmaktadır.
ii. Üretimden bağımsız DGD sistemi ile Türkiye'nin çok gereksinim duyduğu üretim planlamasını gerçekleştirmek olanaksızdır.
iii. DGD sistemi araziyi işleyeni değil mülk sahibini desteklemektedir. Kentlerde yaşayan ve toprakla ilgileri olmayan mülk sahiplerinin tarımsal desteklerden yararlanmaları söz konusu olmaktadır.
iv. Girdi fiyatlarının yükseldiği bir ortamda, neredeyse sabit olan DGD ödemelerinin tarımsal üretimi destekleme etkisi azalmaktadır.

DGD, Dünya Bankası TRUP Anlaşması gereğince uygulanmış olup 2008 yılında sonlandırılmıştır.

Dünya Bankası'nın 18 Şubat 2005'te yayımlanan raporunda, DGD'nin üretici gelirlerinin yüzde 8'ini oluşturduğu ve önceki yıllarda sağlanan desteğin yüzde 50'sine karşılık geldiği belirtilmektedir (Yavuz, 2005, s. 51). Bu durumda, tarımsal desteklere ayrılan toplam kaynağın yarısına yakınını oluşturan DGD'nin üretici gelirlerine yalnızca yüzde 8 oranında katkı yapması, buna karşın üretim maliyetlerinin en önemli bölümünü oluşturan mazot ve gübre desteğine yalnızca yüzde 18 oranında pay ayrılması tarımsal üreticilerin etkin bir biçimde desteklenmediğini göstermektedir.

DGD sisteminin en olumlu yönü, bu sistemle birlikte tarımsal üreticilerin kayıt altına alınmış olmasıdır. Diğer yandan, bu sistem sayesinde tarım desteklerinin bütçe üzerindeki yükü azaltılabilmiştir. DGD sisteminin olumsuz yönleri arasında ilk öne çıkanı ise, ödemelerin toprak miktarı esas alınarak dekar başına yapılması nedeniyle sistemin kötüye kullanılması, bu kapsamda arazi miktarının olduğundan yüksek gösterilmesi veya gerçekte tarım arazisi olarak kullanılmadığı halde bazı arazilerin tarım arazisi gibi gösterilerek daha fazla yardım alınmak istenmesidir. İkincisi, tarımla ilgisi kalmadığı halde arazi sahiplerinin yardımdan yararlanabilmek için tarım üreticisi kaydı

yaptırmasıdır. Bu durum tarım üreticisi sayısının olduğundan fazla görünmesine neden olmaktadır. Üçüncüsü, sistemin kaydı zorunlu tutmayıp gönüllük esasına dayandırmasıdır. Bu da tersinden bazı üreticilerin ve arazilerin kayıt dışı kalmasına yol açabilecektir. Sistemin bir başka olumsuz yönü ise, üretim ve verimi teşvik etmeyen, tarımda rekabet gücü kazandıracak yatırımlara özendirmeyen, üreticiyi hazır gelire alıştıran yapısıdır. Bu nedenle taban fiyatı ve destekleme alımı politikası daha yararlı gibi görünmektedir (Şahin, 2006: 319).

2.2.1.2.2. *Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli*

Türkiye'nin tarımsal dönüşümü ürün yapısının değişimine yol açmıştır. Ürün yapısındaki değişimin başlıca nedeni tarımsal destekleme politikasındaki değişiklikler olmuştur. 2009 yılında açıklanan Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli Türkiye tarımında yeni ürün yönelimleri söz konusu olduğunu göstermektedir.

2009 yılında tarım sektörünün yapısal sorunlarına yönelik olarak tüm tarımsal toprakları ve desteklenmesi planlanan tüm tarımsal ürünleri kapsayan yeni bir düzenleme yapılmıştır. *Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli* tarım sektörünün yapısal sorunlarına yönelik bir düzenleme olup başta arz ve talep arasında uyum sağlanması olmak üzere tarımsal verimliliği artırmayı amaçlayan bir yaklaşıma sahiptir. Bu düzenlemeye göre Türkiye, toprak ve arazi yapısı, iklim koşulları, topografya özellikleri ve çiftçi kayıt sisteminde yer alan bilgiler doğrultusunda 30 tarım havzasına bölünerek her bir havzada yetiştirilmesi uygun olan tarımsal ürünler ve çiftçilere sağlanacak destekler belirlenmektedir.

Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeline Göre modelde belirlenmiş olan havzalarda kütlü pamuk, yağlık ayçiçeği, soya fasulyesi, kanola, dane mısır, aspir, ham rafinajlık veya natürel zeytinyağı, buğday, arpa, çavdar, tritikale, yulaf, çeltik, kuru fasulye, nohut ve mercimek üreten çiftçiler fark ödemesi desteğinden yararlanacaktır.

Tablo 21.Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli

Havza Adı	**Fark Ödemesi Kapsamında Desteklenen Ürünler**
Güney Marmara Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Nohut, Soya Fasulyesi, Trtikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
Batı Karadeniz Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
Kuzeybatı Anadolu Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Nohut, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Doğu Karadeniz Havzası	Buğday, Çavdar, Çay, Dane Mısır, Kanola
Karasu – Aras Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Kuzey Marmara Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çeltik, Kanola, Kuru Fasulye, Dane Mısır, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
Büyük Ağrı Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kanola, Yağlık Ayçiçeği, Çeltik
Söğüt Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
Çoruh Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çay, Çeltik, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut, Tritikale, Yulaf
Yukarı Fırat Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Nohut, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Kıyı Ege Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
Van Gölü Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Nohut, Yağlık Ayçiçeği
Erciyes Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Kaz Dağları Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
İç Ege Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
Gediz Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kanola, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yulaf, Zeytinyağı
Meriç Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Yeşilırmak Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Orta Karadeniz Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Çay, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Karacadağ Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Yağlık Ayçiçeği, Zeytinyağı
Zap Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çeltik, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut
GAP Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Yağlık Ayçiçeği, Zeytinyağı
Batı GAP Havzası	Arpa, Buğday, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Yağlık Ayçiçeği, Zeytinyağı
Doğu Akdeniz Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kanola, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı

Havza Adı	Fark Ödemesi Kapsamında Desteklenen Ürünler
Kıyı Akdeniz Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
Ege Yayla Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Nohut, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı
Orta Kızılırmak Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Çeltik, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Orta Anadolu Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf
Fırat Havzası	Arpa, Buğday, Çavdar, Dane Mısır, Kanola, Kuru Fasulye, Kütlü Pamuk, Mercimek, Nohut, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Zeytinyağı
Göller Havzası	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Dane Mısır Kanola, Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut, Soya Fasulyesi, Tritikale, Yağlık Ayçiçeği, Yulaf, Zeytinyağı

Kaynak: www.tarim.gov.tr'den derlenen verilerden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tarımsal üretim alanlarının 30 havzaya bölünerek toprak ve iklim özelliklerine göre ekilmesinden ekonomik açıdan iki önemli sonuç beklenebilir: Birincisi, tarımsal verimin yükselmesinden kaynaklanan üretim artışı, ikincisi üretim planlanmasının arz ve talep dengesinin sağlanmasına katkıda bulunması.

Diğer yandan, Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeline bazı eleştiriler de getirilebilir. Örneğin, modelde beklenen üretim artışları gıda güvenliği ve ihracat potansiyeliyle ilgili somut hedeflerle ilişkilendirilmemiştir. Ayrıca ihracat potansiyeli ürünün kalitesine bağlı olduğundan, nicelik artışı kadar nitelik artışı da hedeflenmelidir.

Tarım politikalarının temel amaçlarından biri gıda güvenliğinin sağlanmasıdır. Modelin, üretim planlaması yaparken gıda güvenliğini temel alarak, hububat ve baklagil gibi besleyici nitelikte olan tarımsal ürünlerin üretimini iç talebi karşılayacak düzeyde tutması beklenmelidir. Buna karşın, modelde, buğday ve baklagil üretim alanlarının daraltılması planlanmaktadır. Mercimek hem üretim alanı hem de üretim miktarında düşüş gerçekleşmesi planlanan tek üründür. Nitekim 2021 yılında mercimekte kendine yeterlilik oranı yüzde ellilere düşmüş, ithalat gereksinimi artış göstermiştir. Fiyatlarda sık sık görülen dalgalanmalar büyük sorunlara yol açacaktır. Küresel ısınma, salgınlar, savaş ve kriz olasılıkları, dahası nüfus artışının arz ve talep üzerindeki baskısı geçici olmadığından net ithalatçı ülkeler için sorunlu bir dönemin başlamış olduğu söylenebilir.

Modelde aspir, ayçiçeği, kanola ve soyada büyük üretim artışları planlanmaktadır. Aspir üretim alanının yaklaşık yirmi katına, ayçiçeği üretim alanının yaklaşık iki katına, kanola üretim alanının yaklaşık altı katına, soya üretim alanının yaklaşık yirmi katına çıkarılması planlandığına göre modelin temel amacının yağlı tohumlu bitkilerin üretim alanını genişletmek olduğu sonucu çıkarılabilir. Biyoyakıt yapımında da kullanılan yağlı tohumlu bitkilerin üretim alanının genişletilmesi her ne kadar küresel eğilimlere uygun olsa da biyoyakıtların gelecekteki arz ve talep koşullarının kestirilmesi güç olduğundan fiyatların düştüğü dönemlerde üreticiler bekledikleri geliri elde edemeyebilmektedir.

Çay, pamuk ve zeytin ihracat potansiyeli olan geleneksel ürünler olup her biri yalnızca ekonominin değil sosyal ve kültürel yapının da karakteristik bir parçasıdır. Bu ürünlerde dünya çapında talep azalışı beklenmediği gibi nitelikli ürün talebi gittikçe artmaktadır. Türkiye'nin çay üretim alanları organik üretim için elverişli olduğu halde modelde çay üretim alanı sabitken üretim miktarı azaltılmıştır.

Zeytinyağı için verilen fark ödemesi de yüksek görünmekle birlikte yetersizdir. 1 kilo zeytinyağı yaklaşık 7 kilo zeytinden elde edildiğinden zeytin üreticisinin eline geçen kilo başına fark desteği ödemesi yedide birine inmektedir. Diğer yandan üretilen zeytinin yalnızca üçte ikisi yağlık olduğundan zeytin üreticileri ürünlerinin tümü için fark ödemesi desteği alamayacaklardır.

Tarımsal toprakları ABD, Kanada, Rusya ve Hindistan kadar geniş olmayan Türkiye açısından aspir, ayçiçeği, kanola, soya gibi yağlı tohumlu bitkileri çok miktarda üretmek yerine çay, pamuk ve zeytin gibi katma değeri yüksek ürünlere ağırlık vermek daha olumlu sonuçlar meydana getirecektir.

Türkiye gibi nüfusu yüksek, tarımsal toprakları sınırlı ülkelere yeni bir üretim modeline geçerken şunlar önerilebilir: Birinci olarak, gıda güvenliğini sağlamak için hububat, baklagil gibi besleyici ürünlerin üretim alanlarını daraltmamak ve bu ürünleri en az iç talebe yetecek kadar üreterek net ithalatçı konumuna gelmemek. İkinci olarak, gelecekteki talebi kolay kestirilemeyen ya da katma değeri düşük ürünler yerine talebi

istikrarlı, katma değeri yüksek, nitelikli ihraç ürünlerine yönelmek ve üretim alanlarıyla birlikte ürünlerin kalitesini artırmak.

Hububat ve baklagillerin besleyici nitelikte olduğu, özellikle buğday talebinin nüfusla birlikte arttığı, talepteki artışa karşılık arzdaki azalmanın ithalat gereksinimini artıracağı ve dünya fiyatlarının pek çok nedenle yükselmekte olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Gıda güvenliği açısından olduğu kadar döviz tasarrufu açısından da hububat ve baklagil üretiminde iç tüketimi karşılayacak düzeylerin tutturulması büyük bir önem taşımaktadır.

Fiyat dalgalanmaları genellikle arz ve talep arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanır. Bu dalgalanmalardan en çok etkilenenler küçük üreticiler olduğu için üretim planlamasına en çok küçük üreticilerin gereksinimi vardır. Politik istikrarsızlıklar, ekonomik krizler, salgınlar gibi nedenlerle ihracat olanaklarının azalması küçük üreticileri, özellikle saklanamayan, depolanamayan sebze ve meyve üreticilerini olumsuz etkiler. Bu nedenle modelin küçük üreticilere yol gösteren bir üretim planlaması işlevi görmesi gerekir.

Modelin sebze ve meyve üretimini kapsamadığı gibi küçük üreticileri korumaya yönelik bir uygulaması da bulunmamaktadır. Geniş tarımsal alanlarda üretim yapan üreticilerin verimi ölçek ekonomileri nedeniyle küçük üreticilere göre yüksek olacağından alacakları fark ödemesi destekleri yüksek olacaktır. Desteklenen ürünler için kilo başına verilen fark ödemesi desteği küçük üreticileri desteklemeye yetmeyebilir. Desteklenen ürünler arasında sebze ve meyvelerin yer almaması da modelin yine küçük üreticileri daha fazla etkileyecek zayıf yönlerinden biridir.

Modelin amaçlarından biri üretimi planlayarak fiyat dalgalanmalarından kaynaklanabilecek gelir dalgalanmalarının önüne geçmektir. Bu çok önemli amaca ulaşmak için üretimin planlanması yeterli olmayabilir. Tarımsal ürün fiyatları yalnızca güncel arz ve talebe göre belirlenmemektedir. Vadeli ürün borsalarında alım satımı yapılan ürünlerin fiyatları gelecekteki arz ve talep koşullarından ve beklentiler doğrultusunda yapılan spekülasyonlardan etkilenir.

Gelecek işlemleri yapan yatırımcılar uzun dönemli beklentileri değerlendirerek işlem yaparken aynı zamanda yaptıkları işlemlerle gelecekteki fiyatları da şekillendirmiş olurlar. Bu nedenle gelecek işlemleri sık sık spekülasyonlara konu olmaktadır. Başarılı bir planlama yapabilmek için vadeli ürün borsalarında gerçekleşen alım satım hareketleri ve fiyat dalgalanmaları izlenerek öncelik uzun dönemde talebi ve fiyatı yükselmeye devam edecek ürünlere verilmelidir.

2.2.2. Tarım Piyasalarında Çokuluslu Şirketler

Uluslararası sermayenin Türkiye'deki gıda ve tarımsal girdi pazarına girişi, faaliyet alanları belli başlı birkaç sektörle sınırlı kalsa da 1950'li yılların başına kadar uzanmaktadır. Örneğin, bu dönemde Unilever bitkisel yağ üretimine, Coca Cola gazlı içecek üretimi ve dağıtımına başlamıştır. Ayrıca, Ciba-Geigy, Bayer, Sandoz ve Pfizer gibi çokuluslu şirketler de gübre ve tarım ilaçları üretimine yatırım yapmışlardır. Ancak, Unilever ve Coca Cola dışında, Türkiye'de tarım, gıda işleme ve içecek imalatı sektörlerinde bulunan toplam on üç uluslararası şirketin piyasa payları 1980'lere kadar düşük bir düzeydedir (Keyder, Yenal, 2013: 37.).

1980'li yılların başında ithal ikameci sanayileşmeye dayalı kalkınmacı politikaların yerini ihracata dayalı büyüme politikalarının almasına paralel olarak tarım ve gıda sektörünün bir yeniden yapılanma süreci içine girdiği görülmektedir. Bu dönemde Türkiye tarımındaki dönüşümler, genel olarak, dünyadaki uluslararası gıda düzenindeki kuralsızlaştırma ve uluslararasılaşma eğilimlerine koşut bir şekilde gelişmiştir. Gıda üretiminde KİT'lerin rolünün azaltılmasına yönelik kararların uygulanmaya başlanması 1980'lerin başlarına kadar gitmektedir. Bu tarihten sonra, KİT'lerin rolünün azalmasına koşut olarak, tarımsal üretim ve gıda sanayiinde uluslararası sermayenin rolü önemli ölçüde büyümüştür. Türkiye'nin önde gelen yerli sermaye grupları giderek büyüyen ölçeklerde çokuluslu şirketlerle ortaklıklara girerek, sebze ve meyve işlenmesi, dondurulması, çay üretimi, tam ve yarı hazır gıda üretimi, gıda paketlenmesi, pazarlanması ve perakendeciliği, et, süt ve sütlü mamuller üretimi gibi alanlarda faaliyet göstermeye başlamıştır. Çokuluslu şirketlerin büyük ölçekli ve yüksek teknolojili tesislere yatırımlarının artmasıyla birlikte, Türkiye'deki gıda üretim yapısı uluslararası

tarım ve gıda endüstrisinin bir parçası olma yönünde hızlı bir dönüşüm geçirmiştir (Keyder, Yenal, 2013: 38-43).

2.2.2.1. Tarımsal Girdi Piyasaları

Çokuluslu şirketlerin tarımda varlık gösterdikleri en önemli alan, başta tohum olmak üzere gübre ve diğer kimyasalların da içinde yer aldığı tarımsal girdilerdir. Tarımsal üretim, yaşayan bir organizma olan tohumun ekilmesiyle başlar. Tohumun tarımsal üretim sürecinin temel girdisi olması nedeniyle, onu biyoteknolojik yöntemlerle üreten tarımsal kimya şirketleri, katma değerin büyük bir kısmını kendilerine çekebilecek olağanüstü bir güç elde etmektedirler.

Biyoteknoloji ürünü tohumların tarımsal üreticiler tarafından talep edilmesi iki yolla sağlanmaktadır. Birincisi, ürünlerin, hafiflik, standart boy, belirli renk, tat vs. gibi nitelikleri tüketicilere kabul ettirilerek talebin şekillendirilmesidir. Tarımsal üreticiler, ürünlerini satabilmek için, daha önceden belirlenmiş olan talebe göre üretim yapmak zorunda kaldıklarından, geleneksel tohumlarını kullanmak yerine, standart ürün alınmasını sağlayan biyoteknoloji ürünü tohumlar satın almaktadırlar. Üreticileri kendi tohumlarını kullanmaktan alıkoyan bir başka gelişme de sözleşmeli tarım uygulamalarıdır.

Tarım sektörünün temel girdisi olan tohumda meydana gelen dışa bağımlılık serbestleşme politikalarının bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Tarım Bakanlığı'nın doğrudan yönetimi altında olan tohum üretimi, denetimi, ithalat ve ihracatında Bakanlık yetkileri 1980'lerin başında hemen tümüyle kaldırılmıştır. 1982 yılında yabancı ortaklı tohum sanayisi kurulmasına ilişkin karar ile özel sektörün bu alana girmesi mümkün kılınmış (82/4396 nolu Kararname), 1983 yılında özel tohum şirketlerine ürettikleri tohumun fiyatlarını belirleme serbestliği tanınmış (83/7344 nolu Kararname) ve 1984 yılında tohum ithalatı serbest bırakılmıştır (84/823 nolu Bakanlar Kurulu Kararı). Bu süreç, çeşitli kamusal desteklerle hızlandırılmıştır. Ziraat Bankası ithalat yapacak şirketler için kredi açmaya yetkili kılınmış, gerekli reeskont kredisinin sağlanmasına, faiz uygulamalarından doğacak farkın faiz iade fonundan karşılanmasına olanak verilmiştir.

Bunlara ek olarak, tohum ithalatı için büyük ölçüde sübvansiyon verilmiş, ithalat bedelinin yüzde 40'ına varan oranlarda geri ödemeler yapılmıştır (Güler, 2005: 203).

Serbestleştirme ve kuralsızlaştırma süreci, kamu kurumlarının etkinliklerini de ortadan kaldırmıştır. Tohum üretimi alanında çalışmalar yapmakla görevli olan Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (TAGEM) ve tohum üretimini gerçekleştirmekle görevli olan TİGEM'e yeterli kaynak aktarılmamaktadır. Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü (TÜGEM) ise yerli tohumda dışa bağımlılığın ortadan kaldırılmasını hedefliyor görünmemektedir. TÜGEM'in 2004 yılında duyurduğu "Mahsul Fiyatına Tohumluk Temini Projesi", "kaliteli buğday üretiminin arttırılması için kaliteli ve sertifikalı tohumluk kullanımının yaygınlaştırılmasını amaçlamakta" ve "tohumculuk endüstrilerinin ve ihtisaslaşmış tohumculuk kuruluşlarının en önemli işlevini, çiftçilerin kendi işletmelerinde temin edebileceklerinden daha kaliteli tohumluğu daha ucuz fiyatlarla onların kullanımına sunmak" olarak tanımlamaktadır. Ancak, üreticinin kullanımına sunulacak tohumluğun özel şirketlerden alınmasında sakınca görülmemektedir.

Proje kapsamında, "çiftçi ilan edilen tohumluk bedelini yatırdıktan sonra sözleşme imzalayacak ve verilecek tohumluğu üretimde kullanacağını taahhüt edecektir. (…) Daha sonra, teslim tutanakları ile birlikte, tespit edilen tohumluk fiyatından, çiftçiden alınan ürün bedeli çıkarılarak, tüm icmaller İl Müdürlükleri, TİGEM ve özel sektör kuruluşları tarafından TÜGEM'e gönderilecektir. TÜGEM, en son icmalleri yaparak, tohumluk-ürün fark bedellerini, İl Özel İdarelerinden temin edilen proje bütçesinden, TİGEM ve özel sektör kuruluşlarının hesabına aktarılmasını sağlayacaktır." Bu projede TAGEM, "illerde kullanılabilecek çeşitlerin tavsiyelerinin yapılması ve varsa bazı tohumlukların temin edilmesi" ile görevlendirilirken, TİGEM'in "tohumluk temini ve dağıtımı ile ilgili görevler" yerine getirmesi istenmektedir. (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, http://www.tugem.gov.tr/tugemweb/tohumlukproje.html).

Tohum alanında yapılan en önemli yasal düzenleme, 2 Ekim 2006 tarihinde kabul edilen "Tohumculuk Yasası"dır. Tohumculuk Yasası'nın "Yetki Devri" başlıklı maddesi,

kamunun Tarım ve Köyişleri Bakanlığı eliyle yürüttüğü tohumluk üretimi, sertifikalandırılması, denetimi ve ticareti üzerindeki yetkisini, tohum üretici ve satıcılarının oluşturacağı "Türkiye Tohumcular Birliği"ne devretmektedir. Yasanın bir başka maddesiyle, yabancı tüzel kişilerin yetkililerine birlik organlarına seçilme hakkı tanındığından, birlik üyelerinin yabancı ortakları da Türkiye tohum piyasasında etkin bir rol oynayabilecektir. Yabancı biyoteknoloji şirketlerinin yerli tohum şirketleriyle ticari ilişkileri çerçevesindeki taleplerinin, birlik aracılığıyla karşılanmasının önünde hiçbir engel yoktur. Yasa, "hakemlik yetkisi"ni de birliğe verdiği için, yasada "üçüncü kişiler" diye anılan tarımsal üreticilerle tohum üretici ve satıcıları arasında çıkabilecek anlaşmazlıklarda, tohum üreticilerinin tarafının tutulması kaçınılmaz olacaktır. Yasanın denetleme ve hakemlik yetkisini birliğe vermiş olması, tohum piyasasının dengelerini iyiden iyiye bozmakta, piyasadaki yabancı şirket etkinliğinin artmasına neden olmaktadır.

Tohumculuk Yasası, "tür"ü, "geleneksel ve/veya biyoteknolojik yöntemlerle geliştirilmiş olan genetik yapı" şeklinde tanımlayarak, genetiği değiştirilmiş tohumların piyasaya serbestçe girebilmesine olanak sağladığından, Türkiye tohum piyasası, Ulusal Biyogüvenlik Yasası çıkarılıp, yerli tohum türleri koruma altına alınmadan yabancı tohum şirketlerine açılmaktadır. Türkiye'de etkinlik gösteren yabancı bir şirket, yerli bir tohumun genetiğini değiştirerek patentini alabilecek konuma gelmektedir. Bu durum hem gelir kaybına hem de yerli türlerin yok olmasına neden olacaktır. Beklenilmesi gereken en kötü sonuç ise, yerli tohum türlerinin tamamının yitirilmesi ve tohumda bütünüyle dışa bağımlı kalınarak gıda güvenliğinin tehlikeye girmesidir.

Türkiye tarımı, tarımsal girdiler alanında, tohumdan başka sentetik gübre, zararlılarla mücadele ilaçları gibi kimyasallarda da çokuluslu şirketlere bağımlıdır. 1985 yılında Dünya Bankası ile yapılan SECAL Anlaşmasınca "doyurucu gelişme" sağlanması beklenen konulardan birisi de gübre dağıtımının özel sektöre açılması olmuş, 1986 yılında da TZDK eliyle kullanılan kamu tekeline son verilmiş ve TÜGSAŞ ile birlikte TZDK da özelleştirme kapsamına alınmıştır (Güler, 2005: 160–161).

Aşağıdaki tablo, 1983–1992 yılları arasında gübre tüketimi ve TZDK'nın payını vermektedir. Tablodan izlenebileceği gibi 1982–1993 yılları arasında gübre tüketimi

yaklaşık olarak yüzde 10 oranında artarken, TZDK'nın gübre satışlarındaki payı yüzde 95'ten yüzde 15'e gerilemiştir. Bu durumda aradaki fark ithalat yoluyla karşılanmaya başlanmıştır.

Tablo 22. Gübre Tüketimi ve TZDK Payı (1983–1992)

	1983	**1985**	**1987**	**1990**	**1992**
Türkiye tüketimi (bin ton)	4.436	3.998	4.862	4.995	4.936
TZDK satışı (bin ton)	4.201	3.541	1.231	851	702
TZDK payı (%)	95	89	25	17	15

Kaynak: Güler, 2005: 207.

Gübre gereksiniminin ithalat yoluyla karşılanması, Türkiye'nin çokuluslu şirketlere bağımlılığının artmasına yol açmıştır. Yukarıdaki tablo belirli yıllarda gerçekleşen gübre üretim, tüketim ve ithalat miktarlarını göstermektedir. Tabloda görüldüğü gibi, TZDK'nın gübre satışlarının yüzde 95'ini gerçekleştirdiği 1983 yılında tüketilen 4.391.239 ton gübrenin 994.381 tona karşılık gelen ¼'ü ithalat yoluyla karşılanırken, 2007 yılında tüketilen 5.148.059 ton gübrenin 2.376.986 tona karşılık gelen ½'si ithalat yoluyla karşılanır hale gelmiştir. Bu süreçte, gübre birim fiyatları da sürekli artmaktadır.

Tablo 23. Gübre Üretimi, Tüketimi ve İthalatı (ton)

	1983	**1993**	**2003**	**2007**
Üretim	3.599.083	4.362.589	3.317.743	3.113.767
Tüketim	4.391.239	5.502.999	5.093.693	5.148.059
İthalat	994.381	1.709.903	2.125.736	2.376.986

Kaynak: TÜGEM, Kimyevi Gübre İstatistikleri'nden yararlanılarak hazırlanmıştır. http://www.tugem.gov.tr/tugemweb/gubre_istatistik2007.html**.**

Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin verilerine göre, ortalama gübre fiyatları 2006–2007 yılları arasında yıllık yüzde 33 oranında, Şubat 2007-Mart 2007 tarihleri arasında aylık yüzde 9,7 oranında artmıştır (Bayraktar, TZOB Basın Bülteni, 15 Mart 2007, http://www.tzob.org.tr/tzob_web/basin_bulten/2007/15_03_2007.htm). Gübre ithalatı, fiyatlardaki yüksek artışlarla birlikte değerlendirildiğinde, ithalatın parasal değerinin ithalat miktarından çok daha fazla arttığı ve bu yolla ülke dışına büyük bir kaynak aktarıldığı anlaşılmaktadır.

2.2.2.2. Sözleşmeli Tarım Uygulamaları

Türkiye'de 1980 sonrasında uygulanan tarımsal politikalarla birlikte, devletle tarım üreticisi arasındaki doğrudan ilişkinin yerini, sermaye sahibiyle tarımsal üretici arasındaki doğrudan ilişki almaktadır. Devlet, üretimin finansmanından girdilere, üretimden satışa kadar tarım sektörünün bütün alanlarında etkinliğini yitirmekte, yerini özel şirketlere bırakmaktadır. Bu özel şirketlerin pek çoğu da küresel ekonomik düzene uygun olarak uluslararası niteliktedir. Çokuluslu şirketler tarım sektörüne, kredi sağlayan bankalar, tohum, gübre ve ilaç satan şirketler biçiminde girebildiği gibi, doğrudan doğruya üretim sürecini ve ticareti denetleyen şirketler biçiminde de girebilmektedirler. Kamu müdahalesi ortadan kalktığında, çok sayıda küçük üretici ve tüccardan oluşan tarım sektörünün organize edilmesi işini sözleşmeli tarım modeli çerçevesinde şirketler üstlenmektedir.

Sözleşmeli tarım uygulaması, tarımsal girdilerin kullanılmasıyla çıktıların elde edilmesi arasındaki sürecin tek şirket tarafından kontrol edilmesini sağlayan bir üretim biçimidir. Bu şirket genellikle Cargill, ConAgra, Monsanto gibi çokuluslu tarımsal kimya şirketlerinden biri olmaktadır. Sözleşmeli üretime katılan üreticiler, genellikle toprağa ve emek gücüne sahip oldukları halde, diğer girdileri sağlamak için kredi bulma sıkıntısı çeken ve/veya ürünlerinin satılmasını garanti altına almak isteyen üreticilerdir. Üretici, sözleşmeli üretim yaptığı şirketten tohum ve diğer girdi desteklerini alarak toprağı eker, biçer ve elde ettiği ürünü yine şirkete verir. Şirketin ürünü alması, tohumların ve diğer girdilerin niteliklerinin, üretim sürecine ilişkin ayrıntıların ve ürünün özelliklerinin sözleşmeye uygunluğuna bağlı olduğundan, üreticinin kendi toprağını kendi tohumuyla ve kendi yöntemleriyle ekip biçmesi olanağı kalmamaktadır.

Türkiye'de sözleşmeli tarımın ilk örneği 1960'lı yıllarda TŞFAŞ ile şeker pancarı üreticileri arasında "mavi kağıt" olarak bilinen ve pancarın ekim yeri, ekim miktarı, ekim zamanı, üreticilere yapılacak ödemeler gibi koşulların önceden belirlendiği sözleşmelerdir. Özel kesim sözleşmeli tarımı ilk kez 1970'li yıllarda salça sanayisinde kullanılmak üzere domates üretiminde uygulamıştır. 1985 yılında Bilecik İli Şerbetçiotu

Teknik Komitesi'nin girişimleriyle şerbetçiotu sözleşmeli olarak üretilmeye başlanmıştır (Ulukan, 2009: 128-130.).

Sözleşmeli tarımın yaygınlaşması çokuluslu şirketler tarafından kullanılmaya başlanmasıyla birlikte olmuştur. 1980'li yılların başında çokuluslu tütün şirketleri Türkiye'de sigara üretimine başlarken, Amerikan tipi tütünü Türkiye'de yetiştirmeyi denemişler ve denemeler başarılı olunca sözleşmeli tarım modelini seçmişlerdir. Dünya Bankası Tarım Reformu Uygulama Projesi uygulamaya koyulduktan sonra tütün piyasasında yapılan yasal düzenlemeler sözleşmeli tarımı genelleştirmeye yöneliktir. 2002 yılında yürürlüğe girerek 1177 sayılı yasanın yerine geçen 4733 sayılı Tütün Yasası'nın 6. maddesinde, "Üretici tütünleri yazılı sözleşme esası ya da açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır. Sözleşmeli üretim esasına göre üretilen tütünlerin fiyatları, tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir" denmektedir (Oral, 2013: 344-345).

25 Nisan 2006 tarihinde yürürlüğe giren 5488 sayılı Tarım Yasası'nın 13. maddesinde de "Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nın sektörde sözleşmeli üretimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenlemeleri yapacağı, sözleşmeli üretimi özendirmek üzere üreticilere kanunla belirtilen desteklerin verilmesinde öncelik tanınacağı" belirtilmiştir (Oral, 2013: 346).

Sözleşmeli olarak üretilen ürünlerin başında tütün, domates, ay çiçeği ve mısır tohumu gelmektedir. Sözleşmeli üretimde daha çok geniş toprak sahibi üreticiler tercih edilse de küçük aile işletmeleri oldukça yaygındır. Sözleşmeler, oldukça ayrıntılı koşullar içermekte ve üreticilere ağır yükümlülükler getirmektedir. Örneğin, domates ve tohum yetiştirmek için yapılan sözleşmeler genellikle yalnızca nihai ürünün şekli, kalitesi ve ağırlığına ilişkin standartları değil aynı zamanda üretim sürecinde kullanılacak girdilerin türünü ve miktarını da belirlemektedir. Sözleşme, alıcıya üretim sürecini denetlemeye yönelik mutlak bir yetkiyle birlikte üretim koşullarına ve standartlarına uyulmaması halinde anlaşmadan tek taraflı olarak çekilme hakkı verir. Üreticilerin kabul etmesi gereken koşullar, alıcılar açısından belirsizliği en aza indirecek şekilde belirlenirken, alıcının sorumluluk ve yükümlülükleriyle ilgili koşullar kesin bir şekilde

belirtilmemektedir. Ürünün fiyatlandırılmasıyla ilgili maddeler oldukça karmaşık ve belirsiz olup ödeme takvimi açık değildir. Örneğin, domatesin birim fiyatı, teslimat zamanında piyasadaki ortalama kuru domates fiyatına sabitlenir. Ayrıca bütün sözleşmelerde doğal ya da başka nedenlerden kaynaklanan zararlardan dolayı alıcının üreticiye herhangi bir tazminat ödemesi gerekmediği açıkça belirtilir. Ancak, piyasaların belirsizliği ve destekleme alımlarının azaltılması karşısında, üreticiler, ürünlerine kesin bir alıcı sunan sözleşmeli üretime istekli olmaktadır (Keyder ve Yenal, 2013: 73-75).

2.2.3. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması

DTÖ ile imzalanan Tarım Anlaşması "Adil Ticaret Sistemi"ne dayandırılmış ve üzerinde hareket edilecek üç ana eksen belirlenmiştir: Fiyat saptırıcı etkisi olan iç destekler, dünya piyasalarında haksız rekabet doğuran ihracat destekleri ve yabancı ülke pazarlarına girişi engelleyen gümrük vergileri. *İç destekler* fiyat saptırıcı fiyat ve girdi destekleri biçiminde değil, altyapı, Ar-Ge harcamaları gibi dolaylı üretim destekleri ve DGD gibi üretim miktarı ve fiyatlara etkisi olmayan gelir destekleri biçiminde olmalıdır. *İhracat destekleri* ihracat kredileri, ihracat sigortası ve ihracatçı kamu kuruluşlarının etkinliklerini içerecek biçimde ele alınarak kaldırılmalıdır. *Pazara giriş* gümrük vergileri indirilerek kolaylaştırılmalıdır. Gümrük vergileri belirlenmiş oranlara düşürülürse ülkelerin dış ticaret gelirleri ve refah düzeyleri artacaktır (TÜSİAD, 2005: 98–99).

2.2.3.1. Pazara Giriş

Tarım ürünleri ithalatı ile ilgili düzenlemelerde anlaşmanın öne çıkan amacı ithalat kısıtlamalarını azaltmaktır. Bu çerçevede dikkate alınan en önemli konulardan biri, tarife dışı engellerin gümrüklendirilmesi ya da bir başka deyişle tarife dışı engellerin bir gümrük vergisi cinsinden ifade edilmesidir. Böylece tarımda tarife dışı engeller kalmayacaktır. Bu ithalat kotasının da olmaması anlamına gelmektedir. Ancak miktar kotası kullanılamazken tarife kotası kullanmak mümkündür. Tarife dışı korumaların tarife cinsinden ifade edilmesi ve üst üste toplanması tarifelendirme sürecini oluşturmaktadır.

Tarifelendirmenin gerçekleştirilebilmesi ile ülkeler en üst düzeydeki korumalarını ifade etmiş olmaktadırlar. Koruma düzeyinin en üst sınırının bu şekilde ortaya konmasından sonra indirim taahhütlerinde bunların ne kadar indirileceği belirtilmiştir. Buradaki kritik nokta tarifelendirmenin bağımsız bir kurum tarafından değil her ülkenin kendisi tarafından yapılmasıdır. Bunun sonucunda her ülke tarife dışı olarak uyguladığı engelin ne kadar gümrük vergisine karşılık geldiğine kendi kendine karar vermiş olmaktadır. Ülkelerin tarife dışı engellerini kendi başlarına değerlendirmeleri her ülkenin kendi korumasını daha sonra pazarlık gücünü koruyabilmek için olduğundan daha yüksek göstermesine yol açmıştır. Ayrıca ülkelerin ithalat koruması için esas alınan baz yılı ortalamasını seçmesi koruma oranının yüksek belirlenmesine neden olan başka bir faktördür. Bu dönemde uygulanan koruma oranları görece olarak yüksektir. Sonuç olarak tarifelendirme sonucu ortaya çıkan üst değerler uygulanmakta olan değerlere göre çok yüksektir. Bu nedenle bu tarifelendirme "kirli tarifelendirme" olarak adlandırılmaktadır (Doğruel, 1998: 33–34).

DTÖ Tarım Anlaşması çerçevesinde Türkiye'nin taahhütleri değerlendirilecek olursa, tam anlamıyla bir tarifelendirme yapılmadığı görülmektedir. Bunun nedenlerinden biri, Türkiye'nin dış ticaretini daha önceki yıllarda önemli ölçüde serbestleştirmiş olması, diğeri ise, yeni "harmonize sistem"e geçişle birlikte, 1986 yılında tanımlanmamış yeni malların ortaya çıkmasıdır. Bunun sonucu olarak Türkiye asgari ve cari giriş kotaları için taahhütte bulunmamış, böylelikle özel koruma önlemlerine başvuramayacak durumda kalmıştır. Gelişmiş ülkeler daha önceden üst limit koymadıkları ürünler için 1986 Eylül düzeyini kabullenmek zorundayken, gelişmekte olan ülkeler daha önce üst limitlerini bağlamadıkları ürünler için üst sınırı kendileri saptamakta serbest bırakılmışlardır. Bu durumda Türkiye temel tarım ürünlerinde en yüksek düzeyi, diğer ürünler için Eylül 1986'da geçerli kanun tarife oranlarını indirime esas alarak gelişmekte olan ülkelerin uyguladıkları indirimleri uygulamaya başlamış ve 1997 yılında üçüncü indirim dilimi uygulamıştır.

Türkiye 2004 yılına kadar ortalama yüzde 24'lük bir indirim, her bir üründe de en az yüzde 10'luk bir indirim taahhüt etmiştir (Akder, 1998: 12–13). Aşağıdaki tabloda bazı tarım ürünleri için uygulanan indirim taahhütleri yer almaktadır. Örneğin buğday için esas

alınan başlangıç gümrük vergisi yüzde 200'dür. Buğdaydan alınacak verginin üst limiti 2004 yılı için yüzde 180 olarak belirlenmiştir. Fiilen uygulanan vergi oranı 1995 yılında yüzde 20, 1996 yılında yüzde 15, 1997 yılında ise yüzde 45 olmuştur. Her durumda uygulanabilecek vergi oranı yüzde 180'i geçemeyecektir. Sonuç olarak, Tarım Anlaşması Türkiye'ye üst limitin altında kalan pay kadar bir korumayı esnek biçimde kullanma hakkı vermektedir.

Tablo 24. Seçilmiş Tarım Ürünleri İçin Taahhüt Edilen ve Uygulanan Gümrük Vergisi Oranları (%)

Seçilmiş Tarım Ürünleri	**İndirime esas alınan dönem tarifesi**	**2004 yılı için taahhüt edilen en üst tarife**	**1995 yılında uygulanan tarife**	**1995 yılı tarifesi (2004)**	**1996 yılında uygulanan tarife**	**1996 yılı tarifesi (2004)**	**1997 yılında uygulanan tarife**	**1997 tarifesi (2004)**
Patates	25.0	19.3	24	124	23	119	23	119
Domates	54.0	48.6	53	109	52	107	52	107
Soğan	55.0	49.5	43	87	43	87	43	87
Zeytin	25.0	19.5	3	15	3	15	3	15
Nohut	25.0	19.3	17	88	17	88	17	88
Mercimek	25.0	19.3	17	88	17	88	17	88
Fındık (kabuklu)	48.0	43.2	29	67	40	93	40	93
Fındık (işlenmiş)	75.0	58.5	65	111	65	111	65	111
Portakal	60.0	54.0	50	93	50	93	50	93
Limon	60.0	54.0	50	93	50	93	50	93
Üzüm	61.0	54.9	40	73	40	73	55	100
Çay	187.0	168.3	142	84	145	86	145	86
Buğday	200.0	180.0	20	11	15	8	45	25
Arpa	200.0	180.0	28	16	15	8	20	11
Mısır	200.0	180.0	3	2	15	8	35	19
Pirinç	50.0	45.0	28	62	35	78	27	60
Soya	30.0	23.1	0	0	0	0	0	0
Ayçiçeği	30.0	27.0	3	11	29	107	0	0

Kaynak**:** Akder, 1998: 14.

Bu koşullar altında Türkiye gelişmekte olan ülkelere tanınan bir yöntemi duyarlı olduğunu düşündüğü ürünlerde çok sık tercih etmiştir. Yöntem, tarifelendirmede her mal için anlaşma çerçevesinde belirlenmiş olan en yüksek tavan oranından başlamasıdır. Böylece Türkiye, her mal için belirlenmiş en yüksek değeri kullanacaktır. Bunun dışındaki mallarda ise ilan ettiği normal kurallara uygun indirim taahhüdünde bulunmuştur.

Tarım Anlaşması çerçevesinde en çok karşı çıkılan konulardan biri Avrupa Birliği'nde uygulanan ve Türkiye'de "prelevman" denilen destekleme biçimidir. Anlaşma böyle bir destekleme biçimine açık kapı bırakmaktadır. Prelevmanın özelliği, içinde değişken bir vergi sistemini barındırmasıdır. Sistem, dünya fiyatlarına göre belirlenen, eşik olarak konulan bir fiyat farkını sabit tutacak şekilde vergi alınmasına dayanmaktadır. Dünya fiyatlarına göre değişen böyle bir sistemin amacı, malın ülke içine sürekli olarak aynı fiyatla girmesini sağlamaktır. Anlaşmanın içinde yasaklanmış görünen bu sistem, ithalat sisteminde yer alan üst limitin altında istenilen verginin konmasına engel değildir. Bu prelevman sisteminin devamını sağlayabilecektir (Doğruel, 1998: 35–36).

Prelevmana ek olarak, gıda güvenliği, geçim garantisi ve kırsal kalkınma gereksinimlerine göre seçilmiş belli sayıda özel tarım ürünü için gelişmekte olan ülkelere tanınan "özel ve lehte muamele"den yararlanmak da mümkün görünmektedir. Bu bağlamda, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın hangi ürünlerde "özel ve lehte muamele"den yararlanılabileceğini değerlendirmesi gereği ortaya çıkmıştır (Tarımda İzlenecek Eylem Modalitelerin Tesisi İçin Çerçeve, 2006: 193).

Türkiye'nin ithalat taahhütleri konusunda yapılabilecek eleştirilerden biri, bu anlaşmanın Türkiye'nin kota ve ithalat üzerindeki kontrolünün elinden alınmış olmasına ilişkindir. Hangi koşullarda yasaklama ya da kota konuşabileceği anlaşmada net olarak belirtilmemiştir. İkinci eleştiri, koruma oranları Türkiye dışındaki ülkelerde yüksek gösterildiği için, Türkiye'nin koruma oranı sıfır olduğunda ithalat yapılan ülkedeki koruma oranlarının hala yüksek olacağı ve ithalatın karlı duruma geleceğine tersinin olacağı şeklindedir (Doğruel, 1998: 36).

2.2.3.2. İç Destekler ve İhracat Destekleri

Tarım Anlaşması, tarımsal destekleri, kırmızı, mavi ve yeşil renkte kutuların temsil ettiği üç kategoriye ayırmaktadır. Kırmızı kutu, Tarım Anlaşması'nda zaman içinde tamamen ortadan kaldırılması istenen destekleri temsil eden kategoridir. Tarım Anlaşması'nda kırmızı kutu içinde yer alan girdi destekleri, fiyat destekleri ve primler

için öngörülen yüzde 10'luk istisna, Türkiye'nin bu tür desteklere toplam destek bütçesi içinde ayırdığı payın üzerinde olduğundan, kırmızı kutu destekleri için ek bir yükümlülük altına girilmesi söz konusu değildir. Türkiye'nin tarımsal destekleme politikaları, 2000 yılında başlatılan reform projesi çerçevesinde daha çok DGD'ye kaydırılmıştır. Ancak asgari destek istisnasının yüzde 10'un altına çekilmesi halinde prim desteği verilen ürünlerin geleceği belirsizdir.

Mavi kutu destekleri, indirim dışında tutulan istisnai destekleri içermektedir. Mavi kutu destekleri arasında, fındık ve tütünde uygulanmakta olan alan daraltması ve çay budama tazminatları yer almaktadır. Bu destekler, üretim veya verimle ilgili olmayıp alan ve kalite ölçütlerine dayanmaktadır. Tarım Anlaşması'nda mavi kutu destekleri için müzakerelerde belirlenecek bir takvim uyarınca, söz konusu desteklerin toplam üretim değerinin yüzde 5'ini geçmeyecek şekilde azaltılması öngörülmektedir. Türkiye'de bu kutuya giren desteklemelerin parasal değerinin çok düşük olması nedeniyle anlaşmanın bu destekleri olumsuz etkileyecek bir yükümlülüğe yol açması beklenmemektedir.

Yeşil kutu desteklerine indirime tabi olmayan destekler girmektedir. Anlaşmanın ikinci ekinde ayrıntılı olarak tanımlanmış olan bu desteklere çalışmanın üçüncü bölümünde değinilmiştir. Bu destekler arasında bulunan, başta DGD olmak üzere kırsal kalkınma, gıda güvenliği, alt yapı yatırımları, genel hizmetler gibi desteklerin uygulanmasına devam edilebilecektir. Üretimi kısıtlamak için yapılan doğrudan ödemelerden, sabit alan ve verime dayananlar ve üretim seviyesinin yüzde 85 ya da baz düzeyinin daha azı üzerinden yapılanlar da indirime tabi olmayacaktır.

Anlaşma çerçevesinde iç destekleme politikalarına getirilen kısıtlamalar dört ayrı başlık altında toplanmaktadır: Toplu Destek Ölçümü (TDÖ) ve Toplam TDÖ, iç destek taahhütleri, de minimis ve yeşil kutu uygulamaları. TDÖ, indirim taahhüdü gerektirmeyen desteklerin dışında kalan, bir temel ürünün üreticisine ya da bir ürünle sınırlı olmadan tüm tarımsal üreticilere sağlanan yıllık destek düzeyinin parasal ifadesi olmaktadır. Bu destekle ilgili ölçüm yönteminin pratik nedenlerle uygulanamadığı durumlarda Eşdeğer Destek Ölçümü (EDÖ) yönteminin kullanılması önerilmektedir (Akder, 1998: 10–11). Türkiye, EDÖ yöntemini tercih etmiştir. EDÖ yöntemi de TDÖ

gibi 1986–1988 yıllarını temel almaktadır. Söz konusu dönem için hesaplanan eşdeğer destekler tabloda gösterilmiştir.

Tablo 25. Eşdeğer Destek Ölçümü Yöntemine Göre Hesaplanan İç Destekler (1986–1988)

Ürün	**Toplam üretim değeri içindeki destek payı (%)**
Buğday	0.74
Arpa	0.8
Çavdar	0.69
Mısır	1.05
Tütün	5
Ayçiçeği	0.36
Pamuk	0.77
Fındık	1.25
Kuru incir	0.04
Sultani üzüm	0.17
Zeytinyağı	0.05
Antep fıstığı	Destek yok
Soya fasulyesi	3.3

Kaynak**:** Akder, 1998: 22.

Anlaşma iç desteklerin azaltılması konusunda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere bazı istisnalar getirmektedir. Bunlardan biri de minimis uygulamasıdır. Bu uygulamaya göre, eğer ülkenin üreticilerine sağladığı her bir ürün için destek gelişmiş ülkelerde toplam üretim değerinin yüzde 5'ini ve gelişmekte olan ülkelerde ise yüzde 10'unu aşmıyorsa desteklerde indirim taahhüdüne gerek bulunmamaktadır. Türkiye'nin 1986–1988 yılında uyguladığı iç destekler kabul edilen de minimis sınırları içinde kaldığından, iç desteklerinde indirim taahhüdünde bulunmasına gerek kalmamıştır. Bu açıdan yapılmış olan taahhüt, gelecekte de hiçbir ürün için yüzde 10'luk üst sınırın aşılmayacağı yönündedir. Türkiye, tarımsal iç destekleri tarımsal gelirinin yüzde 10'unu aşmadığından de minimis kapsamında kabul edilerek indirim taahhüdü dışında tutulduğu halde, 2000–2002 döneminde Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gözetiminde uygulamaya koyduğu istikrar programı sürecinde bu kazanımından geri adım atmayı kabul etmiştir (Oyan, 2004: 45).

İndirim taahhüdüne katılmayan yeşil kutu destekleri eskiden olduğu gibi sürecektir. Bu destekler, araştırma, pazarlama hizmetleri, altyapı yatırımları gibi genel destekler, gıda güvenliği amacıyla tutulan kamu stoku, ülke içinde gıda yardımı, doğrudan gelir destekleri, doğal afetlerle ilgili ödemeler, üretime son verme programları,

yapısal uyum için yatırım yardımı, çevre programları gibi daha çok kırsal kalkınmaya yönelik destekleri kapsamaktadır. (Akder, 1998: 12).

Türkiye'nin Tarım Anlaşması çerçevesinde verdiği taahhütlerle ilişkili olarak yapılan temel eleştiri, iç desteklerin olduğundan daha küçük gösterilmesi olmuştur. Bu görüşe göre, bunun teknik nedeni anlaşma içinde yer alan destekleme kavramının hukuki yorumunun farklı anlaşılmasıdır. Anlaşmanın müzakerelerinde destek, destek fiyatı ile piyasa fiyatı arasındaki fark olarak düşünülmüştür. Oysa iktisadi olarak iki fiyat arasında büyük fark varsa desteğin söz konusu olmadığı öne sürülmektedir. Destek ancak piyasa fiyatını yükseltebildiği zaman var olmaktadır. Bu nedenle desteğin iktisadi anlamda dünya fiyatıyla iç piyasadaki fiyatın farkına göre bulunabileceği belirtilmiştir. Eğer iç piyasada uygulanan fiyat dünya fiyatının üzerinde kalıyorsa bu durum destek verildiğini göstermektedir. Türkiye'de ise müzakerelerde birbirine yakın olan yurtiçi destek ve piyasa fiyatları dikkate alındığından hesaplanan destekler çok düşük çıkmıştır.

Baz yılı olarak 1986 yılı dikkate alındığı ve anlaşma metnine bu yıl desteklenen ürünler alındığı için Türkiye fiyat desteği verdiği ürünler olarak, tütün, şeker pancarı ve afyon kellesini göstermiştir. Bu ürünler dışında çay, fındık vb. ürünlerden söz edilse bile bu ürünlerin alımı için aracı olan tarım satış kooperatifleri ve birliklerin bağımsızlaştırıldığı belirtilerek bir fiyat taahhüdüne girilmeyeceği belirtilmiştir. Bu açıklama ile söz edilen ilk dört ürün grubu dışında kalan çay, fındık vb. ürünler yönlendirilmiş fiyat kapsamı dışına çıkarılmış olmaktadır. Bu taahhüt diğer ülkelerin yaptıklarının tersi bir içerik taşımaktadır. Her ülke verdiği desteği olduğundan büyük göstererek hareket alanını genişletirken, Türkiye kendi kendini çok sıkı bir biçimde taahhüt altına sokmuş olmaktadır (Doğruel, 1998: 40–41).

DTÖ Tarım Anlaşması'nın sekiz, dokuz, on, on bir ve on ikinci maddeleri ihracat rekabetini (sübvansiyonları) düzenlemektedir. Söz konusu maddelerde, indirime tabi olmayan ihracat sübvansiyonu kalmaması; indirim taahhütleri; indirimlere temel alınan yıllar; gelişmekte olan ülkelere tanınan istisnalar ve gıda yardımı izinleri yer almaktadır (Akder, 1998: 15). Uruguay Görüşmelerinde en ciddi tartışmalar bu konuda yaşanmıştır. Ancak, bu konuya tarife dışı engellerde olduğu gibi kesin bir tutumla karşı çıkılmamıştır.

Anlaşmada hedef ihracat sübvansiyonlarında indirim yaparak problemin derecesinin azaltmak olarak konmuştur. Burada da tarife dışı engellerde olduğu gibi verilebilecek en yüksek sübvansiyon düzeyi dikkate alınarak tavan yüksek tutulmuştur. Baz yıllarına ait değerler kullanılarak anlaşma tarihine göre çok daha yüksek sübvansiyon düzeyleri öne sürülmüştür. Dolayısıyla sübvansiyonlara uygulamada herhangi bir sınırlama getirilmiş olunmamaktadır.

Sübvansiyon harcamalarında yapılacak indirim oranı ithalat vergilerinde olduğu gibi gelişmiş ülkeler için yüzde 36, gelişmekte olan ülkeler için yüzde 24 olarak belirlenmiştir. Sübvansiyonlu ihracat miktarını ise gelişmiş ülkeler yüzde 21, gelişmekte olan ülkeler yüzde 14 oranında azaltmak taahhüdünde bulunmuşlardır. Bu indirimler için gelişmiş ülkelere altı, gelişmekte olan ülkelere ise on yıllık bir süre tanınmıştır (Doğruel, 1998: 36–37).

Türkiye yaklaşık 44 ürün için ihracat sübvansiyonunu sınırlayan taahhütte bulunmuştur. Taahhütler harcama ve miktar cinsinden olmak üzere ayrı ayrı yapılmıştır. Diğer önemli taahhüt de sözü edilen 44 ürün dışında kalan ürünlere hiçbir ihracat sübvansiyonun verilmeyeceğidir. Aşağıdaki tablo bu taahhütleri göstermektedir.

Tablo 26. Miktar Cinsinden İhracat Sübvansiyonu İndirim Taahhütleri (Bin ton)

Tarımsal Ürün	**Başlangıç**	**1995 Üst Sınır**	**1996 Üst Sınır**	**1997 Üst Sınır**	**2004 Üst Sınır**
Patates	32.8	32.2	31.7	31.3	28.1
Domates	119.5	117.9	116.2	114.5	102.8
Kuru soğan	138.9	137.0	135.0	133.1	119.5
Nohut	338.1	333.4	328.7	319.2	290.8
Yeşil ve kırmızı mercimek	279.3	275.4	271.5	267.5	240.2
Narenciye	277.5	273.6	269.8	265.9	238.7
Elma	68.6	67.6	66.7	65.7	59.0
Buğday	574.2	2126.8	1943.6	1762.3	493.8
Arpa	131.5	745.5	677.0	606.5	113.1
Mısır	7.0	6.3	5.6	4.9	0
Tütün	57.9	57.1	56.2	55.4	49.8

Kaynak: Akder, 1998: 18.

Türkiye açısından ihracat sübvansiyonlarında indirim önemli bir konu olarak öne çıkmamaktadır. Türkiye anlaşmada indirime konu olan biçimi ile sistematik bir ihracat

sübvansiyonu yapmamaktadır. Geçmiş uygulamalara bakıldığında ihracat sübvansiyonu uygulamasının daha çok yıllık ya da kısa süreli olarak sorunların giderilmesi için kullanılan bir araç olduğu görülmektedir. Anlaşmaya baz seçilen yıllar arasında Türkiye'nin bazı sübvansiyon uygulamaları yapmış olması nedeniyle sübvanse edilen 44 ürünü içeren yukarıdaki liste verilmiş ve böylece çok da kapsamlı olmayan bir esneklik kazanılmıştır (Doğruel, 1998: 37–38).

2.2.3.3. DTÖ Tarım Anlaşması Sonrası Gelişmeler

DTÖ çerçevesinde 2000 yılından sonra meydana gelen gelişmeler ve Türkiye'nin durumu özetle şöyle olmuştur:

DTÖ Tarım Anlaşması'nın hükümleri uyarınca gelişmekte olan ülkelerin taahhütlerinin son bulacağı 2004 yılının Temmuz ayında Cenevre'de yeni görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerden sonra ortaya çıkan Çerçeve Anlaşması, 2001 yılında gerçekleştirilen Doha Görüşmeleri ve 2003 yılında gerçekleştirilen Cancun Görüşmelerinden alınan başarısız sonuçlar üzerine tarımın serbestleştirilmesi yolundaki sorunlara yeni çözümler getirmeyi amaçlamaktadır. Tarım ticaretinin serbestleştirilmesi İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Bretton Woods sistemi içinde, diğer sektörlerin aksine, çok taraflı uluslararası anlaşmalara konu olmamış, bunun yerine ürünler bazında yapılan ya da ikili anlaşmalarla daha dar çözümlemeler yaratılmaya çalışılmıştır.

GATT'ın DTÖ'ye dönüştüğü süreçte 1986 yılında başlayan ve ancak 1994 yılında bitirilebilen Uruguay Görüşmeleri sonrasında imzalanan sonuç anlaşması tarım ticaretini geniş ölçüde serbestleştiren ilk uluslararası anlaşma olarak nitelenebilir. 2000 yılı başından beri yoğun bir biçimde yürütülmekte olan toplantıların devamında 2001 yılı Kasım ayında Katar'ın Doha kentinde düzenlenen Bakanlar Konferansı, tarım alanında serbestleşmelere devam edilmesi yönündeki kararlığın sürdürülmesi dışında bir sonuç üretilemeden dağılmıştır.

2003 yılının Eylül ayında Meksika'nın Cancun kentinde yapılan Bakanlar Konferansı ise, genellikle kayıplarla karşılaşan Hindistan ve Malezya'nın öncülüğündeki

gelişmekte olan ülkelerin yakınma ve istemlerini dile getirdikleri bir toplantı olmuştur. Özellikle ABD'nin kendi pamuk üreticilerine yılda 4 milyar dolar destek verirken, gelişmekte olan ülkelerden pazara giriş engellerini kaldırmasını istemesinin adil olmadığı görüşü, Cancun Görüşmelerinden geriye kalan temel sav olmuştur. Cancun süreci, gelişmiş ülkelerin ihracat sübvansiyonlarını korumak konusundaki ısrarlarından vazgeçmeleri gerektiğinin, aksi halde sürecin çok taraflı bir anlaşma açısından tümüyle tıkanacağının ve yeniden mal bazında ikili anlaşmalarla yetinmek zorunda kalınacağının altını çizmiştir.

Bu ortamda "İleri Tarım Müzakereleri" olarak adlandırılan süreç Cenevre Çerçeve Anlaşmasını doğurmuştur. Uruguay Görüşmelerinin devamı niteliğinde, Cenevre'de de anlaşma, pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları olmak üzere üç temel esasa dayanmaktadır. Birincisi pazara giriş, korunan iç piyasaları açmaya yönelik bir düzenlemedir. Cenevre'de bu alanda bir bant uygulaması belirlenmiştir. Bant sayısı, her bant aralığına giren tarife sayısı ve her bant aralığı için uygulanacak olan indirim yöntemi bu sistemin en önemli özelliğidir. İsviçre formülü, Lineer formül ya da karma formül, gümrük vergilerinin indirgenme oranını ve hızını belirleyecektir.

Anlaşmalarda İsviçre formülünün benimsenmesi, Türkiye'nin yüksek gümrük vergileri ile koruduğu sektörler için gümrük vergilerinin hızla düşeceği anlamına gelmektedir. Bu çerçevede, Dünya Ticaret Örgütü'nün tarife dışı engel denetimlerini yoğunlaştıracağı ve izin belgesi gibi, ithalatı engellemek için kullanılan yöntemlere yaptırım uygulayacağı da öngörülebilir. Dünya Ticaret Örgütü'ne kote edilen değerler üzerinden 1995–2004 yılları arasında, on yıl boyunca yapılan indirimler sonrasında, Türkiye, muzda yüzde 147, çayda yüzde 145, şekerde yüzde 136,5, tahıl ürünlerinde yüzde 180 gümrük vergisi uygulama hakkına sahiptir.

Anlaşmanın işaret ettiği bant usulü indirim, "yüksek gümrük vergilerinden yüksek oranda indirim" anlamına gelmektedir. Buna göre, yüzde 120'nin üzerindeki bant en yüksek bant olarak değerlendirilecek ve en yüksek indirimle, bu oranın üzerinde gümrük vergisine sahip ürünler karşı karşıya kalacaktır. Bu demektir ki, Türkiye açısından en hassas olan tahıl, tütün, çay, şeker ve muz gibi ürünlerde durum kötüleşecektir. Oysa,

Türkiye gibi tarım sektörüne yeterli destek sağlayamayan ülkelerde, gümrük vergileri iç piyasayı korumak ve üretimin sürdürülebilirliğini sağlamak açısından son derece önemli araçlardır.

İkinci olarak iç desteklerde bir indirim uygulaması da gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklı sonuçlar üretebilecek niteliktedir. Dünya Ticaret Örgütü'nün ticareti bozucu olarak niteleyerek yasakladığı pazar fiyatı destekleri ve girdi destekleri gibi destekler, aslında başta ABD ve Avrupa Birliği'nin büyük finansman kaynakları kullanarak üreticilerine verdikleri desteklerdir. Bu ülkelerde, bu destek politikalarının sonrasında oluşan sağlam tarımsal yapı, bu desteklerin üretimle bağlantısız olarak üreticiye yönlendirilmesine olanak tanımakta, başka bir deyişe sakınca yaratmamaktadır. Bu çerçevede gelişmiş ülkeler desteklerini, DGD gibi üretimle bağlantısız biçimlerde yeniden düzenlemekte ve izin verilen mavi kutu destekleri içinde toplamaktadırlar. Buna karşılık, gelişmekte olan ülkeler, tarımsal yapı bozuklukları, yönetim sorunları ve bütçe kısıtları nedeniyle tarım sektörlerini yeterince destekleyememekte, desteklerini dönüştürmekte zorlanmakta ve yeni destek biçimleri de tarımın finansman açığını daha da derinleştirmektedir.

Türkiye, anlaşmanın de minimis hükmü uyarınca bir destek indirgeme taahhüdü altında bulunmamasına karşın krizler sonrası dönemde tarım desteklerini önemli oranda düşürmüş ve tarım sektöründe 1,2 milyar dolar ile 2,5 milyar dolar düzeyinde yıllık destek uygulayabilmiştir. Desteklerin büyük çoğunluğu da arazi mülkiyetine dayalı DGD uygulamaları çerçevesinde üreticilere ulaşmamış ve tarım dışı kanallara akmıştır. Tarım desteğinin Avrupa Birliği'nde yıllık 50 milyar dolar düzeyinde olduğu, ABD'nin mevcut desteklere ek olarak yıllık 85 milyar dolar daha ayırdığı göz önünde tutulursa gelişmekte olan ülkelerin tarım sektörlerine kaynak aktarmada serbest bırakılmaması adil bir tutum olmamaktadır. Diğer yandan Türkiye, Dünya Ticaret Örgütü'nün öngördüğü "yoksul üreticiye girdi serbestliği", mevcut hakkı olduğu halde, 1999 yılından bu yana kullanılmamaktadır.

Çerçeve anlaşmasının üçüncü ayağı ise ihracat sübvansiyonları alanındadır. Gelişmiş ülkeler ihracat sübvansiyonlarının azaltılması ve süreç içinde tümüyle

kaldırılmasını benimsemiş görünmektedirler. Gelişmiş ülkelerin tıkanan görüşme sürecini aşmak için kullandıkları bu yaklaşımın dikkatli bir analiz yapılırsa temelsiz olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa Birliği ve ABD'nin ihracat sübvansiyonuna ayırdığı kaynak tutarı yıllık 15 milyar dolar düzeyindedir. Gelişmiş ülkelerin iç destek için yılda 300 milyar dolar düzeyinde kaynak kullandığı düşünüldüğünde, toplam destekler içinde ihracat sübvansiyonlarının göreceli olarak daha az önem taşıdığı görünmektedir.

Bütçe olanakları yetersiz olan gelişmekte olan ülkeler ise tarım sektörlerini ancak gümrük duvarlarıyla koruyabilmektedirler. Çerçeve anlaşmasıyla açılan süreçte gümrük vergilerindeki hızlı indirim gelişmekte olan ülkeler için olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Oysa gelişmiş ülkeler bu alanda kendi çıkarlarına olan bir düzenlemeyi anlaşmaya dahil etmişlerdir. Buna göre gelişmiş ülkeler tarifelerini düşük tutmak suretiyle Özel Korunma Önlemleri uygulama hakkı kazanmışlardır. Böylece gelişmiş ülkeler, bir malın ithalat fiyatının, o ürünün yurt içinde üretilebilirliğini tehdit edecek ölçüde düşük olması durumunda, ithalata ek vergi koyma ve hatta birtakım kısıtlama getirme olanağına kavuşmuşlardır. Gıda yardımlarının bile ticaret aracı haline dönüştürüldüğü bir ortamda bu olanak amacı dışında kullanılabilmektedir. Buna karşılık Türkiye'nin de dahil olduğu gelişmekte olan ülkeler anlaşmanın bu koruma hükmünden yararlanamamaktadır (Günaydın, 2002: 70–75).

1995 yılında yürürlüğe giren DTÖ Tarım Anlaşması tarım ürünleri ticareti ve ticareti bozucu destekleme politikaları için yeni kurallar ortaya koymuştu. Bağlayıcı nitelikteki bu kurallar 1995-2004 dönemini kapsamaktaydı. Tarım Anlaşması'nın 20. maddesi bu dönemin ardından ek kuralların yürürlüğe konmasını ve bu amaçla 1999-2000 döneminde yeni bir müzakere turunun başlatılmasını öngörmüştü. Tarım Anlaşmasından sonra yeni müzakereler 2001 yılında Doha'da başladı. Doha Gelişme Gündemi (Doha Development Agenda) adı altında yürütülen görüşmeler gelişmekte olan ülkelerin muhalefeti nedeniyle bir süreliğine tıkanmışsa da 2004 yılında yeni tarım anlaşmasının temelini oluşturacak bir Çerçeve Belgesi kabul edilmiştir. Bu belgede yeni Tarım Anlaşmasına ilişkin ayrıntılı bir nihai metnin hazırlanması ve anlaşmanın 2005 yılında Hong Kong'da düzenlenecek Bakanlar Konferansında kabul edildikten sonra yürürlüğe konması öngörülmüştür. Çerçeve Belgesi, o tarihten sonra yapılacak ticaret

müzakerelerinin dayanacağı esaslarla ilgili bir anlaşma metni olup, tarımsal desteklerin tümüyle ortadan kaldırılmasını ve tarımsal ticaretin serbest rekabet koşullarında gerçekleştirilmesini hedeflemektedir (Acar ve Aytüre, 2014: 65-66).

Türkiye açısından değerlendirildiğinde Çerçeve Belgesi'nin ek bir yükümlülük getirmediği görülmektedir. Türkiye'de iç destekler, kırmızı ve mavi kutu kapsamındaki destekler için öngörülen alt sınırların altında olduğundan herhangi bir değişiklik yapılması gerekmezken, yeşil kutu kapsamında yer alan kırsal kalkınma, altyapı yatırımları gibi destekler de sürdürülebilecektir. Pazara giriş konusunda gelişmekte olan ülkelere tanınan ayrıcalıklar halen geçerli olduğu gibi, hassas ürünlerin belirlenmesi halinde ayrıcalıklı muameleden yararlanma olanağı doğmaktadır. İhracat destekleri açısından ise, Türkiye'nin sağladığı destekleri azaltmasını gerektirecek yeni bir karar alınmamıştır (Acar ve Aytüre, 2014: 68-69).

2005 yılı Aralık ayında toplanan Hong Kong Bakanlar Konferansı, gelişmekte olan ülkelerin Doha görüşmelerinde belirleyici olan talepleri sürdüğünden görüşmeleri Çerçeve Metninde varılan anlaşma noktasından fazla ileri taşıyamamıştır. Hong Kong Deklarasyonuna göre, iç desteklerden ticareti bozucu nitelikteki desteklerde, indirim kademeli olacak şekilde üç banda ayrılacaktır. Türkiye, diğer gelişmekte olan ülkelerle birlikte üçüncü bantta yer almaktadır. Pazara girişte, tarife eşikleri dört banda ayrılarak kademeli bir biçimde indirilmesi karara bağlanmışsa da tarife indirimlerinin nasıl hesaplanacağı konusunda tam bir anlaşma sağlanamamıştır. Ayrıca Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerden beklenen tarife indirimlerinin gelişmiş ülkelerin yapacağı tarife indiriminin kaçta kaçı olacağı karara bağlanamamıştır. İhracat destekleri konusunda da tam bir uzlaşı sağlanamadığından desteklerin kaldırılması için nihai bir tarih belirlenememiştir. (https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min05_e/final_text_e.htm).

Hong Kong Bakanlar Konferansı'ndan sonra 2008 yılı Temmuz ayında görüşmeler yapılmış, 6 Aralık 2008 tarihinde yayınlanan taslak niteliğindeki belgede iç destek oranlarında ve tarifelerde indirime devam edileceği belirtilmiştir. Her bir ürün için mavi kutu kapsamındaki iç desteklerden en fazla biri kullanılabilecektir. Ayrıca, mavi

kutu kapsamındaki desteklerin toplamı tarımsal üretimin toplam değerinin yüzde 5'ini geçemeyecektir. Türkiye, tarife indirimini gelişmekte olan ülkeler için açıklanan tarife eşikleri ve indirim oranlarına göre gerçekleştirecektir. Ancak, belirlediği hassas ürünlerde daha düşük oranda tarife indirimi yapabilecektir. Diğer yandan, kırsal kalkınma, gıda güvenliği gibi gerekçelerle belirlediği özel ürünlerde ise, toplamda yüzde 11 indirim yapacak şekilde yüzde 5'lik kısmı tarife indiriminden muaf tutabilecektir. İhracat desteklerinin de nihai olarak 2021 yılına kadar kaldırılması gerekmektedir (Acar ve Aytüre, 2014: 80-83, 87).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

3.1.Tarımsal Yapının Dönüşümü

Klasik liberalizmin ticaretten her iki tarafın da fayda sağlayacağı yönündeki savına karşın, gelişmekte olan ülkelerin ticaretten gelişmiş ülkeler kadar faydalanamayacağını ileri süren korumacı yaklaşım tarım sektörü için 1980'li yıllara kadar neredeyse gündeme gelmemiştir. Tarım sektörü, bir yandan geniş kitlelerin geçim ve beslenme kaynağı olduğu gibi, diğer yandan sanayi üretimi için hammadde sağladığından yalnızca hayatın değil, ekonominin de temeli olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla, neoliberal politikaları benimseyen devletler bile hammadde akışının sürekliliğini ve gıda güvenliğini sağlayabilmek için tarım sektörüne müdahaleden çekinmemiştir.

Ancak, 1980'li yıllarda neoliberal politikalar çok geçmeden tarımı da içine almaya başlamıştır. İlk planda düzenleyici kamu kurumlarının ve müdahaleci politikaların yerine piyasa kurumlarının ve fiyat mekanizmasının geçmesiyle başlayan dönüşüm süreci son küreselleşme dalgasının içinde büyük bir hız kazanmıştır. Dahası, neoliberalizmin bir aşaması olarak görüldüğü kadar tarihin akışını etkileyen bağımsız bir olgu olarak da değerlendirilen küreselleşme, 1980'li yıllardan sonra tarım sektörünü ilgilendiren konularda ortaya atılan nedensellik ilişkilerinin en sık başvurulan değişkenlerinden biri olmaya başlamıştır.

Küreselleşme tartışılırken öne çıkan fikirler, devletleri piyasaların küresel düzeyde örgütlenmesinde fayda olduğu konusunda ikna ederken, ulusal boyuttan küresel boyuta taşınan ilişkiler de neoliberal politikaların uygulanma alanını genişletmiştir. Uluslar üstü kurumların yasal çerçevesini çizerek kurumsallaştırdığı bu politikalar üye ülkelere birlikte hareket etmenin ön koşulu olarak sunularak kolayca hayata

geçirilmişlerdir. Bu politikalar aracılığıyla piyasa mekanizmasını ve serbest ticaret ilkelerini benimseyen devletler, bir yandan mali sorunlarından kurtulurken, öte yandan da yasal ve kurumsal değişiklikler yapma konusunda ulusal ölçekteki özerkliklerini yitirmişlerdir. Başka bir deyişle, neoliberal dönüşüm küreselleşen dünyada artan akımlar ve bağlantılarla hızlanarak tarım sektörünü devletlerin özerk olmadığı yeni bir boyuta taşımıştır.

Bu dönüşüm kamuoyunun gündemine iyi yönetişim, kuralsızlaştırma, özelleştirme gibi yeni olguları getirmiş ve bu olgular, her ne kadar tartışmalı bir şekilde de olsa, yeni bir tarım ve gıda rejiminin inşasında anahtar rol oynamışlardır. Diğer yandan, devletin tarım sektöründeki etkinliğinin azalmasıyla birlikte serbest bir alan haline gelen piyasalar çokuluslu şirketler tarafından yönlendirilmeye başlanmıştır. Küresel çapta faaliyet gösteren bu şirketler, gittikçe artan gıda talebine karşılık verebilen yeni üretim yöntemleri, fiyatları düşük tutmalarını sağlayan ölçek ekonomileri ve son derece büyük uluslararası ticaret hacimleri sayesinde küçük aile işletmelerinin yerini alarak küreselleşmenin itici gücü haline gelmişlerdir.

Küreselleşen ilişkiler aracılığıyla yayılan neoliberal politikalar Türkiye tarımında da büyük bir dönüşüme yol açmış, 1980'lere kadar büyük ölçüde devlet tarafından örgütlenen bilgi, üretim ve pazarlama ağları etkisini yitirerek yerini piyasaya bırakmıştır. Daha önceleri, devletin destekleme politikalarına bağlı olarak çalışan girdi ve ürün piyasaları, 1980 sonrasında küreselleşerek dünya piyasalarının parçası haline gelmeye başlamıştır.

3.1.1. Tarımsal Hasıla ve İstihdam

Tarımın küreselleştiği 1980 sonrası süreçte, ulusal ölçeğin yerini küresel ölçek aldığından fiyatlar ve talep daha geniş bir aralıkta dalgalanmakta, ancak devlet piyasa risklerine karşı doğrudan güvence vermediğinden, özellikle küçük üreticiler piyasayla baş başa kalmışlardır. Devletin düzenleme rolünü, başta çokuluslu şirketler olmak üzere piyasanın güçlü oyuncularıyla paylaştığı yeni düzende, küçük üreticiler tam rekabetçi olmayan piyasa koşullarından, en çok da büyük alıcıların pazarlık gücünde görülen

orantısız artıştan etkilenmektedirler. Bu durumda küçük üreticilerin varlıklarını sürdürebilmelerinin tek yolu, devletin piyasadaki yeni konumunu veri alarak, değişen fiyatlara, esnek üretim biçimlerine ve güçlü alıcılara uyum sağlayacak işbirliklerine açık olmaktan geçmektedir. (Keyder vd.,2013:99-100)

Bu koşullar altında varlıklarını sürdüremeyen üreticiler ise tarımdan uzaklaşmaktadır. Tarımsal nüfusun azalması, verimliliğin artması halinde üretimin düşmesine yol açmayacağından sorun olarak değerlendirilmemelidir. Dahası, bu olgu gelişme yolunda olan ülkelerde beklenen bir değişimdir. Ancak, tarımsal nüfus azalırken verimlilik artışı gerçekleşmezse, zamanla artan nüfusun beslenme gereksinimlerini karşılamaya yetecek kadar üretim gerçekleştirilemeyecek ve aradaki fark ithalat yoluyla karşılanacaktır. Tersine, tarımda verimlilik arttığı sürece, tarımsal nüfus azalsa bile tarımsal hasıla artmaya devam edecektir.

Tarımsal nüfustaki azalış verimlilik artışı ile birlikte görülüyorsa, tarımsal nüfustaki azalışa verimlilik artışının yol açtığı söylenebilir. Tarımsal nüfus, verimlilikteki artıştan dolayı azalıyorsa, başka bir deyişle, işgücünün bir kısmı verimlilik artışı nedeniyle atıl hale geliyorsa, bir yandan tarımsal üretim ve hasıla artarken, diğer yandan tarımdan ayrılan işgücünün kentlerde, sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam edilmesi halinde GSYİH de artacağından, tarımsal hasılanın GSYİH içindeki payının azalması beklenir. Bu durum sağlıklı bir gelişime işaret etmektedir.

Ancak, tarımsal nüfustaki azalış, tarımsal üreticilerin, yeni girdilere, yeni ürünlere, yeni üretim ve finansman biçimlerine, yeni satış kanallarına, devletin daha az görev üstlendiği bir ortamda istikrarsızlaşan maliyet ve fiyatlara, kısacası kendi haline bırakılmış piyasa koşullarına uyum sağlayamamasından kaynaklanıyorsa, ortaya çıkan sonuç farklı olacaktır. Tarım sektörünün yavaş devinen doğasına ters düşen ani ve hızlı değişimlere ayak uyduramaması, tarımsal üretim ve hasılanın azalmasına yol açacak, bu da tarımsal hasılanın GSYİH içindeki payının daha belirgin bir biçimde düşmesine neden olacaktır.

Aşağıdaki tabloda, zincirlenmiş hacim endeksine göre hesaplanmış tarımsal hasıla, GSYİH, büyüme hızları ve tarımsal hasılanın GSYİH içindeki payı görülmektedir. 2001-2021 arasındaki yirmi yıllık dönemde 65 milyar liradan 116 milyar liraya yükselen tarımsal hasıla iki kat artarken, aynı dönemde GSYİH'deki artış yaklaşık olarak üç kat olmuştur. Bu durumda 2001 yılında tarımsal hasılanın GSYİH içindeki payı yüzde 9,4 iken, bu oran gittikçe azalarak 2011 yılında yüzde 7,5 düzeyine inerken, 2021 yılında yüzde 5,8 düzeyine gerilemiştir. Başka bir deyişle, tarımsal hasılanın GSYİH içindeki payı sürekli olarak azalma eğilimindedir.

Tabloda da görülebileceği gibi, tarımsal hasılanın GSYİH içindeki payı sürekli olarak azalırken, tarımsal hasıla, tam tersine istikrarsız bir gelişim göstermektedir. 2001 yılında bir önceki yıla göre yüzde 8,9 oranında küçülen tarımsal hasıla, ertesi yıl baz etkisiyle aynı oranda büyürken, 2003 yılında yeniden yüzde 1,5 oranında küçülmüştür. 2004 yılında yüzde 4 oranında, 2005 yılında yüzde 8 oranında büyüyen tarımsal hasıla 2006 yılında ancak yüzde 1,5 oranında büyüyebilmiş, 2007 yılında ise büyüme eğilimi yerini yüzde 6,2 oranında küçülmeye bırakmıştır.

Tablo 27. Tarımsal Hasıla ve GSYİH içindeki Payı (2009=100)

Yıllar	Tarımsal Hasıla (Milyar TL)	Tarımsal Hasıla Büyüme Hızı	GSYİH (Milyar TL)	GSYİH Büyüme Hızı	Tarımsal Hasılanın GSYİH içindeki Payı (%)
2001	65,2	-8,9	692,9	-5,8	9,4
2002	70,9	8,7	737,6	6,4	9,6
2003	69,8	-1,5	780,1	5,8	9,0
2004	72,6	4,0	856,5	9,8	8,5
2005	78,3	7,9	933,5	9,0	8,4
2006	79,5	1,5	998,4	6,9	8,0
2007	74,6	-6,2	1.048,8	5,0	7,1
2008	78,0	4,5	1.057,3	0,8	7,4
2009	81,2	4,1	1.006,3	-4,8	8,1
2010	87,4	7,7	1.091,1	8,4	8,0
2011	90,4	3,4	1.213,3	11,2	7,5
2012	92,4	2,2	1.271,4	4,8	7,3
2013	94,6	2,4	1.379,3	8,5	6,9
2014	95,1	0,5	1.447,5	4,9	6,6
2015	103,9	9,3	1.535,6	6,1	6,8
2016	101,2	-2,6	1.586,6	3,3	6,4
2017	106,2	4,9	1.705,6	7,5	6,2
2018	108,5	2,1	1.756,4	3,0	6,2
2019	112,1	3,3	1.772,1	0,9	6,3
2020	118,7	5,9	1.803,9	1,8	6,6
2021	116,1	-2,2	2.002,0	11,0	5,8

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

2008 yılında yeniden büyümeye başlayan tarımsal hasıla iki dönem boyunca yüzde 4 dolaylarında büyürken, 2010 yılındaki büyüme yüzde 7,7 düzeyine çıkmış, ancak ertesi yılın büyümesi yarıya düşerek yüzde 3,4 oranı ile sınırlı kalmıştır. 2015 yılına kadar görülen büyüme oranları gittikçe azalma eğilimdedir. 2014 yılında yüzde 0,5 büyüme oranıyla neredeyse büyümeyen tarımsal hasıla ertesi yıl yüzde 9,3 düzeyinde büyüyerek aynı yılın GSYİH artışını da geride bırakan bir gelişme sergilemiştir.

Ancak, 2016 yılında yeniden küçülen tarımsal hasıla, 2016 yılını izleyen dört yıl boyunca yüzde 2-6 oranları arasında büyümüşse de 2021 yılında bir kez daha küçülerek büyüme-küçülme döngüsünden çıkılamadığını göstermiştir. 2021 yılında GSYİH'deki büyümenin yüzde 11 olduğu dikkate alındığında tarımsal hasılanın yüzde 2,2 oranında küçülmüş olması tarımsal hasıladaki düşüşün açıklanmasını daha da güçleştirmektedir. Ekonomi yüzde 10 oranının üzerinde bir büyüme performansı gösterirken tarımsal

hasılanın küçülmesi tarım sektöründeki sorunların ekonominin genelinden bağımsız olduğunu düşündürmektedir.

Kısacası, 2001-2021 döneminde tarımsal hasıla istikrarlı bir biçimde artmazken, tarımın büyümesi ile ekonomik büyüme arasında ilişki de görülmemektedir. Bu dönemde tarımın GSYİH içindeki payı azalarak yüzde 5 düzeylerine gerilemektedir. Tarımın GSYİH içindeki payının yüzde 5 düzeylerinde olması gelişmiş ülkeler için beklenen bir durum olsa da bunun verimlilik artışıyla birlikte görülmesi gerekir. Başka bir deyişle, tarımın GSYİH içindeki payı azalırken tarımsal hasıladaki artışın istikrarlı olarak sürmesi beklenmektedir.

Tarımın toplam istihdam içindeki payına bakıldığında da istikrarlı bir düşüş görülmektedir. Aşağıdaki tablo 2001-2021 yılları arasında tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payını göstermektedir. 2000'li yılların başında yaklaşık olarak her üç kişiden biri tarım sektöründe istihdam edilirken, son yirmi yılda tarımın toplam istihdam içindeki payı gittikçe azalarak yüzde 17 düzeyine gerilemiştir.

Tablo 28. Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı

Yıllar	Toplam İstihdam	Tarım Payı %		Yıllar	Toplam İstihdam	Tarım Payı %	
		Kişi (Bin)	Payı %			Kişi (Bin)	Payı %
2001	21.524	8.089	37,6	2011	23.266	5.412	23,3
2002	21.354	7.458	34,9	2012	23.937	5.301	22,1
2003	21.147	7.165	33,9	2013	24.601	5.204	21,2
2004	19.632	5.713	29,1	2014	25.933	5.470	21,1
2005	19.633	5.014	25,5	2015	26.621	5.483	20,6
2006	19.933	4.653	23,3	2016	27.205	5.305	19,5
2007	20.209	4.546	22,5	2017	28.189	5.464	19,4
2008	20.604	4.621	22,4	2018	28.738	5.297	18,4
2009	20.615	4.752	23,1	2019	27.627	4.775	17,3
2010	21.858	5.084	23,3	2020	26.695	4.737	17,7
				2021	28.797	4.948	17,1

Kaynak: Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımsal verimliliği artırabilen ülkelerin, üretim maliyetlerini aşağıya çekerek uluslararası ticarette rekabet avantajı sağlayacağı açıktır. Diğer yandan, tarımsal verimliliğin ülkelerin gelir düzeylerinin birbirine yaklaşmasında da rol oynadığını gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan birinde, Türkiye'nin, 1968-

2005 yılları arasında İspanya'nın elde ettiği tarımsal verimlilik artışını yakalayabilmiş olması halinde, bugünkünden daha yüksek bir kişi başına gelir düzeyine ulaşabileceğine işaret edilmektedir. 2008 yılında Türkiye'de tarımsal istihdam oranı yüzde 22,4 düzeyine gerilerken, bu oran Türkiye ile benzerlik gösteren ülkelerden Yunanistan'da yüzde 11 oranında, Portekiz'de yüzde 12 oranında, İspanya'da yüzde 4 oranında gerçekleşmiştir. Buna karşın, bu üç ülkenin göreli geliri 1950-2008 yılları arasında ABD'nin gelirinin beşte birinden yarısına yükselmiş, Türkiye'nin göreli geliriyse aynı dönemde ABD'nin gelirinin altıda birinden üçte birine yükselebilmiştir. (İmrohoroğlu vd., 2012: 29-32)

3.1.2. Tarım Alanları

Türkiye tarıma elverişli bir coğrafyada yer almaktadır. Bulunduğu iklim kuşağı da çok sayıda farklı ürünün yetiştirilmesini mümkün kılarak Türkiye'yi tam bir tarım ülkesi haline getirmektedir. Ancak son yıllarda gerek tarım alanlarındaki azalışın boyutları, gerekse tarım alanlarının kullanımındaki değişimler dikkat çekicidir. Beslenme rejimi daha çok tahıl ve baklagillere dayalı olduğu halde, Türkiye'de bu ürünlerin ekimine ayrılan tarım alanları azalırken, organik tarıma veya sebze ve meyvelere ayrılan tarım alanlarının arttığı, başka bir deyişle, tarım alanlarının kullanımında gıda güvenliğini temel alan bir yaklaşımdan ihracata dayalı bir yaklaşıma geçildiği gözlenmektedir.

Aşağıdaki tablo tarım alanlarının kullanımındaki son otuz yıllık değişimi göstermektedir. Tabloda görüldüğü gibi, 1990 yılında 27,8 milyon hektar olan tarım alanları 2020 yılına gelindiğinde 23,1 milyon hektara düşmüştür. Son otuz yılda gerçekleşen 4,7 milyon hektarlık azalma tarım alanlarının yüzde 16,9 oranında küçülmesi anlamına gelmektedir.

Tablo 29. Tarım Alanları (Bin Ha)

Tarım alanları (Bin Ha)	**1990**	**2002**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Tarla Bitkileri	18.868	17.935	15.723	15.575	15.532	15.421	15.387	15.615
Nadas	5.324	5.040	4.114	3.998	3.697	3.513	3.387	3.173
Sebze	635	930	808	804	798	784	790	779
Meyve	3.029	2.674	3.284	3.329	3.343	3.462	3.525	3.564
Süs Bitkileri			5	5	5	5	5	5
Toplam	**27.856**	**26.579**	**23.934**	**23.711**	**23.375**	**23.200**	**23.094**	**23.136**

Kaynak:https://www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Daha da önemlisi, tarım alanları altıda bir oranında küçülürken, tahıllar, baklagiller ve patatesin de içinde bulunduğu tarla bitkilerine ayrılan alanların yüzde 17,2 oranında küçülerek tarım alanları içindeki nispi payını koruyamamış olmasıdır. Başka bir deyişle, tarım alanları azalırken, pek çoğu beslenme açısından yaşamsal önemde olan tarla bitkilerine ayrılan alanlardaki azalış tarım alanlarındaki azalıştan daha hızlı gerçekleşmiştir. Buna karşın, 1990-2020 döneminde sebze ve meyveye ayrılan alan yüzde 18,5 oranında artmış ve tarım alanları içindeki payı yüzde 13,1 düzeyinden yüzde 18,7 düzeyine yükselmiştir.

2019 yılında Türkiye genelinde 3100 tarım üreticisi ile görüşülerek yapılan bir çalışma, üreticilerin yaklaşık olarak üçte birinin geçen yıla göre ekim alanlarını daraltmış olduğunu göstermiştir. Bu oran, sebze meyve üreticilerinde dörtte bire düşerken, tahıl üreticilerinde üçte birin biraz üzerine yükselmektedir. Diğer yandan, yaklaşık her üç küçük üreticiden biri ekim alanlarını daraltmak zorunda kalırken, büyük üreticilerin ancak dörtte birinden daha azının bu yola başvurduğu görülmektedir. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf). Bu durum tarımsal üretim ve ticaret koşullarındaki olumsuz yöndeki değişimden, küçük üreticilerin büyük üreticilere göre, tahıl üreticilerinin de sebze ve meyve üreticilerine göre daha fazla etkilendiğini göstermektedir.

3.1.2.1.Tarım Alanlarının Kullanımı

Tarım alanlarının kullanımı, başka bir deyişle, hangi ürünlerin ne kadar ekileceği devletin de rol oynadığı bir planlama modeli çerçevesinde belirlenebileceği gibi, fiyat sinyallerinin izlendiği piyasa koşulları çerçevesinde de belirlenebilir. Bu politik seçimlerden başka, iklim, coğrafya ve tarım üreticilerinin atadan kalma gelenekleri de tarım alanlarının kullanımı üzerinde etkilidir. Küreselleşme yalnızca politik seçimleri değil, iklimi, coğrafyayı ve özellikle kültürü değişime uğrattığı için, tarım alanlarının kullanımında köklü değişimler meydana gelebilmektedir.

Türkiye'de tarım üreticileri ekecekleri ürünü seçerken genellikle alışkanlıklarına ve piyasa fiyatlarına göre hareket etmektedir. Tarım üreticilerinin onda dördü her yıl aynı ürünleri ekerken, yaklaşık onda yedisi ne ekeceğine piyasa fiyatlarına bakarak karar vermektedir. Büyük üreticiler arasında üretim kararlarını piyasaya bakarak verenlerin oranı küçük üreticilere kıyasla daha yüksektir. Büyük üreticiler arasında her yıl aynı ürünü ekenlerin oranı üçte birin altına düşerken, ne ekeceğine piyasaya göre karar verenlerin oranı üçte bire çıkmaktadır. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf)

Tarım alanlarının kullanımı açısından, özellikle tarımsal desteklemede Havza Modeline geçildikten sonra toprağın hangi ürüne elverişli olduğu, hangi üründen daha yüksek verim alınacağı son derece önemli hale gelmiştir. Ancak üreticilerin yarısından fazlası ürün seçimi yapmadan önce toprak analizi yaptırmamaktadır. Büyük üreticiler arasında toprak analizi yaptıranların oranı üçte ikiye çıkarken, küçük üreticiler arasında bu oran üçte bire kadar düşebilmektedir. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2018-doc-3.pdf)

Aşağıdaki grafikte, tahıl ve diğer bitkisel ürünlere ayrılan tarım alanlarının 2001-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Grafikte de görüldüğü gibi, 2001 yılında 18 milyon hektarlık alana ekilen tahıllar ve insan beslenmesinde önemli yer tutan diğer bitkisel ürünlere ayrılan alan 2003 yılında azalmaya başlamış, 2004 yılında yeniden 2001 yılındaki düzeyine çıkarak bir dönem daha aynı düzeyde seyrettikten sonra hızlı bir düşüş göstermeye başlamıştır. 2009 yılında 2 milyon hektar azalarak 16 milyon hektara kadar

daralan ekim alanları 2010 yılında küçük bir genişleme gösterse de düşüşünü sürdürerek 2012 yılında 15 milyon hektara gerilemiştir. 2012-2014 döneminde yeniden ortaya çıkan artış eğilimi de sürekli olmamış ve 2014-2019 döneminde yerini azalış eğilimine bırakmıştır.

Grafik 1.Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürünlere Ayrılan Tarım Alanları (2001-2020)

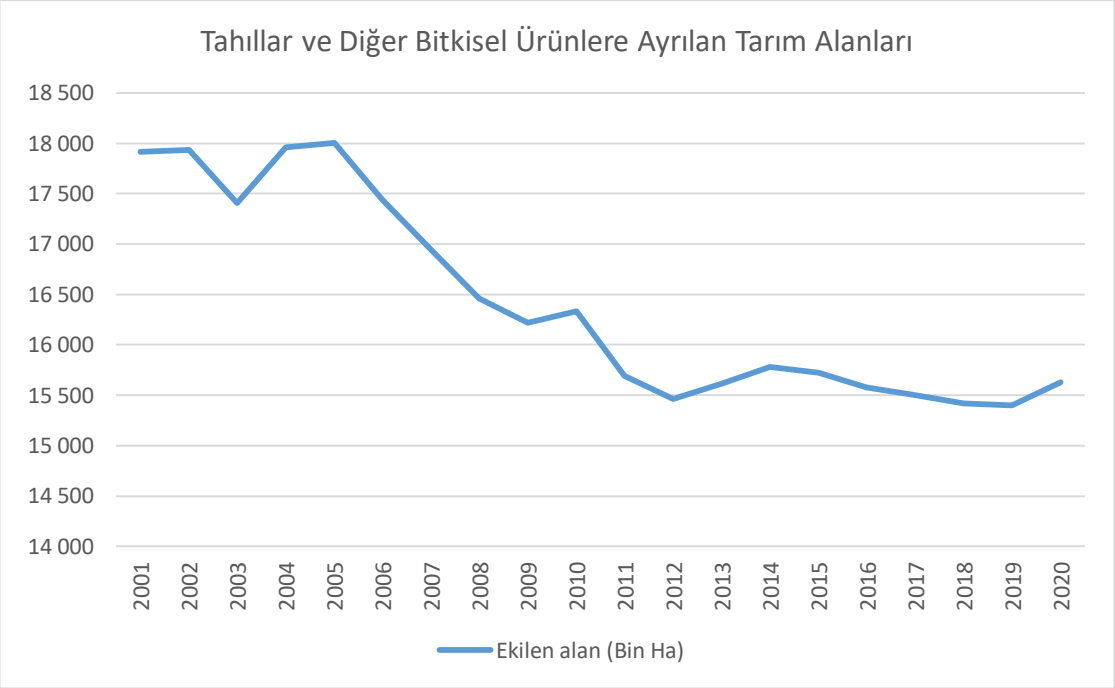

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Başta tahıllar olmak üzere gıda güvenliğinin temelini oluşturan ürünlerin ekim alanlarının son yirmi yıllık dönemde 18 milyon hektardan 15 milyon hektara gerileyerek yüzde 16,6 oranında azalmış olması, nüfus ve gelir artışıyla birlikte artan gıda talebinin karşılanmasında kendi kendine yeterlilik ilkesinin uygulanmasını da güçleştirmektedir. Ancak, aynı dönemde, kendi kendine yeterlilik ilkesi yerine, küreselleşmeci bir anlayışın, başka bir deyişle, üreticiler tarafında iç talep yerine daha yüksek fiyatları mümkün kılan dış talebin, tüketiciler tarafında yerli ürün yerine daha ucuz tüketimi mümkün kılan ithal ürünlerin ön plana çıkmaya başlaması tarım alanlarının kullanımında geleneksel yaklaşımları geçersiz kılmıştır.

Türkiye her ne kadar pek çok ürün için uygun bir toprak yapısına ve iklime sahip olsa da bir tahıl ülkesi olarak kabul edilmektedir. Yemek kültürü de genellikle tahıllar üzerinde şekillenmiştir. Sebze ve meyveler yemek kültüründe önemli bir yer tutsa da hem besin değerleri hem de beslenme gelenekleri bakımından genellikle tahılları tamamlayıcı niteliktedir. Ancak, sebze ve meyveler her coğrafyada yetişmediğinden Türkiye tarımı için ihraç ekini niteliğinde olmasa da dış dünyadan talep gören önemli ihraç ürünlerindedir.

Küreselleşen bir dünyada uluslararası ticaretin artması, Türkiye'de ihracata yönelik ürünlerin ekim alanlarının artırılması yönünde seçim yapılmasına yol açmıştır. Dış talep güçlenirken iç talebin yeterince güçlü olmaması da bu seçimde etkili olmaktadır. Devletin ürünlerin dağıtım ve pazarlanmasında doğrudan rol almaması, üretici örgütlerinin de bu konuda yeterince etkili olamaması tedarik zincirinin iyi yönetilmesini güçleştirdiğinden, ortaya çıkan boşluğu tüccarlar değerlendirmektedir. Tüccarlar, ürünlerin son tüketiciye ulaşıncaya kadar çok sayıda aracı ve komisyoncudan geçtiği, dolayısıyla, ürünün üreticiden ucuza alındığı ancak tüketiciye gelinceye kadar pahalılaştığı bir yapı kurarak iç talebin güçlenmesinin önüne geçmektedir. Diğer yandan fiyatları artıran başka sebepler de iç talebi baskılayarak üreticinin ölçek ekonomisi koşullarını dış talepte aramasına yol açmaktadır.

Küreselleşme ile birlikte üretim ve ticarette daha çok rol oynamaya başlayan çokuluslu şirketler tedarik zincirlerine dahil oldukça, dış talebi güçlü olan sebze ve meyve gibi ürünlere yönelim biraz daha artmaktadır. Çokuluslu şirketlerin getirdiği sözleşmeli tarım gibi yeni üretim modelleri de bu süreci desteklemektedir. Alıcısı hazır, üretim koşulları belli, fiyatı garanti edilmiş ürünler üreticileri belirsizlikten koruduğundan üretim ve pazarlaması daha çok risk içeren ürünlere tercih edilmektedir.

Aşağıdaki grafikte sebze ve meyvelere ayrılan tarım alanlarının 2001-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Sebze ve meyvelere ayrılan tarım alanları 2001 yılında 3,5 milyon hektarken yavaş da olsa istikrarlı bir artış göstererek 5 milyon hektara yaklaşmıştır. 2010 yılından sonra tarım üreticileri, daha önce üretim tercihlerinde fazla yer vermedikleri süs bitkileri üretimine de başlamışlardır.

Grafik 2. Sebze ve Meyveye Ayrılan Tarım Alanları (2001-2020)

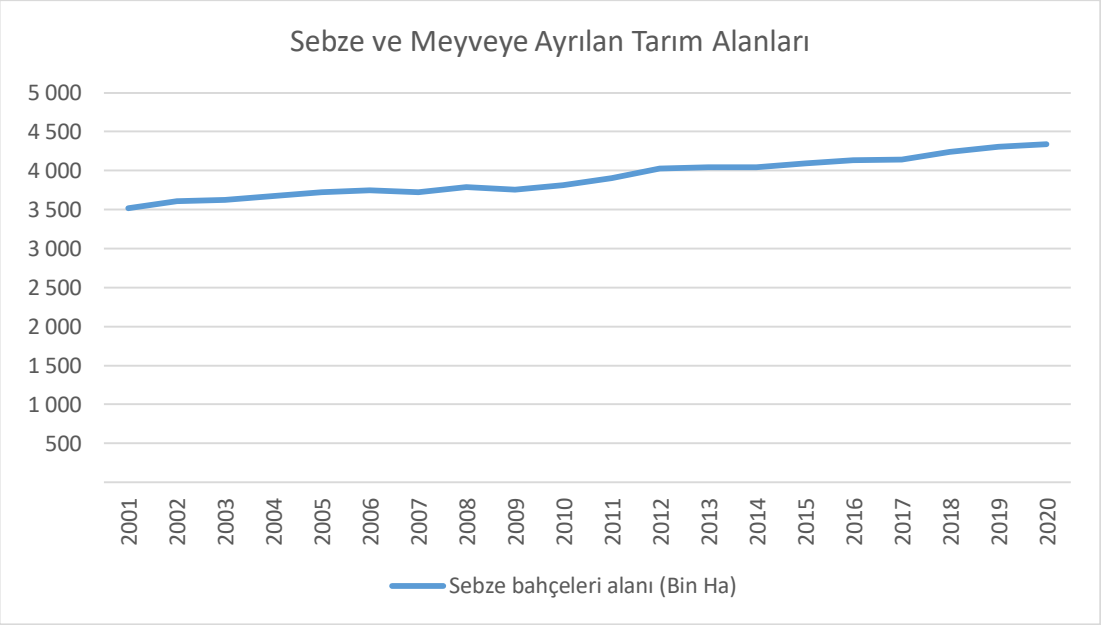

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte süs bitkilerine ayrılan tarım alanlarının 2001-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir Grafikte de görüldüğü gibi, 2011 yılında 4 bin hektarlık, 2012 yılından sonra 5 bin hektarlık bir alan süs bitkilerine ayrılmaya başlanmıştır. Bu her ne kadar nispeten küçük bir alan olarak görülebilirse de tarım alanlarının kullanım tercihlerindeki değişime işaret etmesi bakımından önemlidir.

Grafik 3. Süs Bitkilerine Ayrılan Tarım Alanları (2011-2020)

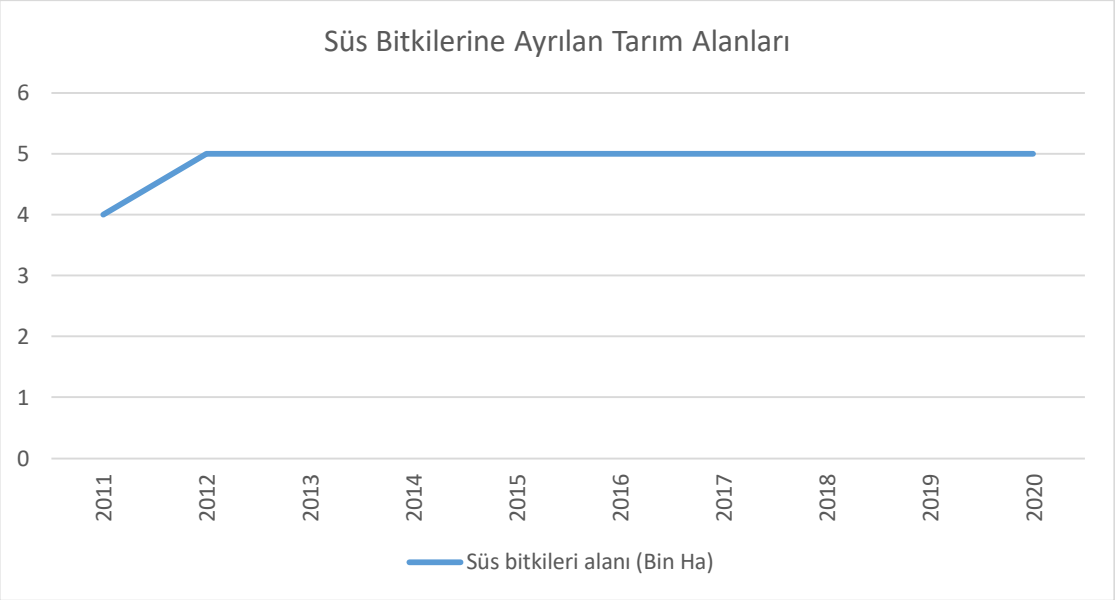

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kısacası, 2000-2020 döneminde tahıllara ve diğer bitkisel ürünlere ayrılan tarım alanları daralırken, sebze, meyve, süs bitkisi gibi dış talebi güçlü olan ürünlere ayrılan tarım alanları genişlemiştir. Tarım alanlarının kullanım tercihlerinde dış talebin iç talebin önüne geçmeye başlaması, küreselleşmenin tarım sektörü üzerinde etkili olduğuna ilişkin güçlü bir kanıt olarak görülmelidir.

Küreselleşme, tarım alanlarının kullanım tercihlerinin değişmesine yol açtığı kadar, tarım alanlarının mutlak olarak daralarak, tarımdan kopan alanların alternatif kullanımlara açılmasına da neden olmaktadır. Tarımdan kopan üreticiler bazen önceden ektikleri alanları turizm ve ticarette değerlendirmekte, bazen de bu alanları boş bırakarak kırsaldan kentlere göç etmektedir.

3.1.2.2.Tarım Alanlarının Alternatif Kullanımları

Küreselleşme ve tarımsal dönüşümün merkezinde tarımsal girdi ve ürünlerde artan ticarileşme ve finansallaşma bulunmaktadır. Ticarileşmenin bir başka boyutu da toprakla ilgilidir. Küreselleşme sürecinde tarımsal üretim toprağın tek olası kullanım şekli olmaktan çıkarken, turizm sektörünün büyümesi de toprağın ticarileşmesine büyük bir

hız kazandırmıştır. 1980'lerden sonra turistik tesislerin yapımına tahsis edilen toprak miktarının giderek artması tarımsal üretime ayrılan topraklar üzerinde önemli bir baskı yaratmış, daha önce köylünün ortak kullanımında olan otlak, mera, orman gibi arazilerin miktarı azalmıştır.

Küreselleşmeyle birlikte, büyük süpermarket zincirleri, bankalar ve çokuluslu şirketler piyasa koşullarını belirleyen temel unsurlar haline gelmişlerdir. Küreselleşen piyasalarda geçerli olmaya başlayan öncelikler ve beklentiler, bir yandan yeni dışlama mekanizmaları ortaya çıkarırken, diğer yandan üreticiler arasındaki eşitsizlikleri de artırmaya başlamıştır. Ancak bu süreçte ayakta kalmaya çalışan tarım üreticilerinin, üretimi çeşitlendirmek, sözleşmeli tarım yapmak, sertifikasyona gitmek gibi değişen piyasa koşullarına uyum stratejileri piyasa ilişkilerinin derinleşmesine yol açmaktadır. Artık yalnızca ürünler değil, toprak ve emek gibi bugüne kadar piyasa ilişkilerinin dışında kalarak bağımsız tarımın garantisi olmuş kaynaklar da piyasaya konu edilmeye başlanmıştır. Çayırların, meraların, ormanların ve su kaynaklarının hızla özelleştirildiği bir ortamda tarımsal kaynakların kullanım koşulları etkilenmekte ve kırsal alanda geçinme stratejileri kökten değişmektedir. Köy artık bağımsız küçük üreticilerden oluşan bir topluluk ve yerleşim birimi olmaktan uzaklaşmaktadır. Toprak ve emekte yaşanan ticarileşme, piyasa ilişkilerinin tarım sektörüne egemen olduğu anlamına gelirken, böylelikle, Türkiye'de köylülüğün genel karakterini belirleyen en temel özelliklerin başında gelen bağımsız üreticiliğin sürdürülebilirliği de kuşkulu hale gelmektedir.

İzmir Dikili'deki Kocaoba'da mera olarak kullanılan arazilerin belediyeye devredilmesiyle yaşanan gelişmeler bunu kanıtlar niteliktedir. İzmir Dikili'nin iç kısımlarında yer alan ve ekonomisi 1950'li yıllardan bu yana zeytine ve hayvancılığa dayanan Kocaoba'nın meraları 2002 yılında yerel belediyeye devredilmiş, belediye de bu arazileri uluslararası bir tarım şirketi olan Agrobay'a kiralamıştır. 2003 yılında 60 dönümlük alanda seracılığa başlayan Agrobay, üretim yaptığı alanı 2008 yılında 200 dönüme çıkarmıştır. Paketleme tesisi de bulunan serada üretilen ürünler dünya pazarına ve süpermarket zincirlerine pazarlanmaktadır. Agrobay, daha çok dünya pazarına üretim yaparken, kullandığı tohum, gübre ve kimyasalların önemli bir kısmını ithal etmektedir.

Arazilerinin mülkiyeti belediyeye devredilmeden önce tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylüler, koyun yetiştiriciliğini bırakmak ya da hayvan yemi kullanmak zorunda kalmışlardır. Hayvan yemi maliyetleri koyunları otlatmaya göre çok yüksek olduğundan geçimini hayvancılıkla sağlayamayan küçük üreticiler, zeytin üretimine yönelmişler, ancak zeytin üretiminden elde ettikleri kazanç da yeterli olmadığından, Dikili'nin merkezinde, hizmet sektöründeki geçici işlerde çalışmaya başlamışlardır. Kocaoba'daki köylülerin en azından bir kısmı için tarım asıl geçim kaynağı olmaktan uzaklaşmıştır. Küçük üreticilerin geçim kaynaklarının, Kocaoba örneğinde olduğu gibi, küreselleşen tarım ve gıda ağlarıyla doğrudan ilişkileri olmadığı durumlarda bile, uluslararası bir şirketin toprağın kullanımını değiştirmesiyle birlikte ortadan kalkabildiği açıktır.

Devlet, köyün ortak mülkiyetindeki otlak ve mera gibi arazilerin özelleştirilmesine yönelik yasal düzenlemeler yaparak bu arazilerin şirketler tarafından kullanılmasını kolaylaştırmakta ve geleneksel köy ekonomisinin yerine piyasa ekonomisinin geçmesine yardımcı olmaktadır. Kocaoba örneği, devletin özelleştirme uygulamaları ile kamusal mülkiyeti özel mülkiyete çevirdiğinde küçük üreticilerin durumunun nasıl değiştiğini gösterdiği gibi, aynı zamanda, tarım alanlarının kullanımındaki değişimlere de işaret etmektedir. Küreselleşme ile birlikte, Agrobay gibi dünya pazarı için üretim yapan şirketlerin tarım alanlarının kullanımı üzerinde etkili olmaya başlaması, ihracat talebi yüksek yaş ve işlenmiş sebze ve meyve üretiminin, dolayısıyla tarım alanları içinde bu ürünlere ayrılan payın gittikçe artmasına neden olmaktadır.

Bu örnekte açıkça görüldüğü gibi, küreselleşme, uluslararasılaşma ve yoğunlaşma eğilimini tarım sektörü için de geçerli kılmaktadır. Küreselleşme ile birlikte, geleneksel olarak alternatif kullanım olanakları dikkate alınmadan ekilen veya hayvancılık yapılan araziler fırsat maliyeti hesaplanması gereken bir kaynak haline gelmektedir. Artık tarım toprağın kullanımı için tek olasılık değildir. Tarımsal üreticiler toprağı değerlendirmek isteyen başka üretici ve yatırımcılarla rekabet etmek zorundadır. (Keyder vd.,2013: 82-89)

2019 yılında yapılan bir araştırmaya göre, tarım üreticilerinin yüzde 15 kadarı bir önceki yılda arazi satmıştır. Bu oran inşaat gibi alternatif yatırım alanlarının öne çıktığı Marmara ve Trakya'da üçte bire yaklaşmaktadır. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf)

Bir yandan, piyasanın yönlendirdiği farklı ürün tercihleri, diğer yandan, inşaat ve turizm sektörlerine yönelik yeni yatırımlar tarım alanlarına alternatif kullanım biçimleri getirerek tarımsal üretimde gerilemeye yol açmaktadır. Tarım alanlarının etkili bir biçimde korunamaması durumunda, alternatif ekonomik faaliyetlerin cazibesi tarımsal üretimin tercih edilebilirliğini belirgin bir biçimde azaltmaktadır.

3.1.3. Tarım Üreticileri

1980'lerde çokuluslu şirketlerin küresel mal ve sermaye akışı üzerindeki etkisinin artmasıyla birlikte tarım da küresel sistemin parçası haline gelmiştir. Devletin piyasayı düzenlemedeki işlevlerinin azalmaya başladığı bu süreçte, girdilerin sağlanmasından ürünün pazarlanmasına kadar devletin bıraktığı boşlukları çokuluslu şirketlerle gerçekleştirilen sözleşmeli tarım doldurmaktadır. Başka bir deyişle, devletin işlevlerini artık çokuluslu şirketler üstlenmeye başlamış, girdilerden fiyatlara kadar tarımın her unsuru şirketlerin müdahalesine açık hale gelmiştir.

Çokuluslu şirketlerin faaliyetleri, tarımsal üretim, ticaret ve finansmanda büyük yoğunlaşma eğilimini de beraberinde getirmektedir. Örneğin, Monsanto, Bayer, Dow ve DuPont tohum, gübre ve tarımsal ilaç gibi girdilerin üretim ve ticaretinde tekel konumundayken, Cargill, ADM, Continental, Bunge ve Green Giant, sebzeden tahıla pek çok tarımsal ürünün tedarikinde piyasaya egemen konumdadırlar. Devletin girdi ve ürün piyasalarındaki yerini çokuluslu şirketlere bırakmasına ek olarak, tarım kredileri piyasasını da özel bankalara terk etmesi, küçük üreticileri piyasadaki büyük ve çoğunlukla tek alıcı veya tek satıcı konumundaki şirketlerle karşı karşıya bırakmakta ve bu şirketlerin dayattığı fiyatları ve diğer koşulları kabul etmek zorunda bırakmaktadır. Başka bir deyişle, küçük üreticiler ücretli işçi olmadan da küreselleşmenin kırsal alana dek genişlettiği küresel ilişki ağlarının içine girebilmektedir. Küçük üreticiler bu ilişki

ağlarının içindeyken, devlet fiyat veya girdi desteği vermeyi sürdürse bile bu desteklerin etkinliği azalmakta ve üreticinin piyasadaki durumunu bir miktar iyileştirecek küçük bir katkı olmaktan öteye geçememektedir. (Keyder vd.,2013: 33-34)

Girdilerin sağlanması, alım ve fiyat garantisi gibi konularda her zaman devlet desteğine gereksinim duymuş olan üreticiler, yeni düzende girdileri piyasa fiyatından almak, ürünü piyasa fiyatından satmak zorunda kalınca sözleşmeli tarımı daha çok tercih etmeye başlamışlardır. Sözleşmeli tarım, arazilerin kullanımından, girdilere, üretim yönteminden pazarlamaya kadar üretim yapısını dönüştürürken, dünya pazarını hedefleyen ticaret anlayışı da ticaret yapısını dönüştürmektedir. Küreselleşme sürecinde bir yandan tarımsal ürün ithalatı, diğer yandan ihracata yönelik üretim artmakta, üreticiler geleneksel olarak yetiştirmedikleri alternatif ürünlere kaymaktadır. İhracat değeri yüksek olan yeni ürünlere geçilmesiyle birlikte bazı üreticilerin gelirlerinde kısmi iyileşmeler olsa da üreticilerin geneli gelir azalışıyla karşılaşmaktadır. Ayrıca, genellikle egzotik olan bu yeni ürünler yalnızca sınırlı bölgelerde üretilebildiği gibi dış pazarlardaki hem talebi hem de fiyatları istikrarsızdır.

1980'lere gelindiğinde küreselleşme baskısının pazara yönelik üreticiliğe geçişe hız kazandırdığı görülmektedir. Pazara yönelmeyle birlikte fiyatlarda görülen dalgalanmalar nedeniyle pek çok hane için tarım dışı istihdam ve gelirin önemi artmış; piyasa ilişkileri kırsala ve daha çok ve daha derin nüfuz etmiş; toprak, su, emek ve hatta genetik özellikler gibi birçok doğal kaynak piyasaya konu olmuştur. Bu gelişmeler, köy ekonomisinin ve kırsal bölgelerin önemli bir yapısal dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Kendi buğdayının unuyla kendi ekmeğini yapan köylünün, ürününü satıp elde ettiği parayla ekmeğini piyasadan alması yeni bir olgu olmamakla birlikte, kendi ürettiğini tüketme şansı kalmamış köylünün sürekli olarak piyasaları, fiyatları izlemek zorunda kalması, kendi emeğinin ve toprağının kullanım şeklini de bu fiyatlara bakarak belirlemeye çalışması oldukça yeni bir olgudur. (Keyder vd.,2013: 19-20)

Tarım sektörünün küresel etkilere açılmasıyla birlikte, kırsal bölgelerde yaşayanlar için tarımsal üretim ana geçim kaynağı olmaktan çıkarken, tarım dışı gelirler gittikçe önem kazanmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra, özellikle sözleşmeli tarım

uygulamalarının yaygınlaşmasıyla birlikte, geleneksel üretim ve pazarlama yöntemlerinden uzaklaşıldığı görülmektedir. Daha önceleri geçerli olan, ürününü devlet desteğiyle üretip pazarlayan, bilgi ve teknolojiyi kamu kurumlarından sağlayan, kısacası devletin tarım politikalarına bağımlı bir üretici modelinden uzaklaşıldığı son derece açıktır.

Devlet politikalarının kırsal nüfusa etkileri değerlendirilirken, küreselleşmenin yaşam koşullarını nasıl değiştirdiği de gözden kaçırılmamalıdır. Kırsal nüfusun yaşam koşullarındaki değişim, tarım üreticilerinin ekonomik koşullarında iyileşme olduğu yanılsamasına yol açabilmektedir. Gerçekte ise, Türkiye'de kırsal yoksulluk sürekli olarak artış göstermektedir. Türkiye'de açlık sınırının altındaki her yüz kişiden doksan biri kırsal kesimde yaşamaktadır. Ayrıca, 2002-2009 döneminde kırsalda yaşayan 7,7 milyon yoksula 845 bin kişi daha eklenmiştir. Türkiye'nin ortalama olarak yüzde 5,5 oranında büyüdüğü bir dönemde, kırsal kesimde yaşayan yoksulların oranının yükselmiş olması bu çevredeki ekonomik koşulların kötüleştiğinin işareti olarak yorumlanmalıdır (Özen vd, 2012: 2-3).

Son yıllarda yapılan alan araştırmaları 2000'li yılların başında göze çarpan kırsal yoksulluğun artarak sürdüğünü göstermektedir. Bu alan araştırmalarına göre, beş yıl öncesine göre kazançlarının azaldığını belirten üreticilerin oranı yüzde 61 olup bu oran Trakya ve Güney Marmara'da yüzde 70 düzeylerine çıkmaktadır. Tarım üreticilerinin yaklaşık olarak yarısı tarımdan para kazanılamayacağını ileri sürmektedir. Büyük bir çoğunluğu birikim yapamadığını ifade ederken, üçte ikisi yakın geçmişte hiç yatırım yapmamış olduğunu beyan etmektedir. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2018-doc-3.pdf) Bir önceki yıla göre gelirinin azaldığını söyleyen üreticilerin oranı yarıdan fazla olup, bu oran tahıl üreticileri arasında daha yüksek düzeylere çıkmaktadır. Tarım üreticilerinin yaklaşık olarak yarısı tarımdan geçinemeyeceğini, yarısından fazlası tarımsal gelirini nasıl artırabileceği hakkında herhangi bir fikri olmadığını belirtmektedir. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf) Tarım üreticilerinin yine yaklaşık yarısı kendisinden sonra gelenlerin üretimi sürdüreceğini düşünmediklerini belirtirken, (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf), yarısından fazlası çocuklarının tarımla uğraşmasını istememektedir. Tarımsal üretime son 1-3 yıl içinde

başlayan üreticilerin oranı yalnızca yüzde iki düzeyinde kalmaktadır (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2018-doc-3.pdf). Başka bir deyişle, genç kuşaklar tarımı geçim kaynağı olarak görmemeye ve tercih etmemeye başlamıştır.

Gelirdeki istikrarsızlık ve artan yoksullaşma karşısında genç nüfus, başta turizm olmak üzere tarım dışı sektörlerde iş aramaktadır. Bu çoğu durumda bir tercih olmaktan çok bir zorunluluk olarak karşılarına çıkmaktadır. Dikili'deki Deliktaş ve Demirtaş köylerinin ekonomisi tütün üretimine dayalıyken, 2000'li yılların başında tütün piyasasının özelleştirilmesiyle birlikte yerel ekonomi büyük bir dönüşüm geçirmiş, bu köylerde sulama olanakları yetersiz olduğundan alternatif ürünlere geçiş de yapılamamıştır. Bu durum karşısında köylülerin bir kısmı sözleşmeli tarım uygulamalarını tercih etmiştir. Sözleşmeli üretimin yanı sıra uluslararası tütün şirketlerinin aracılarıyla da anlaşmalar yapmışlar, ancak girdi fiyatları artarken ürün fiyatlarının düşmesi karşısında giderek daha fazla gelir kaybına uğradıklarından, devlet desteği de bulamayan üreticilerin pek çoğu tütün ektiği alanı küçültmek zorunda kalmışlardır. Bir kısmı da tarlalarının tümünü satmak zorunda kalarak, geçinebilmek için hamallık, inşat işçiliği, tarım işçiliği gibi mevsimlik işlerde çalışmaya razı olmuşlardır.

Bu örnekte de görüldüğü gibi, tarım küreselleşirken toprağın tarım dışı faaliyetler için kullanımı sıklaşmış, kırsal nüfus içinde geçimini yalnızca tarımdan sağlayanların oranı azalırken, tarım dışı gelirlerin kırsal haneler için önemi artmaya başlamıştır. Literatüre "tarımdan kopuş, tarımsızlaşma (*de* agrarianization)" biçiminde giren bu olgu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunda görülmektedir. (Keyder vd.,2013: 92-95)

3.2. Tarımsal Üretimin Dönüşümü

Tarımsal üretim girdilerin temini ile başlayan bir süreçtir. Bu süreçte tarım üreticileri açısından girdilere kolay erişim ve artan maliyetler karşısında devlet desteklerinin maliyetlerin baskısını hafifletici etkisi ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla, üretim maliyetlerinin getireceği yükün üretici ve devlet arasında paylaşımı ve gereken finansmanın sağlanma koşulları dikkatle incelenmesi gereken başlıklardır. Tarımsal

üretim gerçekleştikten sonra ortaya çıkan üretim miktarları, hasattan önceki yıl ve hasat yılında oluşan piyasa fiyatları ve ürünlerin pazarlanması üretimin ikinci aşamasını ilgilendiren konulardır. Bu aşamada ayrıca ürünün pazarlanması da üretimin son aşaması olarak incelemeye dahil olmaktadır.

Tarımsal üretimin tüm bu aşamalarının büyük bir dönüşümden geçtiği açıktır. Küreselleşme sürecinde, tarımsal girdilerin sağlanması özel kesime, hatta çokuluslu şirketlere bırakılmış, artış hızı girdi fiyatlarındaki artış hızının gerisinde kalan devlet destekleri üreticinin maliyetlerini hafifletememiş, finansman ihtiyacının karşılanması büyük ölçüde özel bankalara bırakılmıştır. Diğer yandan, tarımsal üretim miktarları planlanmadığından arz açıkları veya fazlaları oluşmuş, arz açıkları nedeniyle veya başka nedenlerle iç piyasada fiyatlar yükseldiğinde ithalata başvurulduğundan, iç piyasaya satışı güvenceli bulmayan üreticilere ihracat hedefi gösterilmiştir. Ancak, son derece rekabetçi olan dünya piyasalarına uyum sağlayabilecek ölçek ekonomilerine sahip olmayan, dolayısıyla maliyet avantajı yakalamakta güçlük çeken, yeterince desteklenmeyen ve bireysel pazarlama becerisinden yoksun olduğu gibi kooperatifleşme konusunda da deneyimi olmayan üreticiler, sözleşmeli tarım gibi güvenceli üretim ve satış modellerinden başka seçenek bulamamaya başlamıştır.

3.2.1. Tarımsal Girdiler

Tarımsal girdilerin temini üreticilerin önde gelen sorunlarından biridir. Her on üreticiden yedisi ürünlerin satış fiyatının düşüklüğünden yakınırken, her on üreticiden sekizi girdi maliyetlerine katlanmakta güçlük çektiklerini belirtmektedir. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf). Tarım üreticilerinin yarısı yüksek mazot, gübre ve ilaç maliyetlerini en önemli sorunlarından biri olarak nitelendirmektedir. Ancak, üreticilerin çoğu gübre ve ilaç gibi girdileri kullanırken herhangi bir uzmandan görüş almamakta, daha çok çokuluslu şirketleri temsil eden bayilerin önerilerine göre hareket etmektedir. Gübre ve ilacı kooperatiflere ve Ziraat Odalarına bağlı mühendislerden görüş alarak kullanan üreticilerin oranı yüzde onun altındadır. Tarım üreticilerinin yaklaşık olarak yarısı yalnızca tek bir bayi ile çalışmaktır.

Girdiler üzerindeki kontrolün önemli bir kısmının bayilerin üzerinde olmasının nedenlerinden biri üreticilerin üçte ikisinin girdi satın alacak peşin paraya sahip olmamasıdır. Bayilerin vadeli satış yapması, ödeme sıkıntısı çeken üreticileri finansal açıdan rahatlatırken, girdiler üzerindeki kontrollerini artırmaktadır. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2018-doc-3.pdf)

Tarım ürünü fiyatlarının içindeki en önemli maliyet unsuru, tohum, enerji, gübre, ilaç gibi girdi kalemleridir. Tarım ürünlerinin dünya fiyatları düşerken iç fiyatlarının artmasının temel nedeni de girdi maliyetlerindeki artıştır. Aşağıdaki grafikte tarımsal üretici fiyat endeksinin 2003-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Grafiğe göre, 2003-2020 döneminde üretici fiyat endeksi gittikçe yükselerek 2020 yılında en yüksek düzeyine ulaşmıştır.

Grafik 4. Tarımsal Üretici Fiyat Endeksi

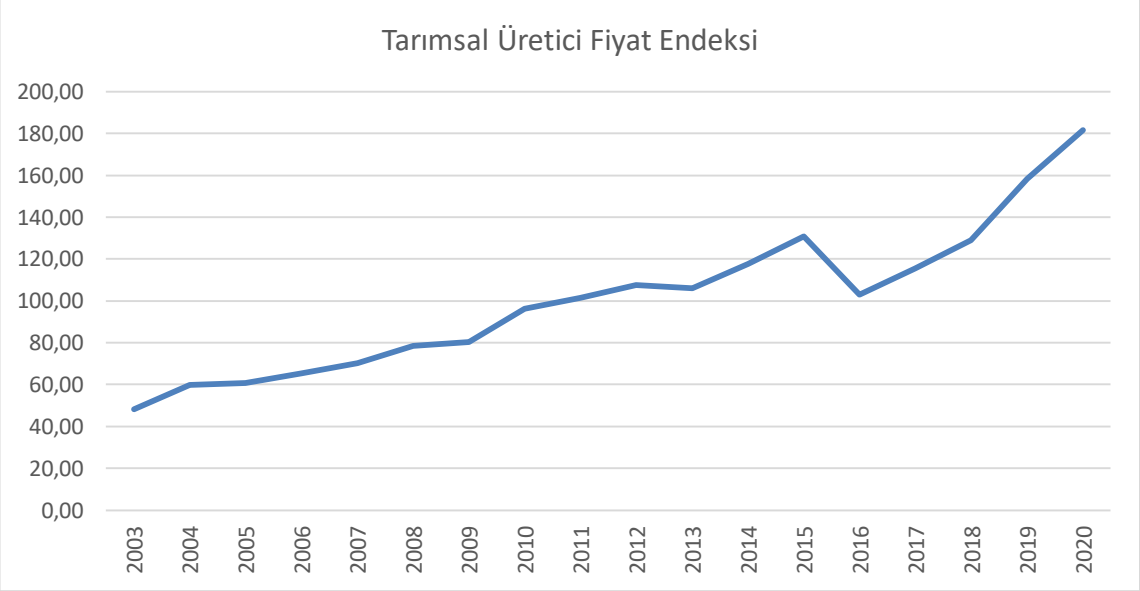

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte ise, tarımsal girdi fiyat endeksinin 2016-2022 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Tarımsal girdi fiyat endeksi 2019 yılında 2016 yılındaki 100 seviyesinden 150 seviyesine yükselmiş, 2021 yılında 200 seviyesine yaklaşmıştır. Ancak asıl kırılma 2021 yılında gerçekleşmiştir. 2021 yılında 191 olan endeks değeri çok hızlı bir artışla, deyim yerindeyse büyük bir sıçramayla, 2022 yılının ilk altı ayında 300

seviyesinin de üstüne çıkarak son on yılın en yüksek yerine gelmiştir. Tarımsal girdi fiyat endeksinin 2022 yılının ilk altı ayındaki seviyesi 2016 yılındaki seviyesiyle karşılaştırıldığında tarımsal girdi fiyatlarında üç kat artışa işaret etmektedir.

Grafik 5. Tarımsal Girdi Fiyat Endeksi (2015=100)

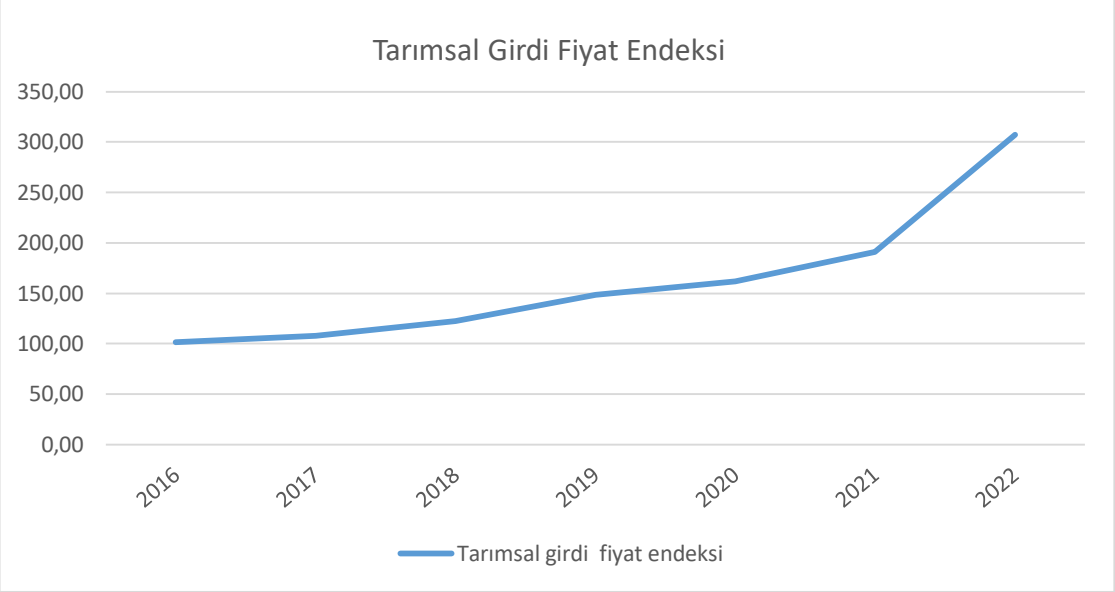

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımsal ürün fiyatlarının artan üretim maliyetlerini karşılayacak şekilde yükselmesi, tüketiciler üzerinde büyük bir yük oluşturarak talebin azalmasına yol açarken, maliyetlerin devlet tarafından üstlenilmesi de toplumun üzerindeki vergi yükünü artırarak harcanabilir gelirin azalmasına yol açacaktır. Her iki durumda da üretim maliyetlerindeki hızlı artış tüketim üzerinde olumsuz etkiler meydana getirecek, bu da başta iç talebe yönelik üretim yapan üreticiler başta olmak üzere bütün üreticileri etkileyecektir. Bu durumda yalnızca dış talebi güçlü olan ürünleri üretenler artan maliyet baskısına katlanabilmektedir. Ancak, bunun sürdürülebilmesi de dünya piyasalarındaki talebin sürekliliğine bağlıdır. Dünya talebinde ve uluslararası ticarette daralmaya yol açan savaş, salgın gibi olaylar veya ihracat yapılan ülkelerin ticaret engellerini devreye sokması, dış pazara yönelik üretim yapan üreticilerin sık sık karşılaştığı sorunlardır. İhracatı önceleyen bu yaklaşımın öne çıkması, yurt içindeki gıda güvenliğini de ikinci plana atmaktadır.

3.2.1.1.Tohum ve Fide

Tohum ve fideler, tarımsal üretimin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Geleneksel tarımda tohumluk ve fideler piyasadan satın alınmak yerine, üreticiler tarafından eski yöntemlerle üretilmektedir. Tohumluk üründen ayrılarak ekime hazırlanırken, fideler üreticiler tarafından yetiştirilerek dikime hazır hale getirilir. Geleneksel yöntemlerle elde edilen ve "atalık" adı verilen bu materyaller üretim girdisi olduğu kadar aynı zamanda bir kültür hazinesi olarak görülmektedir. Ancak, yeterince verimli olmadıkları gerekçesiyle terkedilen bu materyallerin yerini çokuluslu şirketler tarafından üretilen ve yüksek teknoloji ürünü olan genetiği değiştirilmiş materyaller almaktadır.

Tarımın küreselleşmesi üzerine yapılan bir çalışmada, Bangladeş, Hindistan, Zimbabve ve Türkiye gibi tarımsal dönüşüm sürecinden geçen ülkeler arasında, devletin tohum ve diğer tarımsal girdilerin üretim ve ticaretinden çekilmesinin sonuçlarını en ağır yaşayan ülkenin Türkiye olduğu sonucuna varılmaktadır. Küreselleşme, Türkiye'yi birçok ülkeden daha önce, daha yoğun ve daha kapsamlı bir biçimde etkisi altına almış, özellikle tohumda hızlı bir ticarileşmeye ve uluslararasılaşmaya neden olmuştur. (Keyder vd., 2013: 66)

Aşağıdaki grafikte tohum ve fide fiyat endeksinin 2016-2022 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2016 yılında 100 olan endeks değeri, 2018 yılında yaklaşık olarak 120 seviyesine yükselmiş, 2020 yılında ise 162 seviyesine gelmiştir. 2020-2021 döneminde yatay seyreden endeks değeri, 2021 yılında yeniden yükselişe geçerek 178 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2016 yılına göre tohum ve fide fiyatlarının yaklaşık olarak ikiye katlandığını gösteren bu tablo tohum fiyatlarının üreticilerin üzerinde nasıl büyük bir maliyet baskısı yarattığına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Grafik 6. Tohum ve Fide Fiyat Endeksi (2015=100)

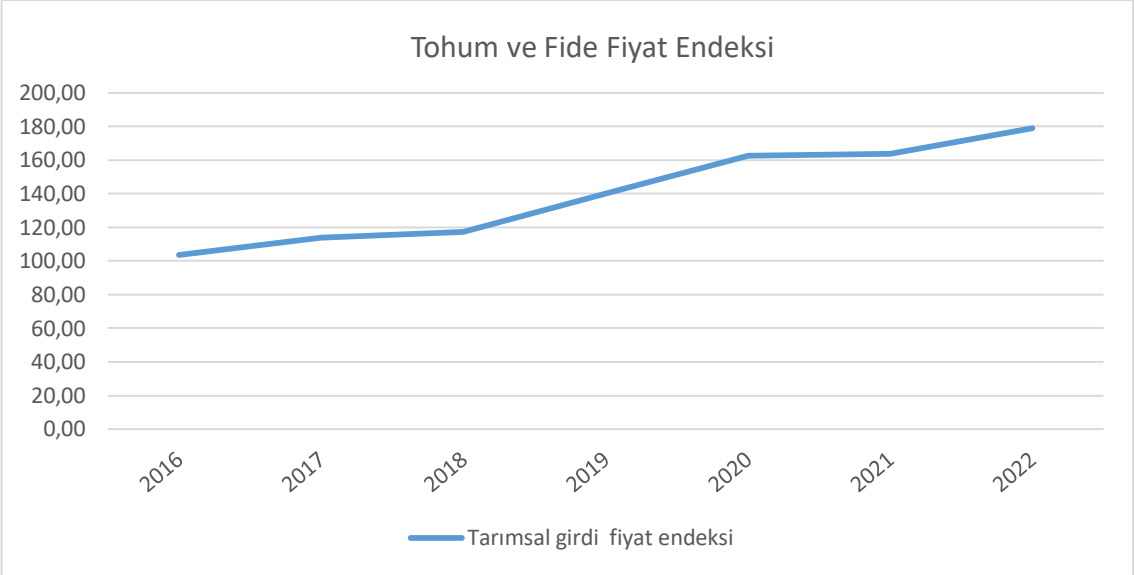

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tohum ve fide fiyatlarındaki hızlı artışın temelinde bu girdilerin çokuluslu şirketlerden sağlanması önemli bir rol oynamaktadır. Tarım üreticilerine, çokuluslu şirketler, Türkiye dağıtıcıları ve perakendeciler aracılığıyla ulaşan ve dövizle fiyatlanan bu ithal girdiler, gerek tedarik zincirinin uzunluğu, gerekse döviz kurunun sürekli yükselmesi sebebiyle gittikçe artan bir maliyet unsuru haline gelmektedir.

Tohumculuk Yasasının, tohum çeşitlerinin kayıt altına alınması, sertifikalanması ve kayıt dışı satışının engellenmesi görevini, üyelerinin çoğunluğu özel sektör temsilcilerinden oluşan bir düzenleyici kuruma vermesiyle birlikte, sertifikasyon sürecinin yüksek maliyetini karşılayamayan küçük üreticiler piyasanın dışında kalırken, çokuluslu şirketlerle büyük ölçekli yerli şirketlerin piyasadaki konumu daha da güçlenmiştir. (Keyder vd., 2013: 67)

Tohum Sanayicileri ve Üreticileri Alt Birliği (TSÜAB)'ın 867 üyesi incelendiğinde tohum alanında faaliyet gösteren şirketlerin önemli bir kısmının (May Agro, Gen Agri, Fito, Syngenta, United Genetics, Bayer, Limagrain vb.) çokuluslu şirketler olduğu dikkati çekmektedir. Bunun yanın sıra pek çok yerli şirket de çokuluslu şirketlerin bayiliğini yapmaktadır. Örneğin, Multi Tohum Limagrain grubuna ait

Hollandalı Nickerson'un ana bayisidir. Diğer yandan, yerli şirketlerin sattığı ürünlerin önemli bir bölümü de ithal ürünlerden oluşmaktadır.

Tohumculuk Yasası, Biyogüvenlik Yasası gibi yasal düzenlemeler çokuluslu şirketlerin faaliyetlerini kolaylaştırırken, sözleşmeli tarım uygulamaları da üreticileri, ithal tohum kullanımına teşvik etmektedir. Ancak, ithal girdi kullanan üreticiler, yüksek girdi maliyetleriyle karşılaşmakta ve ellerine geçen gelir maliyetlerini karşılamaya yetmediğinde üretimi bırakmak zorunda kalmaktadır. Tek çözüm yerli tohum üretimini desteklemektir. Tohum talebi yerli üretimle karşılanmadığı sürece, ithalatın ve döviz kurlarındaki artışa bağlı olarak yükselen maliyetlerin önüne geçilmesi mümkün görünmemektedir.

Aşağıdaki 30 ve 31 numaralı tablolar, 2002-2020 döneminde Türkiye'nin tohum ithalatının miktar ve parasal değer cinsinden gelişimini göstermektedir. Toplam tohum ithalatının 19,2 tondan 45,8 tona çıkarak iki kattan fazla arttığı yirmi yıllık süreçte pek çok üründe ithal tohum kullanımının arttığı dikkati çekmektedir. Tohum ithalatının ekonomik açıdan nasıl bir yük oluşturduğunu anlayabilmek için tohum ithalatının parasal değer cinsinden gelişimini gösteren ikinci tabloya bakmak gerekir. Tabloya göre, tohum ithalatının 2020 yılındaki parasal değeri, 2002 yılına göre üç kattan fazla artarak 199,4 milyon dolara yükselmiştir. Tohum ithalatının parasal değerinin en yüksek düzeyine, 208 milyon dolarla 2022 yılında gelmiş olduğu görülmektedir.

Tablo 30. Tohum İthalatı (Ton)

Ürünler	Buğday	Arpa	Mısır	Çeltik	Pamuk	Ayçiçeği	Kanola	Soya	Patates	Şeker Pancarı	Sebze Bitkileri	Genel Toplam
2002	129		784		166	177	50	6	14.147	86	1.148	**19.227**
2003	1.453		2.607	30	79	203	15		7.570	130	764	**16.341**
2004	802		4.616	30	418	103	23	8	8.580	25	2.034	**19.838**
2005	563	20	4.568		290	125	51		9.712	8	1.691	**23.876**
2006	638	35	1.333	32	109	160	335	0	17.893	23	1.475	**32.654**
2007	1.146	500	1.695		271	266	60	4	17.606	175	1.620	**34.374**
2008	789	423	4.538		212	340	137		12.845	602	1.927	**43.578**
2009	719	123	4.018		257	529	22	3	9.590	754	2.474	**30.243**
2010	3.434	58	3.164	17	147	387	81	0	22.025	895	3.185	**40.610**
2011	1.269	133	2.462	109	148	196	88	10	20.788	314	1.056	**36.754**
2012	612	93	2.667	1	60	157	152	0	18.997	159	1.223	**33.160**
2013	892	131	1.559	20	20	186	103	5	8.041	277	499	**36.056**
2014	408	122	1.499	35	9	295	78	9	18.823	216	814	**33.185**
2015	756	106	1.938	1.276	31	571	87	0	38.440	622	811	**56.539**
2016	1.193	106	3.535	47	8	1.292	130	0	26.386	772	1.057	**49.491**
2017	619	317	3.179	205	38	752	52	0,2	16.255	409	972	**39.288**
2018	371	455	3.288	302	114	555	163	4	18.746	466	1.145	**40.170**
2019	449	175	4.861	90	34	536	156	0	16.564	506	1.598	**37.204**
2020	1.146	288	6.705	82	60	755	76	0	21.366	413	1.715	**45.819**
2021	493	289	7.144	41	1.036	615	86	2	16.550	485	3.951	**46.933**

Kaynak:https://www.tarim.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20%C3%9Cretim/Tohumculuk/%C4%B0statistikler/ithalat_miktar_parasal_deger.pdf

Tablo 31. Tohum İthalatı (Bin USD)

Ürünler	Buğday	Arpa	Mısır	Çeltik	Pamuk	Ayçiçeği	Kanola	Soya	Patates	Şeker Pancarı	Sebze Bitkileri	Genel Toplam
2002	46		2.442		241	2.190		4	6.826		40.070	**55.292**
2003	586		6.267	19	268	2.919	55		5.555		50.718	**71.249**
2004	484		12.255	23	406	1.519	67	10	6.971		52.269	**79.238**
2005	384	9	13.632		604	4.928	136		6.728		49.065	**89.597**
2006	498	25	4.643	18	367	3.673	1.034	0	12.607		61.736	**105.608**
2007	373	247	6.242		533	3.024	404	7	17.141	7.356	74.900	**130.581**
2008	547	185	18.401		573	4.069	1.267		13.650	14.635	96.000	**170.798**
2009	528	90	16.499		923	3.717	161	97	7.870	16.937	97.998	**158.366**
2010	1.348	51	14.145	22	487	4.465	612	0	16.331	18.383	107.298	**176.792**
2011	1.226	152	15.285	111	824	3.815	839	30	18.794	6.020	108.558	**178.121**
2012	726	114	18.165	1	190	5.299	1.109	2,3	14.822	5.146	128.217	**197.649**
2013	1.134	200	16.226	31	94	7.183	814	20,3	7.124	8.691	114.993	**194.286**
2014	531	151	11.946	69	68	7.534	714	87,8	16.505	5.597	114.859	**188.431**
2015	809	141	12.363	537	126	5.636	687	1,7	24.162	13.928	115.162	**202.181**
2016	981	175	17.787	69	40	13.260	1.102	3,9	19.286	9.451	111.380	**202.127**
2017	640	239	18.663	233	145	12.032	406	2,1	10.857	8.445	108.730	**189.002**
2018	373	423	16.749	248	399	10.814	863	6,9	14.087	8.362	89.715	**178.853**
2019	397	198	23.003	86	185	10.046	905	0,9	12.250	9.406	93.845	**177.333**
2020	893	316	28.730	74	208	11.758	392	0	15.357	11.312	109.353	**199.462**
2021	403	276	30.450	44	228	12.439	517	6	12.119	12.237	117.002	**208.476**

Kaynak: https://www.tarim.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20%C3%9Cretim/Tohumculuk/%C4%B0statistikler/ithalat_miktar_parasal_deger.pdf

Tabloda da görüldüğü gibi, tohum ithalatının parasal değeri içinde en büyük payı 109,3 milyon dolarla sebze bitkileri almaktadır. Başka bir deyişle, tohum ithalatı için harcanan dövizin yarısı sebze tohumu ithalatına ayrılmaktadır. Sebze bitkilerini 28,7 milyon dolarlık tohum ithalatıyla mısır izlerken, mısırı 15 milyon dolarla patates, 11,7 milyon dolarla ayçiçeği, 11,3 milyon dolarla şeker pancarı izlemektedir. Tohum ithalatının ülkeden büyük miktarda döviz çıkışına neden olduğu son derece açık bir biçimde görülmektedir. İthal tohum kullanımı nedeniyle birçok üründe birim ürün içindeki tohum maliyeti de artış göstermiştir.

Aşağıdaki grafiklerde ise tohum ithalatı ve ihracatıyla birlikte tohum net dış ticareti, miktar ve parasal değer cinsinden görülmektedir. İlk grafiğe göre, tohum ihracatı dalgalanarak artmaktadır. Buna karşın, tohum ithalatı da artış göstermekte ve 2014 yılına kadar net dış ticaret negatif seyretmektedir. 2014 yılındaki ihracat atağı net dış ticareti geçici bir süre iyileştirmiş, ancak 2015 yılında ithalatta görülen sıçrama tohum dış ticaret dengesini yeniden kötüleştirmiştir. 2016 yılında dış ticaret dengesi bir kez daha tersine dönmüş ve tohum ihracatı tohum ithalatını geçmiştir. 2017 yılında ithalat ve ihracat birlikte azalmışsa da dış ticaret dengesinin durumu değişmemiştir. 2018 yılındaysa ithalattaki küçük bir artışa karşın ihracatta hızlı bir yükseliş görülmektedir. 2018-2020 döneminde ihracat belirgin bir biçimde azalırken ithalat artış eğilimine girmiş, başka bir deyişle, ihracatla ithalat arasındaki fark yeniden küçülmeye başlamıştır.

Grafik 7. Tohum İhracat ve İthalatı (ton)

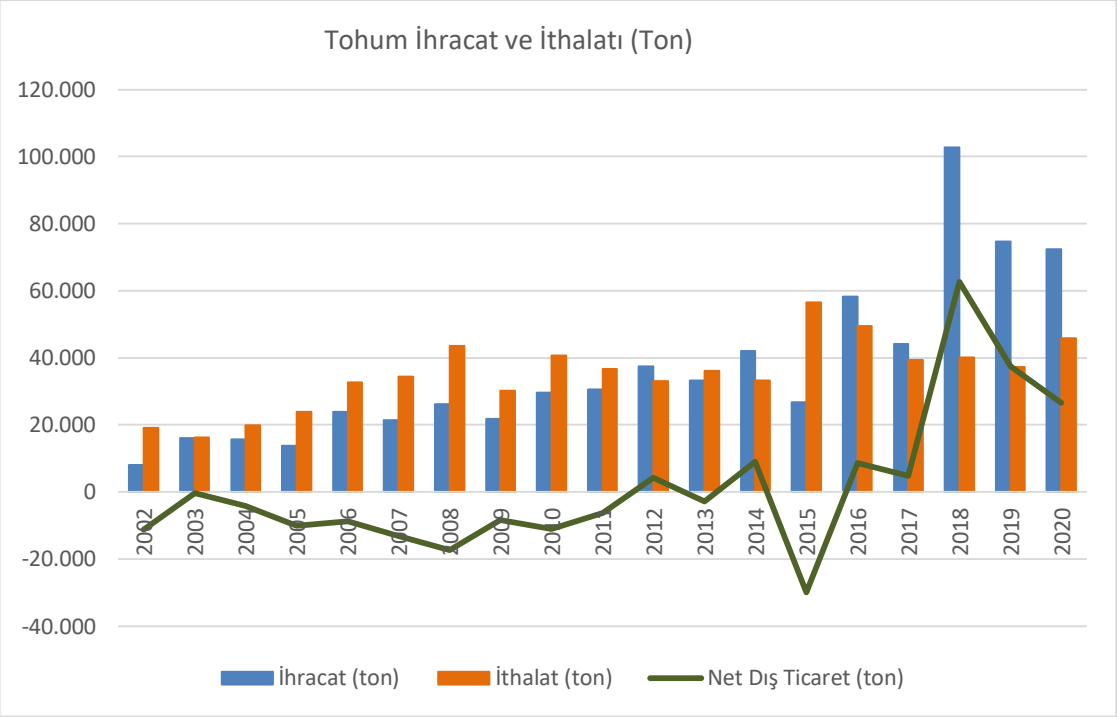

Kaynak: https://www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ancak tohum dış ticaretine miktar cinsinden bakmak son derece yanıltıcı sonuçlara varılmasına neden olmaktadır. Tohum katma değeri yüksek bir ürün olduğundan fiyatları türüne ve özelliklerine göre değişkenlik göstermektedir. Tohum dış ticaretinin parasal değerini gösteren aşağıdaki grafiğe göre, 2002-2020 dönemi boyunca hiçbir yıl dış tohumda ticaret fazlası verilmemiştir. Tersine, 2008 ve 2015 yıllarında tepe noktasına varan büyük bir dış ticaret açığı söz konusudur.

Grafik 8. Tohum İhracat ve İthalatı (bin USD)

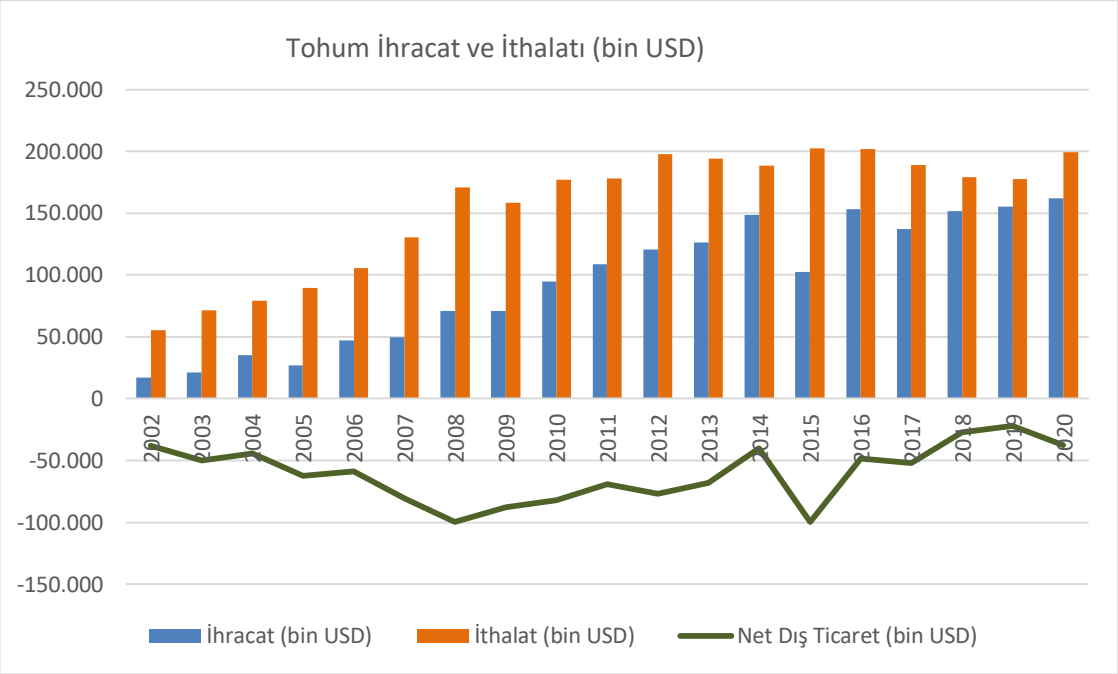

Kaynak: https://www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ayrıca bu grafikte, 2006 yılında Tohum Yasası'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte ithalatın belirgin bir artış yönelimine girdiği de görülmektedir. 2008 yılında tepe noktasına ulaşan dış ticaret açığı, o yıllardaki ekonomik krizin etkisiyle bir miktar azalmışsa da yeniden artışa geçerek 2016 yılında 100 milyon dolar düzeyine kadar çıkmıştır. Tohum dış ticareti açığında 2017-2018 yıllarında görülen azalış, döviz kurundaki artışın tohum fiyatları üzerindeki etkisinden kaynaklanmış olmalıdır.

Tarımsal üretimde son iki yılda görülen düşüş de bu görüşü destekler niteliktedir. Döviz kurlarındaki artış ithal girdi maliyetlerini yükselterek ithal girdilere bağımlı hale gelmiş üreticileri bu girdileri satın alamayacak ve üretim yapamayacak duruma getirmiştir. Dış ticaret açığının 2019-2020 döneminde yeniden artış eğilimine girdiği de gözden kaçmamalıdır. Bu durum daha önce de olduğu gibi tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemiştir.

3.2.1.2. Enerji ve Yağlar

Tarımsal girdiler içinde ithalat oranı en yüksek olan, dolayısıyla fiyatları döviz kurlarına en çok bağlı olanlar enerji ürünleridir. Başta mazot ve elektrik olmak üzere kömür, odun, yağ ve LPG'yi de içeren enerji ürünleri, dünya fiyatlarındaki yükselişe döviz kurlarındaki artış da eklenince tarım üreticilerinin erişmekte en çok güçlük çektikleri girdiler haline gelmişlerdir.

Aşağıdaki grafikte mazot, elektrik ve diğer enerji ürünlerinin de dahil olduğu enerji ürünleri fiyat endekslerinin 2016-2022 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2016 yılında 95 olan enerji ürünleri fiyat endeksi 2017 yılında 100 seviyesini geçmiş ve artmaya devam ederek 2018 yılında 131 seviyesine, 2021 yılında 196 seviyesine gelmiştir. Ancak asıl büyük artış 2022 yılında gerçekleşmiştir. 2022 yılının ilk altı ayında 395 seviyesine gelen fiyat endeksi, bir önceki yıla göre iki kat, baz yılı olan 2015 yılına göre dört kat artış göstermiştir.

Grafik 9. Enerji Ürünleri Fiyat Endeksi (2015=100)

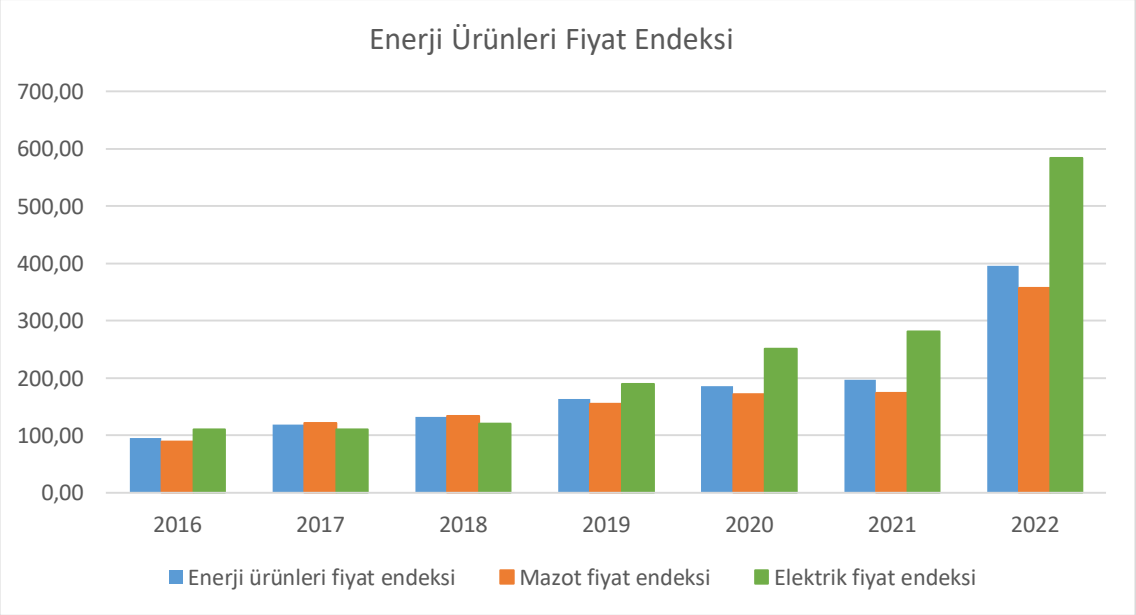

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Enerji ürünleri içinde tarım üreticilerinin en yoğun olarak kullandığı iki girdiden biri olan mazot fiyat endeksi de benzer bir hızla yükselmiş, 2018 yılında 134 olan endeks değeri 2022 yılının ilk ayında 357 seviyesine gelmiştir. En çarpıcı yükselişin elektrik fiyatlarında gerçekleştiği görülmektedir. 2018 yılında 120 olan fiyat elektrik fiyat endeksi baz yılına göre yaklaşık altı kat artarak 584 seviyesine yükselmiştir. Son beş yılda mazotu

beş kat, elektriği altı kat yüksek fiyata kullanmak durumunda kalan tarım üreticilerinin bu kadar hızlı yükselen maliyetler karşısında üretim seviyelerini korumaları güçleşmektedir.

Enerji ürünlerinin hammaddeleri ithal ürünler olduğu gibi, üretilen enerji ürünlerinin dağıtımı da özel şirketler tarafından gerçekleştirilmektedir. Dünya fiyatlarının ve taşıma maliyetlerinin artması, döviz kurlarının yükselmesi, işletme ve yatırım maliyetlerinin yüksek olduğu bir sektörde çalışan özel şirketlerin karlarını düşürmek istememeleri bir araya gelince önü alınamayacak hale gelen hızlı fiyat artışları karşısında devlet desteklerinin bu alana yoğunlaşmasından başka seçenek görünmemektedir.

3.2.1.3. Gübre ve Toprak Geliştiriciler

Gübreler ve toprak geliştiriciler, tarımsal üretimin verimliliğini artırarak ekilen alan başına daha çok ürün alınmasına yardım etmektedir. Tarım ve hayvancılığın gittikçe birbirinden ayrılması nedeniyle doğal gübre kullanımı çok sınırlı bir çerçevede ve küçük aile işletmelerine özgü olarak kalmıştır. Dolayısıyla, tarım üreticilerinin kullandıkları gübreler kimyasal gübreler olup, azotlu, fosforlu ve potaslı gübreler olmak üzere üç ana guruba ayrılmaktadır.

Aşağıdaki grafikte, gübre fiyat endeksinin 2016-2022 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2016-2018 döneminde baz yılı olan 2015 yılı seviyelerinde kalan fiyatlar, 2018 yılında yükselmeye başlamış ve endeks değeri 2019 yılında 152 seviyesine ulaşmıştır. 2019-2020 döneminde de yatay seyreden fiyatlar 2020 yılında yeniden yükselişe geçerek 2021 yılında baz yılının iki katına çıkmıştır. Ancak asıl çarpıcı yükseliş 2021 yılında sonra görülmeye başlanmıştır. 2021-2022 döneminde bir önceki yıla göre yüzde 153 oranında, baz yılına göre yaklaşık beş kat artan gübre fiyatları, gübreyi tarım üreticilerinin ulaşamadıkları bir girdi konumuna getirmiştir. Bu durumun 2023 yılının tarımsal üretimini de olumsuz yönde etkilemesi beklenmektedir.

Grafik 10. Gübre Fiyat Endeksi (2015=100)

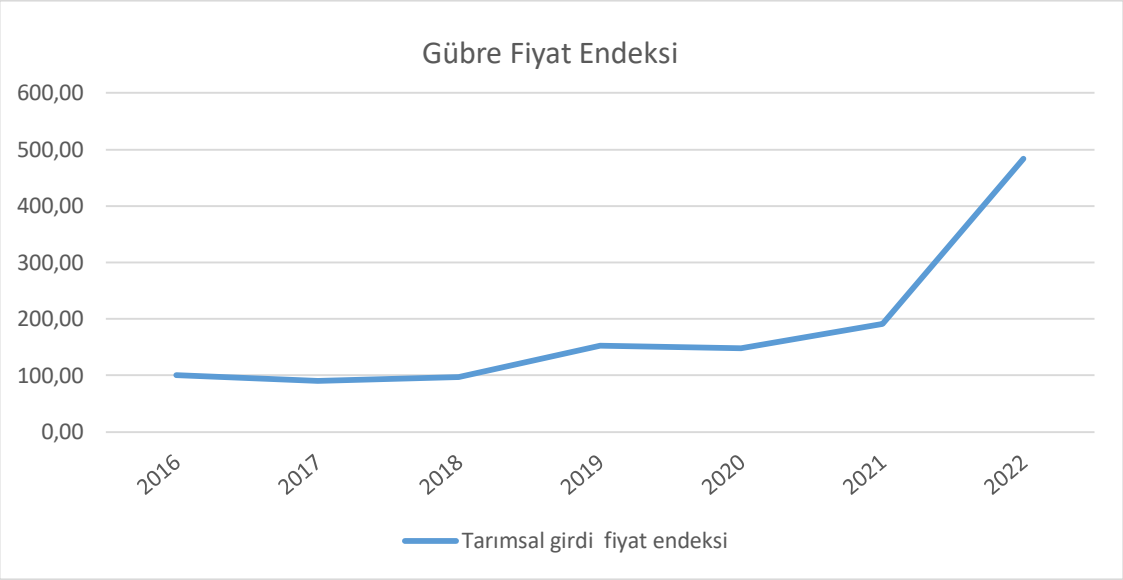

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Gübre fiyatlarındaki artışın ilk etkisi gübre kullanımı üzerinde görülmektedir. Aşağıdaki grafik, gübre kullanımının 2008-2020 yılları arasındaki gelişimini göstermektedir. Grafiğe göre, 2003 yılında 4,5 milyon ton dolaylarında olan gübre kullanımı 2015 yılına kadar hafifçe artarak 5,5 milyon tona gelmiş, daha sonra 2016 yılında hızlı bir artışla 6,7 milyon tona yükselmiştir. Ancak, 2016 yılından sonra gübre kullanımında dikkat çekici bir azalış görülmektedir. 2017-2018 döneminde yüzde 15 oranında azalan gübre kullanımı, 2018 yılında neredeyse on yıl önceki düzeyine yakın bir düzey olan 5,4 milyon tona kadar gerilemiştir. Gübre kullanımı 2019 yılında yeniden yükselişe geeçerek 6 milyon tona, 2020 yılında 7,1 milyon tona yükselmiş, ancak 2021 yılında azalarak 6,4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Dünya gübre fiyatlarındaki artış döviz kurundaki yükselişle birleştiğinde yurtiçi gübre fiyatları üreticilerin erişemeyeceği düzeylerde seyretmektedir. Gübre üretimi ve dağıtımı yapan TÜGSAŞ gibi KİT'lerin özelleştirilmiş olması, gübre piyasasındaki fiyatların az sayıdaki özel şirket tarafından belirlenmesine yol açtığından, girdi desteklerinin de yetesiz kalması durumunda, gübre kullanımının ve buna bağlı olarak üretimin azalması sonucuyla karşı karşıya kalınmaktadır.

Grafik 11. Kimyasal Gübre Kullanımı (Bin ton)

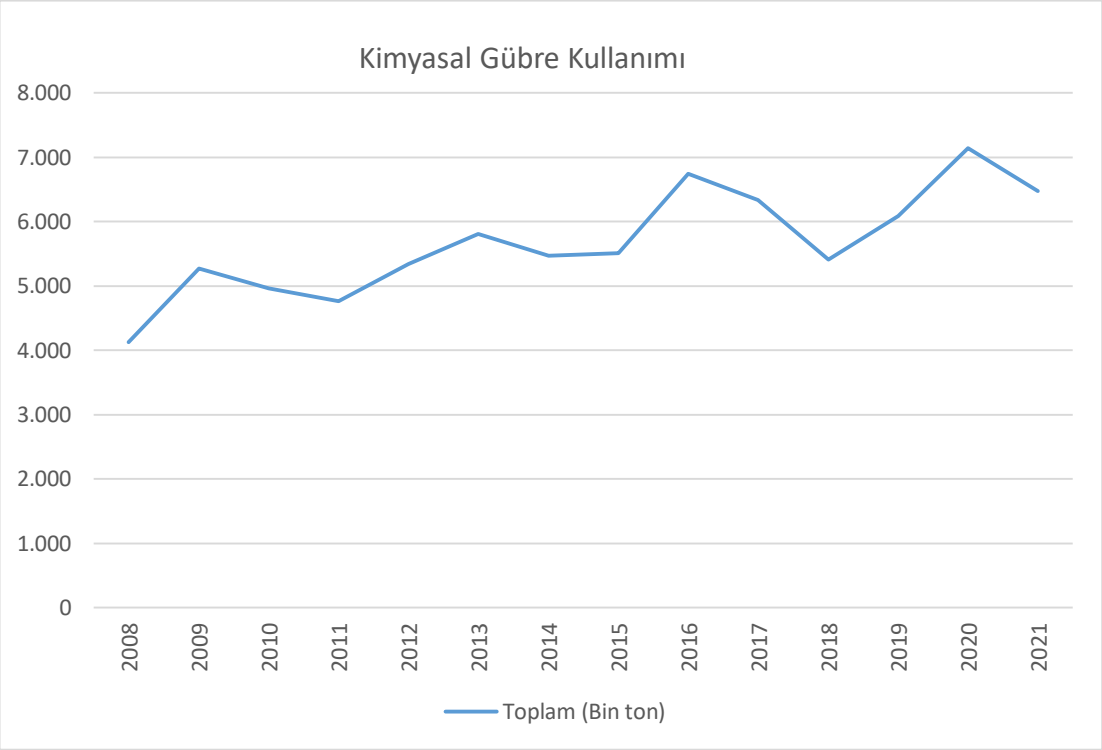

Kaynak: https://www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Gübre gibi talep esnekliği düşük bir malın tüketiminin fiyat artışlarından fazla etkilenmemesi beklenirken, böyle bir sonucun meydana gelmiş olması iki şekilde açıklanabilir. Birinci açıklama, gübre fiyatlarındaki yükselişin bilinçsiz gübre kullanımını azaltmış olmasıdır. Bu olasılık kısmen geçerli olsa bile 1,3 milyon tonluk azalışı açıklamaya yeterli değildir. İkinci açıklama, gübre gibi önemli bir tarımsal girdinin fiyatlarındaki artışın tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemek pahasına gübre kullanımını azaltmış olmasıdır. 2017 yılında fiyatlarda görülen yukarı yönlü kırılmaya karşılık tüketimde aşağı yönlü bir kırılma olması ve gübre fiyatları artarken gübre kullanımındaki azalış seyrinin sürmesi ikinci açıklamayı destekler niteliktedir.

Aşağıdaki grafikte 2002-2020 dönemi gübre üretimi, kullanımı ve aralarındaki fark birlikte görülmektedir. Grafiğe göre, son yirmi yıl boyunca gübre kullanımı gübre üretiminin üzerinde seyretmiş olup aradaki fark gübre ithalatıyla karşılanmıştır. Türkiye'de kimyasal gübre üretimi yıllar içinde dalgalanma gösterse de yeterince artırılamamıştır. 2018 yılı üretimi düzeyi 2000'li yılların başındaki düzeye oldukça yakındır.

Grafik 12. Gübre Üretimi, Kullanımı ve Üretim ve Kullanım Arasındaki Fark

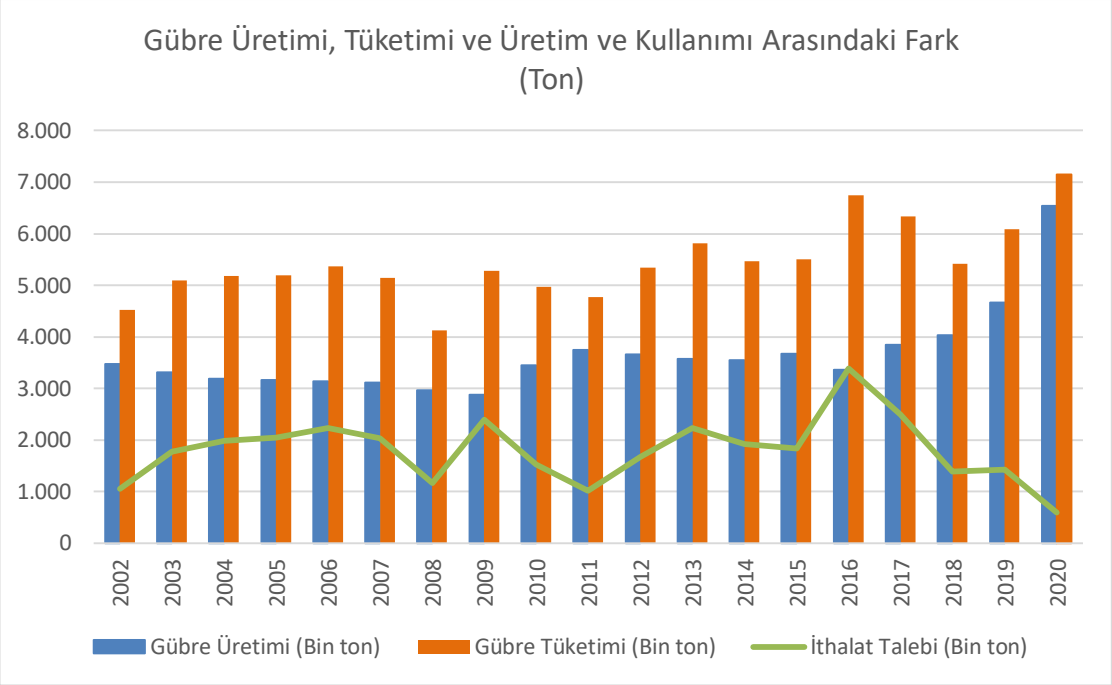

Kaynak: https://www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Dolayısıyla, gübre ithalat talebi bazı yıllarda gerilemişse de sürekli artmış ve 2016 yılında neredeyse iki katına çıkarak son yirmi yılın en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Ancak 2016 yılından başlayarak üretimle kullanım arasındaki negatif farkın küçülmeye başladığı görülmektedir. Bu durum, gübre fiyatlarındaki artışın yol açtığı talep düşüşüyle açıklanabilmektedir.

3.2.1.4. Tarımsal İlaçlar

Tarımsal üretimin verimliliği artıran ve ürün kayıplarının en aza indirilmesini sağlayan tarımsal ilaçlar, mantar öldürücü fungusitler, zararlı ot öldürücü herbisitler, böcek öldürücü insektisitler ve akar (mite) öldürücü akarisitler olmak üzere dört ana gurupta yer almaktadır.

Türkiye'de tarımsal ilaç kullanımı gelişmiş ülkelere göre düşük seviyelerdedir. Tarımsal ilaçlar en çok Akdeniz ve Ege Bölgeleri'nde karma üretim yapılan alanlarda kullanılmaktadır. Tarımın yoğun olarak yapıldığı bu bölgelerde tarımsal ilaç kullanımı nispeten yüksek düzeyde olup gelişmiş ülkelerdeki düzeylerine yaklaşmaktadır. (Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) 2014-2020, s.22, IPARDII_Programi-Turkce_3Cagri.pdf.)

Tarımsal ilaçlar da diğer girdiler gibi çokuluslu şirketler tarafından pazarlanan ürünlerdir. Bayer, Monsanto gibi çokuluslu şirketler zamanla, yeni yatırımlarla veya satın alma ve birleşmeler yoluyla, tohumdan, kimyasallara veya tam tersi yönde genişleyerek tarımı bütün boyutlarıyla kapsayan bir üretim ve pazarlama ağına sahip olmuşlardır. Tarımsal girdi piyasalarında az sayıda büyük çokuluslu şirket faaliyet gösterdiğinden esnekliği son derece düşük olan bu ürünlerin başta fiyat olmak üzere piyasa koşulları tarım üreticilerinin aleyhine gelişebilmektedir.

Aşağıdaki grafikte tarımsal ilaçlar fiyat endeksinin 2016-2022 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2016 yılındaki 107 seviyesinde olan endeks değerindeki artış 2018 yılına kadar yavaş seyretmiş, ancak 2018-2019 döneminde hızlı bir şekilde artarak 140 seviyesine ulaşmıştır. 2019-2021 dönemindeki artış da önceki yıllardaki gibi yavaştır. 2021 yılında 152 seviyesine gelen endeks 2022 yılının ilk altı ayında dünya fiyatları ve döviz kurlarındaki artışın etkisiyle sıçrama yaparak 213 seviyesine çıkmıştır. Bu fark, tarımsal ilaç fiyatlarında baz yılına göre iki katından fazla bir artışa karşılık gelmektedir.

Grafik 13. Tarımsal İlaçlar Fiyat Endeksi (2015=100)

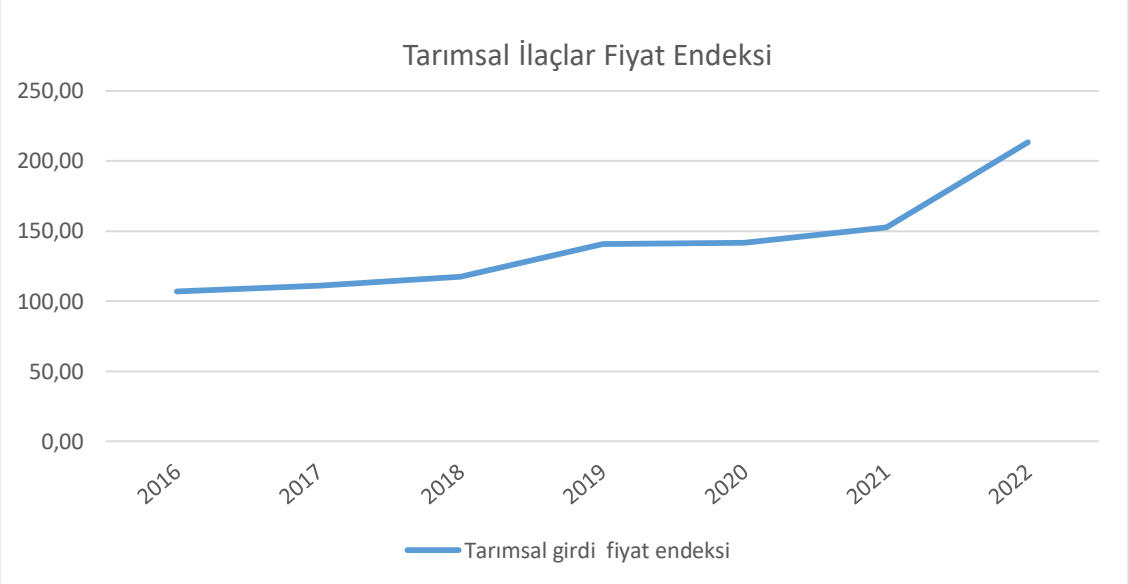

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımsal ilaç fiyatlarındaki bu hızlı artış tarımsal ilaç kullanımının azalmasına yol açmaktadır. Aşağıdaki grafikte tarımsal ilaçların kullanımının 2008-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2015 yılına kadar yatay seyreden tarımsal ilaç

kullanımı 2015-2018 döneminde artmış, fiyat artışlarının hızlanmaya başladığı 2018 yılından sonra ise düşmeye başlamıştır.

Grafik 14. Tarımsal İlaç Kullanımı (Ton)

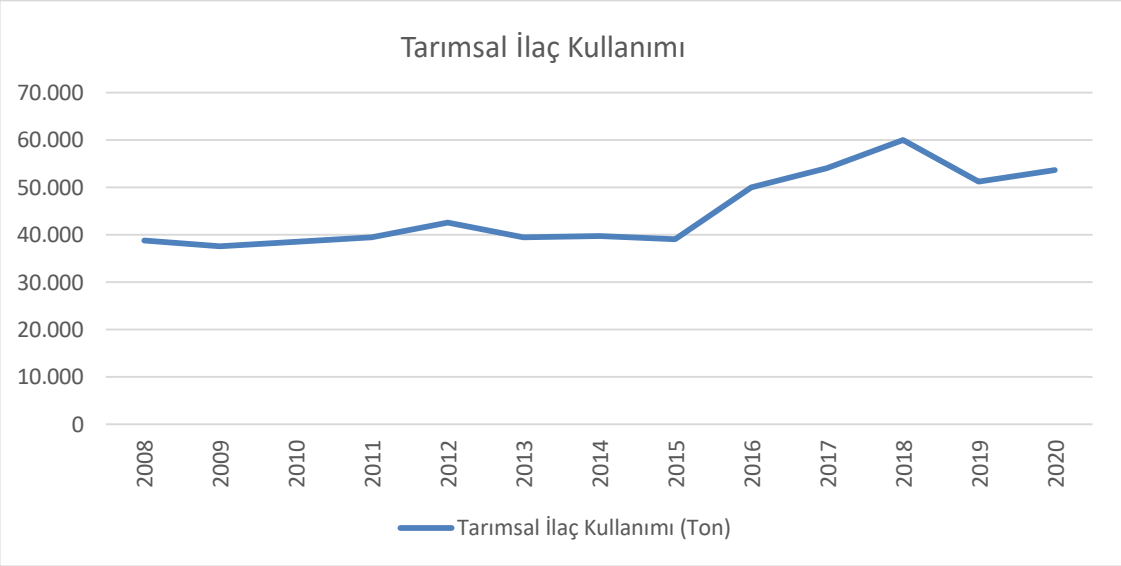

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.2.1.5. Tarım Makineleri

Tarım makineleri sektörü, genel olarak ürün çeşitliliği az olan ve yeni ürünlerin üretimine teknolojik altyapıları yetersiz olduğu için geçilemediğinden dış pazarlara açılamayıp iç pazara yönelen firmalardan oluşmaktadır. Bu firmaların iç pazardaki müşterilerinin başında tarım kooperatifleri gelmektedir. Kooperatifler aracılığıyla yapılan alımlar, sektördeki satışların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. (Tarımsal Mekanizasyon Sektör Politika Belgesi 2018-2022, 2018: 34, www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/Tarımsal%20Mekanizasyon%20Sektör%20Politika%20Belgesi%202018-2022.pdf)

Tarım makineleri sektörünün imalat faaliyetleri ile Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (STB), Tarım Bakanlığına bağlı Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü (BÜGEM) ve Tarım Reformu Genel Müdürlüğü (TRGM) ilgilenirken, ithalat ve ihracat faaliyetleri ile Ticaret Bakanlığı ilgilemektedir. Ancak, tarımsal mekanizasyon ile ilgili birden fazla kamu kurumu olması yetki ve sorumluluk karmaşasına yol açabilmektedir. (Tarımsal Mekanizasyon Sektör Politika Belgesi 2018-2022, 2018: 37, www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/Tarımsal%20Mekanizasyon%20Sektör%20Politika%20Belgesi%202018-2022.pdf)

Aşağıdaki tabloda Türkiye'de imal edilen tarımsal mekanizasyon araçlarının 2017 yılı kapasite kullanım oranları yer almaktadır. Tabloda görüldüğü gibi pek çok tarım makinesi oldukça düşük bir kapasiteyle kullanılmaktadır. Örneğin, pamuk ekim makinesi, fındık ayıklama makinesi ve nohut hasat makinesi yaklaşık yüzde 5 kapasiteyle çalışmaktadır. Tarım makinelerinin ortalama kapasite kullanım düzeyi ise yalnızca yüzde 37 dolayındadır.

Tablo 32. Türkiye'de İmal Edilen Seçilmiş Tarımsal Mekanizasyon Araçlarının Kapasite Kullanım Oranları

Tarımsal Mekanizasyon Araçları	**Kapasite Kullanım Oranı (%)**
Pamuk Ekim Makinesi	5,66
Patates Ekim Makinesi	12,18
Fide Dikim Makinesi	21,71
Fındık Harman Makinesi	19,99
Pancar Sökme Makinesi	27,52
Fındık Ayıklama Makinesi	5,00
Traktör	60,52
Mısır Silaj Makinesi	43,03
Zeytin Eleme Makinesi	46,49
Mısır ve Çeltik Kurutma Makinesi	17,82
Nohut (Mercimek, Kimyon) Hasat Makinesi	6,00
Ayçiçeği Hasat Makinesi	39,82
Pamuk Toplama Makinesi	9,64
Ortalama	**37,49**

Kaynak: https://www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarım makineleri içinde en yüksek kapasiteyle çalışan araç traktördür. Gelişmiş ülkelerde traktörler yılda ortalama 1000 saat çalışarak ekonomik ömürlerini yaklaşık olarak 10-12 yıl içinde tamamlarken, Türkiye'de yılda ortalama 500-600 saat çalıştıklarından ekonomik ömürleri 20-24 yıla kadar çıkabilmektedir. Ancak mevcut traktör parkının yüzde 46 kadarı ekonomik ömürlerini çoktan tamamlamış bulunmaktadır. (Tarımsal Mekanizasyon Sektör Politika Belgesi 2018-2022, 2018: 29). Traktör parkının yarısına yakınını oluşturan 25 yaş üstü 816 bin traktörün 416 bini de 40 yaşının üstündedir. Bu traktörlerin verimli çalışması mümkün olmadığı gibi yakıt tüketimleri ve bakım onarım maliyetleri oldukça yüksektir. (Tarımsal Mekanizasyon Sektör Politika Belgesi 2018-2022, 2018: 30)

3.2.2. Tarımsal Destekler

Küreselleşmenin tarım üzerindeki en önemli etkisi üreticileri piyasanın işleyişine bağımlı kılmak olmuştur. Tarımsal girdilerin sağlanmasından ürünlerin pazarlanmasına kadar tüm süreçlerde etkin bir rol oynayan devletin yerini piyasa koşullarına göre oluşan dengelere bırakması veya otoritesini piyasa güçlerinin hareket etmesini kolaylaştırıcı yönde kullanması alışıldık bir durum olmamakla birlikte, bu geçiş sürecinin Türkiye'deki geçmişi 1980'li yıllara kadar dayanmaktadır.

Tarımsal destekleme politikalarına bakıldığında, özellikle 2000'li yıllardan sonra üretici merkezli bir yaklaşımdan çok ürün merkezli bir yaklaşımın benimsendiği ve ihracat potansiyeli yüksek ürünlere öncelik verildiği göze çarpmaktadır. Tarımsal destekleme modeli piyasa önceliklerine göre belirlendiğinden, yüksek miktarda yatırım ve işletme sermayesi gerektiren alanlara yönelme şansı olmayan küçük üreticilerin desteklerden aldığı pay düşmekte ve böylece tarımsal desteklerin kırsal alandaki genel refah üzerindeki etkisi gittikçe azalmaktadır. (Keyder vd.,2013: 187-190)

Aşağıdaki grafikte üretici desteklerinin tarımsal hasılaya oranının 2000-2021 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Tarımsal desteklerin etkinliğini gösteren bu oran 2000 yılında yüzde 31 düzeyindeyken yıllar içinde dalgalanarak azalmış ve 2021 yılında yirmi yıl önceki düzeyinin yarısı olan yüzde 15 düzeylerine inmiştir. Bu da tarımsal hasılanın yalnızca yüzde 15 kadarının tarımsal desteklerden kaynaklandığını göstermektedir. Başka bir deyişle, üretilen her yüz birimlik üretimin 15 birimi tarımsal desteklerle bağlantılıdır.

Grafik 15. Üretici Desteklerinin Tarımsal Hasılaya Oranı

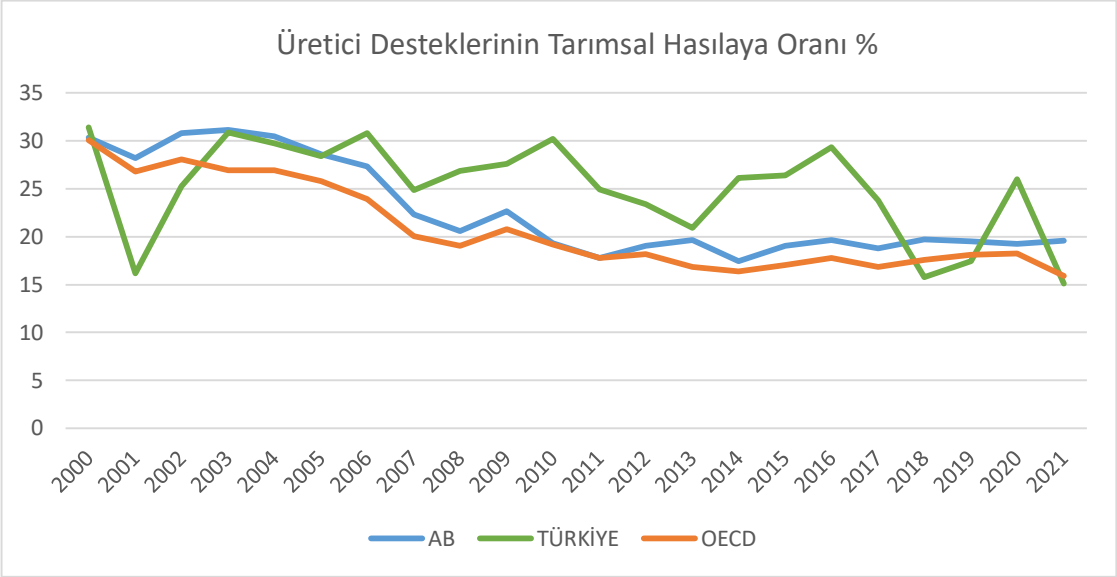

Kaynak: https://data.oecd.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarım üreticileri de desteklerdeki etkinliğin azaldığının bilincinde olduğundan yüz üreticiden yalnızca biri ekeceği ürüne desteklere bakarak karar verdiğini beyan etmektedir. Desteklenen ürünlere geçtiğinde gelirinin artacağını düşünen üreticilerin oranı da yine yüzde bir düzeyindedir. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf) Tarım üreticilerinin gelirleri ile destekleme politikaları arasındaki güçlü bağ kopmuş görünmektedir. Ancak, tarımsal desteklerin kırsal alandaki genel refaha katkısının istikrarlı olması halen yasaların garantisi altında bulunmaktadır. Tarım Yasasının 21. maddesinde, tarımsal destekleme programlarına bütçeden ayrılacak kaynağın milli gelirin yüzde birinden az olamayacağına hükmedilmektedir. (http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.html) Tarıma milli gelirin en az yüzde biri oranında destek verilmesi hedeflenmiş olmasına karşın, 2000'li yılların başından bu yana hedef tutturulamadığı gibi hedeften gittikçe uzaklaşıldığı açıktır.

Aşağıdaki grafikte, tarımsal destekleme ödemelerinin GSYİH'ye oranı görülmektedir. 2000'li yılların başında destekleme oranı, hedeflenen yüzde bir seviyesinin yarısına gelebilmişken, izleyen yıllarda hedefe yaklaşmak bir yana hızlı bir uzaklaşma olduğu görülmektedir. 2009 yılına gelindiğinde destekleme ödemelerinin GSYİH'ye oranı binde üç seviyesine gerilemiştir. 2009-2010 döneminde çok küçük bir iyileşme olsa da eğilim yeniden tersine dönmüş ve yaklaşık olarak on yıllık bir dönem boyunca milli gelirden tarımsal desteklere ayrılan pay azalışını sürdürmüştür. Tarımsal

desteklere ayrılan payın en düşük seviyesini gördüğü 2018 yılında tarıma verilen destek GSYİH'nin binde ikisinin biraz üzerinde gerçekleşmiştir. 2008-2020 döneminde bir miktar artış görülmüş olsa da hedeflenen yüzde bir seviyesinden gittikçe uzaklaşılmış, hatta yeniden binde üç seviyesine bile gelinememiştir.

Grafik 16. Tarımsal Destekleme Ödemelerinin GSYİH içindeki Payı

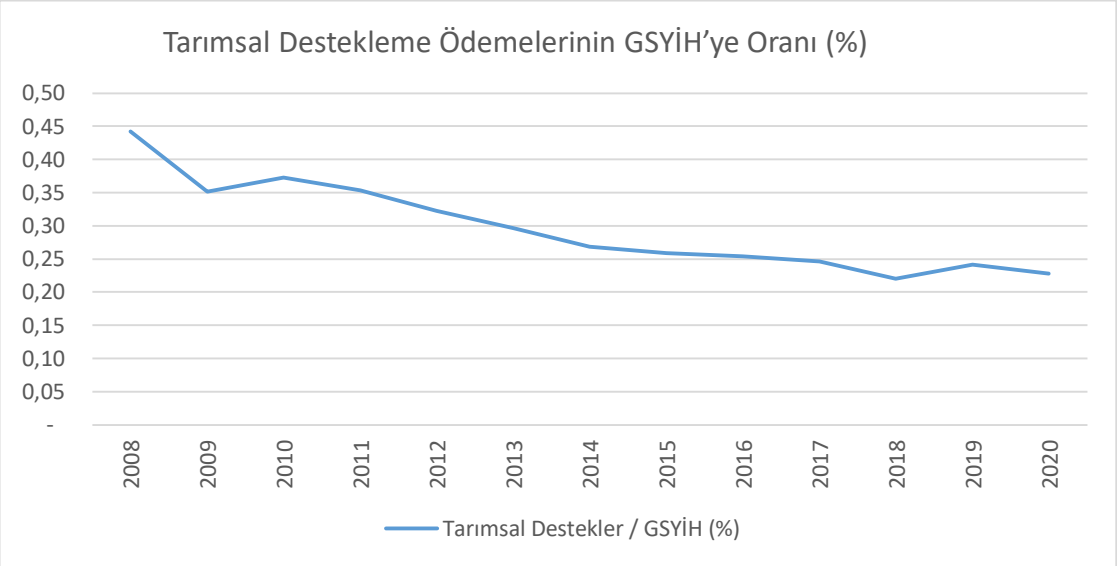

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımsal desteklerin miktarı kadar üretici üzerindeki etkileri de önemlidir. Tarımsal desteklerin etkileri, OECD tarafından geliştirilen Üreticiye Destek Tahmini (ÜDT) ile ölçülmektedir. ÜDT, tarım üreticilerine bir yıl boyunca yapılan parasal transferlerin toplamını göstermektedir. Ancak, fiyat desteği ve bütçeden yapılan harcamalardan oluşan bu transferler üreticinin gelirindeki artışı birebir yansıtmayabilmektedir. Üreticinin desteği alabilmesi için belirli bir malı üretmesinin veya belirli bir girdiyi kullanmasının gerekmesi ve bunun üreticiye ek maliyet yüklemesi halinde desteğin tümü gelire dönüşmemektedir. (TİM Tarım Raporu, 2017: 96-98)

Bir yandan tarımsal destekleme ödemelerinin GSYİH içindeki payı düşerken, diğer yandan bütçe içindeki payı da azalmaktadır. Aşağıdaki grafikte tarımsal destekleme ödemelerine bütçeden ayrılan payın 2008-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2008 yılında tarımsal destekleme ödemeleri bütçe giderlerin yüzde ikisini oluştururken 2019 yılında bu oran yüzde 1,35 düzeyine inmiş, ertesi yıl biraz yükselmişse de eski seviyelerini görememiştir. 2011 yılından sonra nispi payı yeniden düşmeye başlayan tarımsal destekleme ödemeleri on yıl boyunca istikrarlı bir biçimde azalmış ve on yılın

sonunda en düşük seviyesine gelmiştir. 2020 yılında tarımsal destekleme ödemelerine bütçeden ayrılan pay yüzde birin altında gerçekleşmiştir.

Grafik 17. Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Bütçe Giderleri içindeki Payı

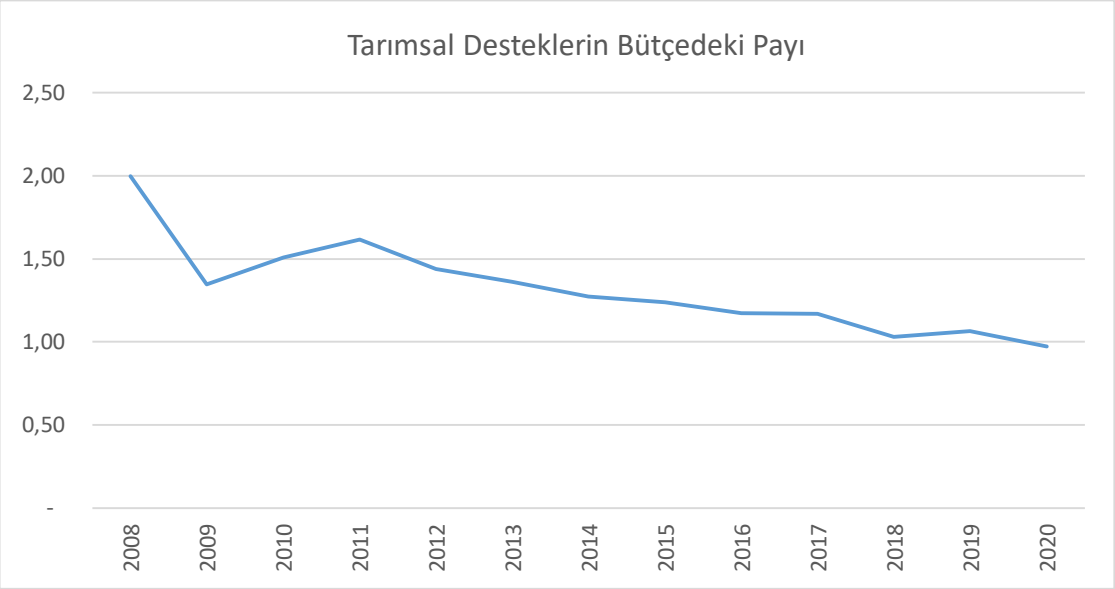

Kaynak: https://www.hmb.gov.tr ve www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımsal desteklerin bütçe içindeki payıyla birlikte desteklerin dağılımını da ele almak gerekmektedir. Desteklerin hangi alanlarda yoğunlaştığına bakarak üretim yapısının ne yönde değiştirilmek istendiğini anlamak mümkün olabilir. Diğer yandan, desteklerin payındaki değişimler de üretim yapısındaki değişmelerle ilgili bilgi verecektir. Bir ürünün desteklerden aldığı payın düzenli bir biçimde azalması o ürününün üretiminin piyasa koşullarına bırakıldığına, tersine artması ise, üretimin her koşulda sürdürülmek istendiğine işaret etmektedir.

Aşağıdaki tabloda bütçeden yapılan tarımsal desteklerin dağılımı görülmektedir. 2005-2015 arasındaki on yıllık dönem, destekleme politikalarında, Tarımsal Reform Uygulama Projesiyle başlayan değişimin ilk sonuçlarını göstermektedir. Tabloda ilk dikkati çeken bütçeden tarımsal desteklere ayrılan paydaki istikrarsızlıktır. 2016 yılı buğday ödemelerinin bütçedeki payının on yıl önceki düzeyinin altına gerilemiş olduğu da hemen göze çarpmaktadır. Aynı şekilde diğer tahıllara yapılan ödemelerin payı da son on yılın en düşük düzeyindedir. Ayçiçeği, pamuk ve yem bitkileri ödemelerinin payında artış görülürken, çay ve fındık ödemelerinin payında azalış görülmektedir. Tarım üreticilerinin en çok gereksinim duyduğu desteklerden olan mazot ve gübre ödemeleri de bütçe içindeki payı azalan destekler arasındadır. Tarımsal Reform Uygulama Projesi

kapsamında uygulanmış olan Doğrudan Gelir Desteği ödemeleri de 2009 yılından başlayarak sonlandırılmıştır.

Tablo 33.Tarım Üreticilerine Bütçeden Yapılan Ödemelerin Dağılımı (%)

Tarımsal Destekler	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Buğday ödemeleri	5,70	5,90	5,40	9,00	18,00	14,20	12,80	8,10	11,50	8,30	4,70
Mısır ödemeleri	1,60	4,10	4,20	2,80	0,40	2,60	3,40	3,20	0,00	1,10	2,10
Ayçiçeği ödemeleri	2,90	3,50	3,70	3,50	4,20	3,40	3,60	3,30	3,80	1,70	3,60
Pamuk ödemeleri	12,40	12,00	14,70	13,00	13,30	9,20	10,60	10,60	9,40	12,40	12,00
Fındık alan ödemeleri	-	-	-	-	-	11,20	10,20	9,40	8,30	8,60	8,50
Mazot ödemeleri	11,10	0,00	8,60	8,50	10,40	8,80	7,40	7,90	7,00	7,10	7,00
Gübre ödemeleri	7,40	-	6,20	6,10	13,30	10,70	8,90	9,40	8,30	8,50	8,30
Bitkisel ürün sigortası desteği	-	-	0,30	0,50	0,60	0,90	2,00	2,20	1,90	2,40	3,70
Kırsal gelişme desteği	-	-	1,40	1,90	5,50	5,20	3,60	2,70	3,50	3,40	3,00
Doğrudan Gelir Desteği	45,40	56,20	29,50	19,60	0,00	0,00	0,00	0,10	0,00	0,00	0,00

Kaynak: TİM Tarım Raporu, 2017: 99

Aşağıda tablo tarımsal destek ödemelerinin dağılımının 2008-2020 yılları arasındaki gelişimini göstermektedir. Tarımsal desteklerin toplamı son on beş yılda 4,5 kat artarken, aynı dönemde yalnızca mazot fiyatlarındaki artışın 5,2 kat olduğu dikkate alındığında desteklerdeki artışın yetersizliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Tablo 34. Seçilmiş Tarımsal Destekleme Ödemeleri (milyon lira)

Yıllar	Alan Bazlı Tarımsal Destekler	Fark Ödemesi Destekleri	Telafi Edici Ödeme Kapsamındaki Destekler	Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	Toplam
2008	1.953,10	1.646,50	63,2	97	**4.435,90**
2009	1.078,60	2.002,10	69,5	99,9	**3.538,20**
2010	1.858,70	2.071,50	76,7	112,7	**4.351,20**
2011	1.996,30	2.503,40	82,2	120,7	**4.959,70**
2012	2.157,90	2.378,70	98,8	165	**5.093,90**
2013	2.189,10	2.641,00	111,7	149,4	**5.402,60**
2014	2.406,40	2.481,40	120,8	176,7	**5.519,70**
2015	2.605,10	2.726,90	139,4	277,2	**6.087,00**
2016	2.694,62	3.128,78	168,4	334,61	**6.671,00**
2017	2.669,47	3.927,94	189,06	451,67	**7.703,00**
2018	3.561,10	3.623,51	206,12	373,55	**8.279,74**
2019	4.157,00	4.602,48	262,00	546,5	**10.428,26**
2020	4.582,30	5.373,54	288,95	463,35	**11.508,68**

Kaynak: https://www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte 2008-2020 döneminde tarımsal desteklerin mevduat bankalarınca verilen tarımsal kredilere oranı görülmektedir. 2008 yılında 0,45 olan bu oranın 2018 yılına dek istikrarlı bir biçimde azalarak 0,1 düzeyine indiği görülmektedir. Başka bir deyişle, 2008 yılında üreticiler, bir birim tarımsal desteğe karşılık bir birim banka kredisi kullanırken, 2020 yılında bir birim tarımsal desteğe karşılık dokuz birim banka kredisi kullanmıştır. Tarımsal destekler son on yıllık dönemde yaklaşık iki kat artarken, mevduat bankalarınca verilen tarımsal kredilerin yaklaşık sekiz kat artmış olması, devletin tarımın finansmanındaki rolünü mevduat bankalarına bıraktığının açık bir göstergesidir.

Grafik 18. Tarımsal Destekler, Mevduat Bankalarınca Verilen Tarımsal Krediler ve Tarımsal Desteklerin Tarımsal Kredilere Oranı

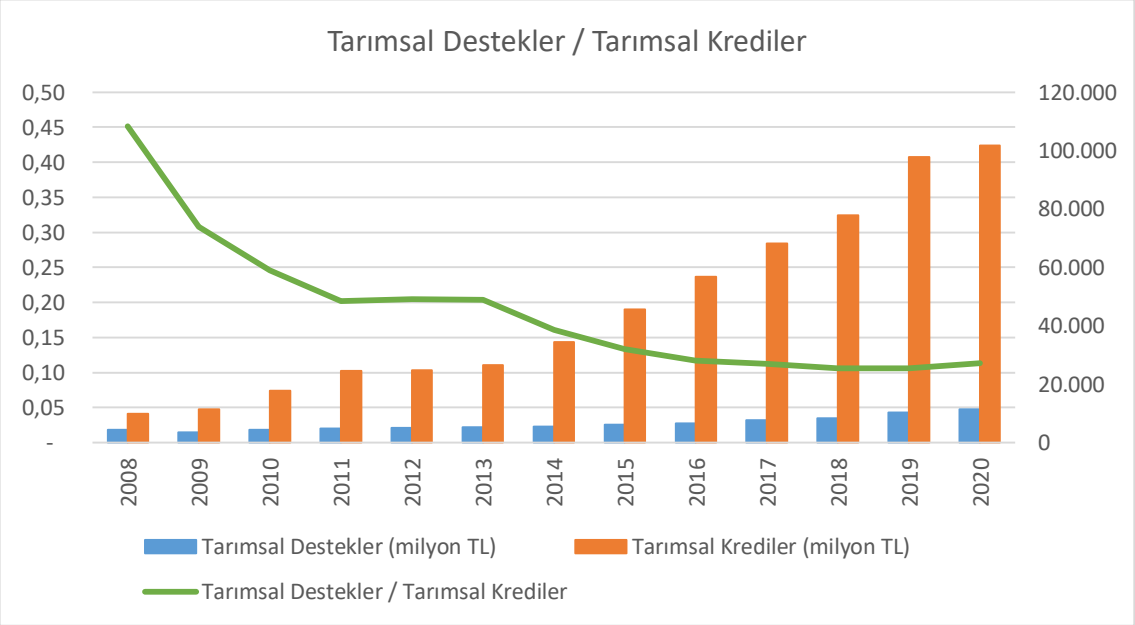

Kaynak: https://www.tbb.org.tr/tr ve www.tarimorman.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımsal destekler ele alınırken, piyasaya devlet müdahalesinin amaç ve kapsamının anlaşılabilmesi bakımından, desteklerin büyüklüğünün gelişimine bakıldığı kadar stratejik ürünlere yapılan desteklemelere de bakılması gerekmektedir. Neoliberal politikaların yayılması dünyayı küreselleştirirken, ülkeler, sektörler, üreticiler, üretim faktörleri veya ürünler ekonominin doğal yasalarına uygun yansız bir muamele görürler. Ancak bu yaklaşımın karşısında birini diğerine tercih eden korumacı görüş de her zaman yerini almaktadır.

Tarımda, diğer sektörlere göre daha çok görülen korumacılık, stratejik ürünlerde kendine yetebilmeyi, hatta ihracatçı ülke konumuna gelerek dünya piyasaları üzerinde etkili olabilmeyi hedefler. Klasik görüşün takipçisi olarak neoliberalizm, tam tersine, ihracat kadar ithalatın da refah artırıcı etkisi olduğunu savunur. Dolayısıyla, neoliberal politikalar uygulandığında, arz ve talep, serbest bir şekilde çalışan fiyat sinyali yardımıyla uyumlanır. Piyasa, arz-talep ve fiyatlar ise, ulusal ölçekte değil, küresel ölçekte ele alınır.

Tarımda korumacı/müdahaleci politikalar izlenen bir ekonomide eğer belirgin bir paradigma değişikliği söz konusuysa, başka bir deyişle, karşı kutba geçilip neoliberal politikalar izlenmeye başlanmışsa, desteklerin GSYİH ve bütçe içindeki payının azalması beklenir. Bu olgu, Türkiye tarımı için de geçerlidir. Ancak bunun yanı sıra, stratejik ürünlere verilen destekler azaltılmışsa, paradigma değişikliğine ilişkin daha net bir görüş ileri sürülebilir. Bir ekonomideki ürünler ve üreticiler, yurtiçinde birbirlerinden farklı muamele görmedikleri gibi yurt dışındaki benzerlerine göre de farklı muamele görmüyorlarsa eski paradigma geçerliliğini yitirmiş demektir. Dolayısıyla, ürünlerin ve üreticilerin destekler aracılığıyla gördükleri farklı muamelelerin ortadan kalkması o ekonomide yeni bir paradigmaya geçildiğinin işaretidir.

Tarımsal desteklere bu bağlamda bakıldığında tarımdaki dönüşümün bir boyutu daha görünür hale gelmektedir. Bu dönüşümden tarım sektörünün küreselleşmesi kastedilmektedir. Aşağıda, ayçiçeği, buğday, çeltik, kuru fasulye, fındık, mercimek, mısır, nohut, pamuk, patates, soya ve şeker pancarı gibi stratejik tarım ürünlerine verilen destekler ele alınmakta ve bu desteklerin gelişiminin tarımın küreselleştiğine işaret ettiği gösterilmektedir.

3.2.2.1.Ayçiçeği

Ayçiçeği, yağ, küspe ve biyodizel olarak değerlendirilebilen önemli yağlı tohumlardan biridir. Türkiye'de ham bitkisel yağın yüzde 47 kadarı ayçiçeğinden elde edilmektedir. 2018-2019 yılları arasında dünya ayçiçeği ithalatının yarısından fazlası AB ve Türkiye tarafından gerçekleştirilmiştir. (TEPGE, Tarım Ürünleri Piyasaları, Ayçiçeği, Ocak 2019, https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

2022 yılında Türkiye ayçiçek yağının en büyük ithalatçısı konumuna gelmiştir. Neoliberal politikalar ithalatın artmasında sakınca görmezken, geleneksel politikalar, bu

gibi durumlarda üreticilere verilen desteklerin yoğunlaştırılarak ithalat gereksiniminin azaltılması yönündedir. Bu destekler, girdi destekleri gibi üretime yönelik destekler olabileceği gibi, destekleme alımları, fiyat garantisi gibi satışa yönelik destekler de olabilmektedir.

Fiyatlar ve destekler birlikte değerlendirildiğinde, desteklerdeki artışın üretici fiyatlarındaki artışın gerisinde kaldığı görülmektedir. Ayçiçeği üreticileri, maliyetlerdeki artışın yüksekliğine karşın üretici fiyatlarının yeterince artmadığını, desteklerin de aradaki farkı kapatmakta yetersiz kaldığını düşünürken, tüketici kesimi de karşı karşıya kaldığı yüksek fiyatlardan memnun görünmemektedir.

Aşağıdaki tabloda 2017-2021 yılları arasında ayçiçeğine verilen desteklerin dağılımı görülmektedir. 2020 yılında 1 kg ürün başına verilen mazot desteği bir önceki yıla göre azaldığı gibi 2017-2020 döneminde yalnızca yüzde 39 oranında artmıştır. Aynı dönemde mazot fiyat endeksindeki artış ise yüzde 42 düzeyinde gerçekleşmiştir. Ancak 2021 yılına gelindiğinde desteklerdeki sınırlı artışın girdi fiyatlarındaki artışlar karşısında son derece yetersiz kaldığı görülmeye başlanmıştır.

2021 yılında verilen destekler 2022 yılında gerçekleşecek arzı etkileyeceğinden girdi fiyatlarında 2022 yılında gerçekleşen artışı da hesaba katmak gerekir. 2022 yılında mazot fiyat endeksi bir önceki yıla göre iki katına çıkarken mazot desteğinde kg başına 1 kuruşluk artış olmuştur. Başka bir deyişle, mazot fiyatı iki katına çıkarken, mazot desteği yalnızca yüzde 11 düzeyinde artırılmıştır.

Tablo 35. Ayçiçeğine Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Gübre	Mazot	Toplam
2017	0,4	0,003	0,015	0,064	0,483
2018	0,4	0,003	0,014	0,069	0,486
2019	0,4	0,003	0,014	0,090	0,507
2020	0,5	0,003	0,027	0,089	0,619
2021	0,5	0,003	0,027	0,099	0,629

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Ayçiçeği, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Aşağıdaki tabloda 1 kg ayçiçeği ile alınabilecek girdi miktarları görülmektedir. 2014-2020 yılları arasında 1 kg ayçiçeği ile alınabilecek gübre miktarı yüzde 56 oranında artarken, ayçiçeği fiyatına destekleme ödemeleri eklendiğinde alınabilecek gübre miktarı

yüzde 53 oranında artmaktadır. Başka bir deyişle, destekler eklendikten sonra 1 kg ayçiçeği ile alınabilecek gübre miktarındaki artış, 1 kg ayçiçeği ile destekler olmaksızın alınabilecek gübre miktarındaki artışın altında kalmıştır. Aynı dönemde, 1 kg ayçiçeği ile alınabilecek mazot miktarı yüzde 85 oranında artarken, destekler eklendiğinde bu oranın yüzde 79 olduğu görülmektedir.

2021 yılına gelindiğinde desteklerin maliyetleri karşılama oranında büyük bir gerileme olduğu göze çarpmaktadır. 2020 yılında 1 kg ayçiçeği ile 3,28 kg gübre alınabilirken, 2021 yılında 1 kg ayçiçeği ile alınabilecek gübre miktarı yüzde 82 oranında azalarak 0,5 kiloya düşmüştür. Ayçiçeğine verilen desteklerin oransal olarak azalmış olması, 1 kg ayçiçeği satışından elde edilen gelire destekler eklendikten sonra ele geçen parayla alınabilecek gübre miktarının yüzde 84 oranında azalmasına yol açmıştır.

Tablo 36. 1 kg Ayçiçeği ile Alınabilecek Girdi Miktarları

1kg Ayçiçeği ile Alınabilecek Girdi Miktarı (kg)	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Ayçiçeği/Gübre	2,09	2,07	2,63	2,63	2,77	2,62	3,28	0,595
Ayçiçeği+Destek/Gübre	2,43	2,49	3,22	3,19	3,26	3,04	3,72	0,597
Ayçiçeği/Mazot	0,42	0,48	0,52	0,49	0,48	0,50	0,78	0,672
Ayçiçeği+Destek/Mazot	0,49	0,58	0,64	0,59	0,56	0,58	0,88	0,680
Ayçiçeği/Tohum	0,06	0,05	0,05	0,06	0,05	0,04	0,05	-
Ayçiçeği+Destek/Tohum	0,07	0,06	0,06	0,07	0,06	0,05	0,06	-

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Ayçiçeği, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Gübrede olduğu gibi mazotta da desteklerdeki artış, ayçiçeği ve mazot fiyatındaki artışın gerisinde kalmıştır. Diğer yandan, 1 kg ayçiçeği ile alınabilecek tohumluk miktarı azalmış, destekler eklendiğinde bile durumda değişiklik olmamıştır. Sonuç olarak, ayçiçeği girdi fiyatlarındaki artışla desteklerdeki artış karşılaştırıldığında desteklerin etkisinin azaldığı ve üreticinin girdi maliyetlerindeki artış karşısında üretim gücünü koruyamadığı son derece açıktır.

3.2.2.2.Buğday

Buğday, TMO tarafından alımı yapılan ve devlet tarafından desteklenen stratejik bir tarım ürünüdür. Türkiye'nin uygun coğrafi ve iklimsel koşulları nedeniyle buğday ihracatçısı bir ülke olması beklenebilecekken, buğday arz ve talebi genellikle başa baş olup, buğdayın girdi olarak kullanıldığı gıda sanayi ürünlerindeki ihracatın doğurduğu ilave taleple birlikte ithalat gereksiniminin ortaya çıkması sık rastlanan bir durumdur. Bu

duruma iklim değişikliği nedeniyle buğday üretiminde daralma olasılığı, üretici fiyatlarındaki artış baskısı ve uluslararası ticaretin önüne çıkabilecek, ihracatçı ülkeler tarafında yükselen korumacılık, pandemi, Rusya-Ukrayna çatışması gibi yakın zamanda örnekleri görülen engeller eklendiğinde buğday üretimini desteklemenin önemi daha da açık hale gelmektedir.

Buğdaya yönelik desteklerin başında TMO tarafından gerçekleştirilen destekleme alımları gelmektedir. Kuruluş amacı, tahıl piyasalarının, fiyatların üreticiler için düşük, tüketiciler için yüksek olmayacak şekilde düzenlenmesi konusunda önlemler almak olan TMO'nun destekleme alımlarının etkili olabilmesi için alım yapılan fiyatın TMO'nun kuruluş amacına uygun şekilde üreticiler için düşük olmayan bir düzeyde belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca, hangi fiyatlardan ne kadar alım yapılacağı, piyasa koşullarını üreticilerin yararına olacak şekilde etkileyen bir zamanlamayla ilan edilmelidir. Ancak TMO'nun ilan ettiği buğday alım fiyatları genellikle üretici fiyatlarının altında kaldığı gibi alım miktarları da değişkenlik göstermekte ve üreticilere güven vermemektedir.

Aşağıdaki tabloda buğdaya verilen desteklerin dağılımı görülmektedir. 2013-2021 yılları arasında desteklerin toplamında bir miktar artış görülmekle birlikte, desteklerdeki artışın girdi fiyatlarındaki artışın oldukça gerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. 1 kg buğday ile alınabilecek girdi miktarlarına bakıldığında da benzer bir durum görülmektedir.

Tablo 37. Buğdaya Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Sertifikalı Tohum	Gübre	Mazot	Toplam
2013	0,05	0,009	0,03	0,02	0,02	0,12
2014	0,05	0,01	0,03	0,03	0,02	0,14
2015	0,05	0,009	0,03	0,02	0,02	0,13
2016	0,05	-	0,032	0,041	0,041	0,12
2017	0,05	0,003	0,03	0,014	0,046	0,14
2018	0,05	0,003	0,031	0,015	0,055	0,15
2019	0,1	0,003	0,031	0,029	0,068	0,23
2020	0,1	0,003	0,054	0,054	0,068	0,28
2021	0,1	0,003	0,054	0,068	0,074	0,30

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Buğday, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, 1 kilo buğdayla alınabilecek gübre miktarı 2014-2020 döneminde yüzde 21 oranında artarken, destekler eklendikten sonra

alınabilecek gübre miktarı da aynı oranda yükselmiştir. Başka bir deyişle, destekler mutlak olarak artmış olsa bile, buğday ve girdi fiyatlarındaki artış karşısında, 1 kg buğdayla alınabilecek gübre miktarına desteklerin yaptığı katkı artış göstermemiştir.

2021 yılında gübre fiyatlarında görülen olağanüstü bir artış olmuş, buna karşılık buğday fiyatları aynı oranda artmadığından, 1 kilo buğdayla alınabilecek gübre miktarı bir önceki yıla göre yüzde 74 oranında azalarak 0,15 kiloya gerilemiştir. Buğdaya verilen desteklerle birlikte bakıldığında bu oran yüzde 78 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle buğday üreticisi 2021 yılında 1 kilo buğday sattığında desteklerle birlikte eline geçenle geçen yıla göre yüzde 78 oranında daha az gübre alabilmektedir.

Tablo 38. 1 kg Buğday ile Alınabilecek Girdi Miktarları

1 kg Buğday ile Alınabilecek Girdi Miktarı	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Buğday/Gübre	0,47	0,43	0,51	0,73	0,62	0,5	0,57	0,15
Buğday+Destek/Gübre	0,55	0,5	0,58	0,84	0,72	0,59	0,67	0,15
Buğday/Mazot	0,17	0,2	0,22	0,19	0,17	0,19	0,25	0,17
Buğday+Destek/Mazot	0,2	0,24	0,25	0,22	0,19	0,22	0,29	0,17
Buğday/Tohum	0,57	0,55	0,56	0,54	0,53	0,58	0,57	-
Buğday+Destek/Tohum	0,66	0,64	0,64	0,63	0,62	0,69	0,68	-

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Buğday, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Benzer şekilde, 1 kg buğday ile alınabilecek mazot miktarı yüzde 47 oranında artarken, destekler eklendikten sonra 1 kg buğday ile alınabilecek mazot miktarındaki artış yüzde 45 düzeyinde kalmıştır. Tarımsal destekler yetersiz bulunurken 2020'lerin başında gelen maliyet şoku durumu çok daha kötüleştirmiştir. 2021 yılında mazot fiyatlarında görülen artış, 1 kilo buğdayla alınabilecek mazot miktarının üçte bir oranında azalmasına neden olmuştur.

2014-2020 döneminde buğdayın tohumluk karşısındaki nispi fiyatı aynı kalırken, destekler eklendikten sonra 1 kilo buğday ile satın alınabilecek tohumluk miktarının 2020 yılında bir önceki yıla göre azaldığı göze çarpmaktadır. Genel olarak bakıldığında, buğday fiyatı ile tohumluk fiyatı arasındaki ilişkinin yıllar içinde sabit kaldığı, üreticilerin lehine gelişmediği, destekler eklendikten sonra bile bu durumun fazla değişmediği açıktır.

3.2.2.3.Çeltik

Çeltik ve çeltiğin kabuklarından ayrılmış hali olan pirinç yoğun ithalat baskısı altında olduğundan üreticilerin desteklenmesi büyük önem taşımaktadır. TMO, 2021 yılında baldo cinsi çeltik için ton başına 5500 lira, osmancık cinsi çeltik için 4500 lira ödeyeceğini açıklamıştır. 2021 yılı ortalama üretici fiyatının kg başına 4,31 lira olduğu dikkate alındığında üreticinin baldo cinsi çeltikte ortalama 1,19 lira, osmancık cinsi çeltikte ise kilo başına yalnızca ortalama 19 kuruş kazanabileceği görülmektedir. TMO'nun açıkladığı fiyatlar üreticiyi cezbetmemektedir. İthalattaki artışa karşın çeltik ekim alanlarında ve üretim miktarında önemli bir artış görülmemektedir. Bu durumda pirinç ithalatı artarak sürmektedir.

2020-2021 döneminde 98 bin ton çeltik, 227 bin ton pirinç ithalatı gerçekleştirilmiştir. Bir önceki dönemle karşılaştırıldığında çeltik ithalatı yaklaşık olarak yüzde 45 oranında azalırken, pirinç ithalatı yüzde 100 oranında artış göstermiştir. Aynı dönemde gerçekleşen pirinç ihracatı ise yalnızca 14 bin ton düzeyindedir. (Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Çeltik, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı)

TMO alımlarından dışında, çeltiğe verilen girdi desteklerine bakıldığında, desteklerin üreticileri girdi maliyetlerindeki artıştan koruyabilecek düzeyde olmadığı görülmektedir. Aşağıdaki tablo, 2014-2021 döneminde çeltiğe verilen desteklerin dağılımını göstermektedir. Desteklerin toplamındaki artışa karşın, toprak analizi desteği azalmış, fark ödemesi desteği ise aynı düzeyde kalmıştır. Sertifikalı tohum desteğiyle birlikte gübre ve mazot desteğinde bir miktar artış söz konusudur.

Tablo 39. Çeltiğe Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Sertifikalı Tohum	Gübre	Mazot	Toplam
2014	0,1	0,003	0,01	0,008	0,006	0,128
2015	0,1	0,003	0,01	0,008	0,006	0,128
2016	0,1	-	0,01	0,014	0,014	0,124
2017	0,1	0,001	0,01	0,005	0,044	0,159
2018	0,1	0,001	0,01	0,005	0,051	0,168
2019	0,1	0,001	0,01	0,005	0,078	0,195
2020	0,1	0,001	0,02	0,01	0,079	0,211
2021	0,1	0,001	0,02	0,01	0,087	0,219

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Çeltik, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Diğer yandan, 2014-2020 döneminde 1 kg çeltikle alınabilecek gübre miktarının aynı kaldığı, destekler eklendikten sonra da durumun değişmediği göze çarpmaktadır. Çeltiğin mazot karşısındaki nispi fiyatı bir miktar iyileşmişse de desteklerin 1 kg çeltik ile alınabilecek mazot miktarına katkısı yüzde 5 düzeyini bile bulmamaktadır. Aynı dönemde 1 kg çeltikle alınabilecek tohumluk miktarınınsa –ister destekler olmaksızın ister desteklerle birlikte bakılsın- azaldığı görülmektedir.

Tablo 40. 1 kg Çeltik ile Alınabilecek Girdi Miktarları

1 kg Çeltik ile Alınabilecek Girdi Miktarı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Çeltik/Gübre	2,98	2,51	2,39	2,72	2,36	2,52	3,03	0,47
Çeltik+Destek/Gübre	3,19	2,71	2,58	2,96	2,52	2,68	3,2	0,47
Çeltik/Mazot	0,42	0,44	0,4	0,41	0,41	0,48	0,64	0,53
Çeltik+Destek/Mazot	0,45	0,48	0,43	0,45	0,44	0,51	0,67	0,54
Çeltik/Tohum	0,65	0,51	0,48	0,6	0,53	0,55	0,62	-
Çeltik+Destek/Tohum	0,69	0,55	0,52	0,66	0,56	0,59	0,65	-

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Çeltik, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Ancak 2021 yılına gelindiğinde 1 kilo çeltikle alınabilecek gübre miktarının yüzde 84 oranında azaldığı görülmektedir. Bir önceki yıla göre destekler de artmadığından, desteklerle birlikte çeltik fiyatlarının gübre fiyatlarına oranı yüzde 85 oranında gerilemiştir. Dünyadaki gelişmeler dikkate alındığında, 2021 yılının, girdi fiyatlarındaki artış karşısında ürün fiyatları ve desteklerin aynı öçüde artmadığı, dolayısıyla ürün fiyatları ve destekler ile maliyetler arasındaki ilişkinin üreticiler aleyhine geliştiği bir dönemin başlangıcı olduğu söylenebilir.

3.2.2.4. Kuru Fasulye

Türkiye'nin kuru fasulyede kendine yeterlilik oranı yüzde yüzün altındadır. Başka bir deyişle, kuru fasulye üretimi iç talebi karşılamadığından ithalat yapmak gerekmektedir. Kuru fasulye üreticileri, maliyetlerdeki artış, ürünün pazarlamasında yaşanan sıkıntılar, fiyat istikrarının sağlanamaması ve satış fiyatının düşük olması gibi nedenlerle üretimi bırakmaktadır. Kuru fasulye ekim alanlarını ve üretimi artırmak için verimli ve kaliteli çeşitlerin yayımının yapılması, sertifikalı tohum kullanımının yaygınlaştırılması ve satış fiyatlarındaki istikrarsızlığı önleyecek piyasa dengeleyici mekanizmaların oluşturulması gerekmektedir. (Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Kuru Fasulye, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr).

Aşağıdaki tabloda kuru fasulyeye verilen desteklerin dağılımı görülmektedir. 2021 yılında bir önceki yıla göre verilen fark ödemesi, toprak analizi, sertifikalı tohum ve gübre desteği aynı kalmıştır. Mazot desteğindeki artışsa yüzde 10 düzeyinin altında kalmaktadır. 2020 yılında verilen mazot desteğinin bir önceki yıla göre azaltıldığı dikkate alındığında, mazot desteğinin 2019 yılındaki düzeyine bakılarak, bu artışın yüzde beşin altında olduğu da söylenebilir.

Tablo 41. Kuru Fasulyeye Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Sertifikalı Tohum	Gübre	Mazot	Toplam
2014	0,1	0,011	0,042	0,025	0,019	0,128
2015	0,2	0,01	0,048	0,026	0,019	0,128
2016	0,3	-	0,08	0,027	0,015	0,422
2017	0,3	0,003	0,075	0,015	0,041	0,434
2018	0,5	0,003	0,075	0,015	0,053	0,646
2019	0,5	0,003	0,077	0,015	0,085	0,681
2020	0,5	0,003	0,111	0,03	0,081	0,725
2021	0,5	0,003	0,111	0,03	0,089	0,733

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Kuru Fasulye, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Aşağıdaki tabloda 1 kg kuru fasulye ile alınabilecek girdi miktarları görünmektedir. Kuru fasulyenin gübre karşısındaki nispi fiyatı 2014 yılında gerilemeye başlamış, destekler de bu durumu değiştirmeye katkı sağlamamıştır. 2018 yılında 2014 yılındaki düzeyinin oldukça altına düşen bu oran 2019 yılında artmaya başlamışsa da 2014-2020 döneminde kuru fasulye fiyatına destekler eklendikten sonra 1 kg kuru fasulye

ile alınabilecek gübre miktarındaki artış yüzde 36 düzeyinde kalmıştır. Mazot fiyatlarındaki olağanüstü artışın bir yansıması olarak, 1 kg kuru fasulye ile alınabilecek mazot miktarı da üçte iki oranında azalarak, 2020 yılında 1,49 lt iken 2021 yılında 0,58 lt düzeyine gerilemiştir.

Tablo 42. 1 kg Kuru Fasulye ile Alınabilecek Girdi Miktarları

1 kg Kuru Fasulye ile Alınabilecek Girdi Miktarı	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Kuru Fasulye/Gübre	2,58	2,04	2,71	2,00	1,97	2,63	3,45	0,52
Kuru Fasulye+Destek/Gübre	2,72	2,22	2,99	2,18	2,21	2,89	3,72	0,52
Kuru Fasulye/Mazot	0,84	0,88	1,07	1,01	0,94	1,09	1,49	0,58
Kuru Fasulye+Destek/Mazot	0,88	0,96	1,17	1,11	1,05	1,19	1,61	0,59
Kuru Fasulye/Tohum	0,39	0,34	0,27	0,24	0,40	0,42	0,45	
Kuru Fasulye+ Destek/Tohum	0,41	0,37	0,29	0,27	0,44	0,46	0,48	

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Kuru Fasulye, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Kuru fasulyenin mazot karşısındaki nispi fiyatı da 2018 yılında azalmış, 2019 yılında görülen artışla ancak 2016 yılındaki nispi fiyat düzeyi yakalanmıştır. 2019 yılından 2020 yılına görülen yüzde 35 düzeyindeki artış ise desteklerdeki artıştan kaynaklanmamıştır. 2019 yılında kg başına 0,085 lira olan mazot desteği 2020 yılında 0,081 liraya düşerken nispi fiyat ilişkisinin iyileşmesine kuru fasulye fiyatındaki artış neden olmuş olmalıdır. Gübre ve mazot fiyatlarında 2021 yılında görülmeye başlanan ve hız kesmeyen artış bu durumu üreticilerin aleyhine değiştirmeye başlamıştır.

Girdi fiyatlarındaki artış karşısında, 2021 yılında 1 kilo kuru fasulyeyle alınabilecek gübre miktarı yüzde 85 oranında azalırken, mazot miktarı yüzde 61 oranında azalmıştır. Bu durumda desteklerin girdi fiyatlarındaki artışı telafi edecek düzeyde artırılması büyük bir önem taşımaktadır. Ancak destekler eklendiğinde 1 kilo kuru fasulyeyle alınabilecek gübre ve mazot miktarlarındaki azalış, destekler eklenmeden önceki durumlarına göre daha da fazla olmuştur. Destekelrle birlikte 1 kilo kurufasulyeyle alınabilecek gübre miktarı yüzde 86 oranında azalırken, mazot miktarı yüzde 63 oranında azalmıştır.

3.2.2.5. Fındık

Dünya fındık üretiminin üçte ikisini tek başına gerçekleştiren Türkiye, uluslararası ticarete konu olacak miktarda fındık üreten az sayıda ülkeden biridir. Bunun yanı sıra, fındık ihracatının yarısından fazlasını gerçekleştirerek dünya ihracatında ilk sıraya yerleşmektedir. Ancak, Türkiye'nin dünya fındık üretimi ve ticaretinde sahip olduğu üstünlüğü sürdürebilmesi için ürün verimliliğinin artırılması gerekmektedir. Yunanistan ve Gürcistan'ın, özellikle son yıllarda Azerbaycan ve Ermenistan'ın fındık üretim alanlarını genişletmesi ile birlikte Türkiye'nin dünya pazarındaki yerinin etkilenmesi olası hale gelmiştir. Avrupa Birliği de fındık üretimini destekleyerek İtalya, İspanya, Yunanistan, Fransa ve Portekiz gibi ülkelerde fındık üretimini artırmaya çalışmaktadır. Ayrıca Almanya, Arjantin, Azerbaycan, Gürcistan gibi ülkeler de fındık üretimine mali destek sağlayarak Türkiye'nin fındık piyasasındaki üstünlüğünü kırmaya çalışmaktadır. Dünyada fındık üreticisi olmadıkları halde fındık ihraç eden ülkeler, Türkiye'den satın aldıkları fındığı işleyerek yeniden ihracat (re-export) yapmaktadır. Almanya bu ülkelerin başında gelmektedir. Fındık borsasının Hamburg'da olması Almanya'nın fındık piyasasında söz sahibi olmasının en önemli nedenlerinden biridir. Türkiye'nin fındık piyasasındaki konumunu koruyabilmesi ve bu konumdan yararlanabilmesi için fındığa verilen destekler artırılmalı ve fındık ürünlerinin üretimi için yeni yatırımlar yapılarak markalaşmaya ve pazarlamaya ağırlık verilmelidir. (Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Fındık Ocak 2021, https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

Aşağıdaki tabloda 1 kg fındıkla alınabilecek girdi miktarları görülmektedir. Tabloya ilk bakışta 2014-2021 dönemi boyunca fındık ve girdi fiyatları arasındaki ilişkinin istikrarsız olduğu göze çarpmaktadır. 2014 yılında 1 kg fındık ile 15 kg gübre alınabiliyorken, 2018 yılında alınan gübre miktarı 10 kg düzeyine kadar gerilemiştir. 2014 yılında destekler eklendiğinde 1 kg fındık ile alınabilecek gübre miktarı yaklaşık olarak 5 kg artarken, 2020 yılına gelindiğinde desteklerin katkısıyla satın alınabilecek gübre miktarındaki artış 2 kg bile olmamıştır.

Tablo 43. 1 kg Fındık ile Alınabilecek Girdi Miktarları

1 kg Fındık ile Alınabilecek Girdi Miktarı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Fındık/Gübre	15,24	22,77	19,96	13,79	10,24	13,16	16,52
Fındık+Destek/Gübre	19,84	25,7	25,78	16,5	12,77	14,64	18,20
Fındık/Mazot	2,15	4,02	2,74	2,08	1,82	2,50	3,49
Fındık+Destek/Mazot	2,8	4,54	3,54	2,49	2,27	2,78	3,85

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Fındık Ocak 2021, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Benzer şekilde fındık fiyatı ile mazot fiyatı arasındaki ilişki de istikrarsızdır. 2014 yılında fındık ile mazot arasındaki nispi fiyat ilişkisi 2,15 düzeyindeyken 2015 yılında iyileşerek 4,02 düzeyine çıkmış, ancak ertesi yıllarda gerileyerek, 2018 yılında 2014 yılındaki düzeyinin altına gerçekleşmiştir. 2019-2020 yılındaki kısmi iyileşmeye karşın 2015 yılında görülen düzey bir daha yakalanamadığı gibi mazot fiyatlarında görülen hızlı artışlarla birlikte yeniden gerilemeye başlaması beklenmektedir.

3.2.2.6. Mercimek

Gıda güvenliğin sağlanmasında önemli rolü olan baklagillerin büyük bir çoğunluğu yurt içi tüketime ayrılırken, yaklaşık olarak altıda biri uluslararası ticarete konu olmaktadır. Baklagiller gurubunda yer alan ürünlerden biri olan mercimek zengin bir protein kaynağı olmasının yanı sıra yüksek besin değerine sahip olan samanı da besicilikte yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, ekildiği toprağın yapısını zenginleştirdiği için sürdürülebilir tarım açısından yeğlenmesi gereken bir üründür.

Ancak Türkiye'de baklagil ekim alanlarının daraldığı göze çarpmaktadır. Ekim alanlarının daralmasına paralel olarak mercimek üretimi ve ihracatı azalırken, özellikle kırmızı mercimek ithalatında hızlı bir artış meydana gelmiştir. Kırmızı mercimekte 2011 yılında yüzde 102 olan yeterlilik oranı, 2017 yılında yüzde 76,7 oranına gerilemiş, başka bir deyişle kırmızı mercimekte ithalatçı ülke konumuna gelinmiştir. 2010 yılından sonra yeşil mercimekte de dışa bağımlılık artmış, 2011 yılında yüzde 61,7 olan yeterlilik oranı, 2016 yılında yüzde 46,1 oranına gerilemiştir. Türkiye'nin en çok mercimek ithal ettiği ülke Kanada'dır. 1970'li yıllarda mercimeği Türkiye'den götüren Kanada dünyanın en büyük mercimek ihracatçısı olurken, Türkiye 2017 yılında 371 bin ton mercimek ithalatıyla dünyanın en büyük ikinci mercimek ithalatçısı konumuna gelmiştir.

Aşağıdaki tabloda 2014-2021 döneminde kırmızı mercimeğe verilen desteklerin dağılımı görülmektedir. Mercimeğe verilen desteklerin toplamı 2020 yılından 2021 yılına yüzde 1,4 oranında artarken, gübre, mazot gibi girdilerin fiyatları yüzde yüzlerin üzerinde oranlarla artmıştır. Girdi fiyatlarındaki artış hızında yavaşlama olmadığı gibi yakın gelecek için de böyle bir olasılık görünmemektedir. (Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Mercimek, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr).

Tablo 44. Mercimeğe Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Sertifikalı Tohum	Gübre	Mazot	Toplam
2014	0,10	0,015	0,061	0,037	0,028	0,241
2015	0,20	0,017	0,08	0,044	0,032	0,373
2016	0,30	-	0,134		0,073	0,508
2017	0,30	0,005	0,134	0,027	0,074	0,540
2018	0,50	0,005	0,134	0,027	0,094	0,760
2019	0,50	0,006	0,156	0,031	0,172	0,865
2020	0,50	0,005	0,191	0,051	0,140	0,887
2021	0,50	0,005	0,191	0,051	0,153	0,900

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Mercimek, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

1 kilo mercimek ile alınabilecek girdi miktarlarına bakıldığında desteklerdeki artışın girdi fiyatlarındaki artıştan kaynaklanan maliyet baskısını hafifletmediği anlaşılmaktadır. 2014-2015 yıllarında 1 kg mercimekle ortalama 1 kg gübre alınabilirken, 2016-2017 yıllarında bu miktar 1,5 kg civarına yükselmiş, ancak izleyen yıllarda mercimek ile gübre fiyatı arasındaki oran bire birin altına inmiştir. Başka bir deyişle, bu yıllarda 1 kg mercimek karşılığında 1 kg gübre alınamamıştır. 2020 yılındaki artışla gelinen 1,32 düzeyi ise daha önce 2016-2017 yıllarında gelinen düzeyin altında gerçekleşmiştir. 2020 yılı için destekler eklendiğinde 1 kg mercimek ile alınabilecek gübre miktarı 1,66 kg olmaktadır. Bu miktar destekler olmaksızın alınabilen gübre miktarından yüzde 25 oranında daha fazladır. 2020 yılında mercimek fiyatına destekler eklendikten sonra alınabilecek gübre miktarı da bir önceki yıla göre yüzde 36 oranında artmıştır. Ancak 2021 yılında gübre fiyatlarında görülen yüksek oranlı artışlara karşın gübre destekleri artırılmadığı için mercimek fiyatları artmadığı sürece nispi fiyatlarda kötüleşme görüleceği açıktır.

Tablo 45. 1 kg Mercimek ile Alınabilecek Girdi Miktarı

1 kg Mercimek ile Alınabilecek Girdi Miktarı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Mercimek/Gübre	0,98	1,1	1,56	1,36	0,82	0,89	1,32	0,69
Mercimek+Destek /Gübre	1,13	1,3	1,9	1,71	1,13	1,22	1,66	0,69
Mercimek/Mazot	0,35	0,52	0,59	0,45	0,34	0,37	0,57	0,78
Mercimek+Destek /Mazot	0,4	0,62	0,73	0,56	0,47	0,50	0,72	0,79
Mercimek/Tohum	0,57	0,44	0,48	0,37	0,32	0,41	0,61	-
Mercimek+Destek /Tohum	0,65	0,52	0,59	0,47	0,43	0,57	0,77	-

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Mercimek, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

2020 yılında 1 kg mercimekle alınabilecek mazot miktarı bir önceki yıla göre yüzde 54 oranında artarken, destekler eklendikten sonra bu oran yüzde 44 düzeyinde gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle desteklerin artış hızı mazot fiyatlarındaki artış hızının gerisinde kalmıştır. Benzer bir durum mercimek ile tohumluk fiyatları arasındaki ilişki için de geçerlidir. 2020 yılında 1 kg mercimekle alınabilecek tohumluk miktarı bir önceki yıla göre yüzde 48 oranında artarken, destekler eklendikten sonra bu oran yüzde 35 düzeyine gerilemektedir.

2021 yılına gelindiğinde 1 kilo mısırla alınabilecek girdi miktarlarında olumsuz yönde çok daha büyük bir değişim olduğu görülmektedir. 1 kilo mercimekle alınabilecek gübre miktarı bir önceki yıla göre yüzde 48 yüzde oranında azalırken, destekler eklendikten sonra görülen azalış daha da fazla, yüzde 58 yüzde oranında olmaktadır. 1 kilo mercimekle alınabilecek mazot miktarı ise destekler eklenmeden önce yüzde 37 oranında azalırken, destekler eklendikten sonra yüzde 10 oranında azalmaktadır.

3.2.2.7. Mısır

Mısır, biyoyakıt gibi endüstriyel kullanım alanlarının ortaya çıkmasıyla birlikte talebi gittikçe artan bir ürün haline gelmiştir. Mısır talebinin artması, son on yılda Ukrayna, Rusya, Hindistan gibi ülkelerde ekim alanlarının genişlemesine yol açmıştır. Mısır üretimi yıllık 1,1 milyar ton düzeyine yükselmiş olup ekim alanlarındaki gelişmeye ek olarak verim artışı da üretim artışında rol oynamıştır. Dünya mısır üretiminin üçte birinden fazlasını ABD gerçekleştirirken, mısır ekim alanlarının beşte birinden fazlası Çin tarafından ekilmektedir. Çin dünyanın en çok mısır eken ülkesi olmasına karşın, hektar başına 6,2 ton olan verimlilik düzeyi ABD'nin verimlilik düzeyinin ancak yarısı

kadardır. Hektar başına 11,2 ton verim alan ABD dünyanın en büyük mısır üreticisi konumundadır. (Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Mısır, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

Aşağıdaki tabloda 2014-2021 yılları arasında mısıra verilen desteklerin dağılımı görülmektedir. 2014-2020 döneminde kilo başına fark ödemesi destekleri, toprak analizi destekleri azalırken, gübre ve mazot destekleri artmıştır. 2017 -2019 döneminde azalan gübre destekleri 2020 yılında bir miktar artmışsa da 2021 yılında aynı kalan bu ödemeler 2015 yılındaki düzeyini bile yakalayamamıştır. Gübre desteğinin bir miktar arttığı 2019-2020 döneminde mazot desteği azalmış, bu da toplam desteklerin 2016 yılında da olduğu gibi azalmasına yol açmıştır. 2021 yılında toplam desteklerde bir önceki yıla göre görülen yüzde 3 oranındaki artış girdi fiyatlarındaki yükselişleri telafi etmekten son derece uzaktır.

Tablo 46. Mısıra Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Gübre	Mazot	Toplam
2014	0,04	0,0028	0,0066	0,0051	0,0545
2015	0,04	0,0027	0,0071	0,0052	0,055
2016	0,02	-	0,0117		0,0317
2017	0,03	0,0009	0,0042	0,0100	0,0536
2018	0,03	0,0009	0,0042	0,0197	0,0547
2019	0,03	0,0009	0,0043	0,0266	0,0617
2020	0,03	0,0009	0,0070	0,0218	0,0595
2021	0,03	0,0009	0,0070	0,0236	0,0613

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Mısır, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Aşağıdaki tabloda 1 kg mısır ile alınabilecek girdi miktarları görülmektedir. 2014 yılında 1 kg mısırla 1 kg gübre alınabilirken 2020 yılında 1 kg mısıra karşılık gelen gübre miktarı 1kg'ın altına inmiştir. Mısır fiyatına destekler eklendikten sonra alınabilen gübre miktarı da 2014 yılında 1,09 kg'dan 1 kg'a gerilemiştir. 2020 yılında verilen destekler 1 kg mısıra karşılık gelen mazot miktarını ise yalnızca yüzde 5 oranında artırmıştır. 2014-2021 döneminde mısırın tohumluk karşısındaki nispi fiyatı değişmemiş, desteklerin katkısı da oldukça sınırlı olmuştur.

Tablo 47. 1 kg Mısır ile Alınabilecek Girdi Miktarı

1 kg Mısır ile Alınabilecek Girdi Miktarı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Mısır/Gübre	1,00	0,94	1,04	1,05	0,83	0,84	0,94	0,16
Mısır+Destek/Gübre	1,09	1,02	1,09	1,13	0,89	0,89	1,00	0,16
Mısır/Mazot	0,14	0,17	0,17	0,16	0,14	0,16	0,20	0,18
Mısır+Destek/Mazot	0,15	0,18	0,18	0,17	0,15	0,17	0,21	0,18
Mısır/Tohum	0,04	0,03	0,04	0,04	0,05	0,05	0,04	-
Mısır+Destek/Tohum	0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,05	0,05	-

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Mısır, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

2014-2020 döneminde 1 kg mısırla ortalama olarak 0,94 kg gübre alınabilirken 2021 yılında ancak 0,16 kg gübre alınabilmektedir. Mısır fiyatına destekler eklendikten sonra alınabilen gübre miktarı da değişmemektedir. Bu bir önceki yıla göre yüzde 83-84 oranında bir azalış olduğu anlamına gelmektedir. 2021 yılında 1 kg mısırla alınabilecek mazot miktarı da destekler eklenmeden önce yüzde 10 destekler eklendikten sonra yüzd 17 oranında azalış göstermekte, başka bir deyişle mazot desteğindeki artış mazot fiyatlarındaki artışın gerisinden gelmektedir.

3.2.2.8. Nohut

Türkiye'de üretimi en fazla yapılan baklagil olan nohut, aynı zamanda büyük bir ihracat potansiyeli taşımaktadır. Ancak son yıllarda üretimdeki gerilemeye bağlı olarak iç fiyatlarda büyük bir artış görülürken ihracat azalmış, ithalatta ise büyük bir patlama meydana gelmiştir.

1990 yılında 860 bin ton olan nohut üretimi iki binli yılların ilk çeyreğinde yarı yarıya azalmıştır. Türkiye'de yalnızca nohutta değil, genel olarak baklagil ekim, üretim ve verim değerlerinde sürekli azalış görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri TMO'nun alım politikasını değiştirmiş olmasıdır. TMO, 1990 yılından sonra baklagil alımlarını azaltmış, 1994 yılında ise tamamen durdurmuştur. Baklagil üreticileri, ellerindeki ürünleri satamadıkları için ekim alanlarını, fiyat garantisi olan ve daha kolay üretilen başka ürünlere kaydırmıştır. (TEPGE Ürün Raporu, Nohut 2017:13, https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

2018 yılında Tarım ve Orman Bakanlığı TMO'yu yeniden nohut alımı ile görevlendirmiş ve 2018 yılı için nohut alım fiyatı ton başına 3.250 lira olarak belirlenmiştir. Ancak kg başına 3,25 lira olarak açıklanan fiyat 2017 yılında 5,76 lira olan

üretici fiyatıyla karşılaştırıldığında TMO'nun alım fiyatının üreticiyi destekleme hedefinden oldukça uzak kaldığı görülmektedir.

TMO alım fiyatlarının yeterisizliğinin bir sonucu olarak nohut üretimindeki düşüş devam etmektedir. TÜİK verilerine göre, 2020 yılında 630 bin ton olan nohut üretimi 2021 yılında 475 bin tona gerilemiştir. TMO, üretimi desteklemek üzere 2021 yılı için ton başına 4.050 lira alım fiyatı açıklamıştır (Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Nohut, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr). Ancak bu fiyat 6,45 lira olan üretici fiyatının oldukça altında olduğundan üretimdeki gerilemenin önüne geçilmesi mümkün değildir. Bu da 2018 yılından önceki net ithalatçı olma durumuna geri dönüleceği anlamına gelmektedir.

TMO alımlarının dışında nohut üretimine fark ödemesi desteği, toprak analizi desteği, sertifikalı tohumluk kullanım desteği, mazot desteği ve gübre desteği de verilmektedir. Aşağıdaki tabloda 2014-2021 yılları arasında nohuta verilen desteklerin dağılımı görülmektedir. 2014-2016 döneminde artırılan gübre desteği 2017 yılında üçte biri oranında azaltılarak 0,033 liraya indirilmiş, 2017-2019 döneminde de bu düzeyinde sabit kalmıştır. Buna paralel olarak, 2017-2018 yıllarında 1 kg nohut ile alınabilecek gübre miktarındaki artış geçici olmuş, yerini dikkat çekici bir azalışa bırakmıştır.

Tablo 48. Nohuta Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Sertifikalı Tohum	Gübre	Mazot	Toplam
2014	0,10	0,022	0,086	0,052	0,040	0,299
2015	0,20	0,020	0,102	0,052	0,038	0,411
2016	0,30	-	0,155	0,087		0,540
2017	0,30	0,007	0,167	0,033	0,095	0,602
2018	0,50	0,007	0,163	0,033	0,114	0,815
2019	0,50	0,007	0,164	0,033	0,180	0,884
2020	0,50	0,007	0,163	0,065	0,179	0,913
2021	0,50	0,007	0,163	0,065	0,195	0,929

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Nohut, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Aşağıdaki tabloda 1 kilo nohut ile alınabilecek girdi miktarları görülmektedir. 2017 yılına kadar artış eğiliminde olmakla birlikte 2017 yılında düşmeye başlamıştır. 2017 yılında 1 kg nohuta karşılık 3,92 kg gübre alınabilirken 2018 yılında 3,3 kg gübre alınabilmiştir. 2018 yılından sonra gübrenin nispi fiyatındaki artış hızlanarak artmıştır.

2019 yılında 1 kg nohuta karşılık gelen gübre miktarı bir önceki yıla göre yarı yarıya azalarak 1,68 kg olmuş, ertesi yıl daha da azalarak 1,64 kg'a kadar düşmüştür. Nohut üretimi için verilen gübre destekleri de nohut fiyatı ile gübre fiyatı arasındaki ilişkinin üretici aleyhine dönmesi durumunu değiştirememiştir.

Tablo 49. 1 kg Nohut ile Alınabilecek Girdi Miktarları

1 kg Nohut ile Alınabilecek Girdi Miktarı	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Nohut/Gübre	1,47	1,41	2,14	3,92	3,33	1,68	1,64	0,41
Nohut+Destek/Gübre	1,66	1,63	2,43	4,33	3,86	2,05	1,98	0,42
Nohut/Mazot	0,52	0,67	1,01	1,23	0,88	0,61	0,71	0,47
Nohut+Destek/Mazot	0,59	0,77	1,15	1,36	1,02	0,75	0,86	0,48
Nohut/Tohum	0,46	0,46	0,70	0,98	0,52	0,32	0,47	-
Nohut+Destek/Tohum	0,52	0,54	0,80	1,08	0,60	0,39	0,57	-

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Nohut, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Aynı durum mazot için de geçerlidir. 2017-2021 yılları arasında üreticinin 1 kg nohuta karşılık alabildiği mazot miktarı neredeyse yarı yarıya azalmıştır. 2017 yılında nohut fiyatına destekler eklendiğinde satın alınabilen mazot miktarı 1,36 lt iken, 2021 yılında yalnızca 0,86 lt mazot alınabilmiştir. 2014-2021 döneminde nohut ile tohumluk arasındaki nispi fiyat ilişkisi hemen hemen aynı kalmış, 2021 yılında desteklerin yaptığı katkı ise yüzde 20 düzeyinde kalmıştır.

3.2.2.9.Pamuk

TÜİK verilerine göre Türkiye'de, 2020-2021 döneminde pamuk ekim alanları bir önceki döneme göre yüzde 25 oranında azalarak son otuz yılın en düşük seviyesine gerilemiştir. Buna bağlı olarak 2021 yılı pamuk üretiminde yüzde 20 düzeyinde bir azalış olduğu görülmektedir. (Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Pamuk, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

Pandemi sonrasında ortaya çıkan dünya pamuk talebindeki artıştan pay alabilmek için desteklerin artırılmasında fayda olduğu açıktır. Türkiye'de pamuğa dört farklı destek verilmektedir. Aşağıdaki tabloda 2014-2021 yılları arasında pamuğa verilen desteklerin dağılımı görülmektedir. 2014 yılında 0,015 lira olan gübre desteği, 2017 yılında üçte bir oranında azalarak 0,008 lira seviyesine gerilemiştir. 2020 yılında iki katına yükseltilerek 0,016 lira olarak uygulanan gübre desteği 2021 yılında da aynı düzeyde gerçekleşmiştir.

2020 yılındaki artışın önceki yıllarda gerçekleşen azalışı ancak telafi ettiği, dolayısıyla gübre desteğinde artış olmadığı görülmektedir. Mazot desteği 2019-2020 döneminde aynı kalmış, 2021 yılındaki artış ise yüzde 10 düzeyinin altında olmuştur. 2020-2021 döneminde verilen fark ödemesi ve toprak analizi destekleri de değişmeden kalmıştır.

Tablo 50. Pamuğa Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Gübre	Mazot	Toplam
2014	0,55	0,005	0,015	0,015	0,585
2015	0,65	0,005	0,017	0,017	0,690
2016	0,75	-	0,022		0,772
2017	0,80	0,002	0,008	0,074	0,884
2018	0,80	0,002	0,008	0,081	0,891
2019	0,80	0,002	0,008	0,125	0,935
2020	1,10	0,002	0,016	0,125	1,243
2021	1,10	0,002	0,016	0,137	1,255

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Pamuk, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

1 kilo pamukla alınabilecek girdi miktarlarına bakıldığında pamuk fiyatlarındaki ve desteklerdeki artışın girdi fiyatlarındaki artışı yakalayamadığı görülmektedir. 2014 yılında 1 kilo pamuk 2,37 kilo gübreye karşılık gelirken 2020 yılında 2,38 kilo gübreye karşılık gelmektedir. Aynı dönemde pamuk fiyatına destekler eklendikten sonra alınabilecek gübre miktarı da 3,31 kilodan 3,34 kiloya yükselerek neredeyse aynı kalmıştır. Mazot için de benzer bir durum geçerlidir. 2017 yılında 1 kilo pamukla 0,44 litre mazot alınabilirken 2018 yılında 0,41 litre mazot alınabilmektedir. 2020 yılında alınabilen mazot miktarı 0,5 litreye yükselmiş olsa da 2021 ve 2022 yıllarında mazot fiyatlarında görülen hızlı artış bu durumu tersine çevirmektedir.

2021 yılında 1 kg pamukla alınabilen gübre miktarı yüzde 78 oranında azalırken, pamuk fiyatına destekler eklendikten sonra alınabilecek gübre miktarı ise yüzde 85 oranında azalmaktadır. Diğer yandan, 1 kg pamukla alınabilecek mazot miktarı, destekleme öncesi ve sonrasında sırasıyla yüzde 16 ve 17 oranlarında azalmaktadır.

Pamuk fiyatları ile tohumluk fiyatları arasındaki ilişkiye bakıldığında tohumluk fiyatlarının da üreticilerin aleyhine geliştiği görülmektedir. 2014 yılında 1 kilo pamuğa karşılık 0,21 kilo tohumluk alınabilirken 2021 yılında 0,17 kilo tohumluk alınabilir hale

gelmiştir. Aynı dönemde pamuk fiyatına destekler eklendikten sonra alınabilen tohumluk miktarı ise 0,29 kilodan 0,25 kiloya gerilemiştir.

Tablo 51. 1 kg Pamuk ile Alınabilecek Girdi Miktarı

1 kg Pamuk ile Alınabilecek Girdi Miktarı	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Pamuk/Gübre	2,37	2,15	3,21	2,92	2,36	2,21	2,38	0,51
Pamuk+Destek/Gübre	3,31	3,16	4,66	4,21	3,25	2,98	3,34	0,51
Pamuk/Mazot	0,33	0,38	0,44	0,44	0,41	0,42	0,50	0,58
Pamuk+Destek/Mazot	0,47	0,56	0,64	0,63	0,57	0,57	0,71	0,59
Pamuk/Tohum	0,21	0,21	0,24	0,26	0,20	0,19	0,17	-
Pamuk+Destek/Tohum	0,29	0,31	0,35	0,36	0,28	0,25	0,25	-

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Pamuk, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Bu değerlendirmelerden, pamuk üreticilerinin yeterince desteklenmediği açıkça görülmektedir. Ancak, her yıl pamuk ithalatına harcanan yaklaşık 1 milyar doların beşte birinin pamuk üreticilerini desteklemede kullanılması halinde, pamuk ithalatına gereksinim duyulmaması son derece olası görünmektedir (Yıldırım, 2020:93)

3.2.2.10.Soya

Türkiye'de daha çok hayvan yemi olarak kullanılan soyanın üretimi iç talebi karşılamadığından gereksinim ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Soya gibi ithalat talebi yüksek bir ürünün desteklenmesi halinde talebin yerli üretimle karşılanması mümkündür. Türkiye soya tarımı için gerekli iklim koşullarına sahiptir, ancak artan üretim maliyetleri soyanın alternatif ürünlerle rekabet etmesini güçleştirmektedir. Dünya fiyatlarının düşük seyrettiği yıllarda üreticiler desteklenmesi daha da önemli hale gelmektedir.

Aşağıdaki tabloda 2014-2021 yılları arasında soyaya verilen desteklerin dağılımı görülmektedir. 2014-2021 döneminde kg başına fark ödemesi, toprak analizi ve mazot destekleri artarken, sertifikalı tohum ve gübre desteklerinin azaldığı görülmektedir. Desteklerin toplamındaki artış yüzde 15,8 olurken, aynı dönemde soya fiyatlarının yüzde 20 oranında azaldığı görülmektedir.

Tablo 52. Soyaya Verilen Desteklerin Dağılımı (TL/kg)

Yıllar	Fark Ödemesi	Toprak Analizi	Sertifikalı Tohum	Gübre	Mazot	Toplam
2014	0,5	0,006	0,046	0,17	0,017	0,586
2015	0,5	0,006	0,046	0,19	0,018	0,588
2016	0,6	-	0,046	0,025		0,672
2017	0,6	0,002	0,045	0,009	0,045	0,694
2018	0,6	0,002	0,047	0,009	0,038	0,703
2019	0,6	0,002	0,047	0,009	0,045	0,720
2020	0,6	0,002	0,050	0,018	0,059	0,729
2021	0,6	0,002	0,050	0,018	0,068	0,738

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Soya, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

Aşağıdaki tabloda 2014-2021 döneminde 1 kg soya ile alınabilecek girdi miktarları görülmektedir. 2014 yılında 1 kilo soya ile 2,07 kilo gübre alınabilirken 2021 yılında ancak 0,37 kilo gübre alınabilmektedir. 2021 yılında soya fiyatına destekler eklendikten sonra alınabilen mazot miktarı da 0,54 litreden 0,43 litreye gerilemiştir. Soya ile tohumluk fiyatı arasındaki nispi fiyat ilişkisi de soya üreticisi aleyhine gelişmiş, eklenen destekler bu durumu değiştirememiştir.

Tablo 53. 1 kg Soya ile Alınabilecek Girdi Miktarları

1 kg Soya ile Alınabilecek Girdi Miktarı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Soya/Gübre	2,07	1,76	1,80	1,80	1,70	1,75	1,99	0,37
Soya+Destek/Gübre	3,13	2,71	2,75	2,65	2,4	2,34	2,56	0,38
Soya/Mazot	0,26	0,28	0,30	0,27	0,3	0,33	0,42	0,42
Soya+Destek/Mazot	0,40	0,44	0,46	0,4	0,42	0,44	0,54	0,43
Soya/Tohum	0,36	0,28	0,26	0,28	0,38	0,22	0,23	-
Soya+Destek/Tohum	0,55	0,44	0,40	0,42	0,53	0,30	0,30	-

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Soya, Ocak 2022, https://arastirma.tarimorman.gov.tr

3.2.3. Tarımsal Finansman

Küreselleşmenin ana unsurlarından biri olan finansallaşma, tarımsal finansmanın değişen yapısında kendini açıkça göstermektedir. Kredilerin ticarileşmesi, üreticileri piyasaya bağımlı hale getirerek faaliyetlerini daha riskli hale getirmiştir. Bu durum, gereksinim duydukları sermayeyi tümüyle kamu bankalarının ve tarım kredi kooperatiflerinin sübvansiyonlu kredilerinden kolay ödeme koşullarıyla sağlayabildikleri

dönemlerle karşılaştırıldığında büyük bir dönüşüme işaret etmektedir. (Keyder vd.,2013: 67-68)

Kamu bankaları ve tarım kredi kooperatiflerinin kredi koşullarının değişmesi tarımsal finansmanın yapısını da büyük ölçüde değiştirmiştir. Aşağıdaki tabloda 2007-2020 döneminde tarımsal kredilerin bankalara göre dağılımı görülmektedir. Tabloda en çok dikkati çeken yabancı sermayeli bankaların sağladığı tarımsal kredilerdeki artıştır. Yabancı sermayeli banka kredileri 2007 yılından bu yana yüzde iki bine yakın artış göstermiştir. Tabloya göre, yabancı sermeyeli bankaların 2020 yılında verdiği tarımsal kredi miktarı 14 milyar lirayı aşmışken, özel sermeyeli bankaların verdiği tarımsal kredi miktarı 2,3 milyar lira düzeyinde kalmıştır. Aynı dönemde özel sermayeli banka kredilerindeki artış da yüzde bine yakın olmuştur. Buna karşın kamu sermayeli banka kredilerindeki artış oranı, özel ve yabancı banka kredilerindeki artış oranının altında kalmıştır. Bu durum finansal küreselleşmenin Türkiye tarımı üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir.

Tablo 54. Mevduat Bankalarınca Verilen Tarımsal Kredilerin Bankalara Göre Dağılımı (milyon TL)

Bankacılık Sektörü	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Sektör Toplamı	7.480	9.834	11.490	17.727	24.528	24.868	26.552	34.367	45.583	56.898	68.239	77.824	97.849	101.658
Kamu Sermayeli Bankalar	**6.575**	**8.368**	**10.027**	**16.164**	**22.244**	**21.904**	**22.501**	**28.841**	**37.886**	**46.437**	**54.599**	**62.582**	**82.411**	**84.950**
T.C. Ziraat Bankası A.Ş.	6.575	8.368	10.027	16.164	22.244	21.904	22.501	28.841	37.637	46.168	54.425	62.176	81.955	84.243
Türkiye Halk Bankası A.Ş.									249	269	175	406	456	707
Özel Sermayeli Bankalar	**233**	**346**	**270**	**391**	**662**	**918**	**1.307**	**1.841**	**2.369**	**2.338**	**2.277**	**2.395**	**2.277**	**2.296**
Anadolubank A.Ş.				37	72	96	107	102	99	138	140	217	254	285
Şekerbank T.A.Ş.	233	346	270	354	586	797	1.177	1.725	2.270	2.193	2.132	2.178	2.022	2.011
Yabancı Sermayeli Bankalar	**671**	**1.119**	**1.192**	**1.172**	**1.622**	**2.046**	**2.744**	**3.686**	**5.328**	**8.122**	**11.363**	**12.848**	**13.162**	**14.412**
Denizbank A.Ş.	671	1.119	1.192	1.172	1.622	2.046	2.744	3.686	5.321	8.121	11.363	12.845	13.161	14.412

Kaynak: TBB'nin yıllık yayımlanan Bankalarımız raporundan derlenerek hazırlanmıştır.

https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikiraporlar/ekler/1598/Bankalarimiz_2020.pdf

Kamu sermayeli bankalar içinde tarım üreticilerine en çok kredi sağlayan banka kuruluş amacına uygun olarak Ziraat Bankası'dır. Kredi faizlerinde yapılacak indirim oranları üretim konularına göre değişkenlik gösterebilmektedir. 2018/16 sayılı T.C. Ziraat Bankası A.Ş. ve Tarım Kredi Kooperatiflerince Tarımsal Üretime Dair Düşük Faizli Yatırım ve İşletme Kredisi Kullandırılmasına İlişkin Uygulama Esasları Tebliğine* bakıldığında, örtü altı üretiminin pek çok üretim ve yatırım konusuna göre daha fazla desteklendiği görülmektedir. Bitkisel üretimde kredi limiti 750 bin lira, faiz indirim oranı en çok yüzde 50 iken, örtü altı üretiminde kredi limiti 10 milyon liraya, faiz indirim oranı yüzde 75'e kadar çıkmaktadır. Organik ve iyi tarım uygulamalarına da bitkisel üretime göre daha fazla ve daha uygun koşullarda kredi sağlanmaktadır. İhracata yönelik ürünlerin daha çok finansman desteği alması tarımda küreselleşmeyi gösterir niteliktedir.

Diğer yandan, kredi koşulları incelendiğinde, işletme büyüklüğü ve sertifikasyonun düşük faizli kredi dağıtımında ayırıcı bir unsur olduğu dikkati çekmektedir. Büyük ölçekli ve sertifikalı üretim yapan üreticiler sübvansiyonlu kredilere daha kolay erişirken, sertifikasyon süreçlerine ayıracak mali kaynakları olmayan küçük üreticiler özel banka kredilerine yönelmek zorunda kalmaktadır.

Bir başka finansman seçeneği, Tarım Kredi Kooperatifleri tarafından verilen düşük faizli kredilerdir. Kökeni 1863 yılında Mithat Paşanın kurduğu Memleket Sandıklarına dayanan Tarım Kredi Kooperatifleri, ahilik kültüründen yola çıkarak tarım üreticilerinin kredi gereksinimini imeceyle sağlamayı amaçlamaktadır. 1977 yılana kadar Ziraat Bankasına bağlı olan, 1977 yılında çıkarılan kanunla idari açıdan özerkleştirilen Tarım Kredi Kooperatiflerinin Ziraat Bankasıyla olan finansal bağı halen sürmektedir. Ancak, Ziraat Bankası, Tarım Kredi Kooperatiflerine verdiği krediye 2012 yılına kadar piyasanın altında faiz uygularken, 2012 yılından sonra piyasa faizi uygulamaya başladığından, Tarım Kredi Kooperatifleri de kullandırdıkları kredi faizi ile piyasa faizi arasındaki farkı ortaklarından "kaynak kullanım ücreti" adı altında tahsil etmeye

* RG-16 Mart 2018/30362, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180316-18.htm

başlamıştır. Dolayısıyla, Tarım Kredi Kooperatifleri kredilerinin maliyeti, piyasa faiz oranındaki artışa bağlı olarak yükselmeye başlamıştır.

Ziraat Bankası kaynaklarına ek olarak, 6 Nisan 2005 tarihli ve 5330 sayılı TKKB Kanununda Değişiklik Yapılmasına ve TKKB Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında 553 sayılı KHK'nın Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun'un 6. maddesi, Tarım Kredi Kooperatiflerinin her türlü kredi gereksinimini yurtiçi banka, finans veya kredi kuruluşlarından karşılanmasına olanak tanımaktadır. (http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/04/20050412-1.htm).

Dolayısıyla, Tarım Kredi Kooperatifleri, öz kaynakları dışında gereksinim duyduğu kaynağı, Ziraat Bankası ve yurt içi banka, finans veya kredi kuruluşlarından sağlanan ticari kredilerle karşılamaktadır. 2017 yılı itibariyle Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliğince, yurt içi bankalarla Kredi Genel Sözleşmeleri imzalanarak 3.887.654.988 liralık ticari kredi sağlanmıştır. (Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri, Faaliyet Raporu 2017: 23-25, http://www.tarimkredi.org.tr/files/faaliyetRaporlari/2017YiliFaaliyet.pdf)

Tarım Kredi Kooperatifleri, 1581 sayılı Kanunun 3. ve Ana sözleşmenin 5. maddeleri uyarınca ortakların kısa ve orta vadeli kredi gereksinimlerini karşılamaktadır. İşletme kredileri kısa vadeli krediler olup nakit ve ayni olarak verilen üretim amaçlı krediler, sigorta primi kredileri, toprak analizi kredileri, hizmet bedeli kredileri, belge karşılığı krediler, diğer işletme kredileri olmak üzere altı başlıkta toplanmaktadır. Orta vadeli olan yatırım kredileri ise, tarımsal araç gereç, hayvancılık ve diğer orta vadeli yatırım kredileri şeklinde üçe ayrılmaktadır. Tarım Kredi Kooperatifleri, ayrıca ortaklarına, tarımsal kredi kapsamına girmeyen gereksinimlerin karşılanması için ayni ve belge karşılığı olarak tüketim kredileri ve finansman maliyeti eklenmek kaydıyla belirlenecek bedel üzerinden vade tarihine kadar faizsiz kredi sağlamaktadır. (Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri, Faaliyet Raporu 2017:23-25, http://www.tarimkredi.org.tr/files/faaliyetRaporlari/2017YiliFaaliyet.pdf)

Aşağıdaki grafikte Tarım Kredi Kooperatiflerince sağlanan kredilerin mevduat bankalarınca verilen kredilerle karşılaştırması yapılmıştır. Tarım Kredi Kooperatiflerince sağlanan kredilerdeki artış yavaş olurken, mevduat bankalarınca verilen krediler çok daha hızlı artmış ve 2014 yılında mevduat bankası kredileri Tarım Kredi Kooperatifi kredilerinin 4,4 katı kadarken, 2017 yılında 7,2 katına yükselmiştir

.

Grafik 19. Tarım Kredi Kooperatifleri ve Banka Kredileri Karşılaştırması

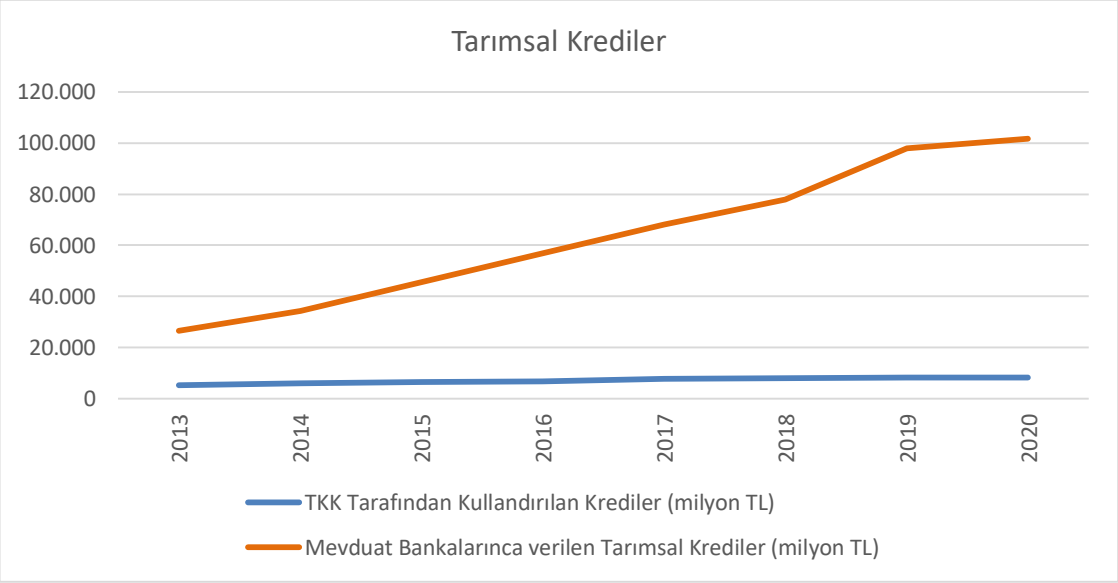

Kaynak: Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri, Faaliyet Raporu 2017, https://www.tarimkredi.org.tr ve TBB Bankalarımız Raporları, https://www.tbb.org.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatiflerinin sağladığı sübvansiyonlu kredilere erişemeyen üreticiler için tek finansman seçeneği olarak özel banka kredileri kalmaktadır. Ancak özel bankaların uyguladıkları faiz oranı yüksek olduğu gibi kredi koşulları da ağırdır. Dolayısıyla, tarım üreticilerinin karşısına sık sık finansman kanallarının tıkanmasına neden olan çeşitli sorunlar çıkmaktadır.

Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı'nda tarımsal finansmana yönelik olarak şu sorunlara yer verilmiştir: (Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) 2014-2020: 19, IPARDII_Programi-Turkce_3Cagri.pdf.)

i. Yüksek faiz ve komisyon oranları,

ii. Mülk değerinin teminatı karşılayamaması, bankaların düşük değer biçmeleri,

iii. Sübvansiyonlu kredilerin kısıtlı olması, yararlanıcıların kredi notlarının düşük olması nedeniyle bu kredilerden yararlanamamaları,

iv. Mevcut borçlar, özellikle de Tarım Kredi Kooperatiflerine olan borç nedeniyle kredi alınamaması,

v. Bürokratik engeller,

vi. TKDK Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu tarafından onaylanan proje değeri ile ticari bankaların değerlemeleri arasındaki uyuşmazlık,

vii. Tarım projelerinde yatırım geri dönüşünün düşük olması.

Tarım üreticilerinin finansman kaynaklarının dağılımına bakıldığında, tarım üreticilerinin yaklaşık yarısının Tarım Kredi Kooperatiflerinden, yine yaklaşık yarısının bankalardan, üçte birinin bayilerden, yedide birinin de tüccarlardan kredi aldığı görülmektedir. Çukurova ve Batı Karadeniz'de banka kredisi kullananların oranı yüzde 50 düzeyinin üzerine çıkmaktadır. Her iki üreticiden biri katlandığı faiz maliyetini bilmezken, üreticilerin yüzde üçte biri faiz oranlarının yüksekliği nedeniyle, bir bölümü de kara listede olduklarından banka kredisi alamamaktadır. Kara listede yer alan üreticilerin oranı Çukurova'da dörtte bire kadar çıkmaktadır. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2018-doc-3.pdf)

Aşağıdaki tabloda, mevduat bankaları tarafından verilen tarımsal kredilerin gelişimi görülmektedir. 2009 yılına kadar yavaş bir hızla artan tarımsal krediler, ertesi yıl yıl neredeyse ikiye katlanmış ve 2012 yılında küçük bir gerileme gösterdikten sonra yeniden artmaya başlamıştır. 2006-2021 döneminde mevduat bankaları tarafından verilen kredilerdeki artış 32 kat olmuştur. Aynı dönemde tarımsal desteklerdeki artış oranı ise bu oranın çok çok altında kalmıştır. Başka bir deyişle, tarımın finansmanı, tarımsal destekleme sisteminden bankacılık sistemine kaymıştır. Bu gelişmenin Türkiye tarımının küreselleşmesiyle yakından ilişkili olduğu açıkça görülmektedir.

Tablo 55. Mevduat Bankalarınca Verilen Tarımsal Krediler (bin TL)

Yıllar	Tarımsal Krediler (bin TL)	Yıllar	Tarımsal Krediler (bin TL)
2006	5.194.385	**2014**	26.370.776
2007	6.171.350	**2015**	35.998.184
2008	7.684.922	**2016**	47.457.809
2009	9.135.384	**2017**	55.329.228
2010	16.680.463	**2018**	64.384.405
2011	21.180.906	**2019**	69.143.742
2012	19.955.957	**2020**	123.740.113
2013	20.913.878	**2021**	162.033.886

Kaynak: Merkez Bankası, (https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket)

Aşağıdaki grafikte, takipteki kredilerin gelişimi görülmektedir. Grafikte görüldüğü gibi, piyasa faiz oranından ve ağır koşullar altında aldıkları kredileri geri ödeyemeyen üreticilerin sayısı ve takipteki kredilerin miktarı hızla artmaktadır. 2005-2020 yılları arasında takipteki krediler yaklaşık olarak yirmi altı kat artış göstermiştir. 2021 yılında küçük bir miktar azalış görülmekteyse de bu azalış, kredi borçlarının ödenmiş olmasından değil yapılandırılmış olmasından kaynaklanmıştır.

Grafik 20. Takipteki Kredilerin Gelişimi

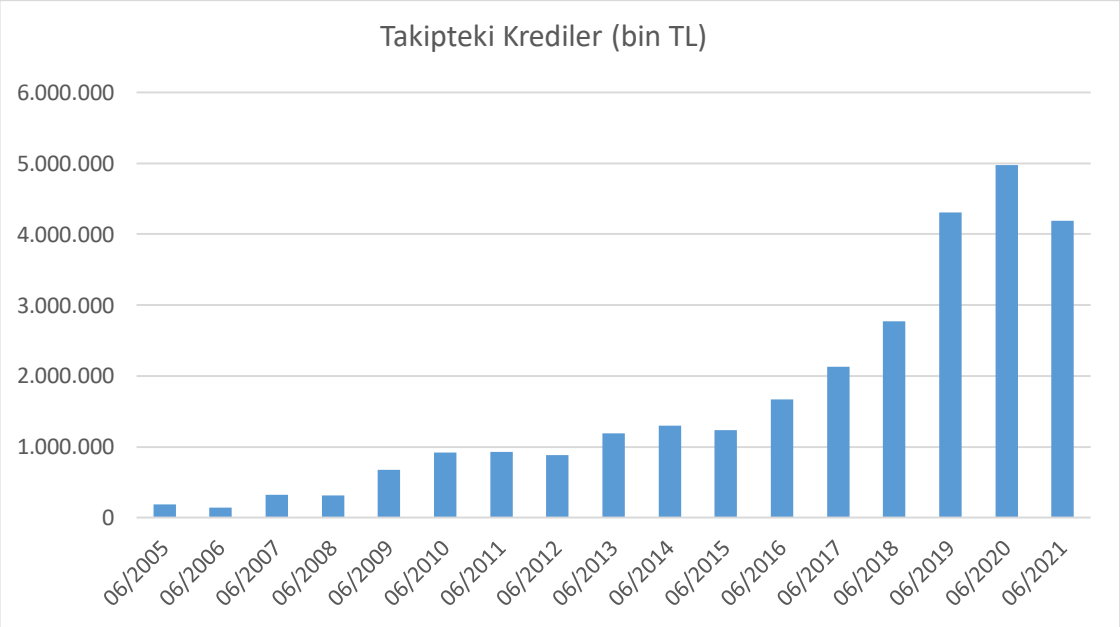

Kaynak: https://www.bddk.org.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Takipteki kredilerin toplam kredilere oranı da son beş yıldır istikrarlı bir artış göstermektedir. Aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi 2015 yılında yüzde 2-2,5 arasında olan bu oran 2017-2018 yıllarında yüzde 3 düzeyine yaklaşmıştır. 2019 yılında ise takipteki kredilerin oranı yüzde 4 olarak gerçekleşmiş ve her yüz liralık kredinin dört lirasının hiçbir koşulda ödenemeyerek yasal takip konusu olduğuna işaret etmiştir. 2020 ve 2021 yıllarında takipteki kredilerin toplam kredilere oranı bir miktar düşüş göstermiştir. Ancak bunun nedeni takipteki kredilerin azalmış olması değildir. Borçların yapılandırılması nedeniyle takipteki kredilerde küçük bir düşüş görülmüşse de takipteki kredilerin toplam kredilere oranındaki artışın asıl nedeni, tarım üreticilerine kullandırılan özel banka kredilerindeki olağanüstü artıştır.

Grafik 21. Takipteki Kredilerin Toplam Kredilere Oranı

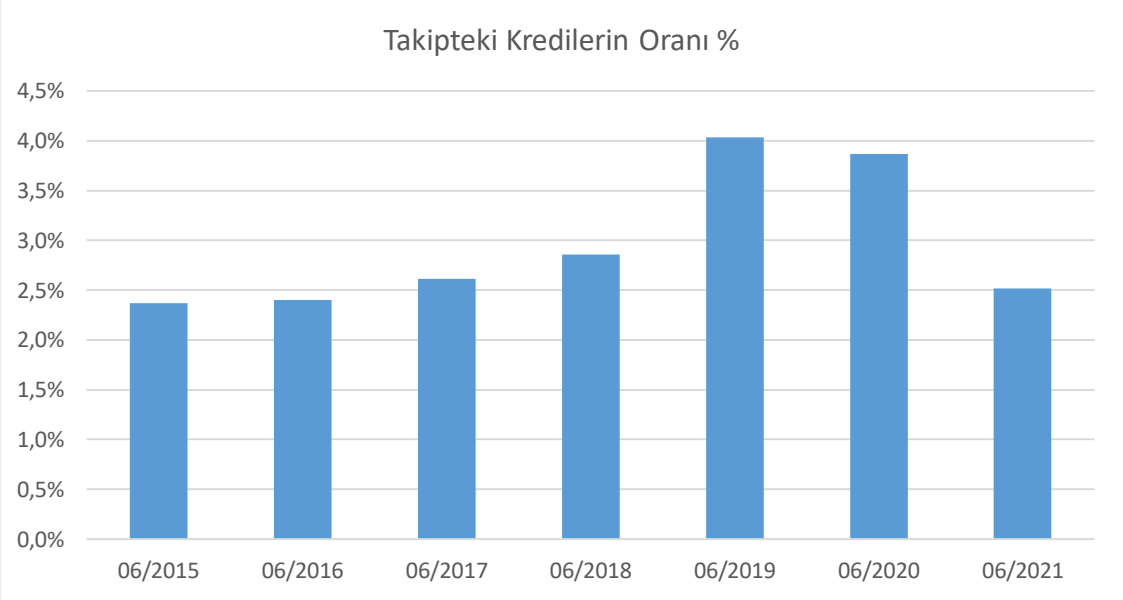

Kaynak: https://www.bddk.org.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.2.4. Tarımsal Üretim ve Pazarlama

1980 öncesinde tarım sektörü, taban fiyat politikaları, girdi sübvansiyonları, düşük faizli kredileri içeren korumacı bir rejim çerçevesinde bulunduğundan üreticiler piyasa hareketlerinden pek fazla etkilenmemişlerdir. Ancak 1980'lerden sonra IMF ile yapılan kredi anlaşmaları ve Dünya Bankası ile gerçekleştirilen program ve projeler, kamu harcamalarının kısılmasına ve piyasaların liberalleştirilmesine yönelik yapısal bir değişimi beraberinde getirmiştir. Böylece, liberalizmin batıda yeniden yükselişiyle

başlayan neoliberalizm akımının çevre ülkelere yayılması sonucunda ekonomi politikalarının neoliberal çizgide tek tipleşmesi anlamına gelen küreselleşme, Türkiye tarımını etkisi altına almaya başlamıştır.

Küreselleşmeyle birlikte ekonomik geçişgenliğin ve homojenleşmenin artması tarımsal tedarik zincirlerinin uluslararasılaşmasına yol açmıştır. Kurumsal çerçevesi uluslararası ekonomik kuruluşlar tarafından oluşturulan bu küresel ortamda hemen hemen her alanda çokuluslu şirketler baskın bir konuma gelirken, yeni koşullar altındaki üreticilerse hem girdi hem de ürün piyasalarındaki dalgalanmalara karşı gittikçe daha korunmasız hale gelmişlerdir.

Küreselleşme, tohum, gübre ve tarım ilaçları gibi girdilerle ilgili pazarların hızla ticarileşmesine ve uluslararasılaşmasına neden olurken, pazarlama tarafında büyük perakendecilerin dünya çapında tedarik ağları kurması genel bir eğilim haline gelmiştir. Tarımsal ürünlerin pazarlanmasında büyük perakendeci şirketlerin ve süpermarket zincirlerinin ağırlığı artmasıyla birlikte toptan piyasalarda geçerli olmaya başlayan aksak rekabet koşulları, üreticileri, karlılıklarını sürdürmelerine olanak tanımayan, hatta yer yer maliyetlerini bile karşılamayan fiyatlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Benzer piyasa koşullarında fiyatlanan tarımsal girdilerin yol açtığı yüksek maliyetler karşısında üretimi sürdürebilmek için üreticilerin iki seçeneği bulunmaktadır. Bunlardan ilki, girdi desteği veya belirli bir fiyattan alım garantisi gibi devlet destekleri, diğeri, yine bir tür devlet desteği olan uygun koşullu finansmandır. Bu seçeneklerin ikisine de ulaşamayan üreticiler son aşamada yine iki seçenekle karşı karşıya kalmaktadır. Birinci seçenek, özel bankaların sağladığı finansmana yönelmek, ikinci seçenek ise, üretim yapmaktan vazgeçmektir.

3.2.4.1.Tarımsal Üretim Miktarları

Aşağıdaki tabloda bitkisel ürünlerde kendine yeterlilik oranının 2001-2021 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Tahıl grubu içinde en önemli ürün olarak kabul edilebilecek buğdayda kendine yeterlilik oranı 2000'li yılların başında yüzde yüzün

üzerindeyken yirmi yıllık dönemin sonunda yüzde 89 düzeyine gerilemiştir. Arpada da benzer bir durum gerçekleşmiş, mısırda ise zaten yüzde yüzün altında olan yeterlilik oranı ancak korunabilmiştir. Pirinçte kısmen olumlu bir gelişme görülse de dönem başında yüzde ellinin altında olan yeterlilik oranı yüzde yüzün altında kalmaya devam etmiş, ayrıca dönem boyunca istikrarsız bir görünüm sergilemiştir.

Kuru baklagillerde de durum değişmemektedir. Kuru fasulyede 2001 yılında yüzde 95 olan yeterlilik oranı yalnızca 2003-2004 yıllarında yüzde yüzün üzerine çıkmış, yirmi yıllık dönem boyunca azalarak yüzde 70 dolaylarına inmiştir. Kuru baklagiller içinde tek istisnayı nohut oluşturmaktadır. Nohutta kendine yeterlilik oranı dönem başında yüzde yüzün üzerindeyken 2013-2018 döneminde azalarak yüzde yüzün altına inmiş, ancak son iki yılda yeniden artış eğilimine girmiştir.

Kırmızı mercimekte 2001 yılında yüzde yüzün üzerinde olan kendine yeterlilik oranı ertesi yılda yüzde yüzün üzerine çıkmış, 2008 yılına kadar yüzde yüzün üzerinde seyrettiği, hatta bazı yıllarda yüzde 185 düzeylerini gördüğü halde 2009 yılında ani bir biçimde yüzde ellinin altına inmiştir. 2009 yılından sonra bir miktar artış gösterse de 2021 yılında yüzde 70 düzeylerine gerilediği görülmektedir. Yeşil mercimekte ise dönem başında yüzde 89 olan kendine yeterlilik oranı 2017 yılına kadar gittikçe azalarak yüzde ellinin altına inmiş, son birkaç yılda artış eğilimine girse de yüzde yüzün altında kaldığı gibi dönem başındaki düzeyinin de altında seyretmiştir.

Tablo 56. Bitkisel Ürünlerde Kendine Yeterlilik Oranı (%)

Yıllar	Buğday	Arpa	Mısır	Pirinç	Kuru fasulye	Nohut	Kırmızı mercimek	Yeşil mercimek	Ayçiçeği	Kolza	Pamuk	Soya	Sebze	Meyve	Sert Kabuklular
2001	106,5	102,3	73,8	41,3	95,5	115,7	97,1	89,8	70,1	0,2	89,8	3,9		168,3	
2002	94,3	111,8	64,9	40,6	92,1	131,8	124,4	87,7	43,2	1,2	97,8	2,7		159,2	
2003	96,4	102,1	65,8	35,7	106,4	134,2	185,0	87,6	84,8	5,4	109,0	4,9		143,9	
2004	98,4	94,8	66,9	69,3	113,5	148,3	139,8	86,3	52,9	30,4	97,7	6,7		155,1	
2005	106,3	99,2	85,8	49,0	86,6	127,0	138,6	88,8	51,6	23,6	94,9	3,3		217,3	
2006	120,6	108,9	93,2	63,8	82,7	122,6	132,0	77,5	40,3	0,8	85,4	1,5		197,2	
2007	99,8	100,7	86,5	71,3	86,2	124,7	185,4	78,6	56,9	5,3	99,7	2,3		221,5	
2008	96,5	97,3	81,4	60,5	70,9	121,0	121,6	50,0	38,3	8,4	99,9	2,1	106,6	165,1	
2009	94,5	98,1	79,9	75,7	83,7	127,7	45,2	65,7	46,6	40,7	95,0	3,0	106,9	157,3	243,7
2010	114,8	122,1	80,0	60,5	78,8	118,2	82,9	51,3	49,4	30,5	98,8	2,2	107,9	202,3	183,8
2011	102,2	104,7	79,6	90,7	81,9	110,5	91,3	58,5	52,4	30,9	100,7	6,0	106,8	295,8	198,6
2012	105,1	101,5	79,7	72,8	83,4	101,7	102,0	61,7	42,2	49,6	100,8	5,4	106,2	192,9	152,6
2013	98,0	91,8	77,5	86,9	83,2	99,5	122,4	54,2	52,5	44,0	98,9	9,3	106,6	225,8	193,1
2014	101,8	100,8	86,1	80,1	78,5	96,6	90,3	41,7	59,1	27,7	99,9	9,9	107,1	218,3	183,2
2015	89,2	80,6	84,4	65,4	86,2	96,5	74,7	39,0	73,4	21,3	101,4	6,5	106,7	178,2	172,5
2016	113,6	106,5	105,0	69,9	82,6	98,1	81,6	43,1	78,9	26,9	101,8	6,9	106,8	170,0	179,4
2017	103,8	89,2	87,8	69,9	81,8	92,1	76,7	46,1	64,0	76,7	101,0	7,1	106,7	167,8	138,7
2018	111,7	90,2	73,3	67,2	82,7	87,5	89,6	56,5	64,3	70,3	101,0	4,8	106,6	160,4	169,1
2019	100,5	94,7	70,3	69,2	72,1	114,0	74,9	86,8	66,4	132,9	104,3	5,7	106,4	149,6	143,3
2020	89,5	94,8	75,5	84,9	76,0	127,5	71,7	85,3	60,1	95,1	104,8	4,7	107,2	166,3	169,3

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yağlı tohumlar arasında geleneksel bir ürün olarak kabul edilen ayçiçeği üretiminde 2001 yılında yüzde 71 düzeyinde olan kendine yeterlilik oranı 2015 yılına kadar yüzde elli düzeylerinde seyretmiş, hatta bazı yıllarda yüzde kırkların altına inmiştir. 2015 yılından sonra bir miktar iyileşme görülse de 2020 yılında gelinen nokta 2001 yılının gerisindedir. Ayçiçeği yerine ikame edilen ürünlerin başında gelen kolzada kendine yeterlilik oranı ise ayçiçeğinin tersine giderek artış göstermektedir. 2000'li yılların başında yüzde yüz oranında dışarıdan alınan kolza gittikçe artan oranda içeride üretilmeye başlanmıştır. 2004 yılında gereksinimin üçte biri içeriden karşılanırken, 2017 yılında bu oran üçte ikiye yükselmiştir. 2019 yılında kendine yeterlilik oranı yüzde yüzün üzerine çıkarak yüzde 132 olarak gerçekleşmiş, 2020 yılında da üretim iç tüketimin neredeyse tamamını karşılamaya yetmiştir.

Ayçiçeğinden alternatif bir ürün olan kolzaya geçişe benzeyen başka örnekler de vardır. Alternatif ürünlere yönelmenin altında piyasadaki istikrarsızlıkların ve devletin geleneksel ürünler için uyguladığı korumacı politikalardan vazgeçmiş olması yatmaktadır. Karadeniz'in kıyı köylerindeki çay ve fındık üreticilerinin alternatif ürünlere yönelmesi aynı nedenlerdendir. Muğla'nın on iki köyünü konu alan bir çalışmada yeni ürünlere yönelme eğiliminin tütün ekiminde karşı karşıya kalınan olumsuz koşullardan kaynaklandığına işaret edilmektedir. İzmir'in Dikili ilçesinde tütün ve pamuk gibi geleneksel ihracat ürünlerine verilen devlet desteğinin azalmasıyla birlikte bu ürünlerin yerine bamya, mercimek, zeytin gibi alternatif ürünler ekilmeye başlanmıştır. (Keyder vd.,2013: 71-72)

Aşağıdaki grafikte seçilmiş tarım ürünlerinde 2021 yılı kendine yeterlilik oranları görülmektedir. Buna göre, çavdar ve şeker pancarında kendine yeterlilik yüzde 100 oranındadır. 2001 yılında çıkarılan Şeker Yasasıyla birlikte şeker üretiminin kotaya bağlanması nedeniyle şeker pancarı üretimi sınırlandırıldığından ihracata yönlendirilebilecek bir fazlanın oluşması söz konusu değildir. Buğdayda yüzde 102 olan kendine yeterlilik oranı zaman zaman tartışmalara neden olmaktadır. Bir yandan Türkiye'nin buğdayda kendine yeten bir ülke olduğu ileri sürülürken, diğer yandan gittikçe artan ithalat düzeylerine işaret edilerek buğday üretiminin artırılabileceği iddia edilmektedir. Buğday ithalatının, her ne kadar ihraç kaydıyla, başka bir deyişle, bisküvi, makarna gibi işlenmiş ürünler olarak ihraç edilmesi amacıyla gerçekleştirilmesi söz konusuysa da, işlemek için gereksinim duyulan buğdayın yurtiçinde üretilmesi, dahası Türkiye'nin buğday ihracatçısı bir ülke haline gelmesi olasılık dahilindedir. Ancak bu olasılıkların gerçekleşmesinin, verim artırıcı çalışmalara ve daha güçlü bir destekleme politikasına bağlı olduğu da bir gerçektir.

Pamukta yüzde 106 olan kendine yeterlilik oranı, iç talep açısından uygun görülebilirse de, Ege ve Çukurova bölgelerinin geleneksel ürünü olarak kabul edilen pamukta neden dünya talebine yönelik bir üretim planlaması yapılmadığı sorusunu akla getirmektedir. Bu soruya ancak, alternatif ürünlerin pamuğa bilinçli olarak tercih edildiği şeklinde yanıt verilebilir. Pamuk ekim alanlarındaki daralma, pamuk ihracatı bir yana, bazı yıllarda kendine yeterliliğin yüzde yüzün altına inmesine neden olmuştur. Pamuğa

tercih edilerek üretim alanları genişletilen alternatif ürünlerden biri kolzadır. 2000'li yılların başında Türkiye'de hiç ekilmeyen, dolayısıyla kendine yeterlilik oranı sıfıra yakın olan kolzanın üretimi, ayçiçeği ve pamuğa tercih edilerek desteklenmiş ve yirmi yıllık bir dönemin sonunda kendine yeterlilik oranı yüzde yüzün üzerine yükselmiştir.

Grafik 22. Seçilmiş Tarım Ürünlerinde Yeterlilik Oranları (2021)

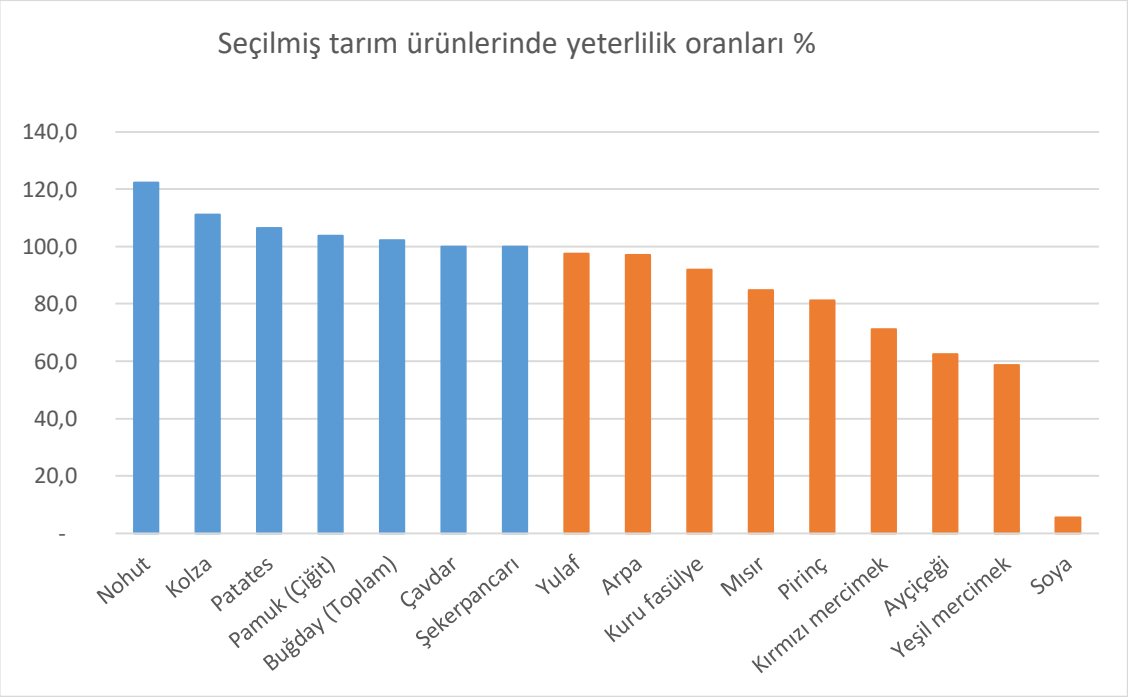

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Patates ve nohut da kendine yeterliliğin yüzde yüzün üzerinde olduğu ürünlerdir. Patateste bu oran yüzde 106 iken, nohutta yüzde 122 düzeyindedir. Patates arzının yetersiz olduğu bazı yıllarda yurt içi fiyatlardaki artışın önüne geçebilmek için ithalat yapılmışsa da genel olarak kendine yeterliliğin istikrarlı seyrettiği ürünlerden biri olan patatesin işlenmiş ürün olarak büyük bir ihracat potansiyeli bulunmaktadır. Patates, dondurulmuş ürün veya patates cipsi olarak işlendiğinde katma değeri yükseldiğinden uygun üretim ve pazarlama yöntemleriyle döviz kazandıracak bir ürün haline gelebilir. Önemli bir protein kaynağı olan nohutun kendine yeterlilik oranı 2013-2018 yılları arasında yüzde yüzün altında seyretmiş, ancak, 2019 yılından başlayarak üretimi desteklendiğinden yeterlilik oranı olumlu yönde gelişmiştir. Nohutta kendine yeterlilik oranı, bir önceki yıla göre bir miktar düşmüşse de, 2021 yılında yüzde 127,5 olarak gerçekleşmiştir.

2021 yılı için kendine yeterlilik oranı yüzde yüzün altında olan ürünlerse, yulaf, arpa, kuru fasulye, mısır, pirinç, kırmızı ve yeşil mercimek, ayçiçeği ve soyadır. Bunların içinde pirinç ve yeşil mercimekte kendine yeterlilik oranı bir önceki yılın da gerisinde kalmış, özellikle yeşil mercimekte dikkate bir gerileme yaşanmıştır. 2020 yılında yeşil mercimeğin yüzde 85 olan kendine yeterlilik oranı, 2021 yılında neredeyse yarı yarıya azalarak yüzde 58 olarak gerçekleşmiştir.

Kendine yeterlilik oranlarındaki değişimin arkasında üretim miktarları ve ekim alanlarına ilişkin kararlar yatmaktadır. Bu kararaların önemli bir kısmının uluslararası ekonomik kurumlara verilen taahhütler doğrultusunda alındığı göz önünde bulundurulduğunda, ortaya çıkan üretim bileşiminin küreselleşme ve küreselleşmenin getirdiği yeni işbölümünden kaynaklandığı sonucuna varılmaktadır.

Aşağıdaki grafiklerde belli başlı tarımsal ürün gruplarının üretim düzeylerinin gelişimi ve ekim alanlarındaki değişim birlikte görülmektedir. 23 numaralı grafikte de görüldüğü gibi, 2008-2020 yılları arasında tahıl üretimi dalgalanma göstermiş ve 2016 yılından sonra sürekli bir azalma eğilimine girmiştir. 2008 yılında 28 bin ton civarında olan üretim 2010 yılında 32 bin tona çıktıktan sonra izleyen on yıl boyunca yakaladığı 36-37 bin tonluk daha yüksek seviyeleri koruyamayarak 2020 yılında 33 bin tona gerilemiştir.

Grafik 23. Tahıl Üretimi ve Ekim Alanları

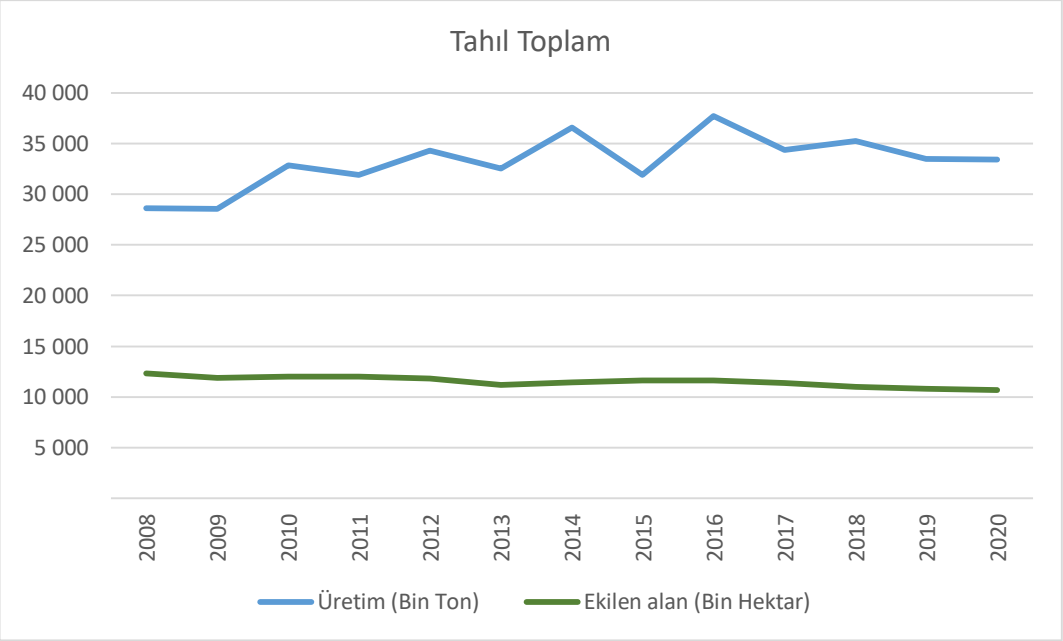

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aynı dönemde ekim alanlarının da istikrarlı bir biçimde daraldığı görülmektedir. 2008 yılında tahıl ekilen alan 12 milyon hektar iken 2020 yılında tahıl ekimine ayrılan alan 10 milyon hektara inmiştir. Tahıl ekimine ayrılan alanlarda son on yıl boyunca görülen 2 milyon hektarlık azalış, nüfus artışına ve ithalat baskısına karşın tahıl üretiminin artırılamamasının başlıca nedeni olmuştur. Tahıl üretim maliyetleri artarken tahıl fiyatlarının maliyetleri karşılayacak ölçüde artmaması, bununla birlikte desteklerin de üretimi özendirmede yetersiz kalması, üreticilerin tahıl üretimini bırakmasına yol açmaktadır.

Benzer bir durum kuru baklagil üretimi için de geçerlidir. Aşağıdaki grafikte kuru baklagil üretimi ve ekim alanlarının 2008-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2008 yılında 1,2 milyon ton olan üretim 2009 yılında 855 bin tona gerilemiş, ertesi yıl gerçekleşen artış ise ancak bir önceki yıl görülen gerilemeyi telafi edebilmiştir. 2011 yılında yeniden 1,2 milyon ton düzeyine gelen üretim 2015 yılında gerileyerek 1 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. 2015-2020 döneminde görülen artışlar ise üretimi ancak 2008 yılındaki düzeyine getirebilmiştir.

Grafik 24. Kuru Baklagil Üretimi ve Ekim Alanları

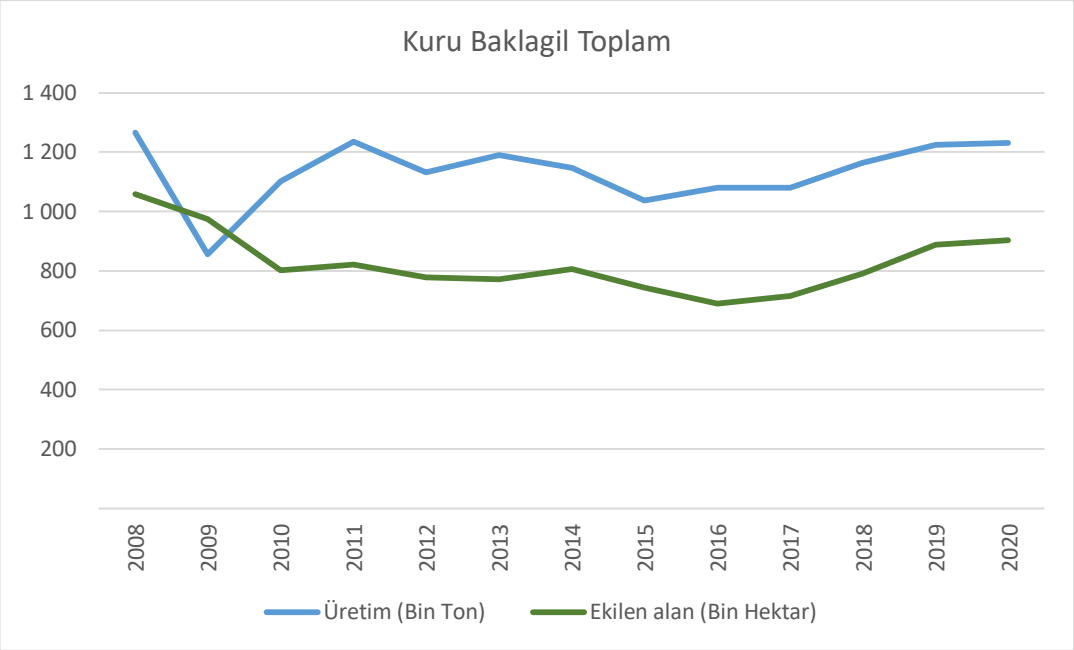

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Baklagil ekim alanlarındaki değişim de üretimdeki değişime paralel gerçekleşmiştir. 2008 yılında 1 milyon hektarlık alana baklagil ekilirken 2010 yılında ekilen alan 800 bin hektara düşmüş, izleyen yıllarda dalgalı bir seyide devam eden azalış eğilimi 100 bin hektardan fazla bir alanın daha baklagil üretiminden çekilmesiyle sonuçlanmıştır. 2016 yılında 690 bin hektar olan baklagil ekim alanı daha sonra bir miktar artmış olsa da bir daha 2008 yılındaki düzeyine ulaşamamıştır. 2020 yılında baklagil ekilen toplam tarım alanı 900 bin hektar kadardır. Baklagil ekim alanındaki daralma üretimin azalmasıyla birlikte seyrederek ithalat talebindeki artışın ana nedeni haline gelmiştir. Baklagil üreticilerinin ekim alanlarını daraltmasının altında yatan gerekçeler tahıl üretimi için geçerli olan gerekçelere benzerlik göstermektedir.

Tahıl ve baklagil ekim alanlarıyla birlikte üretim miktarları azalırken üretim miktarı artan ürün grupları da olmuştur. Bu ürün grupları içinde yağlı tohumlar ve sebzeler başta gelmektedir. Ancak sebze gurubundaki üretim artışı kayda değer değildir. Yağlı tohumlar gurubundaki üretim artışı da iç talebi karşılayacak düzeyde gerçekleşmemiştir.

Aşağıdaki grafiklerde yağlı tohumlar, sert kabuklular, meyveler ve sebzelerin 2000'li yıllardaki üretim miktarları görülmektedir. 2001 yılında 2 milyon ton olan yağlı tohum üretimi 2020 yılının sonunda yaklaşık iki katına çıkmıştır. Aynı dönemde sebze üretimi de 23 milyon tondan 28 milyon tona yükselmiştir. Ancak bu gelişmeler, Türkiye tarımının durumunda, kendi kendine yeterlilik ve önemli bir ihracatçı ülke olma bakımından anlamlı bir değişiklik yaratmamıştır.

Grafik 25. Yağlı Tohumlar Üretimi

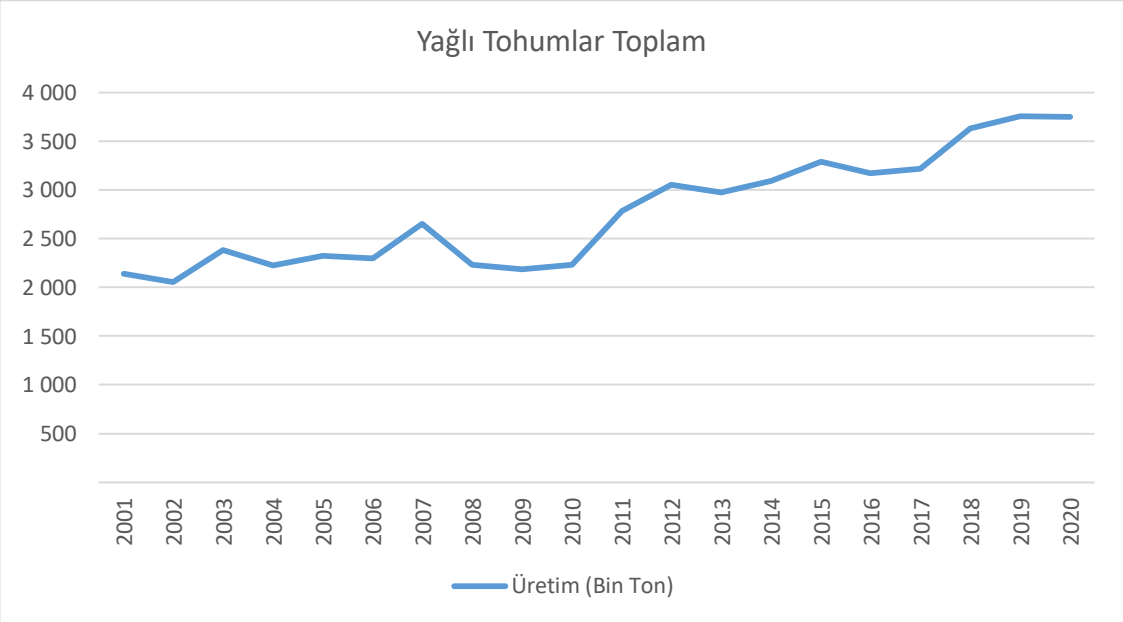

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yağlı tohumlar grubunda kendi kendine yeterlilik oranları, kolza hariç, 2000'li yılların başındaki düzeylerinin gerisinde kalmıştır. Sebze grubunda kendi kendine yeterlilik oranı ise, yirmi yıllık dönemin sonunda nerdeyse hiç artış kaydetmemiştir. Buna karşın aynı dönemde sert kabuklular ve meyve grubunda üretim miktarlarının düştüğü görülmektedir. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü gibi 2001 yılında 1,3 milyon ton olan sert kabuklular üretimi 2020 yılının sonunda 700 bin ton düzeyine gerilemiştir.

Grafik 26. Sert Kabuklular Üretimi

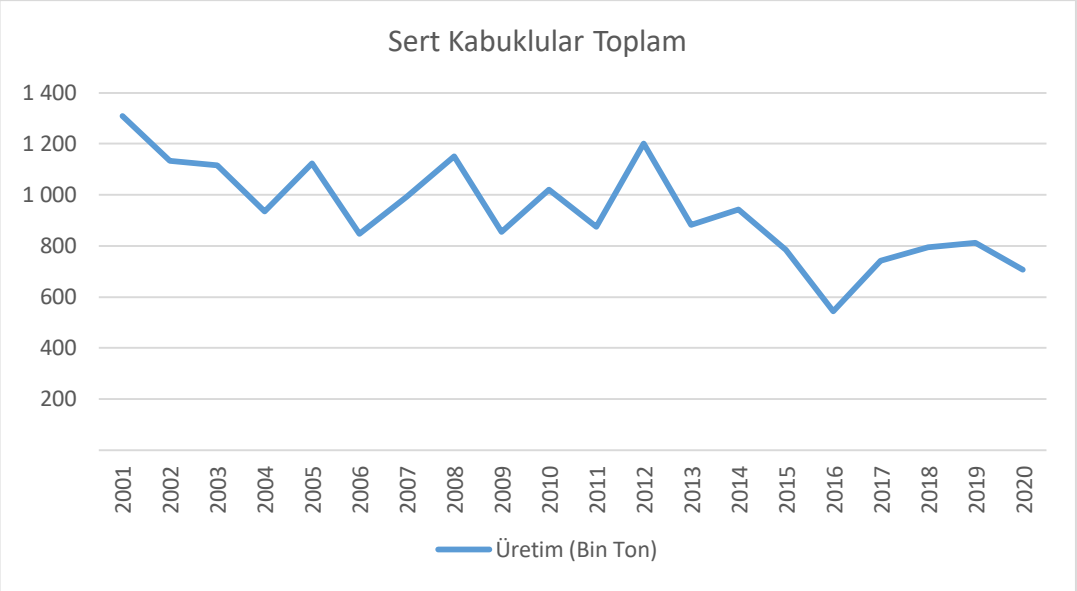

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

İhracat potansiyeli en yüksek ürün grubu olan meyvede de üretim artışı görülmemektedir. Aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi, 2001 yılında 18 milyon ton olan meyve üretimi yirmi yıllık dönemin sonunda yaklaşık yarı yarıya azalarak 8,5 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Meyve ve sebze grubu birlikte ele alındığında da, sebze üretimindeki bir miktar artışa karşın, toplam üretimin azaldığı dikkati çekmektedir.

Grafik 27. Meyve Üretimi

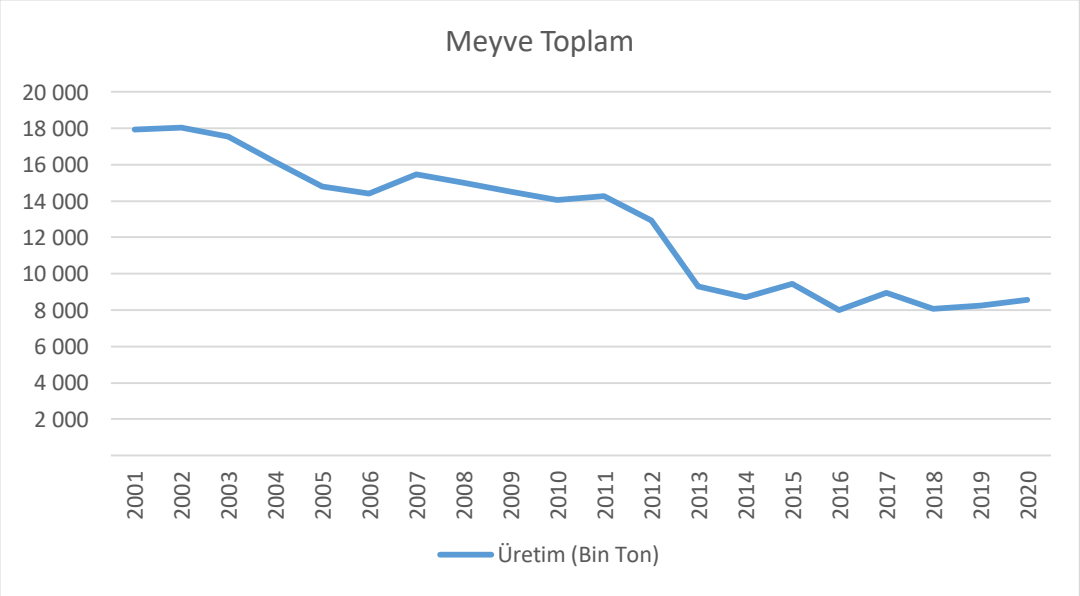

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Meyve ve sebze grubunda geleneksel ürünler yerine öne çıkan alternatif ürünler ihracat potansiyelinin artmasını sağlamış olsa da üreticilerin durumuna bakıldığında olumlu etkilerin yaygınlaştığına ve süreklilik kazandığına ilişkin yeterince belirti görünmemektedir. İhracata yönelik üretim yapan üreticiler hızla uluslararasılaşan piyasalar karşısında büyük belirsizliklerle karşı karşıya kalabilmektedir.

Antalya Kumluca'daki küçük ve orta ölçekli sera üreticileri ile gerçekleştirilen bir alan araştırmasında piyasaya bağlı değişkenlerin yarattığı belirsizliğin üretim ve pazarlama süreçlerini olumsuz yönde etkilediği sonucuna varılmaktadır. Fiyat istikrarsızlıkları, sık sık değişen yasal düzenlemeler, dış piyasalardaki yüksek kalite standartları, süpermarketler gibi büyük alıcıların satın alma davranışlarındaki değişimler, girdi fiyatlarındaki artışlar önemli bir sermaye yatırımı gerektiren sera üretimini gittikçe daha riskli hale getirmiştir. Borçlanma kısırdöngüsüne giren üreticiler bu durumdan en çok giderek artan girdi fiyatlarını ve ürün fiyatlarındaki dalgalanmaları sorumlu tutmaktadır. Ziraat Bankası'nın yerini alan özel bankaların verdiği yüksek faizli krediler veya komisyoncular dan alınan avans niteliğindeki ödemeler üreticinin içine girdiği borçlanma döngüsünü daha da derinleştirmektedir. (Keyder vd.,2013: 62-65)

Grafik 28. Sebze Üretimi

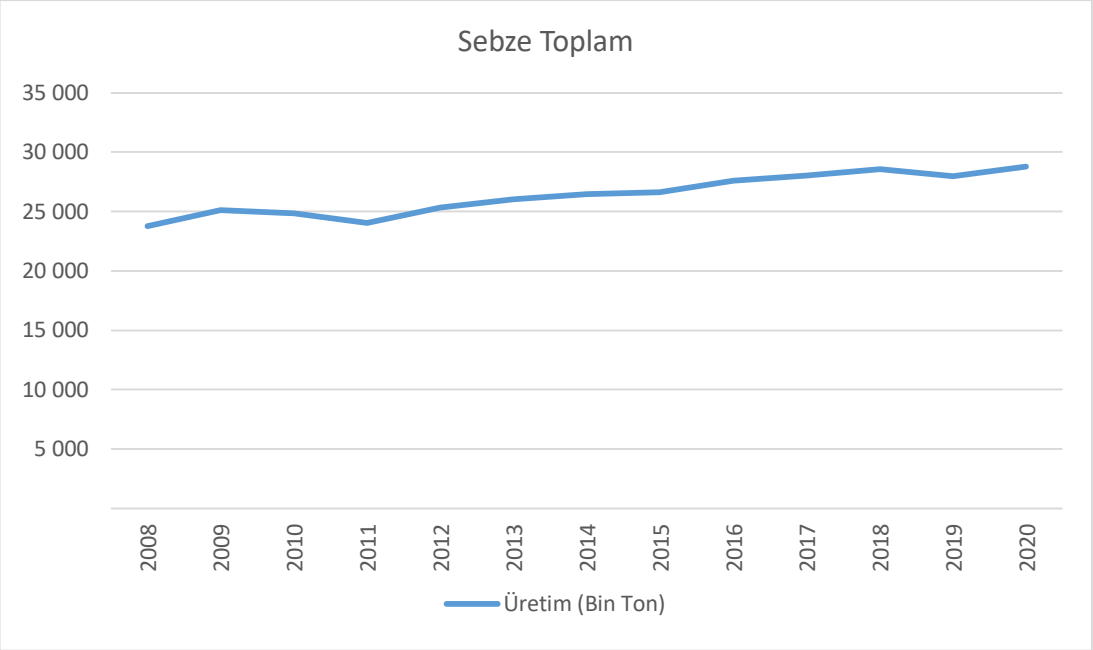

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Geleneksel ürünler yerine alternatif ürünler, ürünün piyasaya en uygun zamanda çıkarılmasını sağlayan lisanslı depoculuk, iyi tarım uygulamaları ve organik tarım, niş pazarlar için yüksek kaliteli ürünler, ürünlerin özelliklerini ve standartlarını tescil eden sertifikalar, markalaşma vb. bilinçlenmeleri gereken konuların başında gelmektedir. Devletin bu konularda ilgili yasal düzenlemeleri yaparak, üreticileri bilgilendirmesi, yönlendirmesi ve yapılacak yatırımların maliyetini büyük ölçüde üstlenmesi gerekmektedir.

Organik tarım ürünleri de alternatif ürünler arasında dikkate değer bir ürün gurubunu oluşturmaktadır. Küreselleşme organik ürünlerle ilgili bilinci ve talebi destekleyen bir süreç haline gelmiş ve dünya çapında büyük bir organik ürün pazarının oluşmasına hizmet etmiştir. Türkiye'de organik tarıma uygun alanlar, tarım alanlarının küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Organik tarımın toplam tarım içerisindeki payı da yaklaşık yüzde 0,5 düzeyindedir. Türkiye'de üretilen başlıca organik ürünler elma, buğday, domates, mercimek ve zeytindir. Toplam organik tarımsal üretim 200 bin ton düzeylerinde olup ürünlerin çoğu ihraç edilmektedir. Organik tarımda ihracat oranı yüzde yüze oldukça yakındır. (Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) 2014-2020, s.16, IPARDII_Programi-Turkce_3Cagri.pdf.) Ancak

küreselleşmenin beraberinde getirdiği bu potansiyelin daha iyi değerlendirilmesi mümkün görünmektedir.

3.2.4.2.Tarımsal Pazarlama

Tarım üreticilerinin önde gelen sorunlarından biri pazara erişmek ve ürünlerini iyi bir fiyata satabilmektir. Her üç üreticiden biri ürünlerini iyi bir fiyata satabileceği uygun satış kanalı bulamamaktan yakınmaktadır. Kooperatiflere ve TMO gibi kamu kurumlarına yapılan satışlar son derece sınırlıyken, toptancı tüccarlara, süpermarketlere veya gıda sanayi alanında faaliyet gösteren şirketlere yapılan satışların ağırlıkta olduğu, başka bir deyişle tarım üreticilerinin doğrudan doğruya piyasayla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Tüccarlar üreticilerin en çok tercih ettiği pazarlama kanalı olmaktadır. Tarım üreticilerinin yüzde 59 kadarı ürünlerini tüccara satarken, yüzde 16 kadarı kooperatif, birlik ve kurumlara, yüzde 11 kadarı fabrikaya, yine yüzde 11 kadarı son tüketiciye, yüzde 7 kadarı ise hale satmaktadır. Ürünlerini tüccara satanların oranı sebze meyve üreticileri arasında yüzde 65 düzeyine çıkarken, bu oran büyük üreticiler arasında yüzde 70 düzeyine çıkmaktadır. Küçük üreticilerin ise yüzde 50 kadarı ürünlerini tüccara satarken, yüzde 11 kadarı kooperatif, birlik ve kurumlara, yüzde 7 kadarı fabrikaya, yüzde 11 kadarı son tüketiciye, yüzde 5 kadarı hale satmaktadır. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2018-doc-3.pdf)

Tarım üreticilerinin ürünlerini daha çok tüccara satmak istemesinin nedeni tüccarın ödemeyi hasat sırasında yapmasıdır. Aynı araştırmaya göre tarım üreticilerinin üçte ikisi parasını hasat sırasında alırken, bu oran büyük üreticiler arasında biraz düşerken, küçük üreticiler arasında yine üçte ikiye çıkmaktadır. (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2018-doc-3.pdf)

Tarım üreticilerinin pazara erişimde karşılarına çıkan engellerden biri de küresel pazarlarda tercih nedeni olarak görülen sertifikalara sahip bulunmamaktır. Sertifikalar *yeni korumacılık* adı verilen dönemde bir ticaret engeli olarak da karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşme tarım sektörünü etkisi altına aldıkça uluslararası pazarlar üreticiler için daha önemli hale gelmekte ve o ölçüde de sertifikalara sahip olmaya duyulan gereksinim

artmaktadır. Bu konuda artan gereksinime karşın Türkiye tarımında sertifikasyonun yeterince yaygınlaşmadığı görülmektedir. Başta küçük üreticiler olmak üzere pek çok üretici ürünlerini sertifikalandırılma ve ihracat potansiyelini kullanma konusunda sorunlarla karşılaşmaktadır.

Türkiye'de sertifikasyon uygulamaları üzerine yapılan bir çalışmada sertifikasyonun yaygınlaşmasının önündeki engeller şöyle sıralanmıştır: Parçalanmış arazi yapısından kaynaklanan küçük ölçekli işletmeler, üreticilerin gerekli kayıtları tutmaması ve üretici birliklerinin etkin olmaması. Küçük üreticiler, sertifikasyonun önemini bilmelerine karşın, ürünlerinin sertifikasyonu için yerine getirmeleri gereken koşullar ve süreçler hakkında bilgi sahibi değildir. Buna karşın büyük üreticilerin bilgiye erişimi daha kolay olduğu gibi, sertifikasyon sürecini tamamlayacak teknik ve parasal donanımları daha güçlüdür. Bu bakımdan sertifikasyonun küçük üreticilerden çok büyük üreticilere yarar sağladığı görülmektedir. (Keyder vd., 2013:78-79)

Diğer yandan son derece kısıtlı mali koşullar altında sertifika almak için gerekli kalite standartlarını karşılayamayan üreticiler ürünlerini pazarlamada da güçlüklerle karşılaşmaktadır. Türkiye'de İyi Tarım Uygulamalarının yaygınlaşmaya başlamasının nedeni de tarımsal ürün ihracatçılarının Avrupa pazarlarında karşılaştıkları sorunlar olmuştur. Avrupa'daki süpermarket zincirlerinin birçoğu ürün kalitesini garanti altına almak amacıyla yaş meyve ve sebze tedarikçilerinden EUREP-GAP (Avrupa Tarım Ürünleri Çalışma Grubu-İyi Tarım Uygulamaları) sertifikasına sahip olmalarını beklemektedir. EUREP-GAP kalite standardı 2007 yılında GLOBALGAP (İyi Tarım Uygulamaları için Küresel Ortaklık)'a dönüşmüştür. Royal Ahold, Safeway, Tesco, Marks&Spencer ve Sainsbury's gibi Avrupa'nın önde gelen perakende zincirlerinin aralarında bulunduğu bir ortaklık tarafından kurulan GLOBALGAP dünyanın en yaygın ve önde gelen sertifikasyon standartlarından biridir. Dünya çapında seksenden fazla ülkede yüzü aşkın bağımsız ve yetkili sertifikasyon kurumu GLOBALGAP için çalışmaktadır.

Türkiye'de İyi Tarım Uygulaması (İTU) sertifikası vermek üzere Bakanlıkça yetkilendirilmiş on iki denetleme ve sertifikasyon firması bulunmaktadır. Bunlardan

sekizi (EuroCert, Skal International, CMI Certification vb.) uluslararası şirkettir. 2010 yılında sertifikaya sahip yaklaşık beş bin sebze ve meyve üreticisi vardır. Bunların çoğu büyük süpermarket zincirleriyle çalışmaktadır.

Tarım Bakanlığı 2004 yılında İyi Tarım Uygulamalarını denetleyen ve sertifikalandıran firmaların etkinliklerini düzenlemek ve koordine etmek amacıyla bir kararname çıkarmıştır. Ayrıca devlet bazı sertifikalı ürünlere destek vermeye başlamıştır. Bakanlık da Tarım İl Müdürlükleri aracılığıyla üreticileri İTU hakkında bilgilendirmeye çalışmaktadır. Ancak, genel olarak sertifikasyonu yaygınlaştırmak için yapılan girişimlerin büyük ölçüde etkisiz kaldığı görülmektedir. Üreticiler çoğunlukla kontrollü veya sözleşmeli tarım uygulamalarını tercih etmekte ve pazarlık üstünlüğünü alıcı firmaya bırakmaktadır. (Keyder vd., 2013: 76-78)

Perakendecilik sektöründe yaşanan süper marketleşme eğilimi, üreticinin pazara ulaşabilmek için ürünlerin kalitesi, fiyatları, paketlenmesi gibi konularda süpermarket zincirleriyle pazarlık yapmasını gerektirmektedir. Perakendecilik sektöründe yaşanan sermaye yoğunlaşmasına paralel olarak ürünlerini dağıtımı ve pazarlanmasında perakendeci şirketlerin üreticiler karşısındaki pazarlık güçleri de giderek artmaktadır. Başka bir deyişle, üreticiler için pazara erişim eskisi kadar kolay olmamaktadır. (Keyder vd., 2013: 132-133)

Tarımsal ürünlerin pazarlanmasına ilişkin bu belirlemeler, küreselleşmenin Türkiye tarımını her yönüyle içine alan, getirdiği fırsat ve tehditlerle geleceği şekillendiren güncel bir olgu olduğuna bir kez daha işaret etmektedir. Devlet kurumlarının uyguladığı politikalarda ve geliştirdiği projelerde küreselleşmeyi geçerli paradigma olarak kabul ettiği açıkça görülmektedir. Bakanlığın tarım ürünlerinin pazarlanmasına ilişkin olarak yürüttüğü üç proje de bu görüşü desteklemektedir. Bu projelerden birincisi, Tarımsal Örgütlerin Pazarlama Kabiliyetlerinin Geliştirilmesi Projesi; ikincisi, Coğrafi İşaretlerde Farkındalığın Artırılması Projesi; üçüncüsü, Pazarlama Bilgi Sisteminin Kurulması ve İşletilmesi Projesidir.

2015-2017 yılları arasında yürütülen Tarımsal Örgütlerin Pazarlama Kabiliyetlerinin Geliştirilmesi Projesi ile üretici ve kooperatiflerin güçlendirmesi hedeflenmiştir. Proje kapsamında üretici ve kooperatifler ile Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlükleri, Sivil Toplum Kuruluşları, Üniversiteler ve İlgili Kurum ve Kuruluşlar bir araya getirilerek pazarlama konusundaki sorunların tartışıldığı ortak saha çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Projeden beklenen sonuçlara göre, üreticiler örgütlenmenin pazarlama açısından önemini kavrayacak, pazarlama stratejileri oluşturabilecek, pazarlama teknikleri uygulayabilecek, markalaşma ve coğrafi işaret kullanımı ile pazarlama yeteneklerini artırabileceklerdir. Yayınlanacak broşür, katalog, kamu spotu gibi araçlarla ürünlerini pazarda tanıtma olanağı bulacak üretici ve kooperatiflerin pazar paylarını yükseltmenin yanı sıra yeni pazarlara açılmaları da kolaylaşacaktır.

Projenin uygulanmasında Ankara, Amasya, Erzurum, Kahramanmaraş, Kayseri, Manisa ve Trabzon pilot il olarak belirlenerek bu illerdeki elli kooperatifle anket yapılmış ve elde edilen veriler doğrultusunda pazarlama sorunlarının ele alınacağı geniş katılımlı Tarımsal Amaçlı Kooperatiflerin Pazarlama Kabiliyetlerinin Geliştirilmesi Çalıştayı düzenlenmiştir. Çalıştayda, üretici ve kooperatiflerin, üretim, tedarik zinciri ve altyapıdan kaynaklanan sorunları, yapısal sorunları, mevzuattan kaynaklanan sorunları ve markalaşma konusu ele alınarak çözüm önerileri getirilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca proje kapsamında Kooperatifleri Bilgilendirme, İletişim ve Deneyimlerin Paylaşımı Toplantısı gerçekleştirilmiş ve üreticilerin Tarımsal Örgütlerin Pazarlama Kabiliyetlerinin Geliştirilmesi Projesinin yanı sıra Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı ve IPARD hakkında bilgilendirilmesi sağlanmıştır. (https://www.tarim.gov.tr/Konular/Pazarlama/Projeler) Ancak tarım üreticilerinin yarısından fazlası kooperatif üyesi değildir (https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf). Tarım üreticilerinin, özellikle de küçük üreticilerin kooperatifleşmesinin sağlanamaması durumunda bu projenin başarılı olması mümkün görünmemektedir.

Bakanlığın pazarlama konusundaki ikinci projesi, 2017-2019 yılları arasında uygulanan Coğrafi İşaretlerde Farkındalığın Artırılması Projesidir. Proje kapsamında bir yandan coğrafi işaret potansiyelinin belirlenmesi çalışma başlatılmış, diğer yandan üreticilerin coğrafi işaretin pazarlamadaki rolünü anlayabilmeleri için dünyada ve Türkiye'deki başarılı coğrafi işaret uygulamalarının yerinde görülebileceği teknik geziler düzenlenmiştir. (https://www.tarim.gov.tr/Konular/Pazarlama/Projeler)

Üretimin köken, kalite, üretim süreci ve girdiler bakımından daha çok uzmanlaşma gerektirdiği bir dönemde sertifikalı kitlesel üretimin yanı sıra özellikli üretimin üretim yeri açısından belgelendirilmesi küresel piyasalarda daha rekabetçi olmak bakımından son derece faydalı olmaktadır. Diğer yandan, Coğrafi İşaret tescili almak tarımsal faaliyeti küresel bir ortama taşımak anlamına gelmektedir. Bu durum, Ege pamuğu için coğrafi işaret alınması sürecinde görülebilmektedir. Coğrafi İşaret tescili Ege pamuğunu diğerlerinden ayırarak küresel piyasalarda daha iyi bir yer edinmesi sağlamıştır. Ancak, Ege Bölgesinde pamuk üretim ve ticareti, yerel kooperatif ve birliklerin etkinliğini yitirmesi ve devlet desteklerinin azalmasıyla birlikte yeniden yapılandırıldığından, piyasada daha güçlü bir şekilde yer alan küresel unsurlara, bu süreçle birlikte kamu kuruluşu olmayan uluslararası sertifikasyon kurumları, STK'lar, denetim, gözlem ve teftiş kurumları da katılmaya başlamıştır. Bu unsurlar arasındaki iletişim devlet eliyle değil özel bağlantılar aracılığıyla kurulmaktadır (Keyder vd., 2013:79-82).

Bakanlığın üçüncü projesi olan Pazarlama Bilgi Sisteminin Kurulması ve İşletilmesi (PBS) Projesi ise, üretim, tüketim, ihracat, ithalat, stoklar ve fiyatlarla ilgili güncel veri sağlanarak pazarın analiz edilmesini ve yapısal sorunların belirlenerek uygun politikaların üretilmesini amaçlamaktadır. 2011 yılında hazırlanmaya başlanan proje kapsamında farklı kamu kurum ve kuruluşlarındaki tarımsal verileri bir araya getirerek veri tabanı oluşturulacaktır. Bu veri tabanı sayesinde bilgi karar vericilere pazarlama kararlarının en doğru ve en hızlı şekilde alınabilecek şekilde raporlanacak, dış pazarlarla ilgili veriler izlenerek modeller oluşturulacak, üretim planlaması yapılacak, fiyat istikrarsızlıklarına karşı önlem alınacak, üretici ve kooperatiflerin yeni pazarlar bulması kolaylaşacaktır. (https://www.tarim.gov.tr/Konular/Pazarlama/Projeler)

Bu üç projeden başka Tarım Kredi Kooperatiflerinde e-Dönüşüm kapsamında E-koop Otomasyon Sistemi kurularak Tarım Kredi Kooperatifleri ürünlerinin çevrimiçi satışı sağlanmıştır. (http://www.tarimkredi.org.tr/index.php/haber-arsivi/7895-tar-m-kredi-kooperatiflerinde-e-doenuesuem.html)

Bu projelerin yanı sıra, tarımsal ürünlerin pazarlanmasında tercih edilen sitemler de küresel tarım piyasalarıyla bütünleşmeye yönelik yaklaşımlara sahip bulunmaktadır. Bu sistemlerin başında lisanslı depoculuk ve ürün ihtisas borsalarıdır.

Lisanslı depoculuk sistemi, depolamaya uygun nitelikte ve standardize edilebilmesi mümkün olan tarım ürünlerinin sınıf ve kalitelerinin yetkili sınıflandırıcılar tarafından belirlenmesini, modern altyapıya sahip ortamlarda depolanmasını, bu ürünlerin ticaretinin ürünün mülkiyetini temsil eden ürün senetleri aracılığıyla uluslararası alanda da faaliyet gösterebilecek nitelikteki ürün ihtisas borsasında yapılmasını öngören bir sistemdir. Ürün ihtisas borsaları ise, lisanslı depoculuk sistemi kapsamındaki tarım ürünlerinin fiziki veya elektronik ortamlarda alım satımına aracılık eden, gerek ürünlerin gerekse ürünü temsilen çıkarılan ürün senetlerinin ticaretine aracılık eden borsalardır (Çağatay vd., 2016:175-176).

10 Ağustos 2017 tarihli 30150 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Ürün İhtisas Borsasının Kuruluş, Faaliyet, İşleyiş ve Denetim Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelikle birlikte elektronik ürün senetleri ile elektronik ürün senetlerine dayalı vadeli işlem sözleşmelerinin işlem göreceği Ürün İhtisas Borsasının kurulması amaçlanmıştır. Borsa anonim şirket statüsünde kurulacak ve işlem görecek araçların serbest rekabet şartları altında kolay ve güvenli bir şekilde alınıp satılabilmesini sağlayacak platform ve sistemlere sahip olacaktır. Faaliyet ilke ve esaslarına göre, Borsada işlem gören elektronik ürün senetlerinin temsil ettiği ürünlere ilişkin ticaret borsalarında oluşan miktar ve fiyat bilgileri ile piyasaya ilişkin diğer verileri Borsada işlem yapanların bilgi ve kullanımına sunacaktır (http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/08/20170810-2.htm).

Türkiye'de pamuk, buğday, mısır, ayçiçeği gibi birçok tarımsal ürünün yanı sıra bunlardan elde edilen ürünler de ticaret borsalarında işlem görmektedir. (Çağatay vd.,

2016:175) Tarımsal ürünlerin pazarlanmasında kullanılmaya başlanan bu yöntemler henüz yeterince yaygın olmasalar da tarımsal ürünlerin pazarlanmasında küreselleşmenin temel alındığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

3.3.Tarımsal Dış Ticaretin Dönüşümü

Küreselleşme, mal akımlarının serbestleşmesi olarak tanımlandığında dış ticaret hacminin artması küreselleşmenin varlığına işaret etmektedir. Küreselleşmenin, politikaları tek tipleştirmesi boyutu da neo liberal politikaların daha geniş bir alana yayılmasıyla kendini gösterir. Gıda güvenliği sorunuyla ilişkisi ve özel politikalara gereksinim duyurması bakımından tarım sektörünün küreselleşen dünyanın dışında kalması beklenebilir. Ancak uygulamada gıda güvenliğini sağlamaya yönelik politikaların yerine bütçe üzerinde daha az yük oluşturan politikaların tercih edildiği sık sık görülmektedir. Tarımsal desteklere bütçeden ayrılan pay azaltılırken, düşük gümrük vergileriyle sağlanan ucuz ithalat olanakları genişletilmektedir.

Türkiye 1980'li yıllarda tanıştığı neo liberal politikaları tarım sektörüne uygulamaya kurumsal yapıyı değiştirerek başladı. Bir yandan tarımsal destekler ve taban fiyat uygulamaları ile piyasaya devlet müdahalesi sürerken, diğer yandan yapılan özelleştirmeler tarım sektörünü düzenleyen kurumları ortadan kaldırarak bu müdahalenin hükümetlerin önceliklerine göre yapılabilmesinin önünü açtı. Gelinen noktada hükümetler tarım sektörüne yön vermek ve daha rekabetçi ekonomik alanlardan elde edilen kaynakları tarım sektörüne aktararak üreticilerin rekabet yeteneğini geliştirmekten çok tarım sektöründen ucuz gıda kaynağı olarak yararlanmayı seçtiler. Bu koşullar altında neo liberal politikaların tarım sektörü üzerinde dönüşüm olarak nitelendirilebilecek önemli etkileri oldu. Tarımsal ticareti de içine alan bu dönüşüm aynı zamanda Türkiye tarımını küresel işbölümünün bir parçası haline getirdi.

Çokuluslu şirketlerin ve uluslarüstü kurumların hükümetler kadar etkili olduğu bu işbölümünün sonucu olarak ülkeler arasındaki ticaret artarken kendine yeterlilik öncelik olmaktan çıkmış, ancak kendine yeterlilik konusunda geri plana düşen ülkeler dışa bağımlı olma sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Dünya fiyatlarının arttığı dönemlerde dışa

bağımlılık daha da büyük bir sorun haline gelmektedir. Türkiye açısından bakıldığında, tarımsal ihracatın toplam ihracat içindeki payının hemen hemen aynı kaldığı, tarımsal ithalatın toplam ithalat içindeki payının ise dikkat çekici bir biçimde arttığı görülmektedir. Tarımsal ihracatın toplam ihracat içindeki payı son yıllarda küçük bir artış gösterirken tarımsal ithalatın toplam ithalat içindeki payının artmış olması, başka bir deyişle, tarımsal ithalattaki artış hızının tarımsal ihracattaki artış hızından büyük olması yol açabileceği makroekonomik sorunlar açısından dikkate değerdir.

Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin toplam ihracatı, tarımsal ihracatı ve tarımsal ihracatın toplam ihracat içindeki payı görülmektedir. 2013 yılında toplam ihracat içindeki payı 3,7 olan tarımsal ihracat, toplam ihracattan daha hızlı artarak 2020 yılının ilk dokuz ayına göre toplam ihracat içindeki payını 4,1 düzeyine çıkarmıştır. Ancak, bu oran son yıllarda yüzde beşin üzerinde gerçekleşmemiştir. 2015 yılındaki en yüksek düzeyi, tarımsal ihracattaki sınırlı artıştan çok toplam ihracattaki düşüşten kaynaklanmıştır. 2019 yılında 2013 yılındaki düzeyine gerilemiş, ertesi yıl toplam ihracattaki artışa paralel bir artış yakalayarak yeniden yüzde 4 düzeyinin üstüne yükselmiştir.

Türkiye'nin tarımsal ihracatının toplam ihracat içindeki payının Cumhuriyet tarihi boyunca çarpıcı bir biçimde azaldığı açıktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında toplam ihracat gelirinin yarısından fazlasının tarımdan geldiği bir dış ticaret yapısından, 2000'li yıllara doğru tarımsal ihracatın toplam ihracat içindeki payının önemsiz kabul edilebilecek düzeylere gerilediği bir dış ticaret yapısına gelinmiştir. Başka bir deyişle, tarımsal ihracatta son yıllarda görülen artış toplam ihracat içindeki payını koruyabilmesine ancak yetmiştir.

Tablo 57. Toplam İhracat, Tarımsal İhracat ve Tarımsal İhracatın Toplam İhracata Oranı

Yıllar	Tarımsal İhracat (milyar USD)	Toplam İhracat (milyar USD)	Tarımsal İhracatın Toplam İhracata Oranı (%)
2013	6,11	161,48	3,8%
2014	6,75	166,50	4,1%
2015	6,77	143,84	4,7%
2016	6,53	142,61	4,6%
2017	6,53	156,99	4,2%
2018	6,42	167,92	3,8%
2019	6,73	180,87	3,7%
2020	7,00	169,66	4,1%

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin toplam ithalatı, tarımsal ithalatı ve tarımsal ithalatın toplam ithalat içindeki payı görülmektedir. 2013 yılında tarımsal ithalatın toplam ithalata oranı 1,9 olurken, 2020 yılının ilk dokuz ayına ilişkin verilere göre bu oran yüzde 3,2 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, tarımsal ithalatın artış hızı toplam ithalatın artış hızından yüksektir. Hatta bazı yıllarda tarımsal ithalattaki artış toplam ithalat azalırken bile devam etmiştir. Örneğin, 2018-2019 yılları arasında toplam ithalat 223 milyar dolardan 210 milyar dolara düşerken tarımsal ithalat 5,6 milyar dolardan 7 milyar dolara yükselmiştir.

Tablo 58. Toplam İthalat, Tarımsal İthalat ve Tarımsal İthalatın Toplam İthalata Oranı

Yıllar	Toplam İthalat (milyar USD)	Tarımsal İthalat (milyar USD)	Tarımsal İthalatın Toplam İthalata Oranı (%)
2013	260,82	5,06	1,9%
2014	251,14	6,49	2,6%
2015	207,24	5,33	2,6%
2016	198,60	4,95	2,5%
2017	233,80	5,78	2,5%
2018	223,05	5,68	2,5%
2019	210,35	7,10	3,4%
2020	219,51	7,20	3,3%

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye tarımının küreselleşmeden nasıl etkilendiğini ve tarımsal dış ticaretin nasıl bir dönüşümden geçtiğini yakından görebilmek için tarımsal ithalata, tarımsal ihracata ve tarımsal net dış ticarete ayrı ayrı bakmak gerekmektedir. Böylece farklı ürün gruplarının ithalat, ihracat ve net dış ticaretinin ne yönde değiştiğini, dolayısıyla tarımsal dış ticaretin bileşiminin yeni bir işbölümüne işaret edip etmediği daha iyi anlaşılabilir.

Tarımsal ithalatı ve ihracatı ayrı ayrı ele almadan önce, ihracat ile ithalatı birlikte gösteren tarımsal dış ticaret hacminin ve ihracat ile ithalat arasındaki farka işaret eden tarımsal net dış ticaretin gelişimine de yer vermek gerekir. Ayrıca genellikle bütün bir ekonominin dünya ile ne derecede bütünleştiğini gösteren dışa açıklık oranı tarımsal ticaret bağlamında hesaplanarak değerlendirilmelidir.

Aşağıdaki 28, 29 ve 30 numaralı grafikler sırasıyla, tarımsal dış ticaret hacmini, tarımsal net dış ticareti ve tarımın dışa açıklık oranını göstermektedir. Ekonominin dış dünya ile bütünleşmesine işaret eden dışa açıklık oranı, ihracat ile ithalatın toplamı GSYİH'ye bölünerek hesaplanırken, tarımın dışa açıklık oranı tarımsal ihracat ile ithalatın toplamı tarımsal hasılaya bölünerek hesaplanmaktadır.

28 numaralı grafikte tarımsal dış ticaret hacminin 2013-2020 döneminde dalgalı bir gelişim izlemekle birlikte eğiliminin artış yönünde olduğu görülmektedir. 2013 yılında 11,1 milyar dolar olan dış ticaret hacmi 2014 yılında 13,2 milyar dolara yükselmiş, 2015-2018 yılları arasında 12 milyar dolar civarında seyrettikten sonra 2019 yılında 14 milyar dolara yaklaşmış, 2020 yılında 14 milyar doları geçmiştir. Aynı dönemde ihracat ile ithalat arasındaki fark ise 2018 yılına kadar pozitifken 2019 yılından sonra negatif hale gelmiştir.

Grafik 29. Tarımsal Dış Ticaret Hacminin Gelişimi

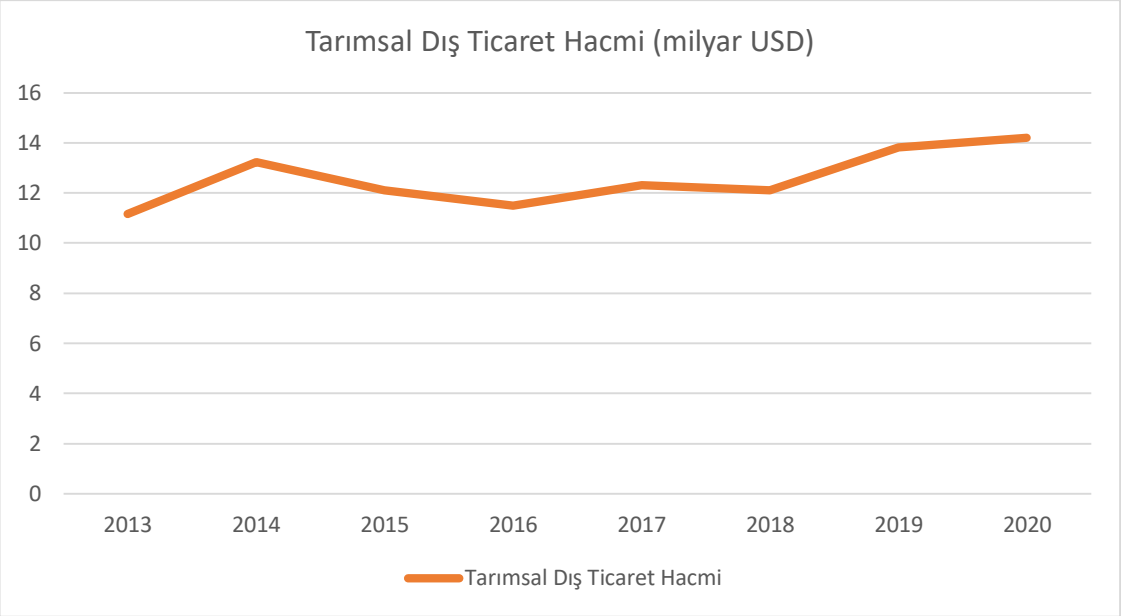

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki 29 numaralı grafikte tarımsal net dış ticaretin gelişimi görülmektedir. Tarımsal ihracat ile ithalat arasındaki fark 2019 yılına kadar pozitifken, 2019 yılından sonra negatif hale gelmiştir. Başka bir deyişle, tarımsal ihracat tarımsal ithalatın altında kalmıştır. Tarımsal net dış ticaretin pozitif olduğu yıllarda da tarımsal dış fazla yüksek düzeylerde seyretmemiştir. 2016 yılına kadar 1-1,5 milyar dolar arasında gerçekleşen dış fazla 2017-2018 yıllarında 1 milyar doların altında indikten sonra yerini yaklaşık yarım milyar dolar tutarında tarımsal dış açığa terk etmiştir.

Grafik 30. Tarımsal Net Dış Ticaretin Gelişimi (2013-2020)

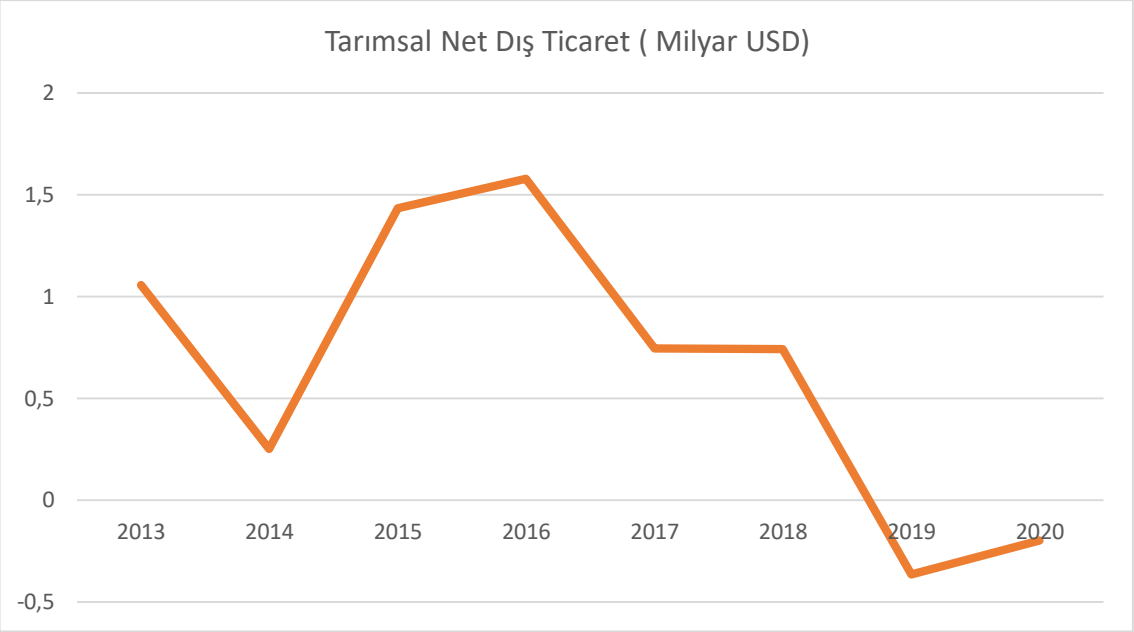

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımsal dış ticaret hacmi ve tarımsal net dış ticaret birlikte değerlendirildiğinde, tarımsal ticaretin küreselleşmeye işaret edecek şekilde arttığı, ancak Türkiye tarımının bu süreçten olumsuz etkilendiği söylenebilir. Dışa açıklık oranı arttıkça net dış ticaret negatif yönde hareket etmektedir. Başka bir deyişle, Türkiye tarımı dünya piyasalarına açıldıkça gerçekleştirdiği ihracattan daha fazlasını ithal etmektedir. Bu durum, Türkiye tarımının küreselleşmeden olumsuz yönde etkilendiği şeklinde yorumlanabilir.

Aşağıdaki 30 numaralı grafikte tarımın dışa açıklık oranı görülmektedir.2013 yılında yüzde 17,4 olan dışa açıklık oranı 2014 yılında yüzde 21,4 düzeyine yükselmiş, 2015 yılında yüzde 20,31 düzeyine geriledikten sonra ertesi yıldan başlayarak hızlı bir artış eğilimine girmiştir. 2016 yılında yüzde 21,5 düzeyinde gerçekleşen dışa açıklık oranı, 2017 yılında yüzde 23,7 olmuş, 2018 yılında yüzde 26,2 düzeyine yükseldikten sonra artış hızını koruyarak 2019 yılında yüzde 28,4 düzeyine, 2020 yılında ise yüzde 29,6 düzeyine ulaşmıştır.

Grafik 31. Tarımın Dışa Açıklık Oranı

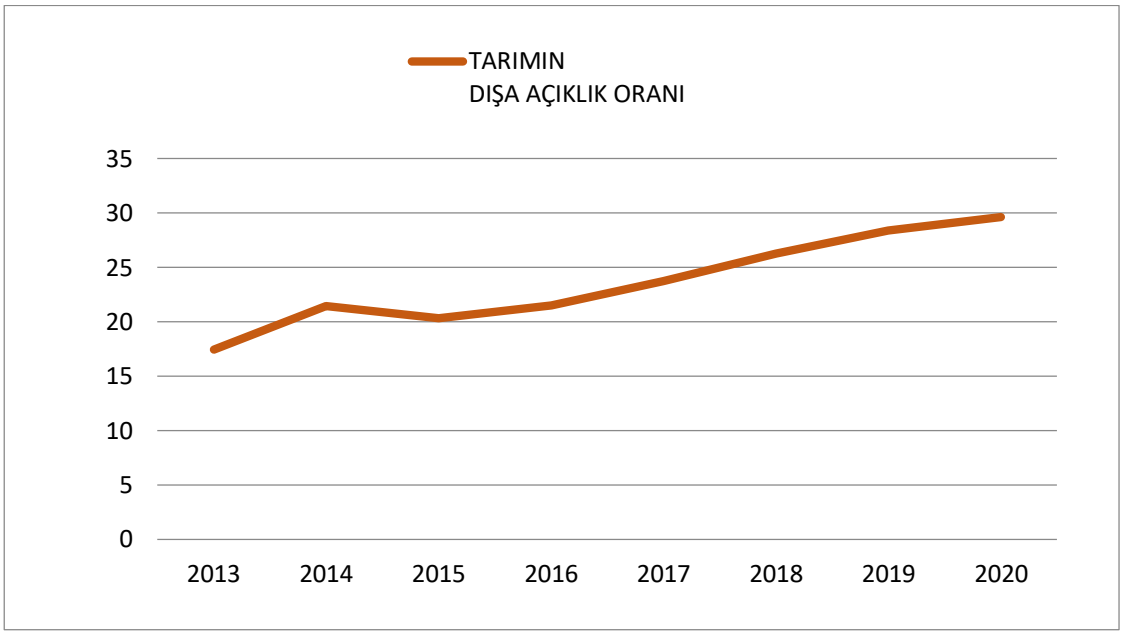

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımsal ticaret hacmi ve dışa açıklık oranı yükselirken ihracattaki veya ithalattaki artışın öne çıkması ve bunun özellikle belirli ürün gruplarında belirgin olması, başka bir deyişle dünyaya açılmanın etkisiyle dış ticaret yapısının yeni bir işbölümüne işaret edecek şekilde değişime uğraması tarımsal ticaretin küreselleştiğini gösteren önemli gelişmelerdir. Ancak bu gelişmeler, tarımsal ihracat desteklerinin milli gelirden aldığı payın azaltılması ve gümrük vergilerinin indirilmesiyle birlikte görülürse, tarımsal ticaretin neoliberal politikaların bilinçli bir şekilde uygulanması sonucu küreselleştiği sonucu çıkarılabilir.

Bu durumda tarımsal ticaret küreselleşirken aşağıdaki gelişmelerin birlikte görülmesi beklenmelidir:

i. Tarımsal dış ticarette ve dışa açıklık oranında artış;
ii. Tarımsal dış ticaretin bileşiminde yeni bir iş bölümüne işaret edecek yönde değişim;
iii. Milli gelirden tarımsal ihracat desteklerine ayrılan payın azaltılması;
iv. Dış ticaret politikalarının tarımsal ithalatı kolaylaştırıcı yönde kullanılması.

Bu gelişmelerin birlikte görülmesi neoliberal politikaların bilinçli bir şekilde uygulanması sonucunda mümkündür. Serbestleşme yanlısı bir yaklaşım, haksız rekabete yol açacağı gerekçesiyle yerli üreticilere verilen desteklerin ve dış ticaret önündeki gümrük vergisi, kota gibi engellerin kaldırılması gibi politikalar içermekte, bu politikaların uygulanması da rekabet üstünlüğüne dayalı bir işbölümüne uygun şekilde artan ticaret hacmini beraberinde getirmektedir.

3.3.1. Tarımsal İthalat

Küreselleşme dış ticaret hacmindeki artışla karakterize olmakla birlikte, küreselleşmenin sonuçları ele alınırken, ülkenin makroekonomik koşullarınının yanısıra ithalat ve ihracatın gelişiminin, özellikle de ithalat ve ihracat artış hızının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi gerekir. Gelişmekte olan bir ekonomide, tarımsal ithalat tarımsal ihracatı aşıyor, aynı zamanda ithalat ihracattan daha hızlı artıyorsa, başka bir deyişle sürekli olarak artan bir dış ticaret açığı söz konusuysa, tarımda dışa bağımlılık ortaya çıkabileceği gibi gıda güvenliği de tehlikeye girebilir.

Gıda güvenliğine yönelik bir bakış açısı, tarımsal ithalatın ele alınmasına öncelik verilmesini gerektirmektedir. Tarımsal ithalatın değerlendirildiği bu alt bölümde ilk olarak tarımsal ithalatın miktar ve değer cinsinden gelişimi ele alınmakta, ikinci olarak tarımsal ithalatın bileşimindeki değişmelere, üçüncü olarak başta gümrük vergileri olmak üzere dış ticaret politikalarının tarımsal ithalat üzerindeki etkilerine yer verilmektedir.

3.3.1.1. Tarımsal İthalatın Gelişimi

İthalatın gelişimine miktar ve değer cinsinden olmak üzere iki ayrı açıdan bakmak mümkündür. İthal edilen mal miktarındaki değişim ithalatın gelişim yönüne işaret ederken, ithalatın parasal değerindeki değişim, ithalatın gelişim yönüyle birlikte ithalat için yapılan harcamanın büyüklüğünü ve ihracatın ithalatı karşılayıp karşılamadığını, başka bir deyişle ekonomi üzerindeki oluşturduğu net yükü göstermektedir. Dolayısıyla, tarımsal ithalatın gelişimi değerlendirilirken ticaretin yalnızca miktar cinsinden ele alınması yeterince açıklayıcı değildir. İthalat değişimleri ithal edilen ürün miktarları

üzerinden ele alındığında daha fazla mal akışına işaret ettiği ölçüde uluslararası ticaretin yoğunlaştığını ve bu boyutuyla küreselleşmenin arttığını gösterir. Ancak küreselleşen bir ekonomik alanda küreselleşmenin sonucu olarak ortaya çıkan makroekonomik sonuçların ve bu sonuçların hangi ekonomik kesimleri nasıl etkilediğinin anlaşılabilmesi için ithalatın parasal değeri, ihracatın ithalatı karşılama oranı, ihracat ve ithalat fiyatları gibi başka değişkenlere de bakmak gerekir.

Bu değişkenlerden biri olan ithalatın parasal değeri, ithalat için ne kadar döviz harcandığını göstererek ithalatın ödemeler dengesi içindeki yerinin ve ihracatın ithalatı karşılama oranı düşük olduğunda ekonomik kesimler üzerinde oluşturduğu ilave yükün anlaşılmasını sağlar. İthalatın parasal değerindeki artış, döviz kurlarındaki yukarı yönlü değişim ithalat için harcanan dövizin Türk lirası cinsinden karşılığını artıracağından, döviz kurlarının yukarı yönlü hareketinin doğuracağı enflasyona ilişkin de uyarı niteliğindedir.

Türkiye 1980'li yıllarda dışa açılmakla birlikte küreselleşmenin etkilerinin nicel olarak hissedilmeye başlaması 2000'li yılların başlarına rastlamaktadır. Bu nedenle küreselleşmeye ilişkin değerlendirmelerin 2000-2020 yılları arasındaki yirmi yıllık dönem içinde yapılması yerinde olacaktır. Genel bir değerlendirme yapıldığında küreselleşmenin ilk belirtisi tarımsal ithalat miktarındaki artış üzerinden ortaya çıkmaktadır. 2000'li yıllara yatay bir seyir izleyerek giren tarımsal ithalat yirmi yıllık dönemin sonunda on kattan fazla artarak yaklaşık 4 milyon tondan 50 milyon tona ulaşmıştır.

Aşağıdaki grafikte tarımsal ithalat miktarının 2000-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir.* Grafiğe göre, tarımsal ithalat miktarının 3,8 milyon ton ile 6,9

* Tarımsal ithalatı temsil eden ürünler TÜİK tarafından yayınlanan Bitkisel Ürün Denge Tablolarından seçilmiş ve ithalat miktarları tek tek toplanarak tarımsal ithalat miktarının toplamına erişilmiştir. Bitkisel Ürün Denge Tablolarından seçilen ürünler: Antep fıstığı, armut, arpa, ayçiçeği, ayva, badem, bakla, bamya, bezelye, biber, buğday, durum buğdayı, ceviz, çavdar, çay, çilek, diğer tahıllar, domates, dut, elma, erik, fasulye, fındık, greyfurt, havuç, hıyar, ıspanak, incir, kabak, karpuz, kavun, kayısı, kenevir, kestane, keten, kırmızı mercimek, kiraz, kolza, kuru sarımsak, kuru fasulye, kuru soğan, lahana, limon, mandalina, marul, mısır, muz, nar, nohut, pamuk, patates, patlıcan, pırasa, pirinç, portakal, semizotu, soya, şeftali, şeker pancarı, taze soğan, turp, üzüm, vişne, yeşil mercimek, yulaf.

milyon ton arasında dalgalandığı 2000-2008 yılları arasında küreselleşmenin etkileri yavaş yavaş görülmeye başlamakta, ancak ithalattaki artışın dikkat çekici bir biçimde hızlanması 2007-2008 dönemine rastlamaktadır. 2007-2008 dönemi, iki kat artarak 15,2 milyon tona yükselen tarımsal ithalat açısından deyim yerindeyse bir kırılma noktası olmuştur.

2007-2008 döneminde baş gösteren dünya gıda krizinin de etkisiyle ani ve hızlı bir şekilde artan tarımsal ithalat 2010-2011 dönemine kadar hafifçe dalgalanarak 18,7 milyon tona çıkmış, daha sonra da dalgalanmaya devam ederek 2013-2014 döneminde 22,1 milyon tona ulaşmıştır. Ertesi yıllarda bir miktar azaldıktan sonra yeniden artmaya başlayan ithalat 2016-2017 döneminde 24,6 milyon ton olmuştur. İthalattaki artış eğilimi 2016-2017 döneminde daha da hızlanmıştır. 2017-2019 yılları arasındaki iki dönem boyunca 35 milyon ton civarında seyreden ithalat, bir sonraki yıl yaklaşık 15 milyon ton birden artarak 50 milyon tona yakın bir düzeye gelmiştir.

Grafik 32. Tarımsal İthalatın Miktar Cinsinden Gelişimi

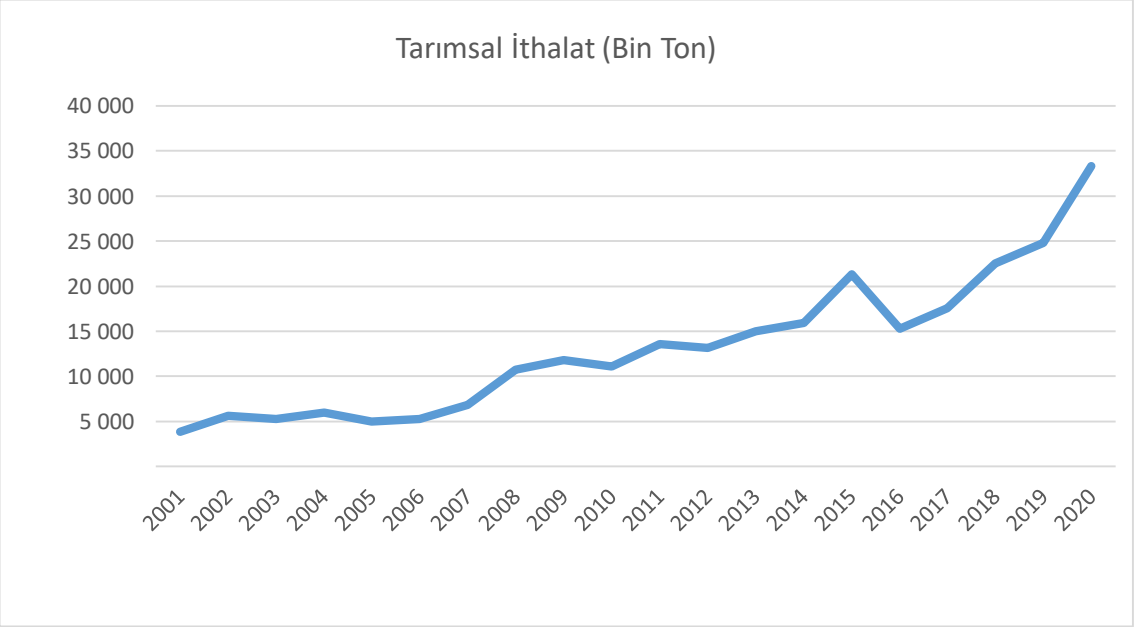

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Sonuç olarak, tarımsal ithalatın son yirmi yılda miktar cinsinden dikkat çekici bir artış eğilimi gösterdiği açıktır. İthalattaki artış eğilimi özellikle son beş yılda hızlı ve sürekli hale gelirken, son dönemde bu eğilime daha önce görülmemiş bir sıçrama eklenmiştir. Bu tablonun gösterdikleri ışığında tarımsal ticaretteki küreselleşmenin, daha çok, hızlı bir ithalat artışıyla karakterize olduğu söylenebilir. Hatta tarımsal ithalattaki artış net dış ticaretin negatif olduğu bir boyuta gelmiştir. Bu durum, tarımsal ürün arzının yetersiz veya talebinin yüksek olduğu, dolayısıyla dünya fiyatlarının arttığı bir konjonktürde ekonomi üzerinde parasal açıdan yük oluşturduğu gibi gıda güvenliği açısından da ciddi bir risk oluşturmaktadır.

Aşağıdaki grafikte tarımsal ithalatın parasal gelişimi görülmektedir.* 2013 yılında 5 milyar dolar düzeyinde olan tarımsal ithalat 2014 yılında 6,5 milyar düzeyine yükselmiş, 2019 yılına kadar bir miktar azalış gösterse de 2019-2020 döneminde yeniden yükselerek 7 milyar doların üzerine çıkmıştır. 7 milyar dolarlık ithalat değeri 2013 yılı ortalama döviz kuruyla hesaplandığında 12,5 milyar liraya karşılık gelirken, 2022 yılı ortalama döviz kuruyla hesaplandığında yaklaşık olarak 125 milyar liraya karşılık gelmektedir. Başka bir deyişle, tarımsal ithalat harcamalarının yerli para cinsinden karşılığı döviz kurundaki değişime bağlı olarak on kat artış göstermiştir.

* Tarımsal ithalatı temsil eden ürün grupları -yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular; yenilen meyveler ve bazı sert kabuklu meyveler; hububat; yağlı tohum ve meyveler, muhtelif tane, tohum ve meyveler; sanayide ve tıpta kullanılan bitkiler-TÜİK tarafından harmonize sisteme göre sınıflandırılmış fasıllar arasından seçilmiştir.

Grafik 33. Tarımsal İthalatın Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

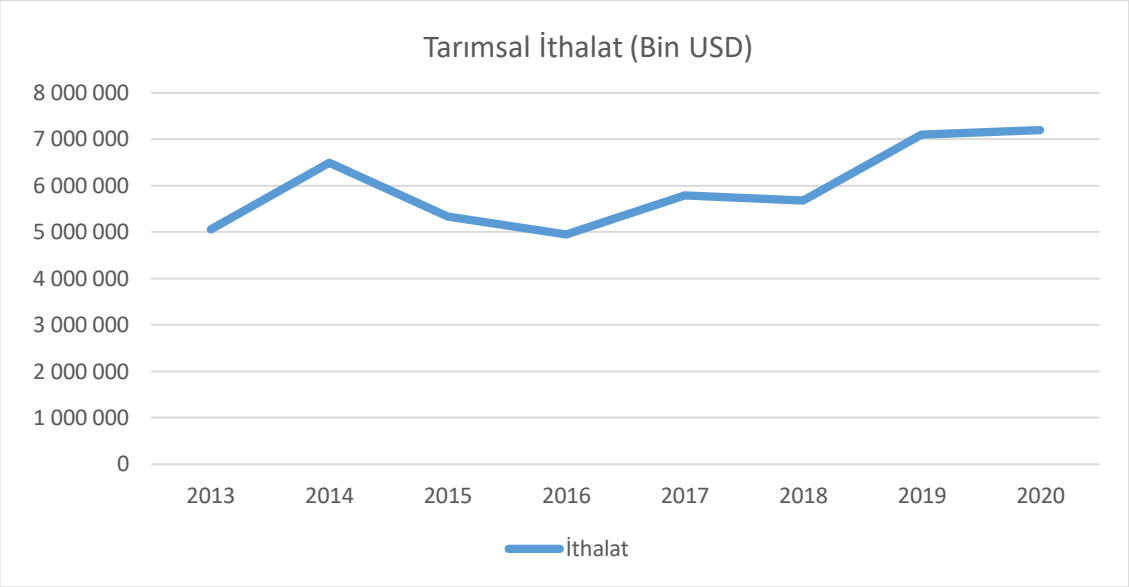

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bu durum, dünya fiyatları ve dolayısıyla tarımsal ithalatın döviz cinsinden parasal değeri artmasa bile döviz kurundaki yükselişin ithalatı karşılayacak dövizin elde edilmesini güç ve pahalı hale getirebileceğini göstermektedir. Kaldı ki, dünya piyasalarında yaşanabilecek arz sorunları ve fiyat yükselişleri karşısında ithalatın döviz cinsinden parasal değeri daha da artacak, buna döviz kurlarındaki yükselişin eşlik etmesi halinde ithal ürünlerin maliyetine katlanmak belki de mümkün olmayacaktır.

Tarım ürünlerini ithal etmenin maliyeti katlanılamaz ölçüde yükseldiğinde, yanı sıra yurt içi arz da yeterli değil ise, bazı ürünlerde kıtlık görülmesi sorunuyla karşı karşıya kalınabilir. Bu durumun beslenmede oynadığı rol nedeniyle ikamesi güç hatta olanaksız olan ürün gruplarında yaşanması halinde sorun çok daha büyük olacaktır. Küreselleşen ticaret ortamında dikkat çekici bir yanı olmayan, hatta olumlu karşılanan ithalat artışının tarım ürünleri söz konusu olduğunda farklı bir bakış açısıyla, gıda güvenliğin sağlanması gözden kaçırılmadan değerlendirilmesi gerekir. Bu nedenle tarımsal ithalatın gelişiminin alt ürün gruplarına inilerek incelenmesi yararlı olacaktır.

3.3.1.1.1.Tahıllar

Tarımsal ithalat alt ürün gruplarına ayrılarak incelendiğinde, ithalat içindeki payı ve gıda güvenliği açısından oynadığı rol dikkate alınarak ilk sıranın tahıllara verilmesi gerekir. Başta buğday olmak üzere, arpa, yulaf, çavdar, pirinç, mısır vb. ürünler bu gruba girmektedir. Tahıl üretimine elverişli bir coğrafyada yer alan Türkiye, bu doğal avantajına karşın gittikçe artan bir ithalat talebiyle karşı karşıyadır.

Aşağıdaki grafikte tahıl ithalatının 2000'li yıllardaki gelişimi görülmektedir. 2007 yılında yaklaşık 4,2 milyon ton olan tahıl ithalatı 2014 yılında ikiye katlanarak 8,7 milyon tona yükselmiş, 2014-2015 dönemini izleyen iki dönem boyunca geçici bir azalış eğilimi gösterse de yeniden yükselişe geçerek 2019-2020 döneminde 15,2 milyon ton düzeyine gelmiştir. Başka bir deyişle, tahıl ithalatı 2007 yılından 2021 yılına kadar olan 14 yıllık dönemde 2014 ve 2020 yıllarında olmak üzere her yedi yılda bir ikiye katlanarak artmıştır.

Grafik 34. Tahıl İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

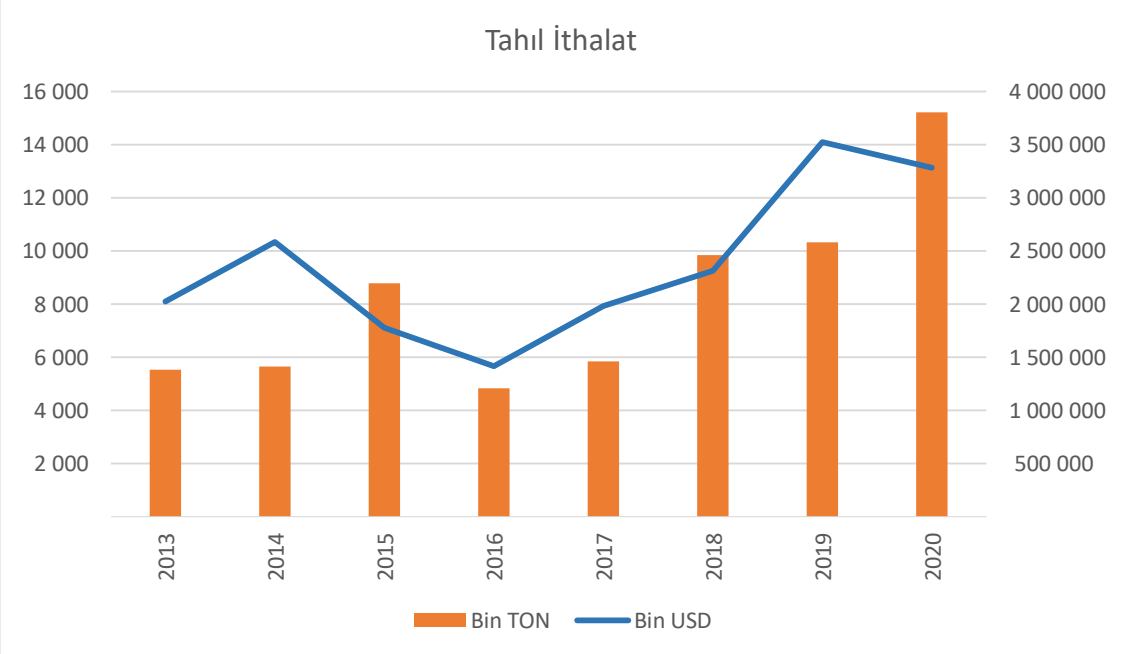

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tahıl ithalatının parasal değeri de artış eğilimindedir. 2013 yılında 2 milyar dolar tutarında olan tahıl ithalatı 2014 yılında 2,5 milyar doların üzerine çıktıktan sonra bir miktar azalmış, ancak 2017 yılında yeniden yükselişe geçerek 2019 yılında en yüksek düzeyine erişmiştir. 3,5 milyar dolarlık ithalat yapılan 2019 yılının ardından tahıl ithalatı için yapılan harcama 3 milyar doların altına inmemiştir.

3.3.1.1.1.1. Buğday

Tahıl grubu içinde yer alan ürünlerden insan beslenmesinde en çok yer tutan ürün buğdaydır. Dünyanın her yerinde kültüre edilmiş olmakla birlikte anavatanının Anadolu olduğu kabul edilen buğday, geçmişten bu yana ticarete en çok konu olan ürünlerin başında gelmektedir. Buğday, Türkiye'nin tarımsal ithalatı içinde de ilk sırada yer almaktadır. 2019-2020 döneminde gerçekleştirilen yaklaşık 50 milyon tonluk tarımsal ithalatın 10,7 milyon tonu buğday ithalatıdır. Başka bir deyişle, ithal edilen tarımsal ürünlerin beşte birinden fazlasını buğday oluşturmaktadır.

Aşağıdaki grafikte dünya buğday ithalatı içindeki payı yüzde 4.3 olan Türkiye'nin 2020-2020 döneminde gerçekleştirdiği buğday ithalatının gelişimi görülmektedir. 2000 yılında 420 bin ton olan buğday ithalatı 2006 yılında üç kat artarak 1,5 milyon ton civarına yükselmiş, 2008 yılında ikiye katlanarak 4 milyon ton düzeyine yaklaşmış, 2009 yılında bir miktar azalış gösterse de 2010-2011 döneminde 4 milyon tonun üzerine çıkmıştır. Ertesi yıl görülen sınırlı bir azalıştan sonra yeniden artmaya başlayan ithalat üç dönem üst üste artarak 2014-2015 döneminde 6 milyon tona yaklaşmış, 2015-2016 döneminde 4 milyon ton civarına indikten sonra hızlı bir artış eğilimine girerek 2019-2020 döneminde 10 milyon tonun üzerine çıkmıştır. 2019-2020 döneminde ithal edilen buğday miktarı bir önceki dönemin de iki katıdır. 2000'li yılların başında yarım milyon tonun altında olan ithalat yirmi yıllık dönemin sonunda yirmi iki kat artarak yıllık buğday üretiminin yarısına ulaşmıştır.

Grafik 35. Buğday İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

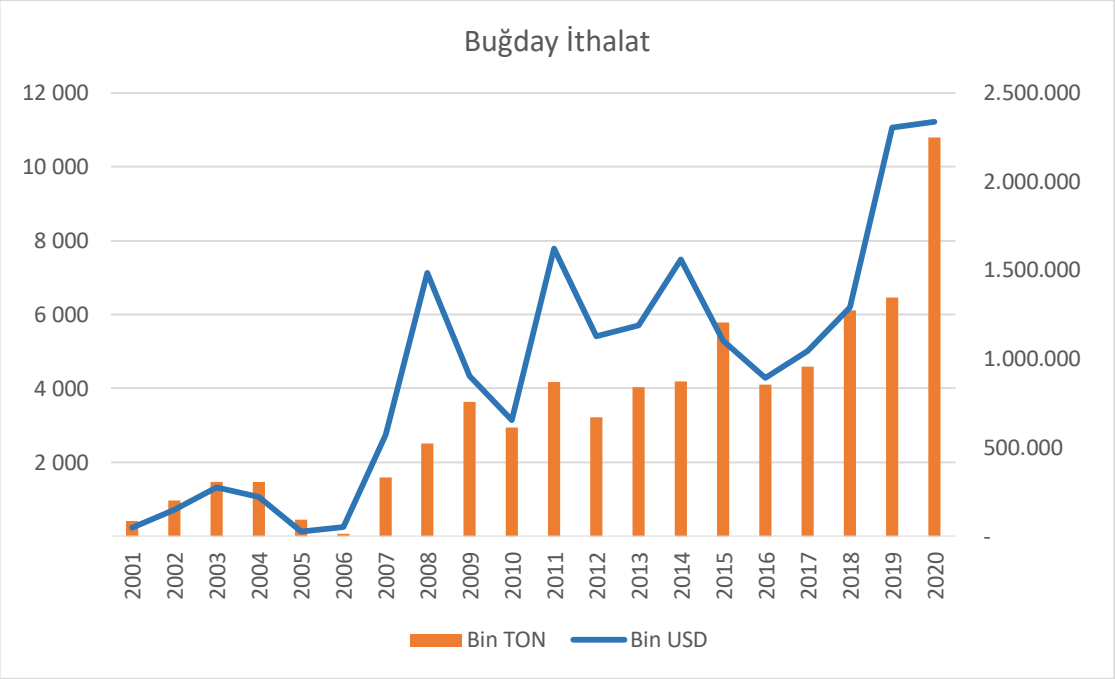

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Buğday ithalatının parasal değeri de çok hızlı bir artış göstermiştir. 2007 yılına kadar yarım milyar doların altında seyreden ithalat 2008 yılında dünya gıda krizinin de etkisiyle üç kat artarak 1,5 milyar dolar düzeyine yükselmiştir. Aynı dönemde ithal edilen buğday miktarı 1,5 milyon tondan 2,5 milyon tona çıkarken ithalatın parasal değerindeki artışın üç kat olması, buğdayın dünya fiyatındaki artıştan kaynaklanmıştır. Nitekim 2008-2009 döneminde ithalat 3,6 milyon tona yükseldiği halde ithalatın parasal değeri 1 milyar doların altında kalmıştır. Bu durum, yüksek ithalat talebinin dünya fiyatlarının arttığı dönemlerde yol açabileceği parasal yükün büyüklüğüne ilişkin iyi bir örnektir. Üretim maliyetlerinin arttığı veya savaş, kıtlık vb. sebeplerden arzın kısıtlandığı dönemlerde ithalat için yapılması gereken harcamadaki artış ithalat miktarındaki artıştan kat be kat fazla olmaktadır.

2008 yılındaki ani artıştan sonra 1 milyar doların altına inen ithalat 2011 yılında 1,5 milyon doların üzerine çıkmış, ertesi iki yıl bir miktar azalarak 1 milyar doların biraz üzerinde değerler aldıktan sonra 2014 yılında yeniden 1,5 milyar doların üzerine çıkmıştır. 2014 yılının ardından bir kez daha azalış eğilimine giren ithalat 2016 yılında 1 milyar doların altına inmişse de bu azalış eğilimi süreklilik göstermemiştir. 2018-2019

döneminde 1 milyar doların üzerinde seyretmeye başlayan ithalat 2019 yılında büyük bir sıçrama yaparak 2,3 milyar dolara yükselmiştir. Bir önceki yılın iki katı olan bu ithalat değeri 2020 yılında da görülmektedir. 2001 yılında 50 milyon dolar olan ithalat tutarının yirmi yıllık dönemin sonunda 2,3 milyar dolara yükselmesi buğday ithalatına harcanan dövizin 46 kat artmış olduğu anlamına gelmektedir.

Aynı dönemde ithalat miktarındaki 22 katlık artış da oldukça yüksek olmakla birlikte ithalatın parasal değerindeki artışın yaklaşık olarak yarısına karşılık gelmektedir. Buğday ithalatına harcanan döviz miktarındaki artış buğday ithalatı miktarındaki artışın iki katından fazla olmuştur. Başka bir deyişle, ithal edilen buğday miktarı artarken ilave olarak ithal edilen her bir birim buğday için iki misli döviz ödemesi yapılmıştır.

Buğday ithalatının Türkiye'nin tarımsal ithalatı içindeki payına bakıldığında buğday ithalatı için yapılan harcamanın ağırlığının arttığı açıkça görülmektedir. Aşağıdaki tabloda da görülebileceği gibi, buğday ithalatının tarımsal ithalat içindeki payı son on yıl içinde yüzde 23,5 düzeyinden yüzde 32,4 düzeyine yükselmiştir. Başka bir deyişle, tarımsal ithalata harcanan dövizin üçte biriyle yalnızca buğday ithalat edilmiştir.

2020 yılında gerçekleştirilen 10,7 milyon ton buğday ithalatına karşılık 7,5 milyon tonluk ihracat gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde 19 milyon tonluk üretim söz konusudur. Bu üretim düzeyinden üretim kayıpları çıkarılıp üzerine ithal edilen buğday miktarı eklendiğinde 28,7 milyon tonluk arz (kullanım) düzeyine erişilmektedir. Tohumluk ve yemlik olarak kullanılan 3,5 milyon ton buğday çıkarıldığında kalan 25.2 milyon ton buğdayın da 7,5 milyon tonu ihraç edilmiştir. Sonuçta, kullanılabilir üretim olarak tanımlanan 18 milyon ton buğday 19 milyon ton olan üretim düzeyinin 1 milyon ton kadar altında kalmaktadır.

Tablo 59. Buğday İthalatının Tarımsal İthalat İçindeki Yeri

Yıllar	Buğday İthalatı (milyon USD)	Tarımsal İthalat (milyon USD)	Buğday İthalatının Tarımsal İthalat İçindeki Payı %
2013	1.190	5.057	23,5%
2014	1.560	6.493	24,0%
2015	1.103	5.332	20,7%
2016	0,892	4.952	18,0%
2017	1.043	5.783	18,0%
2018	1.289	5.683	22,7%
2019	2.303	7.097	32,5%
2020	2.334	7.200	32,4%

Kaynak: https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Buğdayda kendine yeterli olma hedefi doğrultusunda nüfus artışından kaynaklanan talebi karşılayabilmek için buğday ekim alanlarının veya verimlilik düzeyinin artırılarak son yirmi yılda 17-21 milyon ton arasında dalgalanan üretim düzeyinin yükseltilmesi beklenmelidir. Üretimi artırmaya yönelik politikalara ek olarak uluslararası ticaret politikası araçlarının ticareti kısıtlayıcı yönde kullanılması halinde bir yandan 19 milyon tonluk üretim artırılabileceği gibi, diğer yandan 10,7 milyon tonluk ithalat ile 7,5 milyon tonluk ihracat gerçekleşmeyecektir. Sonuçta, yurt içi üretim yurt içi tüketimi karşılayabildiğinden kendine yeterli olma hedefi gerçekleştirilebilecektir. (TÜİK, Bitkisel Ürün Denge Tabloları, www.tuik.gov.tr)

Ancak tersine, buğday ekim alanlarının 9,5 milyon hektardan 6,8 milyon hektara gerilediği, kişi başına tüketim düzeyinin de 225 kilodan 192 kiloya indiği görülmektedir. Diğer yandan, 2021 yılının Aralık ayına kadar buğdayın da yer aldığı tahıl gurubunda ithalat vergilerinin kaldırılmış olması da piyasanın serbest ticaret koşulları altında işlemesinin tercih edildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, tarımsal ticaretin önemli bir kısmını temsil eden buğday örneğinden yola çıkılarak, tarımda serbest piyasa anlayışının geçerli olduğu ve kendine yeterli olma doğrultusunda yurtiçi talebin üretim artışıyla değil gerektiğinde yurtiçi talebin veya ihracatın ithalatla dengelenmeye çalışıldığı sonucu çıkarılabilir. Bu durum küreselleşme bağlamında, uluslararası ticaretin bir parçası olma konusunda gösterilen iradenin açık bir kanıtı olarak değerlendirilmelidir. (TÜİK, Bitkisel Ürün Denge Tabloları, www.tuik.gov.tr)

Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin 2020 yılı için belli başlı tahıl ürünlerinde dünya ithalatı içindeki payı görülmektedir. Tabloya göre, dünya tahıl ithalatındaki payı genel olarak yüzde 1-2 dolaylarında seyreden Türkiye'nin buğday ithalatındaki payı diğer tahıl ürünlerinden ayrışarak yüzde 5 düzeyine yaklaşmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin tüm tahıllar birlikte değerlendirildiğinde önemli bir buğday ithalatçısı olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 60. Türkiye'nin Dünya Tahıl İthalatı İçindeki Payı

Ürün	Buğday	Mısır	Pirinç	Arpa	Yulaf
Türkiye'nin Dünya İthalatı İçindeki Payı (%)	%4,3	%1,1	%1,0	%2,2	%0,0

Kaynak: https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye'nin dünya buğday ithalatındaki yerinin daha iyi anlaşılabilmesi için buğday ithalatçısı ülkeler sıralamasının son yirmi yıldaki gelişiminin ve Türkiye'nin bu sıralama içinde değişen konumunun izlenmesi gerekir. Aşağıdaki tabloda 2009-2020 yılları arasında buğday ithalatında ilk onda yer alan ülkeler ve bu ülkelerin buğday ithalat değerleri sıralanmaktadır. 2009 ve 2010 yıllarında buğday ithalatçısı ülkeler arasında ilk onda yer almayan Türkiye, 2011 yılında dokuzuncu sırada görüldükten sonra ilk on ülke arasından çıkmış, ancak 2014 yılında yine dokuzuncu sıradan ilk on ülke arasına katılmıştır. Türkiye, 2015 yılında bir kez daha buğday ithalatçısı ilk on ülkeden biri olmaktan çıkınca üç yıl boyunca listeye dönmemiştir. 2018 yılında son sıradan ilk on ülke arasına girdikten sonra da hızla üst sıralara tırmanarak 2019-2020 döneminde Mısır ve Endonezya ile birlikte buğday ithalatçısı ilk üç ülke arasında yer almıştır.

Tablo 61. Dünya Tahıl İthalatında İlk Beş Ülke

	2001		2010		2011		2012	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	İtalya	1.087.632	Mısır	2.181.907	Nijerya	3.467.042	Mısır	3.196.875
2	Japonya	1.037.734	İtalya	1.874.628	Mısır	3.199.206	İran	2.584.001
3	Brezilya	976.934	Brezilya	1.702.293	Cezayir	2.846.944	Endonezya	2.253.850
4	İran	876.77	Japonya	1.667.553	Japonya	2.709.631	Japonya	2.155.687
5	Cezayir	723.131	Endonezya	1.424.275	İtalya	2.635.395	Cezayir	2.129.041

	2013		2014		2015		2016	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	Brezilya	2.622.135	Mısır	3.066.217	Mısır	2.522.952	Endonezya	2.408.210
2	Endonezya	2.439.987	İran	2.435.093	Cezayir	2400320	Mısır	2.238.469
3	Japonya	2.277.847	İtalya	2.390.531	Endonezya	2.082.768	Sudan	1.196.912
4	Cezayir	2.213.356	Endonezya	2.372.542	İtalya	2.045.838	İtalya	1.802.745
5	İtalya	1.984.759	Cezayir	2.375.542	Japonya	1652400	Cezayir	1.790.473

	2017		2018		2019		2020	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	Endonezya	2.647.825	Mısır	2.806.058	Mısır	3.024.161	Mısır	2.693.851
2	Mısır	2.636.501	Endonezya	2.570.952	Endonezya	2799261	Endonezya	2.616.037
3	Cezayir	1.788.702	Cezayir	1.864.223	Türkiye	2.303.139	Türkiye	2.334.510
4	İtalya	1.719.430	İtalya	1824354	İtalya	1.823.216	Çin	2.260.233
5	Japonya	1.528.840	Sudan	1.691.716	Filipinler	1.716.189	Nijerya	2.043.025

Kaynak: https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır

Türkiye coğrafi ve kültürel açıdan buğday kuşağı ülkesi olduğundan bu hızlı yükseliş beklenen bir gelişme değildir. Buğdayın gıda güvenliğinde oynadığı rolü dikkate alan ülkelerin tam tersi yönde bir gelişimi zorlamaları beklenir. Bu bağlamda Rusya'nın son yirmi yılda buğday üretimini yaklaşık üç kat artırarak 34 milyon tondan 80 milyon tona yükseltmiş olması yakın coğrafyada görülen en çarpıcı örneklerden biridir. 2001 yılında buğday ithalatçısı ülkeler arasında otuz dördüncü sırada olan Rusya ithalatını yarı yarıya azaltarak 2020 yılında seksen dokuzuncu sıraya gerilemiştir. Aynı dönemde Türkiye'nin buğday ithalatının parasal değeri yaklaşık elli kat artarak 2,3 milyar dolara

yükselmiş, buğday ithalatçısı ülkeler sıralamasındaki yeri de kırk altıncı sıradan üçüncü sıraya yükselmiştir. Başka bir deyişle, Türkiye son yirmi yılda dünyada en çok buğday ithal eden ilk üç ülke arasına girmiştir. 2018 yılında onuncu sırada yer alan Türkiye 2019 yılında ithalatını iki katına çıkararak üçüncü sıraya yerleşmiş ve bu durum ertesi yıl da değişmemiştir. Bu tabloda dikkati çeken bir başka nokta da tahıl üretiminin başladığı coğrafyalarda yer alan Mısır ve Türkiye'nin dünyanın en çok tahıl ithal eden ilk üç ülkesi arasına girmiş olmasıdır.

Aşağıdaki tabloda 2001-2020 yılları arasında Türkiye'nin dünya buğday ithalatçısı ülkeler arasındaki yeri ve ithalat değerleri görülmektedir. 2001 yılında buğday ithalatçısı ülkeler arasında kırk altıncı sırada olan Türkiye 2008 yılında yaşanan dünya gıda krizinin de etkisiyle otuz beş sıra birden ilerleyerek on birinici sıraya yükselmiştir. 2011 yılında dokuzuncu sırada yer alarak ilk on ülke arasına giren Türkiye, daha sonra 2014 ve 2018 yıllarında da ilk on ülke arasında yer almış, ancak asıl büyük ithalat patlamasını 2019 yılında yaşamıştır. 2020 yılında da aynı düzeyde kalan ithalat değerleri Türkiye'yi arka arkaya iki dönem boyunca dünyanın en büyük üç buğday ithalatçısından biri haline getirmiştir.

Tablo 62. Dünya Buğday İthalatında Türkiye'nin Yeri

Yıllar	Sıralama	İthalat Değeri (milyon USD)	Yıllar	Sıralama	İthalat Değeri (milyon USD)
2001	46	49	2011	9	1.623
2002	31	148	2012	14	1.125
2003	18	277	2013	13	1.190
2004	24	221	2014	9	1.560
2005	77	25	2015	12	1.103
2006	63	52	2016	20	892
2007	19	570	2017	13	1.043
2008	11	1.483	2018	10	1.289
2009	13	901	2019	3	2.303
2010	18	655	2020	3	2.334

Kaynak: https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki tabloda 2009-2020 yılları arasında Türkiye'nin buğday ithal ettiği ilk on ülke ve ithalat değerleri görülmektedir. Türkiye'nin buğday ithalatında ilk sırayı son on iki yıldır Rusya almaktadır. Rusya'yı bazı yıllarda Ukrayna, Kazakistan gibi Asya

kıtası ülkeleri, bazı yıllarda Almanya, Litvanya gibi Avrupa kıtası ülkeleri, bazı yıllarda ise ABD veya Meksika gibi Amerika kıtası ülkeleri izlemektedir. Türkiye dünyanın pek çok yerinden buğday ithal etmekle birlikte büyük hacimde ve istikrarlı olarak ithalat yaptığı ülkelerin başında Rusya gelmektedir. Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı buğday ithalatının değeri 2009-2020 döneminde üç kat artarak ithalat yapılan ikinci sıradaki ülkenin ithalat değerinin altı katına yükselmiştir.

Tablo 63. Türkiye'nin Buğday İthal Ettiği İlk Beş Ülke ve İthalat Değerleri

	2009		2010		2011		2012	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	Rusya	521.301	Rusya	321.675	Rusya	498.640	Rusya	725.875
2	Almanya	101.564	Kazakistan	114.989	ABD	357.985	Kazakistan	256.788
3	Kazakistan	69.849	ABD	85.589	Ukrayna	211.967	Ukrayna	40.785
4	Ukrayna	50.764	Macaristan	31.466	Kazakistan	110.766	Yunanistan	36.111
5	Yunanistan	31.890	Ukrayna	20.694	Brezilya	96.444	Meksika	33.082

	2013		2014		2015		2016	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	Rusya	617.024	Rusya	1.176.071	Rusya	693.000	Rusya	490.573
2	ABD	123.062	Meksika	92.921	Litvanya	61931	Meksika	101.028
3	Kanada	93.236	Hindistan	55.504	Meksika	55.729	Litvanya	85.482
4	Meksika	64.259	Kazakistan	47.720	Ukrayna	54.753	Almanya	65.180
5	Kazakistan	57.048	Ukrayna	47.175	Kanada	47770	Kanada	54.832

	2017		2018		2019		2020	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	Rusya	582.377	Rusya	1.056.790	Rusya	1.498.689	Rusya	1.499.019
2	Litvanya	129.016	Kazakistan	82.604	Ukrayna	234651	Ukrayna	246.435
3	Ukrayna	92.877	Litvanya	66.728	Kanada	210.540	Kanada	151.143
4	Letonya	36.172	Ukrayna	51939	Meksika	117.110	Meksika	112.513
5	Kanada	34.618	Bulgaristan	11.661	Litvanya	65.779	Litvanya	110.388

Kaynak: https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır

3.3.1.1.1.2. Arpa

Tahıl grubu içinde yer alan ürünlerden bir diğeri arpadır. Dünya arpa ithalatı içindeki payı yüzde 2,2 olan Türkiye'nin 2000-2020 yılları arasında gerçekleştirdiği arpa ithalatı aşağıdaki tabloda görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi 2000 yılında 43 bin ton olan arpa ithalatı 2003 yılına kadar altı kattan fazla artarak 265 bin ton olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılında 2000 yılındaki ithalat miktarının yedi katına çıkarak 300 bin ton olan ithalat, 2014 yılında 2012 yılındaki düzeyini de yaklaşık olarak üçe katlayarak 813 bin tona, 2017 yılında 863 bin tona, 2019-2020 döneminde yaklaşık 1 milyon tona yükselmiştir.

Grafik 36. Arpa İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

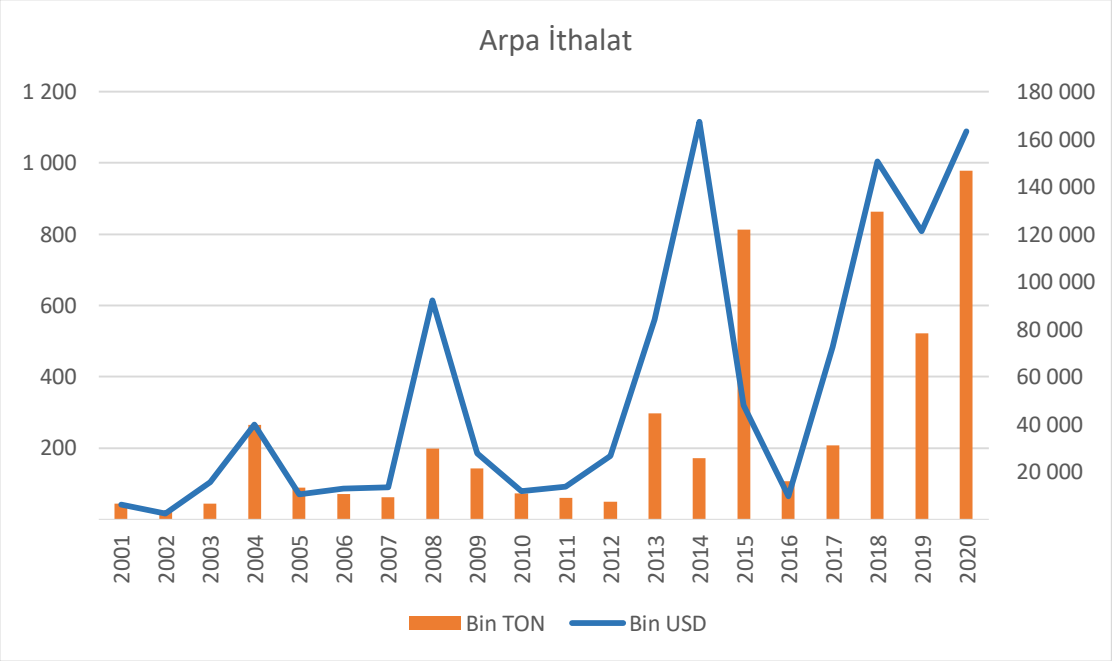

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

2001 yılında 6,3 milyon dolar olan arpa ithalatındaki ilk dikkat çekici artış 2004 yılında gerçekleşmiştir. 2004 yılında 40 milyon dolara yaklaşan ithalat aynı dönemde ithalat miktarındaki artışa paralellik göstermektedir. Arpa ithalatının parasal değerindeki dikkat çekici artışlardan bir diğeri, ithalatın 92 milyon dolara yükseldiği 2008 yılında görülmüştür. Ancak bu artış ithalattaki artıştan çok daha yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. 2008 yılında görülen ithalat artışı bir önceki yıla göre miktar cinsinden 3,2 kat olurken, ithalatın parasal değerindeki artış 6,8 kata karşılık gelmektedir. Başka bir

deyişle, dünya gıda krizinin yaşandığı 2008 yılında her bir birim ithalat artışına karşılık iki kat döviz harcaması yapılmıştır.

Bu durum olağanüstü koşullar altında ortaya çıkabilecek fiyat artışlarının ithalatın parasal yükünü ne kadar artırabileceğini göstermektedir. 2008 yılından sonra görülen ithalat harcaması artışları ithalat miktarındaki artışlara paralel seyretmiştir. Ancak 2008 yılı gibi olağanüstü koşullara sahip yıllarda ithalat miktarı ile ithalatın parasal değeri arasındaki makas açılmakta ve ithalat harcamalarındaki artışın önüne geçilememektedir.

2014 yılı arpa ithalatındaki artışın son yirmi yılın en yüksek düzeyine eriştiği yıl olmuştur. 813 bin tonluk ithalat gerçekleştirilen 2014 yılı ithalat miktarının en yüksek düzeye eriştiği yıl olmamakla birlikte ithalata en çok harcama yapılan yıl olarak kayıtlara geçmiştir. 2015 yılında 50 milyon doların altına düşen ithalat 2016 yılında 10 milyon doların da altına gerilemiş, ancak 2017 yılında yeniden yükselerek 72 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılındaki artış bir önceki yılın iki katı olmuştur. 2018 yılında 150 milyon dolara ulaşan ithalat 2019-2020 döneminde de ithalat miktarındaki artışa paralellik göstererek yüksek düzeylerde seyretmiştir.

3.3.1.1.1.3. Pirinç

Tahıl grubunda yer alan ürünlerden bir başkası olan pirinç, buğday gibi insan beslenmesinde önemli yer tutmaktadır. Dolayısıyla üretim miktarı bakımından buğday üretim miktarını yakından izlemektedir. Dünyada 2019-2020 döneminde üretilen 762 milyon tonluk buğdayın üçte ikisi kadar da pirinç üretilmiştir (USDA, World Agricultural Production, Circular Series, WAP 11-21, November 2021). 2019-2020 döneminde dünya buğday üretiminin yüzde 2,3 kadarını gerçekleştirmiş olan Türkiye, pirinç üretiminin yalnızca binde birini gerçekleştirmiş olup, 600 bin tonluk üretimine ek olarak 229 bin ton pirinç ithal etmiştir.

Aşağıdaki tabloda dünya pirinç ithalatındaki payı yüzde 1 olan Türkiye'nin pirinç ithalatının 2000-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Yirmi yıllık dönemde oldukça dalgalı bir seyir izleyen pirinç ithalatı üretim miktarıyla karşılaştırıldığında

yaklaşık olarak üretimin yarısına karşılık gelmektedir. 2002-2003 döneminde 400 bin tonu aşan ithalat, ertesi yıllarda bu düzeyin altına düşerek dalgalandıktan sonra 2018-2019 döneminde yeniden 400 bin tona yaklaşmıştır. Bazı yıllarda pirinç ithalatında düşüş görülse de bu düşüş kalıcı olmamıştır.

Grafik 37. Pirinç İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

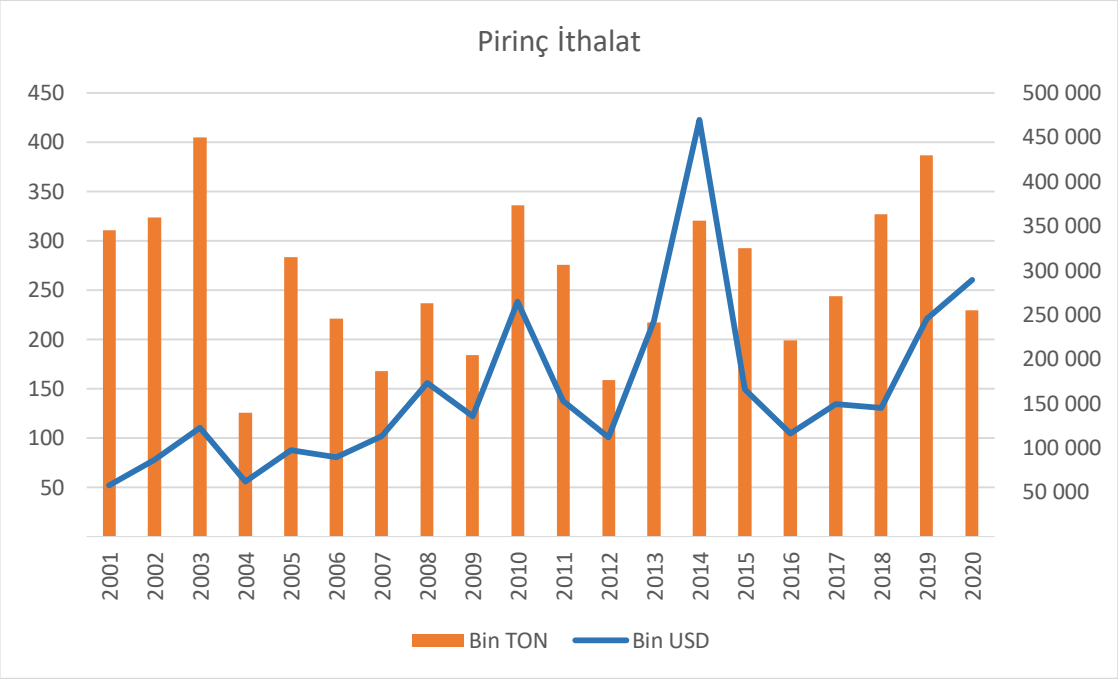

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Diğer yandan, 310 bin tonluk ithalat yapılan 2000-2001 döneminde pirinç ithalatı için harcanan tutar 57 milyon dolar iken, 326 bin tonluk ithalat yapılan 2017-2018 döneminde pirinç ithalatı için yapılan harcama 145 milyon dolar olmuştur. Başka bir deyişle, aynı miktarda pirinç ithal etmek için yaklaşık olarak üç kat fazla harcama yapılmıştır. 2018-2019 döneminde 386 bin tonluk ithalata karşılık gelen harcama 245 milyon dolar olmuş, ithalat miktarındaki artış yalnızca 60 bin ton olduğu halde ithalat tutarı 100 milyon dolar artmıştır. 2019-2020 dönemine gelindiğinde ithalat miktarının 229 bin tona düştüğü halde ithalat tutarının bir önceki yıla göre 45 milyon dolar arttığı görülmektedir. Pirinç ithalatının arttığı yıllarda, ithalat miktarı ithalat tutarı kadar artmadığı gibi, pirinç ithalatının azaldığı yıllarda da ithalat tutarı artmaya devam etmiştir.

İnsan beslenmesindeki yeri dikkate alındığında, dalgalı bir seyir izlese de 400 bin ton civarına ulaşan ithalat talebinin söz konusu olduğu pirinçte gittikçe artan ithalat harcamasıyla karşı karşıya kalınması gıda güvenliği açısından endişe vericidir. Örneğin, 2006-2007 döneminde ithal edilen 168 bin ton pirincin ortalama ton başına fiyatı 728 dolar düzeyindeyken, 2007-2008 döneminde yaşanan dünya gıda krizi sırasında gerçekleştirilen 236 bin ton pirinç ton başına 1262 dolara ithal edilmek zorunda kalınmıştır. Başka bir deyişle, 2007-2008 döneminde ithalat ile dünya pirinç fiyatları birlikte artmış, böylece Türkiye'nin pirinç ithalatı için yaptığı döviz harcaması 112 milyon dolardan 172 milyon dolara çıkmıştır.

Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin 2001-2020 döneminde pirinç ithal ettiği ilk beş ülke ve ithalat değerleri görülmektedir. 2001-2012 döneminde en çok ithalat yapılan ülkelerin başında ABD ve Mısır gelmektedir. İkinci ve üçüncü sıralarda yer alan ülkeler, Avustralya, İtalya, Uruguay, Rusya, Çin ve Vietnam'dır. 2012-2017 döneminde ABD ile birlikte Tayland ve Rusya öne çıkmakta, Hindistan ve Yunanistan da ithalat yapılan ilk üç ülke arasında yer almaya başlamaktadır. 2006 yılında en çok pirinç ithal edilen ülkeler arasına alt sıralardan giren Yunanistan 2015 yılından sonra üst sıralara yükselmeye başlamış, 2017 yılında ABD'den sonra en çok pirinç ithal edilen ülke konumuna gelmiştir. Benzer bir coğrafyaya ve iklim koşullarına sahip olan Yunanistan'ın Türkiye'ye pirinç ihraç etmeye başlayarak üst sıralara yükselmesi kendi açısından büyük bir başarı olarak değerlendirilmelidir. 2018 yılında Yunanistan ABD'nin yerini alarak ilk sıraya yükselirken Yunanistan da ikinci sıradaki yerini Çin'e bırakmıştır. 2019 yılında Çin birinci sıraya yükselirken, Yunanistan ikinci sırayı almış, üçüncü sırada ise İtalya yer almıştır. Bu sıralama 2020 yılında da aynı şekilde kalmıştır.

Tablo 64. Türkiye'nin Pirinç İthal Ettiği İlk Beş Ülke ve İthalat Değerleri

	2001		2002		2003		2004	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	ABD	28.120	ABD	30.189	ABD	51.678	Mısır	23.014
2	Mısır	19.950	Avustralya	27.791	Mısır	23.925	İtalya	16.482
3	Arjantin	2.818	Mısır	14.583	Çin	17.359	ABD	15.295
4	İtalya	2.505	İtalya	6.830	İtalya	16.503	Çin	4.660
5	Çin	1.212	Uruguay	4.292	Avustralya	7.368	Vietnam	1.523

	2005		2006		2007		2008	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	Mısır	43.404	Mısır	45.199	Mısır	87.259	ABD	57.011
2	ABD	27.543	ABD	26.337	İtalya	18.76	İtalya	46.383
3	İtalya	19.805	İtalya	8.433	Uruguay	2.009	Mısır	37.571
4	Vietnam	1.701	Arjantin	2.173	Rusya	1.745	Tayland	20.464
5	K.Makedonya	1.551	Uruguay	1.957	Tayland	970	Uruguay	4.139

	2009		2010		2011		2012	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	Mısır	43.678	ABD	104.884	ABD	73.839	ABD	57.759
2	Uruguay	17.828	Rusya	49.245	Rusya	37.92	Rusya	22.647
3	ABD	16.311	Mısır	35.824	Vietnam	12.314	İtalya	7.763
4	Pakistan	10.323	İtalya	23.91	İtalya	5.479	Bulgaristan	5.298
5	İtalya	9.443	Bulgaristan	10.365	İspanya	4.351	Brezilya	4.251

	2013		2014		2015		2016	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	Tayland	65.307	ABD	159.023	ABD	52.583	Rusya	30.539
2	ABD	41.345	Hindistan	143.761	İtalya	32.482	ABD	26.472
3	İtalya	38.354	İtalya	41.115	Hindistan	21.982	İtalya	14.288
4	Hindistan	28.96	Rusya	37.536	Rusya	19.089	Brezilya	9.301
5	Rusya	18.653	Portekiz	18.498	Yunanistan	9.032	Hindistan	9.183

	2017		2018		2019		2020	
Sıra	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İthalat Değeri (Bin USD)**
1	ABD	36.307	Yunanistan	26.943	Çin	96.318	Çin	75.649
2	Yunanistan	25.440	Çin	24.388	Yunanistan	29.258	Yunanistan	31.179
3	İtalya	25.383	İtalya	24.245	İtalya	24.814	İtalya	28.82
4	Rusya	15771	Hindistan	13.023	Hindistan	22.853	Hindistan	28.144
5	Bulgaristan	12.861	Arjantin	12.435	Bulgaristan	19.785	Rusya	24.263

Kaynak: https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.1.4. Mısır

Tahıl grubu içinde ele alınacak son ürün olan mısır, buğday ve pirinçten farklı olarak insan beslenmesiyle birlikte hayvan beslenmesinde de önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca biyoyakıt üretiminde en çok tercih edilen tarımsal ürünlerin başında gelmektedir.

Aşağıdaki tabloda dünya mısır ithalatı içindeki payı yüzde 1.1 olan Türkiye'nin mısır ithalatının 2000-2020 dönemindeki gelişimi görülmektedir. 2000 yılında 771 bin ton mısır ithalatı yapan Türkiye, 2003-2004 döneminde bu miktarı ikiye katlayarak 1,4 milyon ton mısır ithal etmiştir. 2006-2008 yılları arasında gerçekleştirilen 1 milyon tonu aşan miktardaki ithalatın hariç tutulursa, 2012-2013 dönemine kadar yıllık 1 milyon tonun altında ithalat yapılan mısırda, 2012-2013 döneminde 1,5 milyon tonluk, 2014-2015 döneminde yaklaşık 2 milyon tonluk ithalat düzeyleri görülmüştür. 2014-2015 dönemini izleyen iki dönem boyunca hafif bir düşüş yaşandıktan sonra hızla artan ithalat düzeyi 2017-2018 döneminde 2,7 milyon tona ulaşmıştır. İthalat artışının en yüksek düzeyde olduğu 2018-2019 döneminde 2000 yılındaki ithalat miktarının beş katına çıkılarak 3,6 milyon tonluk ithalat gerçekleştirilmiştir. Bu ithalat düzeyi son yirmi yılda erişilen en yüksek ithalat düzeyidir. 2019-2020 döneminde yapılan ithalat miktarı ise 2017-2018 dönemi ithalat miktarıyla aynıdır.

Grafik 38. Mısır İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

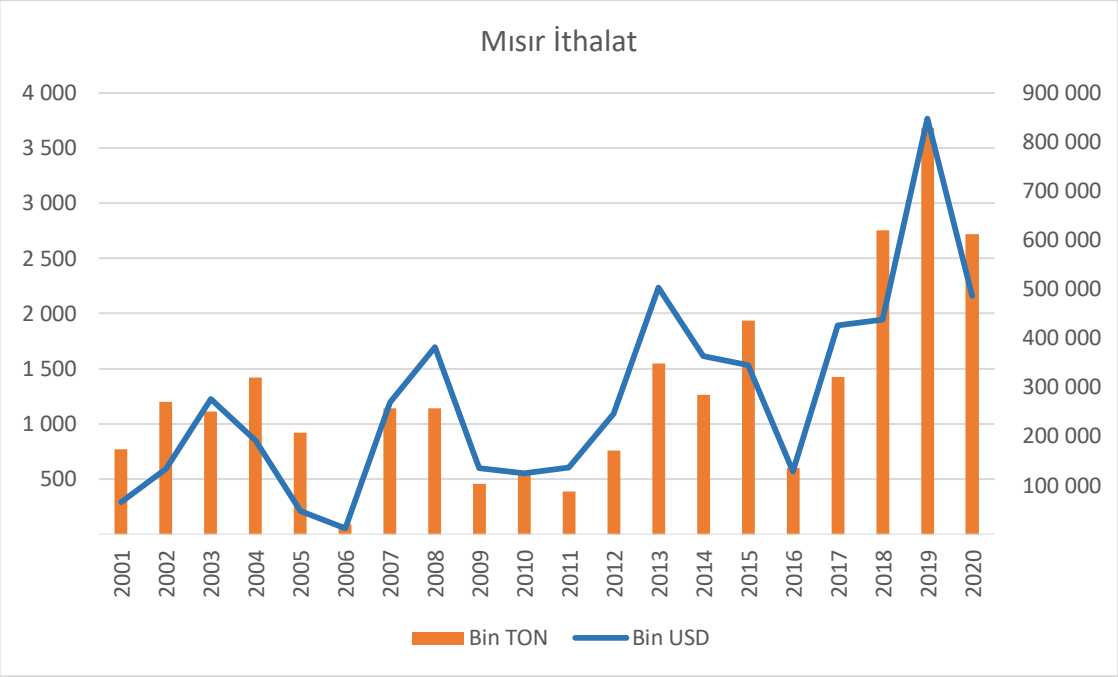

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

2001 yılında 65 milyon dolar düzeyinde olan mısır ithalatı 2003 yılında 276 milyon dolar düzeyine çıktıktan sonra 2006 yılında 12 milyon dolara inmiş, ancak 2007 yılında artışa geçerek 2008 yılında yaşanan dünya gıda krizi sırasında 381 milyon dolara yükselmiştir. Aslında 2008 yılında gerçekleştirilen mısır ithalatı bir önceki yıldan fazla değildir. 2008 yılında yapılan ihracat harcamasının bir önceki yıla göre 110 milyon dolar kadar artmış olması dünya fiyatlarındaki artıştan kaynaklanmıştır. Tarımsal ürünlerin pek çoğunda ortaya çıkan bu tablo, ithalatın parasal değerinin konjonktüre göre ithalat miktarı artmasa bile artabileceğini göstermek açısından dikkate değerdir.

2008 yılından sonra 500 milyon dolara çıkacağı 2013 yılına kadar çeyrek milyar doların altında seyreden ithalat 2014 yılının ardından hafif bir düşüş eğilimine girse de 2019 yılında artan ithalat talebine bağlı olarak son yirmi yılın en yüksek düzeyine gelmiştir. 2020 yılında yeniden 500 milyon dolar düzeyine inen mısır ithalatı, 2019 yılında 847 milyon dolara yükselerek 1 milyar dolara oldukça yaklaşmıştır.

3.3.1.1.2. Kuru Baklagiller

Tahıl grubundan sonra insan beslenmesinde önemli yer tutan ve protein kaynağı olduğu için tüketicilere hayvansal ürünlere göre ucuz bir ikame olanağı sunan baklagiller son on yılda ithalatı en istikrarlı şekilde artan tarımsal ürünlerin başında gelmektedir. Kuru baklagil grubunda yer alan kuru fasulye, nohut ve mercimek, Türkiye'nin yemek literatürüne "milli yemek" nitelemesiyle girmiş ve beslenme kültürüyle özdeşleşmiş ürünlerdir.

Aşağıdaki grafikte birlikte görülen kuru baklagil grubu ürünlerin ithalatının 2007-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2007 yılında yaklaşık 150 bin ton olan kuru baklagil ithalatı son on üç yılda yaklaşık dört kat artarak 2019-2020 döneminde yarım milyon tonun üzerine çıkmıştır.

Kuru baklagil ithalatına yapılan döviz harcamaları da ithalat miktarındaki artışa paralel olarak artmaktadır. Ancak 2013-2015 döneminde ithalat miktarı azaldığı halde ithalat harcamalarının arttığı 2012 yılında 215 milyon tutarında olan döviz harcaması 2013 yılında ithalat miktarı yaklaşık üçte bir oranında azaldığı halde iki kattan fazla artarak 500 milyon dolara yaklaşmıştır. 2014 yılında ise bu harcamalar 653 milyon dolara çıkarak yirmi yıllık dönemin rekorunu kırmıştır. Daha sonraki yıllarda düşme eğilimi gösteren ithalat tutarı 2018 yılından başalayarak yeniden artışa geçerek 2020 yılında 553 milyon dolara ulaşmıştır.

Grafik 39. Kuru Baklagil İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

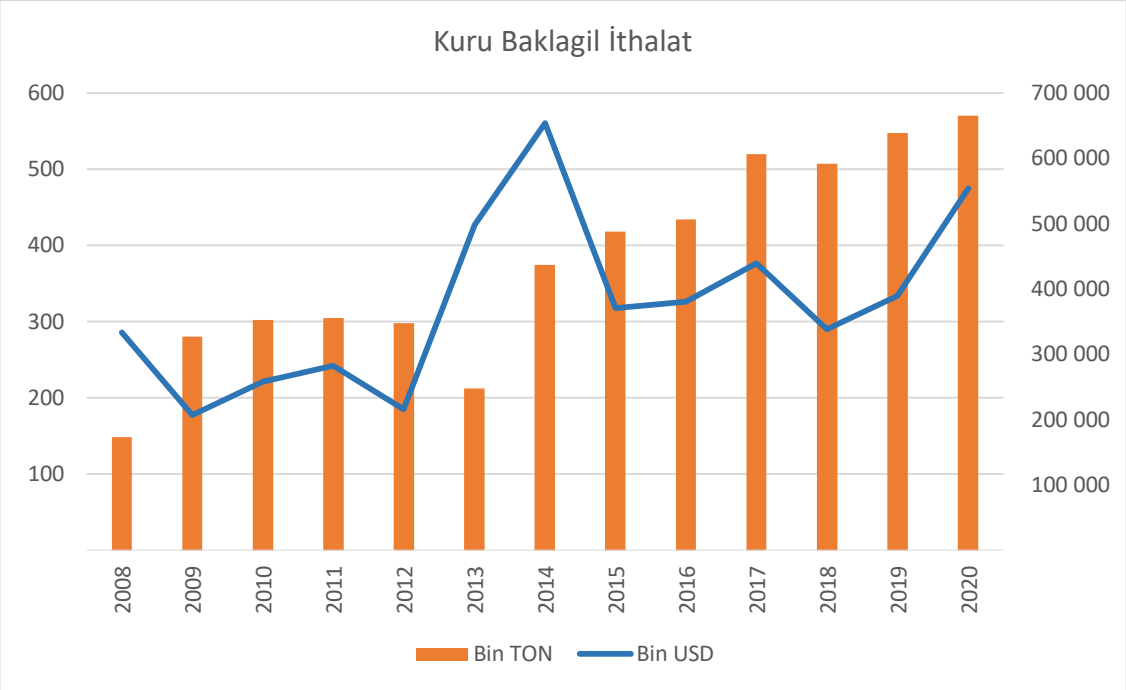

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.2.1. Kuru Fasulye

Kuru baklagil grubunda yer alan kuru fasulyenin ithalatı da artış eğilimindedir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, 2000-2001 döneminde 32 bin ton civarında olan ithalat ertesi dönem iki katına çıkarak 57 bin ton olmuş, sonraki dönemlerde daha düşük seviyeleri görmüşse de yeniden artarak 2007-2008 ve 2009-2010 dönemlerinde 60 bin tonun üzerine çıkmıştır. 2010-2011 döneminde 50 bin tonun altına gerileyen ithalat 2013-2014 döneminde bir kez daha 50 bin tonun üzerine çıkmış, ertesi dönem yeniden 50 bin tonun altına geriledikten sonra birbirini izleyen dört dönem boyunca artarak 2017-2018 döneminde 66 bin tona yükselmiştir.

Son yirmi yıllık dönemde görülen en büyük artış ise 2018-2019 döneminde gerçekleşmiştir. Bir önceki dönem 66 bin ton olan ithalat 2018-2019 döneminde ikiye katlanarak 118 bin ton olmuştur. Bu olağanüstü ithalat artışının arkasında yatan neden kuru fasulyeye uygulanan yüzde 19,3 oranındaki gümrük vergisinin kaldırılmış olmasıdır. Kuru fasulyenin gümrük vergisi 2 Aralık 2017 tarihli ve 30258 sayılı Resmi Gazetede

yayınlanan İthalat Rejimi Kararına Ek Karar ile 1 Haziran 2018 tarihine kadar yüzde 0'a indirilmiştir (https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171202.pdf). Bu değişikliğin sonucunda kuru fasulye ithalatında 50 bin tonluk artış olurken, yurt içi üretim düzeyi de 239 bin tondan 220 bin tona gerilemiştir. Aynı dönemde tüketim düzeyi de 270 bin tondan 285 bin tona yükselmiş, böylece üretimle tüketim arasında oluşan fark ithalat yoluyla karşılanmıştır (TÜİK, Bitkisel Ürün Denge Tabloları). Başka bir deyişle, gümrük vergisinin sıfıra indirilmesi yurt içi üretimi olumsuz yönde etkilerken, ithalatta dikkate değer bir yükselişe yol açmıştır.

Grafik 40. Kuru Fasulye İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

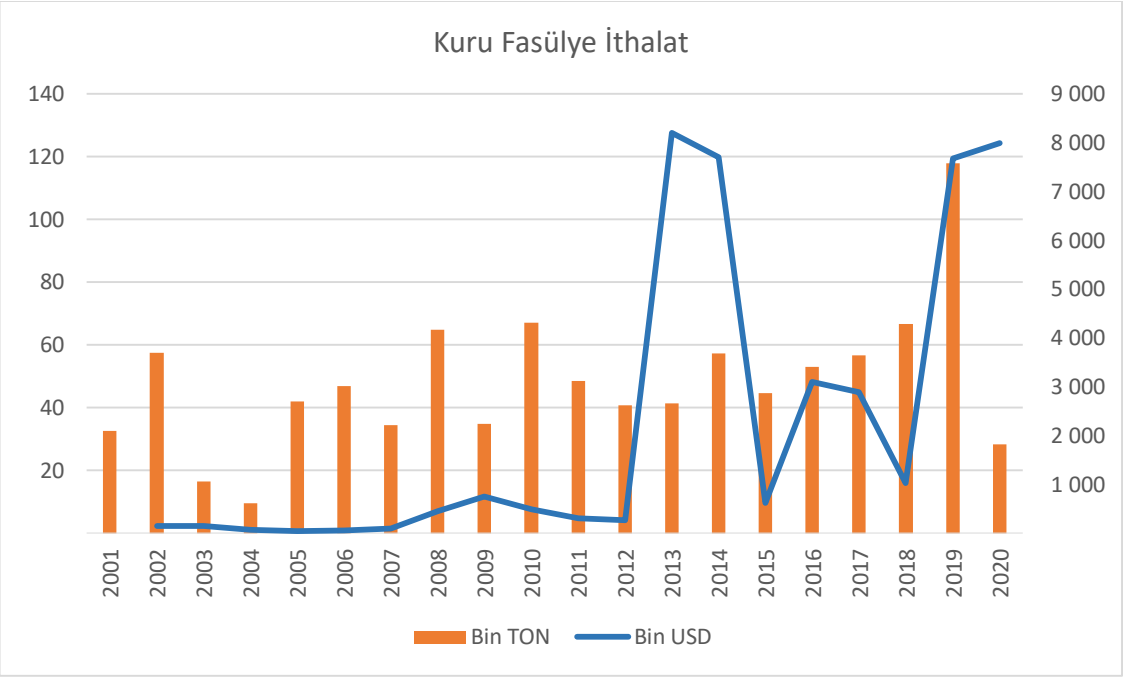

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kuru fasulye tüketimi artarken üretimi olumsuz yönde etkileyecek bir ithalat politikası uygulanması bilinçli bir tercih olarak yorumlanmalıdır. Nitekim Ulusal Baklagil Konseyinin 8. Olağan Genel Kurulunda, yurtiçi üretimin tüketimi karşılamadığı, dolayısıyla bakliyatta net ithalatçı olunduğu, bu durumun düzeltilmesi için de üretimin özendirilmesi gerektiği, ancak gümrük vergisinin sıfıra indirilmesinin tam tersi yönde etkide bulunacağı ifade edilmiştir. Ayrıca bu kararın alınmasında ithalatçılar tarafından gerçekleştirilen lobi faaliyetlerinin büyük payı olduğu vurgulanmıştır.

(https://www.mersintb.org.tr/mtb/haber/kuru-fasulye-de-sifir-gumrukle-ithalat-buyuk-zarar-verir.html)

3.3.1.1.2.2. Nohut

Baklagil grubundaki bir diğer ürün olan nohutun son beş yılda dünyadaki ekim alanı yüzde 14 oranında genişlerken, ekim alanları bakımından dünyanın dördüncü ülkesi konumunda olan Türkiye'nin dünya ekim alanları içindeki payı yüzde 9 oranında daralmıştır. (Nohut Ürün Raporu 2021-342 TEPGE.pdf)

Aşağıdaki grafikte nohut ithalatının 2000-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2000'li yılların başında önemsiz miktarda olan nohut ithalatı 2010 yılından sonra hızla artarak 5 bin tonun altındaki seviyelerden önce 20 bin ton seviyelerine gelmiş, 2012-2013 dönemindeyse bir önceki döneme göre ikiye katlanarak 40 bin ton olarak gerçekleşmiştir. 2013-2014 döneminde 50 bin tonu aştıktan sonra iki dönem boyunca azalış eğilimine girmiş, ancak 2016-2017 döneminde yeniden bir önceki döneme göre ikiye katlanarak 70 bin ton seviyelerine gelmiştir. 2017-2018 döneminde de yaklaşık olarak iki katına yükselerek 120 bin tonun üzerine çıkan ithalat 2018-2019 döneminde yeniden azalsa da 70 bin tonun üzerindeki seviyelerde kalmıştır.

Grafik 41. Nohut İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

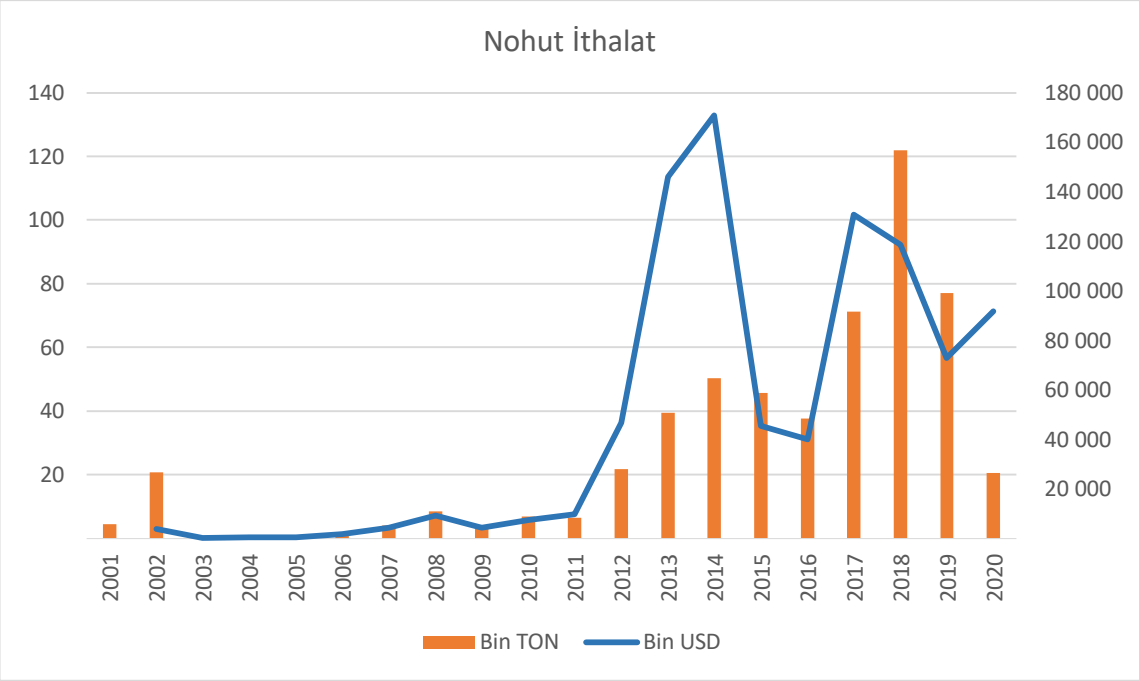

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.2.3. Yeşil Mercimek

Yeşil mercimek Türkiye'nin kendine yeterlilik oranında en çok gerileme kaydettiği ürünlerin başında gelmektedir. Aşağıdaki tabloda temel bitkisel protein kaynaklarından bir başkası olan yeşil mercimeğin ithalatının gelişimi görülmektedir. 2000-2005 yılları arasında 10 bin tonun altında kalan yeşil mercimek ithalatı ilk sıçramasını 2005-2006 döneminde gerçekleştirerek 15 bin tona çıkmış, ertesi dönem bir miktar azaldıktan sonra ikinci bir sıçrama yaparak 30 bin tona yaklaşmıştır. Yeşil mercimek ithalatının 30 bin ton seviyelerine çıktığı 2007-2008 dönemi, aynı zamanda dünya gıda krizinin patlak verdiği dönemdir. 2008-2009 döneminde krizin de etkisiyle yarı yarıya azalan ithalat 2009-2010 döneminde artışa geçerek 25 bin tonun üzerine çıkmış, ardından bir kez daha azalış eğilimi göstererek 2012-2013 döneminde yeniden 25 bin tona yaklaşmıştır. 2014-2015 dönemine kadar üç dönem üst üste artarak 32 bin tonu bulduktan sonra dördüncü kez azalmaya başlamış, bu kez dört dönem üst üste azalıp 23 bin ton seviyesini gördükten sonra 2019-2020 döneminde sert bir çıkışla 35 bin tonla son yirmi yılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Grafik 42. Yeşil Mercimek İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

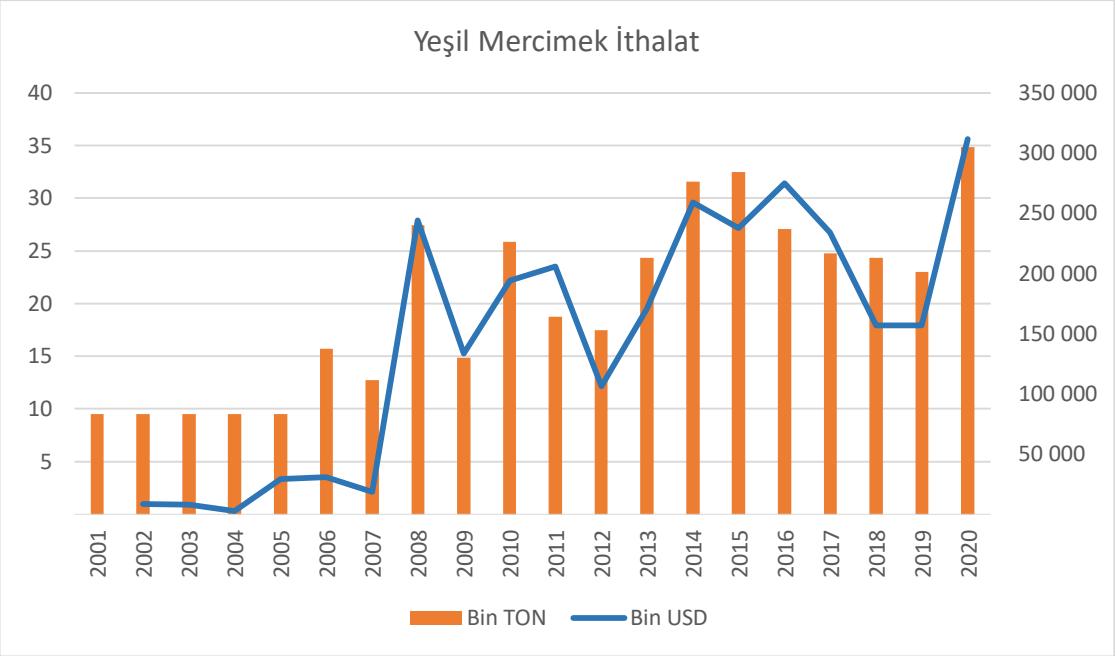

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.2.4. Kırmızı Mercimek

Kırmızı mercimekte kendine yeterlilik oranı yeşil mercimekteki gibi ani bir gerileme göstermemiş olmakla birlikte, yıllar içinde istikrarlı bir şekilde azaldığından ithalat gereksinimi yüksek düzeylerde seyretmektedir. Aşağıdaki tabloda kırmızı mercimek ithalatının son yirmi yıldaki gelişimi görülmektedir. Kırmızı mercimek ithalatı yeşil mercimek ithalatıyla karşılaştırıldığında kırmızı mercimek ithalatının hem daha büyük hacimde olduğu, hem de ithalattaki artışın daha istikrarlı bir şekilde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 2000-2008 yılları arasında genellikle 50 bin tonun altında seyreden kırmızı mercimek ithalatının, başlangıç düzeyi olan 117 bin tona en çok yaklaştığı yegane dönem 85 bin tonluk ithalat yapılan 2005-2006 dönemi olmuştur. 2008-2009 döneminde 44 bin tondan 224 bin tona yükselen ithalat düzeyi –ithalat düzeyinin 100 bin ton civarına indiği 2012-2013 dönemi hariç- 200 bin tonun üzerinde gerçekleşmiş ve gittikçe artarak 2016-2017 döneminde 361 bin ton düzeyine gelmiştir. Ertesi iki dönem boyunca 300 bin ton civarında seyretmesinin ardından 2019-2020 döneminde bir sıçrama daha yaparak 500 bin tona yükselmiştir. 2000'li yılların başındaki düzeyiyle karşılaştırıldığında ithalatın on kat arttığı görülmektedir.

Grafik 43. Kırmızı Mercimek İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

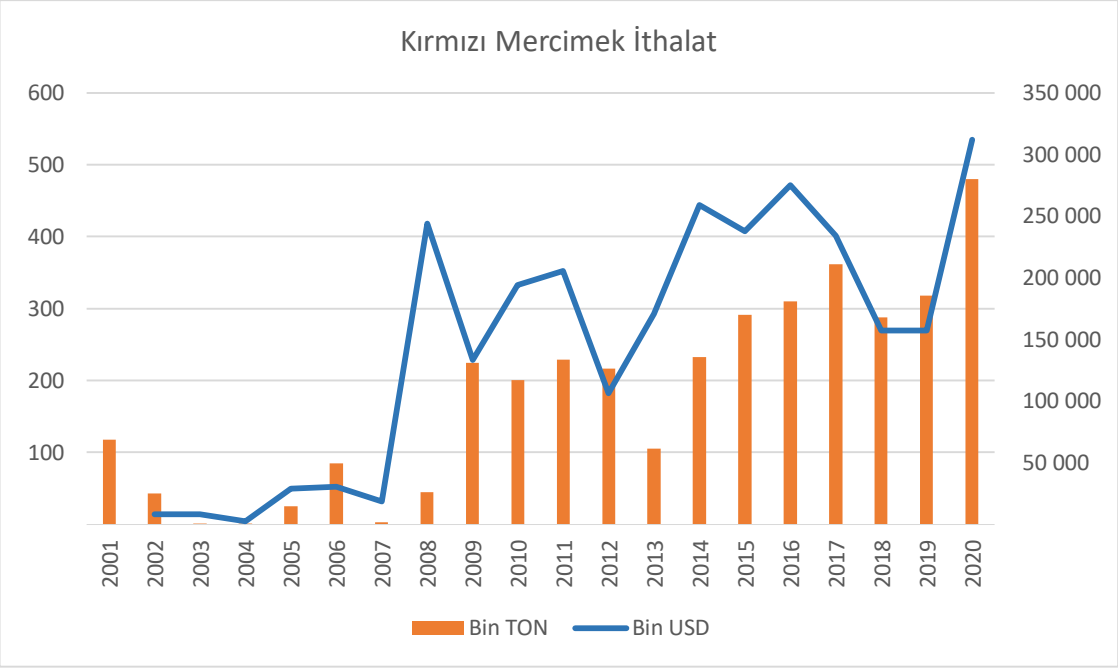

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.3. Yağlı Tohumlar

Yağlı tohumlar, içinde ayçiçeği, pamuk, soya, kolza gibi endüstriyel bitkilerin oluşturduğu, insan beslenmesinde yer aldığı kadar hayvancılıkta ve çeşitli başka endüstrilerde girdi olarak kullanılan ekonomik değeri yüksek bir ürün grubudur. Yağlı tohumların temelde yağından yararlanılmakla birlikte, yağları çıkarıldıktan sonra geriye kalan ve küspe adı verilen posalı kısımlarından da hayvan yemi olarak yararlanılmaktadır.

Ayçiçeği bitkisinin yağı daha çok son tüketici tarafından talep edilir. Ayrıca gıda endüstrisinin kullandığı önemli girdilerden biridir. Pamuk birincil olarak tekstil endüstrisinde kullanılmakta, diğer yandan ayçiçek yağı gibi gıda endüstrisinde ikincil bir kullanım alanı bulmaktadır. Soya, Asya ülkelerinin mutfak kültüründe önemli bir yeri olan, yağı alınarak veya başka mamul ürünler şeklinde insan beslenmesinde kullanılan, ancak hayvan yeminin temel hammaddelerinden biri olduğundan aslen hayvancılık açısından ekonomik değer taşıyan bir üründür. Kolza, özellikle son yıllarda zeytinyağına veya ayçiçek yağına ekonomik olarak ulaşamayan tüketiciler için bir tüketim alternatifi olarak piyasaya sunulmaktadır. Son tüketici tarafından tercih edildiği gibi nispeten ucuz

olduğu için palmiye yağıyla birlikte gıda endüstrisinin en çok tercih ettiği hammaddelerden biri haline gelmiştir.

Aşağıdaki tablo 2019-2020 döneminde dünyada ve seçilmiş bazı ülkelerde üretilen yağlı tohum miktarını göstermektedir. 2019-2020 döneminde üretilen 580 milyon tonluk yağlı tohumun yaklaşık olarak dörtte birini 134 milyon tonluk üretim düzeyine sahip olan Brezilya üretirken, 107 milyon tonluk üretim düzeyiyle ABD dünya üretiminin beşte birini gerçekleştirmektedir. Çin ve Arjantin de 50 milyon tonluk üretim düzeyleriyle önemli birer yağlık tohum üreticisi olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 65. Dünyada ve Seçilmiş Ülkelerde Yağlı Tohum Üretim Düzeyleri (2019-2020)

Ülke	Milyon ton
Dünya	580,8
Brezilya	133,9
ABD	107,0
Çin	62,2
Arjantin	53,6

Ülke	Milyon ton
Hindistan	36,4
Kanada	25,8
Ukrayna	24,5
Rusya	21,7
Endonezya	14,4

Ülke	Milyon ton
Pakistan	3,4
Türkiye	3,3
Avustralya	2,5
Güney Afrika	2,2
Meksika	0,9

Kaynak: USDA, World Agricultural Production, Circular Series, WAP 11-21, November 2021.

Türkiye'nin 3,3 milyon tonluk üretim düzeyi ise dünya üretiminin binde beşlik kısmına karşılık gelmektedir. Türkiye'yi 2,5 milyon tonluk üretimle Avustralya izlerken, Avustralya'nın ardından 2,2 milyon tonluk üretimle Güney Afrika ve 0,9 milyon tonluk üretimle Meksika gelmektedir.

Aşağıdaki grafikte 2001-2020 yılları arasında yağlı tohumlar ithalatının miktar ve parasal değer cinsinden gelişimi görülmektedir. Grafiğe bakıldığında, yağlı tohumlar ithalatının hem miktar hem de parasal değer cinsinden hızlı ve istikrarlı bir şekilde artmakta olduğu hemen göze çarpmaktadır. 2001 yılında 1,9 milyon ton olan ithalat 2020 yılına gelindiğinde üç kattan fazla artarak 6,3 milyon tona yükselmiştir. Ayrıca, 2002 yılı, 2006 yılı, 2012 yılı, 2015 yılı ve 2020 yılı ithalatın istikrarlı bir hızla arttığı diğer yıllardan farklı olarak daha büyük ithalat artışlarının yaşandığı yıllar olmuştur. 2002 yılı ve 2006 yılı dünya fiyatlarının düşük seyretmesi nedeniyle şanslı yıllar olmuş ve ithalatın parasal değerindeki artış ithalat miktarındaki artışın gerisinde kalmıştır. Ancak, 2010-2011 ve

2013-2014 dönemlerinde, tersine, ithalat miktarını fazlasıyla aşan ithalat harcamaları yapılmıştır. 3,5 milyar dolar tutarında yağlı tohum ithal edilen 2014 yılı, aynı zamanda, ithalatın parasal değerinin en yüksek düzeyde gerçekleştiği yıl olmuştur. Bu tutar, 2011 yılında gerçekleştirilen yaklaşık yarım milyar dolarlık ithalatın yedi katıdır.

Grafik 44. Yağlı Tohumlar İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

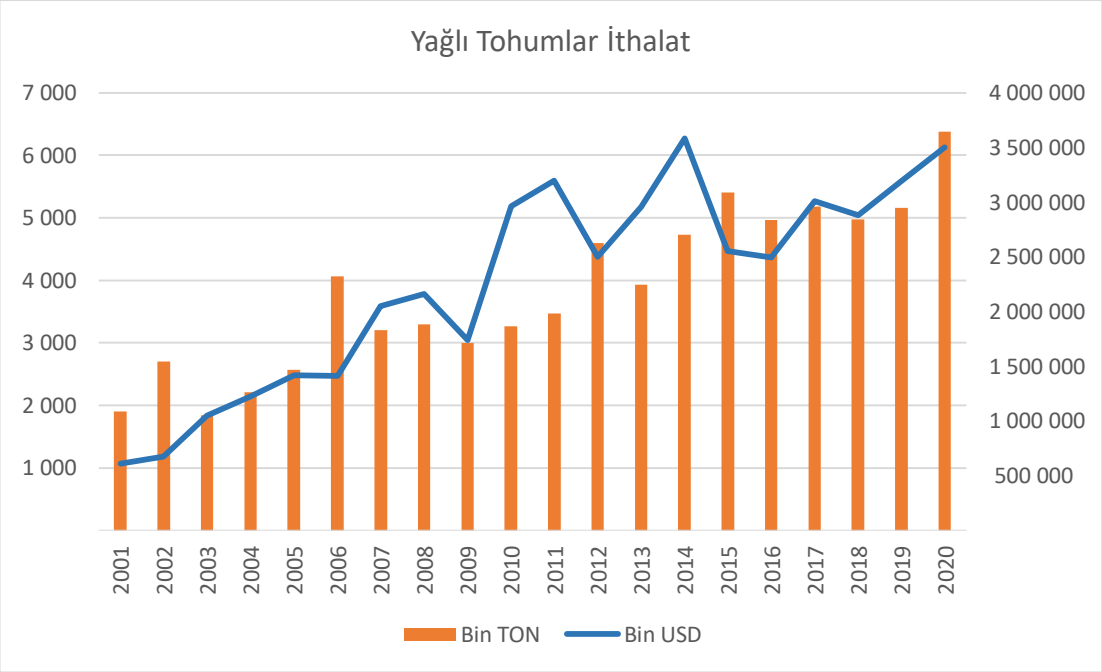

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.3.1. Ayçiçeği

Ayçiçeği başta Trakya yöresinde olmak üzere pek çok yerde yetişebilen, ülkenin iklimine uygun, yurt içinde hem çerezlik hem de yağlık olarak tüketimi yüksek düzeyde olan geleneksel bir üründür. Ancak ayçiçeğinde kendine yeterlilik oranı 2000'li yıllardan bu yana yüzdü yüzün altında seyretmekte, hatta bazı yıllarda yüzde ellinin de altına inmektedir. Dolayısıyla, ayçiçeğinin yurtiçi talebi yüksek olduğundan ithalat gereksinimi de yüksek düzeylerde seyretmektedir.

2022 yılında ayçiçek yağı fiyatlarının yükselişe geçmesiyle birlikte gündeme gelen ayçiçeği üreticileri, gümrük vergileri düşük tutularak yurtiçine girmesi özendirilen ithal ayçekirdeği karşısında rekabet edemediklerinden ithalatın gümrük vergileri

kullanılarak caydırılmasını istemektedir. Tescilli bir ayçekirdeği türü olan "İnegöl Alası" bu durumun somut bir örneğidir (http://inegol.gov.tr/tarim). İnegöl Alası Çin'den ithal edilen ayçekirdeğiyle rekabet edememekte ve ekim alanlarını gün geçtikçe ithal ayçekirdeğine terketmektedir.

Aşağıdaki grafikte ayçiçeği ithalatının 2000-2020 yılları arasındaki miktar ve parasal değer cinsinden gelişimi görülmektedir. 2000 yılında 552 bin tonluk ithalat hızla artarak birkaç yıl içinde 1 milyon tona yaklaştıktan sonra 2005 yılında neredeyse ikiye katlanarak 1,5 milyon tonu geçmiştir. 2006 yılında 1 milyon tonun altına düşen ithalat ertesi yıl yeniden 1,5 milyon ton düzeyine gelmiş, hafifçe dalgalanarak 2 milyon tona doğru yükselmeye devam etmiştir. 2011 yılında ithalatta büyük bir sıçrama olmuştur. 2011 yılında 2,7 milyon tona yükselen ithalat 2019 yılına kadar 2-3 milyon ton arasında seyretmiştir. 2019-2020 dönemi ithalatın 3,5 milyon tona yaklaştığı bir kırılma yılıdır.

2020 yılında ithalatın parasal değeri de zirveye çıkmıştır. 628 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirilen 2020 yılında 42 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirilen 2001 yılıyla karşılaştırıldığında 15 kat fazla ithalat harcaması yapıldığı anlaşılmaktadır. 2011 yılında da ithalat miktarında görülen sıçramaya paralel olarak 600 milyon dolara yakın ithalat harcaması yapılarak 2020 yılındaki düzeye yaklaşılmıştır. 2011 yılında 600 milyon dolara yaklaşan ithalat ertesi yıllarda bir miktar azalarak dalgalanmış, ancak 2020 yılında yeniden 600 milyon dolar seviyelerini yakalamıştır.

Grafik 45. Ayçiçeği İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

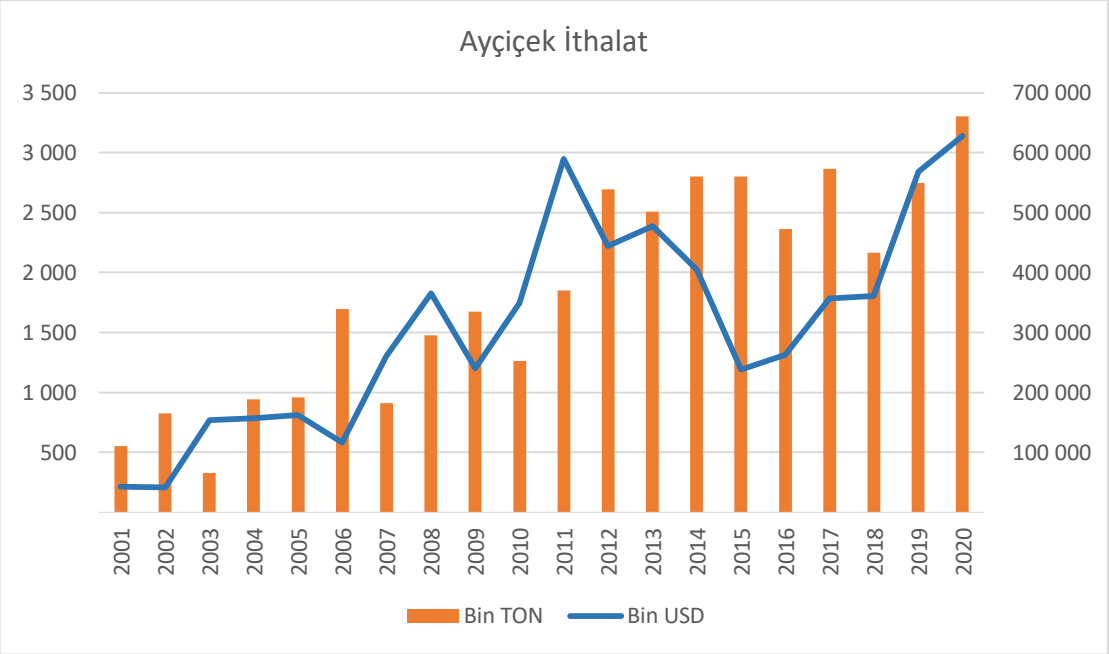

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

TÜİK verilerine göre, 2019-2020 döneminde ayçiçeği üretimi 150 bin ton civarında artarken tüketim düzeyinin 500 bin ton civarında artmış olması ithalat talebinin artmasına yol açmıştır. 2000-2020 döneminde ayçiçeği tüketimi üç katına çıkarken üretimdeki artış bunun altında kalmıştır. Aynı dönemde ithalat artışı yedi kat kat olurken, ihracattaki artış on kata yaklaşmıştır. (TÜİK, Bitkisel Ürün Denge Tabloları, www.tuik.gov.tr) Bu durum dış ticaret açısından bir başarı olarak görünse de ihracat gelirleri ile ithalat harcamaları karşılaştırıldığında durumun göründüğü gibi olmadığı anlaşılmaktadır. 2000-2020 döneminde ihracat artışı ithalat artışından büyük olduğu halde gittikçe artan bir dış ticaret açığıyla karşı karşıya kalınmıştır.

3.3.1.1.3.2. Kolza

Dünya Bankası Tarım Reformu Uygulama Projesi kapsamındaki Alternatif Ürün Projesinde, ayçiçeği, pamuk gibi yağlı tohumlara alternatif gösterilerek ekim alanlarının genişletilmesi önerilen kolzada kendine yeterlilik oranı 2000'li yılların başında sıfırken 2020 yılına gelindiğinde yüzde yüzlere yaklaşmıştır. Kolzanın ithalat miktarı da buna paralel olarak dalgalanmış, kolza üretimini geliştirmeye yönelik çabalar sonuç vermeye

başladıkça ithalat gereksinimi azalmıştır. Küreselleşmenin getirdiği yeni işbölümünde, Türkiye tarımı için yeni olan bir ürünün, yirmi yıl içinde, sıfır noktasından yüzde yüzleri aşan kendine yeterlilik oranlarına ulaşmış olması, planlı üretimin işe yaradığını göstermektedir. Diğer yandan, Türkiye tarımının yüzde yüzlere yakın oranlara kendine yettiği yeşil mercimekte yüzde ellilere gerilemesi ve iç piyasanın bitkisel protein gereksiniminin Kanada ve Orta Asya ülkelerinden ithal edilen mercimekle doyurulması, bu işbölümünün başka bir yüzü daha olduğunu göstermektedir. Ancak, küresel işbölümünün bu yüzü, savaş, salgın, ekonomik kriz gibi olağanüstü durumlar uluslararası ticareti aksattığında karanlık hale gelebilmektedir.

Kolza ithalatının gelişimine bakıldığında, Türkiye tarımının ürünü yeni tanımaya başladığı 2001-2005 döneminde ithalat miktarı düşük düzeylerde seyrederken, 2006 yılında ürünün tanınmasıyla birlikte artmaya başladığı görülmektedir. 2005 yılında 14 bin ton olan ithalat 2006 yılında 162 bin tona, 2008 yılında ise 316 bin tona yükselmiştir. Buna paralel olarak ithalat harcaması da artmış, 2000'li yılların başında 1,5 milyon dolarlık ithalat harcaması 2008 yılına kadar yaklaşık yüz kat artarak 148 milyon doları bulmuştur. Kolza ithalatı 2013 yılına kadar düşüş eğilimine girse de 2014 yılında yeniden artmaya başlamış, 2015 yılında tepe noktasına gelerek 403 bin tona ulaşmıştır. Ancak, 2015 yılından sonra kolza ithalatında dikkat çekici bir gelişme olmuştur. 2016 yılında görülen küçük bir azalıştan sonra 2001-2005 dönemindeki seviyelerine inen ithalat 2019 yılında neredeyse sıfıra kadar inmiştir. Bu durum, kolzanın üretimini teşvik eden politikaların etkili olduğunu göstermektedir.

Grafik 46. Kolza İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

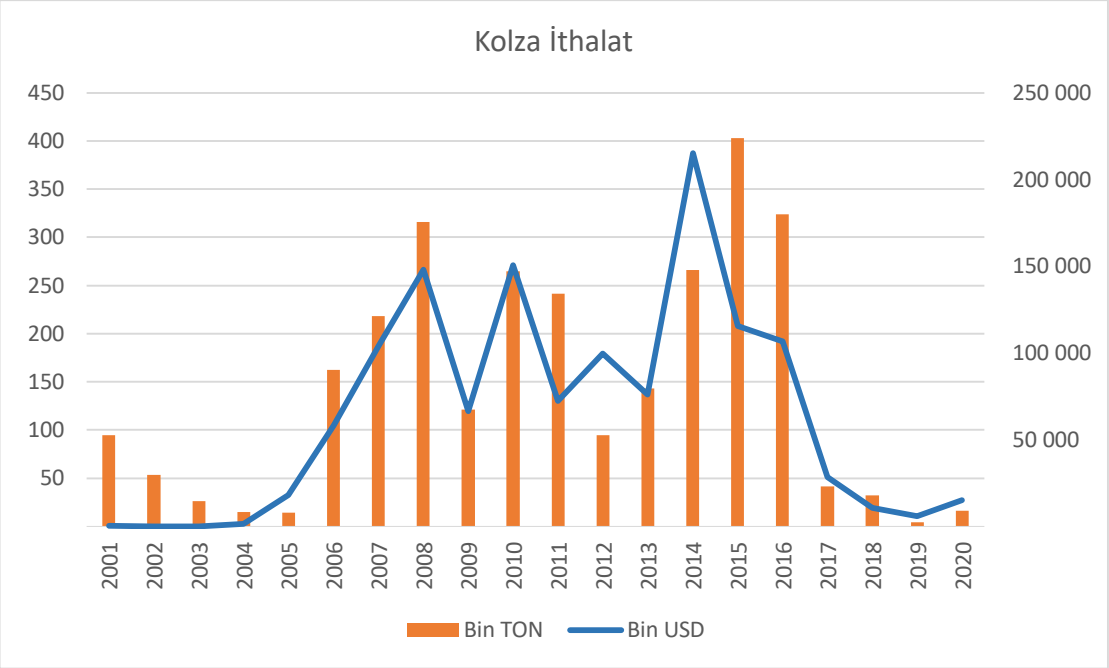

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.3.3. Pamuk

Tekstil sanayinin hammadesi olarak 2018 yılından bu yana ekim alanları 500 bin hektardan 350 bin hektara gerileyen pamukta 2022 yılının ilk sekiz ayında 100 bin ton ihracata karşılık 858 bin ton ithalat gerçekleşmiştir. 2018-2021 yılları arasında verimlilik de azaldığı için, üretim miktarı 977 bin tondan 656 bin tona düşerek neredeyse yarıya inerken, ithalat 785 bin tondan 1,3 milyon tona yükselerek neredeyse iki katına erişmiştir. Türkiye'nin toplam pamuk ithalatının yarısından fazlasını gerçekleştirdiği ilk üç ülke sırasıyla, Amerika, Brezilya ve Yunanistan olup, bu üç ülkenin Türkiye pazarındaki payları neredeyse birbirine eşittir. (Tarım Ürünleri Piyasaları, Pamuk, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

Aşağıdaki grafikte pamuk ithalatının 2001-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2001 yılında 454 bin ton olan ithalat 2020 yılına kadar iki kat artarak 1 milyon tona yaklaşmıştır. Aynı dönemde pamuk ithalatının parasal değeri de yarım milyar dolardan 1,6 milyar dolara yükselmiştir. 2010-2014 döneminde 2011-2012 dönemindeki ithalat azalışına karşın yüksek düzeylerde seyreden ithalat harcamaları dünya

fiyatlarındaki artıştan kaynaklanmıştır. Pamuk fiyatlarındaki artışın tekstil sanayinin maliyetleri üzerindeki etkisi dikkate alındığında pamukta iç talebi karşılayacak düzeyde üretim yapabilmenin önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Ancak Tarım ve Orman Bakanlığının Ürün Raporlarında pamuk fiyatlarındaki artışın ekim alanlarını genişleteceği, pamuk arzı artarken enflasyon ve enerji maliyetlerindeki yükselişin etkisiyle talebin gerileyeceği, böylece fiyatların dengeleneceği tahmin edilmektedir. Başka bir deyişle, pamuk piyasasının serbest piyasa koşulları içinde çalışması esas alınmakta, üretimi artırıcı yönde bir planlama yapılması düşünülmemektedir.

Grafik 47. Pamuk İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

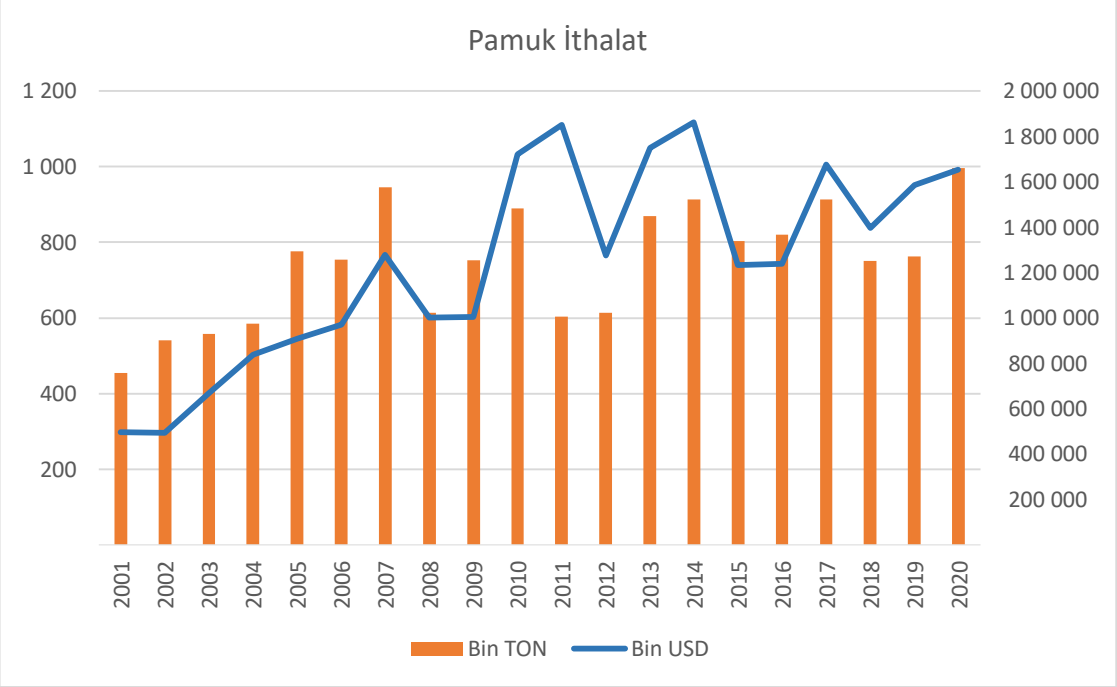

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.3.4. Soya

Ekim alanları, verimi ve üretim miktarı 2016 yılından bu yana değişiklik göstermeyen soyada kendine yeterlilik oranı yüzde 5 düzeylerinde seyretmektedir. Yurtiçi kullanımın neredeyse tamamının ithalatla karşılandığı bu üründe Türkiye'nin 2020 yılında gerçekleştirdiği 2,7 milyon tonluk ithalatın dörtte üçünü Brezilya

karşılamaktadır. (Tarım Ürünleri Piyasaları, Soya, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

Aşağıdaki grafikte soya ithalatının 2001-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2001 yılında yaklaşık olarak 1 milyon ton olan soya ithalatı 2020 yılına gelindiğinde yirmi yıl içinde üç kat artarak 3 milyon tona yükselmiştir. Aynı dönemde soya ithalatının parasal değeri ise on sekiz kat artarak 67 milyon dolardan 1,2 milyar dolara yükselmiştir. Bu yirmi yıllık dönem içinde ithalatın parasal değerindeki artışın tepe noktasına geldiği 2020 yılından sonra 2014 yılı da bir başka açıdan dikkat çekicidir. 2013-2014 yıllarında ithalat miktarı bir önceki yıla göre düşük seyrederek 1,5 milyon ton düzeylerinde gerçekleşmesine karşın, 2014 yılında ithalatın parasal değeri 1,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu tutar, 3 milyon tonluk ithalat yapılan 2020 yılındaki ithalat tutarına neredeyse eşittir. Başka bir deyişle, 2014 yılında aynı miktarda soya için döviz cinsinden iki kat para ödenmiştir. Buna 2014-2020 döneminde döviz kurunda görülen artış eklendiğinde, ithalatın getirdiği yükün istikrarsızlığı daha da iyi görülebilmektedir.

Grafik 48. Soya İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

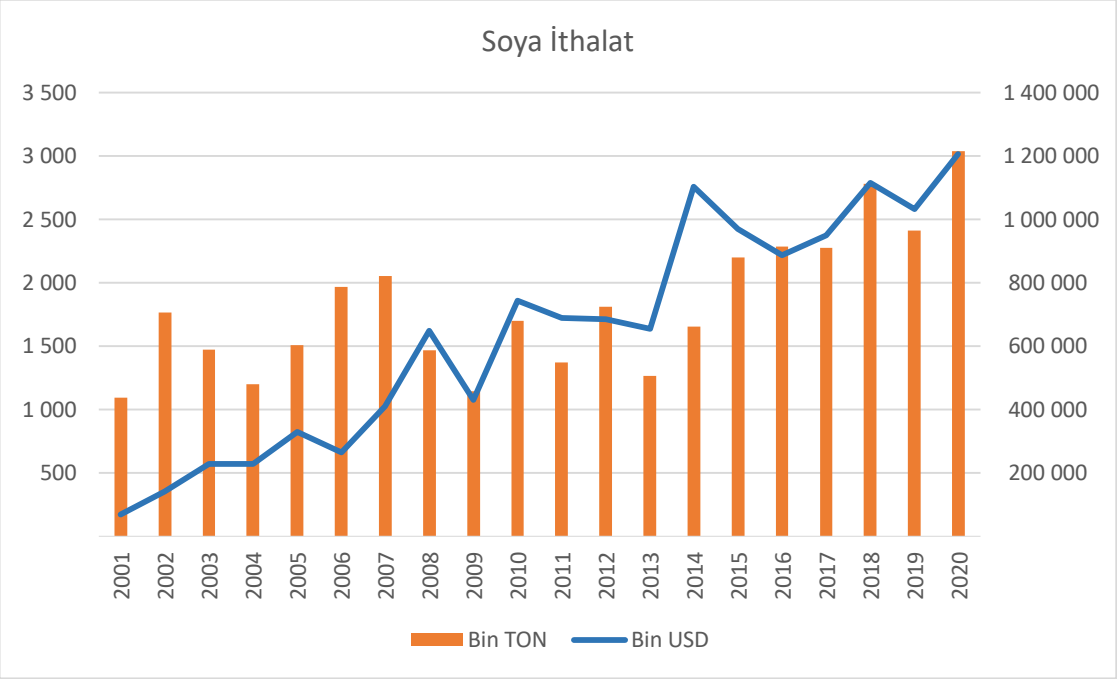

Kaynak: www.tuik.gov.tr ve https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.1.4. Sert Kabuklular, Meyveler ve Sebzeler

Başta fındık olmak üzere ile antep fıstığı, badem, ceviz, fındık, kestane gibi sert kabuklular Türkiye'nin karşılaştırmalı avantajı bulunan bir ürün grubudur. 2021 yılında 364 bin ton olan dünya fındık ihracatının 204 bin tonunu gerçekleştiren Türkiye, dünya fındık ihracatında ilk sırada yer almaktadır. (Tarım Ürünleri Piyasaları, Fındık, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

Türkiye, fındıkta dünyanın en büyük ihracatçısı olurken, antep fıstığında dünyanın en geniş ekim alanına sahip ülkesidir. Dünya antep fıstığı üretiminin dörtte birini gerçekleştiren Türkiye, bu alanda dördüncü sıraya yerleşmektedir. (Tarım Ürünleri Piyasaları, Antep Fıstığı, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr) Ancak, ceviz üretiminde de dördüncü sırada olmakla birlikte, iç tüketim yüksek düzeylerde seyrettiğinden dünya ceviz ithalatında birinci sıraya yerleşmektedir. (Tarım Ürünleri Piyasaları, Ceviz, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

Türkiye, meyve grubunda ithalata pek fazla gereksinim duymasa da dış dünyadan, başta egzotik meyveler olmak üzere Türkiye'de yetişmeyen meyveleri talep edebilmektedir. Örneğin Türkiye'nin avokado ithalatı 2007 yılında 1,2 bin ton iken, 2021 yılında yaklaşık altı kat artarak 6,3 bin tona ulaşmıştır. 2022 yılının yalnızca ilk dört ayında gerçekleştirilen ithalat 2,5 bin ton civarındadır. (Tarım Ürünleri Piyasaları, Avokado, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr). Sebze grubunda ise zaman zaman aşırı yükselen iç fiyatları baskılamak için, özellikle soğan, patates ve sarımsakta gümrük vergilerini indirerek ithalatı özendirme yoluna gitmektedir.

Aşağıdaki grafikte meyveler ve sert kabuklu ürünlerin ithalatının 2008-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2008-2009 döneminde yaklaşık 62 bin ton olan ithalat 2014 yılına kadar hafif dalgalı bir seyirle aynı düzeylerde kalmış, 2015 yılında artmaya başlayarak 2018-2019 döneminde 200 bin tona ulaşmıştır. Grafikte görülen ithalat değerlerine göre, son on yıl içinde gerçekleştirilen ithalat harcaması ise bir milyon dolara yaklaşmıştır. 2017 yılında bir milyon doları biraz aşan ithalat değeri izleyen yıllarda hafif bir düşme eğilimine girse de bir milyon dolar düzeyine yakın seyretmiştir.

Grafik 49. Meyve ve Sert Kabuklular İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

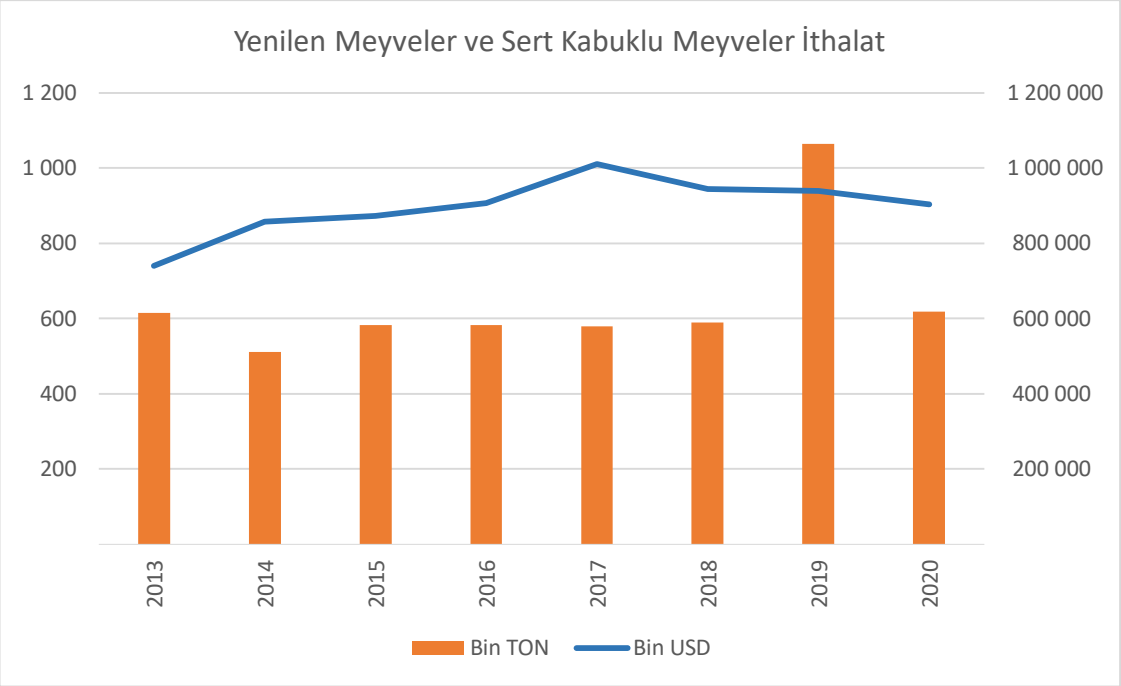

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte 2013-2020 yılları arasında sebze ithalatının gelişimi görülmektedir. 2007-2008 döneminde 46 bin ton düzeyinde olan ithalat 2011 yılında dört kat artarak 200 bin ton düzeyine ulaşmış, 2012-2013 döneminde azalışa geçerek 2017-2018 dönemine kadar 100 bin tonun altında seyretmiştir. 2017-2018 döneminde yeniden artmaya başlayan ithalat 2020 yılına kadar olan son üç dönemde 100 bin tonun üzerinde gerçekleşmiştir.

Grafik 50. Sebze İthalatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

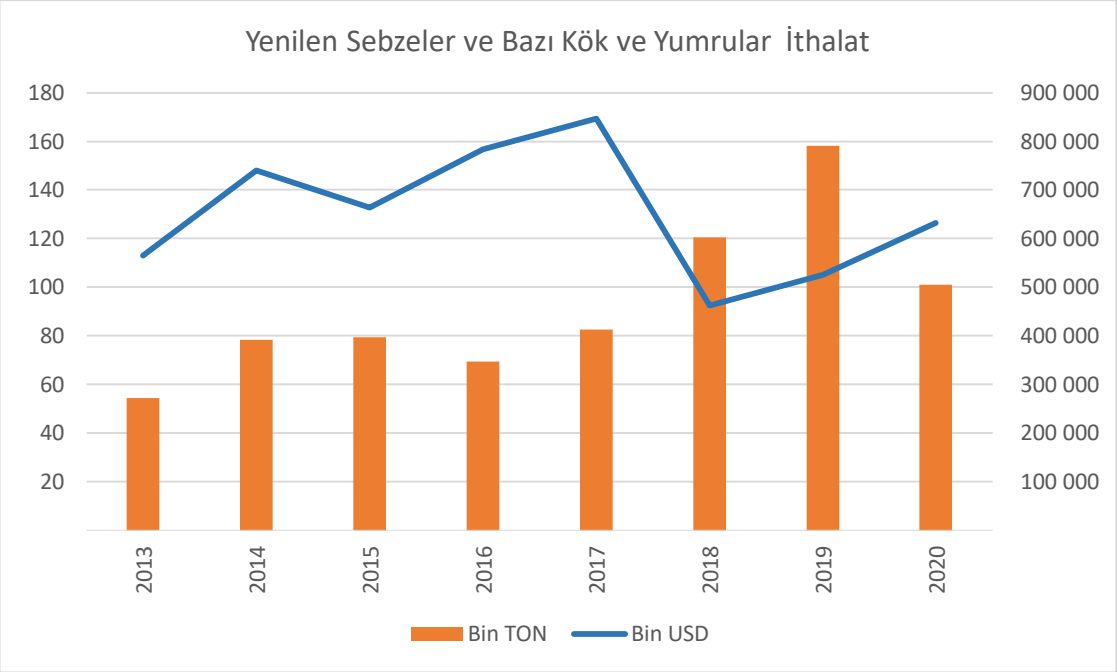

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Parasal değer cinsinden değerlendirildiğinde sebze ithalatının 2013 yılında yarım milyon dolara yakın bir düzeydeyken 2017 yılında bir milyon dolara yaklaştığını, ertesi yıl bir miktar düştükten sonra yeniden artmaya başlayarak 2020 yılında 631 milyon dolar tutarında olduğunu göstermektedir. 2021 yılının ilk dokuz ayında gerçekleştirilen ithalat yarım milyon dolara yaklaştığından 2021 yılı ithalat değerinin bir önceki yılın altında kalması beklenmemektedir.

Sebze ve meyve ithalatının parasal değerlerinin gelişimi artan ithalat harcamalarına dikkat çekse de Türkiye tarımının kendine yeterli olduğu, hatta ihracat potansiyeline sahip olduğu bu ürün gruplarında makroekonomik dengeler ve tarımın geleceği açısından endişe verici bir görünüm sergilememektedir. Ancak bu ürün guruplarında küreselleşmenin bir başka boyutu olarak görülen ihracat eğilimindeki artış sonucunda iç pazara sunulan ürünlerin nitelik ve niceliğinin azalması, artan fiyatlarla ve gelir eşitsizliğiyle birlikte değerlendirildiğinde alt ve orta gelir gruplarının yeterli gıdaya erişememesi gittikçe artan bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3.1.2.Tarımsal İthalatın Bileşimi

Türkiye'nin tarımsal ithalatının son yirmi yılda hem miktar hem de parasal değer cinsinden yükseldiği açıkça görülmektedir. Bu durum küreselleşme ile uluslararası ticaretteki artış arasındaki ilişki bakımından değerlendirildiğinde, Türkiye tarımının küreselleştiğine ilişkin bir gösterge olarak yorumlanabilir. Ancak küreselleşme, üretim ve ticaretin bileşiminde de bir değişim önermektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin bir tahıl ülkesi olarak girdiği küreselleşme sürecinden tahıl ithalatçısı bir ülke olarak çıktığı söylenebilir.

Aşağıdaki grafikte tarımsal ithalatın bileşiminin son on yıldaki değişimi görülmektedir. Grafikten tahıl ithalatının tarımsal ürün ithalatı içindeki payı yüzde 30-40 aralığından yüzde 50 civarına yükselmiştir. Başka bir deyişle, tarımsal ithalat için harcanan her 100 doların 50 doları tahıl ithalatına gitmektedir. Bu durum gıda güvenliği açısından oldukça endişe vericidir.

Grafik 51. Tarımsal İthalatın Bileşimindeki Değişmeler (Parasal)

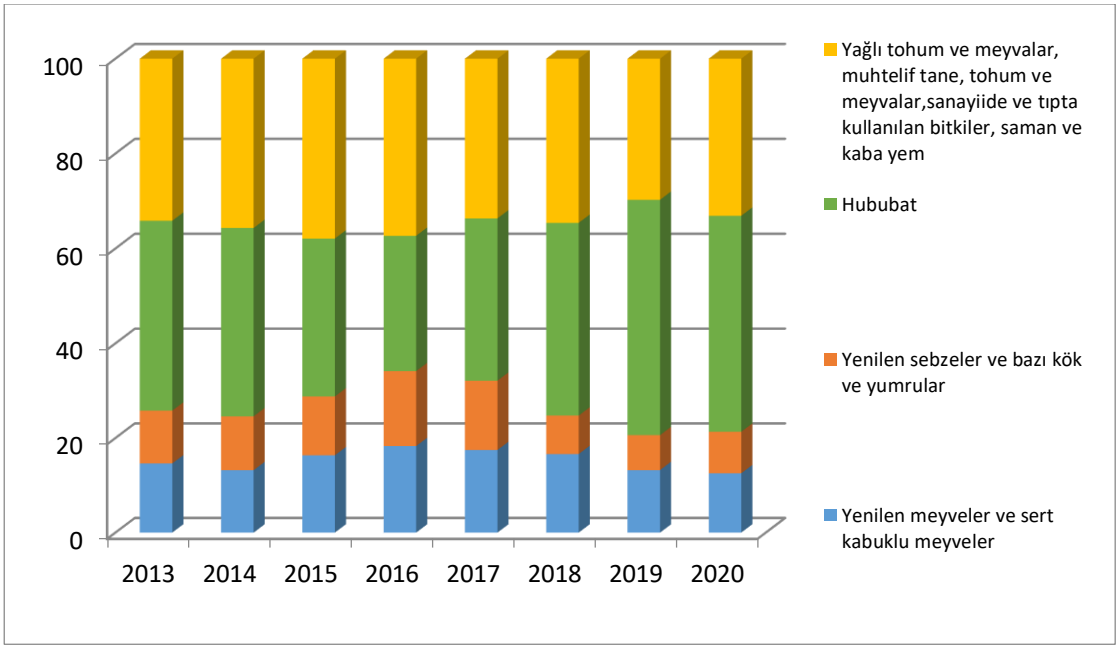

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.1.3.Tarımsal İthalat ve Gümrük Tarifeleri

Küreselleşmenin göstergelerinden biri de tarımsal ticaretteki artıştır. Temel tarımsal ürünlerde kendi kendine yeterli olmayı, başka bir deyişle gıda güvenliğini amaçlayan bir ülke beslenme rejiminde önemli yer tutan tahıl, bakliyat gibi ürünlerin üretimine ağırlık verirken, tarımsal ihracatı artırmayı hedefleyen bir ülke ihraç edilebilir ürünlerin üretimine ağırlık verecektir. Bir yandan destekleme politikasına amacı doğrultusunda yön verirken, diğer yandan gümrük vergisi, kota, sübvansiyon gibi dış ticaret politikası araçlarını da aynı amaca yönelik olarak kullanacaktır.

DTÖ'nün tarım müzakerelerini sonuçlandıramadığı, AB ile gerçekleştirilen Gümrük Birliğinin de tarımı kapsamadığı düşünüldüğünde, Türkiye'nin dış ticaret politikası araçlarını henüz tarım sektörünü geliştirmek için daha esnek bir şekilde kullanabileceği söylenebilir. Ancak tarım sektöründe amaçlanan gelişmenin ne derecede kendi kendine yeterli olmak ne derecede tarımsal ihracatı artırmak olduğu tartışmalıdır. Örneğin, gümrük vergilerinin genellikle iç fiyatları düşük tutarak enflasyonu baskılama aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Fiyatlar baskı altında tutulurken, tohumluk, tarım kimyasalları, enerji (elektrik, mazot) gibi girdilerin ithal edildiği tarım sektöründe pek çok yerli üreticinin yüksek maliyetlere katlanmak zorunda olduğu ve dünya fiyatlarıyla rekabet edemedikleri göz ardı edilmektedir. Sonuçta, dış dünya ile rekabet edemeyen yerli üretici üretimden kopmakta, üretim azalmakta, iç talep gittikçe artan ithalatla karşılanmakta ve böylece fiyat istikrarı açısından geçici olarak alınan önlemler kalıcı hale gelerek yapısal bir değişime yol açmaktadır.

DTÖ çerçevesinde gümrük tarifelerinin indirilmesi için gelişmekte olan ülkelere tanınan on yıllık süre 2010 yılında dolmuştur. Türkiye'nin başlangıçtaki gümrük tarifeleri çok yüksek olduğundan verilen indirim taahhüdünü yerine getirmekte güçlük çekmemiştir. Aşağıdaki tabloda 2001-2009 yılları arasında bazı tarım ürünlerine uygulanan gümrük tarifeleri görülmektedir. Türkiye'nin 2010 yılına kadar DTÖ'ye verdiği taahhütler uyarınca buğdayda 2001 yılında yüzde 100 oranında uygulanan gümrük tarifeleri ertesi yıl yüzde 5 oranına indirilmiştir. 2003-2004 yıllarında yüzde 30 olarak uygulan gümrük tarifesi 2005-2007 yılları arasında yüzde 60-100 arasında

dalgalanmış, daha sonra yeniden yüzde 5 seviyelerine indirildikten sonra yüzde 70-80 düzeylerine çıkarılmıştır. Ancak bu oran 2001 yılında uygulanan gümrük tarifesi oranının yüzde 20 altındadır. Çavdarda tarife oranı, 2001 yılına göre yarı yarıya indirilirken, arpada başlangıçta yüzde yüz olan tarife oranı yüzde sıfır olarak uygulanmaya başlanmıştır. Mısırda tarife oranı, 2001-2009 yılları arasında sıfır olarak uygulanmıştır. Pirinç, ayçiçeği, fındık ve çayda tarife oranları değişmeden kalmıştır.

Tablo 66. Tarım Ürünlerine Uygulanan Ortalama Gümrük Tarifeleri

Ürün	Buğday	Çavdar	Arpa	Mısır	Pirinç	Ayçiçeği	Fındık	Çay
2001	100	130	100	0	34	36	43,2	145
2002	5	60	85	0	27	12	44,1	145
2003	30	60	85	0	34	36,4	43,6	145
2004	30	60	85	0	34	36	43,2	145
2005	60-100	60-130	85-100	0	34	36	43,2	145
2006	100	130	0	0	34	36	43,2	145
2007	100	130	100	0	34	36-60	43,2	145
2008	5-70	8-70	0-70	0	34	22-36	43,2	145
2009	80	80	0	0	34	50	43,2	145

Kaynak: www.ekonomi.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki tabloda 2020 yılında tahıl ürünlerinde uygulanan ortalama tarife oranları görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi buğdayda 2009 yılında yüzde 80 düzeyinde uygulanan tarife oranı 2020 yılında yüzde 22,4 oranına indirilmiştir. Pirinç dışında kalan tahıllarda ortalama tarife oranı yüzde 20'ler düzeyindedir.

Tablo 67. Türkiye'de Tahıl Ürünlerinde Uygulanan Ortalama Tarife Oranları (2020)

Ürün	Buğday	Mısır	Pirinç	Arpa
2020 Yılı Türkiye Tarafından Uygulanan Ortalama Tarife Oranları	%22,4	%24,1	%42,4	%17,4

Kaynak: https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki tabloda 2020-2021 yıllarında tarım ürünlerine uygulanan uluslararası ticaret politikası önlemleri yer almaktadır. 2020 yılında tahıl ürünlerine uygulanan tarife oranları yüzde 20'ler düzeyindeyken 2020 yılının Nisan ayından başlayarak alınan

kararlarla birlikte tarife oranları sıfıra indirilmiştir. Tahıl ithalatının serbestleştirilmesiyle birlikte kuru baklagillere uygulanan tarifelerin de yüzde sıfır olarak uygulanması kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde 2021 yılı ortasından başlayarak başta ayçiçek tohumu olmak üzere bazı yağlık tohumlarda da tarife oranları indirilmiştir.

Tablo 68. Seçilmiş Tarım Ürünlerinde İthalat Vergisi Önlemleri (2020-2021)

Tahıllar ve Kuru Baklagiller	18 Nisan 2020	Buğday, Arpa, Mısır, Pirinç, Kuru baklagiller	1 milyon tonu buğday, 700 bin tonu arpa, 700 bin tonu mısır, 100 bin tonu pirinç olmak üzere 2,5 milyon ton tahıl ve 100 bin ton kuru baklagil için tarife oranları sıfıra indirilmiştir.
	17 Aralık 2020	Buğday, Arpa, Mısır	Buğday, arpa ve mısırda tarife oranlarını sıfıra indiren karar 30 Nisan 2021 tarihine kadar uzatılmıştır
	7 Eylül 2021	Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf, Mısır, Mercimek, Nohut	Tahıl ve bakliyat ürünlerinde tarife oranları 31 Aralık 2021 tarihine kadar sıfıra indirilmiştir.
	21 Eylül 2021	Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf	31 Aralık 2021'e kadar buğday, arpa, çavdar, yulafta ithalat vergileri kaldırılmıştır.
Yağlı Tohumlar	21 Haziran 2021	Ayçiçek yağı, Ayçiçek tohumu	Yurt içi gıda fiyatlarındaki artışlardan endişe duyulduğundan yüzde 36 olarak uygulanan gümrük tarifesi oranı yüzde 10'a indirilirken, ayçiçeği tohumunda 30 Haziran 2021'de sona ermesi planlanan gümrük vergisi muafiyetinin bir sonraki duyuruya kadar yürürlükte kalması kararlaştırılmıştır.
	26 Ekim 2021	Ayçiçek tohumu	Ayçiçeği tarife oranları 31 Aralık 2021 tarihine kadar sıfıra indirilmiştir

Kaynak: FAO, Biannual Report on Global Food Markets: Food Outlook, https://www.fao.org/3/cb7491en/cb7491en.pdf ve https://www.resmigazete.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye'nin tarım ürünlerine uyguladığı uluslararası ticaret politikası önlemlerinin, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, ticareti serbestleştirmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bir yandan fiyat istikrarı amacı gözetilerek ithalatın, diğer yandan da ihracata dayalı büyüme bağlamında ihracatın desteklendiği bu yapı, piyasanın daha çok serbest ticaret koşulları altında optimize edilebileceğine ilişkin inancın ürünüdür. Başka bir deyişle, serbest ticaretin Adam Smith'ten bu yana bilinen avantajlarının tercih edildiği açıktır. Ancak tercihini korumacılıktan yana kullanan ülkeler de vardır.

Rusya bu bakımdan çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Rusya Federasyonu 17 Aralık 2021 tarihinde aldığı bir kararla 15 Şubat-30 Haziran 2022 tarihleri arasında Avrasya Ekonomik Birliği dışında kalan ülkelere yönelik buğday ve diğer tahılların ihracatına 11 milyon tonluk kota getirmiştir. 2021 yılı başından 16 Kasım tarihine kadar 18 milyon tonu buğday olmak üzere 21,4 milyon ton tahıl ihraç eden Rusya Federasyonu, 2021 yılında bir önceki yılın aynı dönemine göre yaklaşık olarak yüzde 20 oranında daha az ihracat yapmıştır. 2021 yılı sonunda alınan kararla birlikte 2022 yılı tahıl ihracatını daha da kısıtlamayı hedeflemektedir. (https://www.fao.org/giews/food-prices/food-policies/detail/en/c/1467626/)

Ukrayna da 19 Ekim 2021 tarihinde benzer bir karar alarak yurtiçi talebi karşılamak ve gıda güvenliğini sağlamak amacıyla buğday ihracatına 25,3 milyon tonluk bir tavan getirdiğini açıklamıştır. Ukrayna buğday ihracatına bir önceki yıl da 17,5 milyon tonluk kota uygulamıştır. (https://www.fao.org/giews/food-prices/food-policies/detail/en/c/1455944/)

Bu örneklerde görüldüğü gibi, Rusya ve Ukrayna'da Türkiye'de uygulanan uluslararası ticaret politikası önlemlerinin tersi yönünde uygulamalar yapılmaktadır. Bunun sonucunda, Türkiye'nin buğday üretiminde son yirmi yılda anlamlı bir artış kaydedilemezken, Rusya'nın buğday üretimi kısa bir süre içinde ikiye katlanmıştır. Türkiye'de artan yurt içi talep son yıllarda aralarında Rusya'nın da bulunduğu çeşitli ülkelerden ithalat yoluyla karşılanmış, kısıtlayıcı politika önlemleri uygulayan Rusya ise kendi kendine yeten bir ülke konumuna geldiği gibi dünyanın en büyük buğday ihracatçılarından biri olma yolunda ilerlemeye başlamıştır.

3.3.2. Tarımsal İhracat

Küreselleşmenin uluslararası ticaret bağlamındaki göstergelerinden biri de ihracat artışıdır. Adam Smith'ten bu yana, ticaretin sıfır toplamlı olmadığı, bir ülkenin ithalatının başka bir ülkenin ihracatı anlamına geldiği ve karşılıklı ticaretin her iki tarafın da refahını artıracağı görüşü yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Küreselleşme, ticari ilişkilerin yoğunlaşması, karşılıklı bağlılığın güçlenmesi bağlamında değerlendirilecek olursa,

serbest ticaret anlayışının küreselleşmenin artmasına hizmet edeceği söylenebilir. Serbest ticareti savunan görüşlerin pek çoğu iki ülke arasında işbölümü ve uzmanlaşma olması gerektiği konusunda hemfikirdir. Ancak iş bölümü ve uzmanlaşma bir yandan verimliliği artırırken, diğer yandan iki ülkenin birbirlerine bağımlı olması sonucunu da beraberinde getirir. İthalata bağımlılıktan kaçınmak için ticarete tek taraflı yaklaşmak isteyen ülkeler ithalat gereksinimlerini azaltmaya çalışırken ihracatlarını artırmaya yönelirler.

Bir ülkenin uluslararası işbölümünde tarım ürünleriyle öne çıkması şu değişkenlere bağlıdır: Coğrafyanın ve iklim koşullarının tarıma uygun olması; verimliliği artıracak teknolojilere geçilebilmiş olması; tarımsal üretimi ve ihracatı destekleyici politikaların uygulanması. Bu üç değişkenden ilkine ülkeler doğal olarak sahip olurken, ikincisi Ar-Ge yatırımlarının sonucu olarak elde edilir. Bu iki değişkenin bir ülkeye sağladığı üstünlükler serbest ticaret anlayışına ters düşmezken, sonuncu değişken piyasaya yoğun bir biçimde müdahale etmeyi gerektirir. Piyasaya etkin bir biçimde müdahale edilmesi hızlı bir ihracat artışını beraberinde getirebilir.

3.3.2.1.Tarımsal İhracatın Gelişimi

Tarımsal ticaretin ihracat boyutu, üretimde ölçek ekonomisine olanak tanıması ve dış ticaret dengesine katkı sağlaması bakımından ithalat boyutundan farklılaşmaktadır. Üretimin ve ihracatın desteklendiği doğal üstünlüklere sahip bir ülkede tarım ülke ekonomisine döviz kazandıran bir faaliyet olmaktadır. Ancak yalnızca döviz kazanmaya yönelik bir bakış açısı, tarımsal üretim yapısının ülkedeki yurtiçi talebe karşılık verme yeteneğini azaltabilir. Başka bir deyişle, yerleşiklerin beslenme gereksinimlerini karşılayacak tarımsal ürünler yeterince üretilemeyebilir ve arz yetersizliği karşısında fiyatlar artabilir. Bu nedenle, ihracata yönelen ülkelerin, öncelikle yerleşiklerin beslenme talebini karşılayacak ürünlerin yeterli miktarda üretilmesine ağırlık vermeleri gerekir.

Gıda güvenliğini ve fiyat istikrarını sağlamayı başaran ülkeler bir sonraki aşamada ihracatı hedefleyebilir. Özellikle tahıllar, kuru baklagiller gibi beslenmede önemli yer tutan ürünlerde ithalat gereksinimi duyan bir ülkenin katma değeri yüksek de olsa beslenmede ikinci derecede rol oynayan sebze, meyve gibi ürünlerde ihracatçı olması bazı

riskleri de beraberinde getirebilir. Bu risklerin başında, dünya piyasalarındaki arz sorunları ve beklenmeyen fiyat artışları gelmektedir. Ayrıca döviz kurlarındaki artışlar da ithalatın maliyetini yükseltebilir. Diğer yandan, ihracata konu olan ürünlerin talep esnekliğinin yüksek olması, dünya fiyatlarının düşmesi, dış dünyadaki korumacılık eğilimleri ve güçlü rakiplerin varlığı da ihracatın önünü kesebilir. Dolayısıyla, serbest ticaret koşullarında gıda güvenliğini ve dış ticaret dengesini aynı anda sağlamak beklendiği kadar kolay olmayabilir.

Türkiye'nin tarımsal ticaretinin gelişimine bakıldığında, ithalattaki artış daha hızlı olmakla birlikte ihracatta da artış olduğu görülmektedir. Aşağıdaki grafikte tarımsal ihracatın miktar cinsinden gelişimine yer verilmiştir.* Grafiğe göre, 2000'li yılların başında 5,6 milyon ton olan tarımsal ihracat 2020 yılına kadar beş kattan fazla artarak 27 milyon tona yükselmiştir. Ancak tarımsal ihracat miktarı yirmi yıl boyunca düzenli bir biçimde arttığı halde tarımsal ihracatın değeri dikkat çekici bir artış göstermemiştir. Bunda Türkiye'nin yeterince verimlilik artışı sağlayamamış olmasının yanı sıra serbest ticaret anlayışına bağlı kalmış olmasının da etkili olduğu düşünülebilir.

* Tarımsal ihracat miktarını temsil eden ürünler TÜİK tarafından yayınlanan Bitkisel Ürün Denge Tablolarından seçilmiş ve ithalat miktarları tek tek toplanarak tarımsal ithalat miktarının toplamına erişilmiştir. Bitkisel Ürün Denge Tablolarından seçilen ürünler: Antep fıstığı, armut, arpa, ayçiçeği, ayva, badem, bakla, bamya, bezelye, biber, buğday, durum buğdayı, ceviz, çavdar, çay, çilek, diğer tahıllar, domates, dut, elma, erik, fasulye, fındık, greyfurt, havuç, hıyar, ıspanak, incir, kabak, karpuz, kavun, kayısı, kenevir, kestane, keten, kırmızı mercimek, kiraz, kolza, kuru sarımsak, kuru fasulye, kuru soğan, lahana, limon, mandalina, marul, mısır, muz, nar, nohut, pamuk, patates, patlıcan, pırasa, pirinç, portakal, semizotu, soya, şeftali, şeker pancarı, taze soğan, turp, üzüm, vişne, yeşil mercimek, yulaf.

Grafik 52. Tarımsal İhracatın Miktar Cinsinden Gelişimi

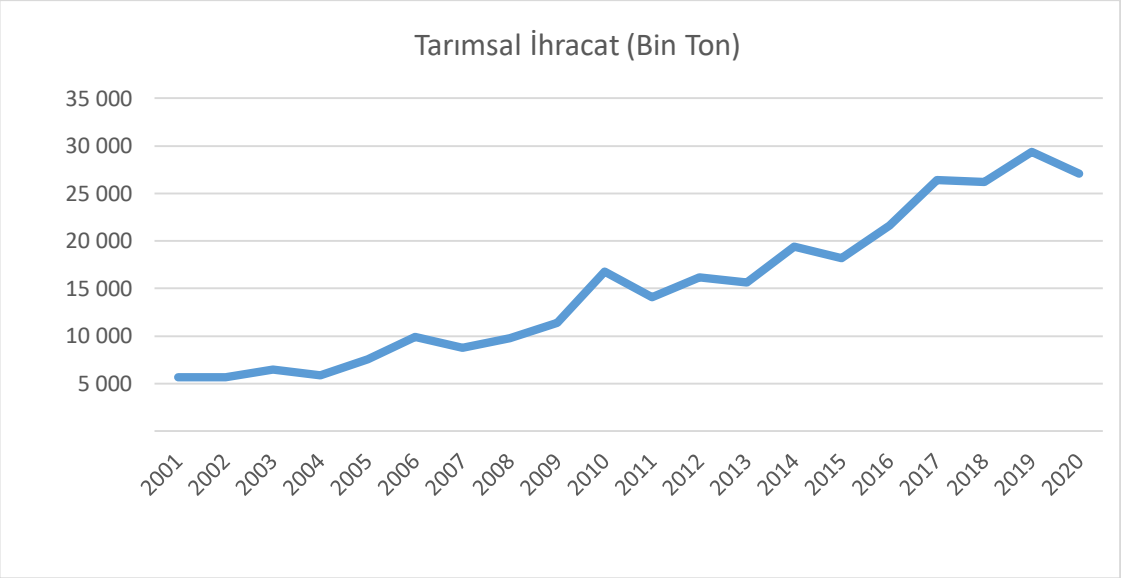

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte tarımsal ihracat değerinin 2013-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir.* Grafikte görüldüğü gibi, 2013 yılında 6,1 milyar dolar düzeyinde olan tarımsal ihracat 2020 yılına kadar yaklaşık 1 milyar dolar artarak 7 milyar dolara gelebilmiştir. Yedi yılda elde edilen 1 milyar dolarlık artış 1980'lerde gerçekleştirilen ihracatın parasal değerine eşittir.

* Tarımsal ihracat değerini temsil eden ürün grupları TÜİK tarafından Harmonize sisteme göre sınıflandırılmış fasıllar arasından seçilmiş ve ithalat miktarları tek tek toplanarak tarımsal ithalat değerinin toplamına erişilmiştir. Harmonize sisteme göre sınıflandırılmış fasıllar arasından seçilen ürün grupları: Yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular; yenilen meyveler ve bazı sert kabuklu meyveler; hububat; yağlı tohum ve meyveler, muhtelif tane, tohum ve meyveler; sanayide ve tıpta kullanılan bitkiler.

Grafik 53. Tarımsal İhracatın Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

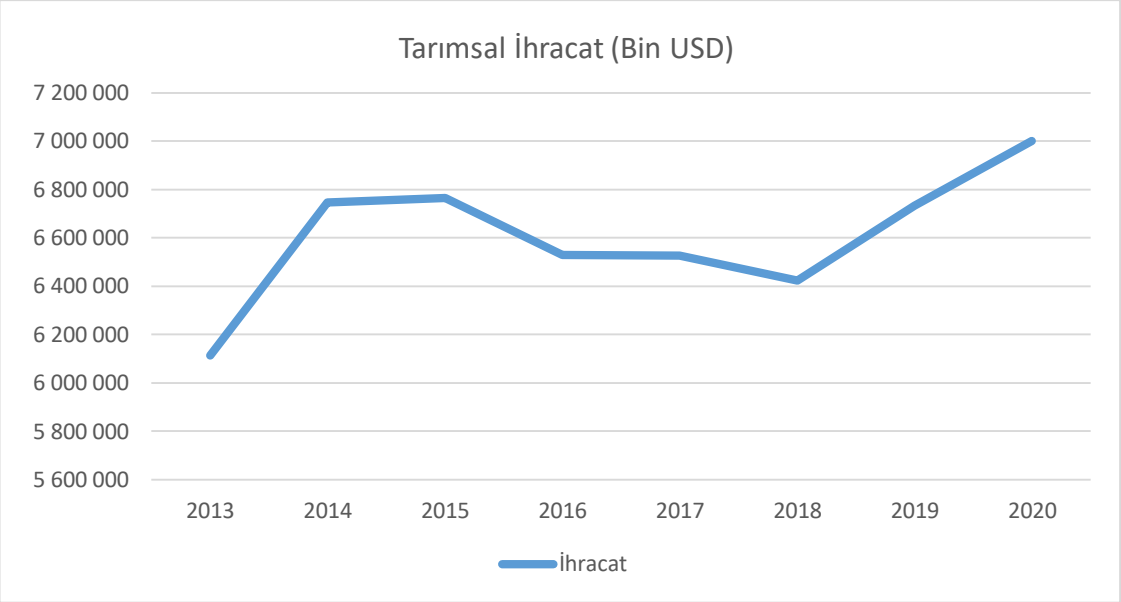

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

1980 yılında 1,2 milyar dolar olan tarımsal ihracat 1980-1995 yılları arasında yaklaşık olarak üçe katlanarak 3,4 milyar dolara yükselmiştir. Bu üç katlık artış 2013-2020 yıları arasında görülen artıştan çok daha yüksek oranlı bir artıştır. 1980'li yıllardaki dışa açılmanın güçlü etkileri tarım sektöründe de kendini bir ihracat patlaması şeklinde göstermiştir. Ancak daha önemlisi tarımsal ihracatın bileşimindeki değişmedir. Tarımsal ihracat artarken ihracat bileşimi içinde tahılların payı düşerken, yaş meyve ve sebzelerin payının arttığı görülmektedir. Tarımsal ihracattın bileşimindeki diğer gelişmekte olan ülkelerle de benzerlik gösteren bu değişme, tarımsal ticarette yeni bir işbölümünün ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu işbölümü çerçevesinde gelişmiş ülkeler daha çok sermaye yoğun ürünlerin ihracatında uzmanlaşırken, gelişmekte olan ülkeler yaş meyve sebze, egzotik ürünler, kesme çiçek gibi emek yoğun ürünlerin ihracatına yönelmektedirler. (Keyder vd.,2013: 117)

Bu yapının 2000'li yıllarda da geçerli olup olmadığını anlayabilmek için tarımsal ihracatın bileşimine yakından bakmak gerekir. Aşağıdaki alt bölümlerde tarımsal ihracatın gelişimi, tahıllar, kuru baklagiller, yağlı tohumlar, sert kabuklular, meyveler ve sebzeler bağlamında değerlendirilecektir.

3.3.2.1.1.Tahıllar

2020 yılı tahıl üretimi, AB, Ukrayna ve Arjantin'de üretimin azalmasına karşın, Rusya, Kazakistan, Kanada, ABD, Brezilya, Avustralya'daki üretim artışı sayesinde yüzde 2 oranında artarak 2,2 milyar ton olarak gerçekleşmiştir. Tahıl grubu içinde üretimi en çok artan buğday ve mısırdır. Türkiye'de tarla bitkilerine ayrılan ekim alanlarının üçte ikisine tahıl ekilmekte olup, bu alanların yarısından fazlasında buğday tarımı yapılmaktadır. Ancak, başta, un ve makarna olmak üzere işlenmiş tahıl ürünleri ihracatında üst sıralarda yer alan Türkiye'nin aynı başarıyı tahıl ihracatında gösterdiğini söylemek mümkün değildir. (2020 Yılı Hububat Sektör Raporu, TMO Genel Müdürlüğü, Ankara, 2021: 2, 19, https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/sektorraporlari/hububat2020.pdf) Dahası, işlenmiş ürün ihracatı için gereksinim duyulan tahıl hammadesi büyük ölçüde ithalatla karşılanmaktadır.

Aşağıdaki grafik 2007-2020 döneminde tahıl ihracatının gelişimini göstermektedir. 2007-2008 döneminde yaklaşık 2 milyon ton olan tahıl ihracatı 2009-2010 döneminde üç kat artarak 6 milyon ton civarına ulaşmıştır. 2010 yılında 3 milyon tona gerileyen ihracat 2016 yılına kadar olan altı yıllık dönemde yeniden 6 milyon tona yükseldikten sonra yükselişini sürdürerek 2018-2019 döneminde 10 milyon tona yaklaşmış, ancak 2019-2020 döneminde azalarak 8,4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 54. Tahıl İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

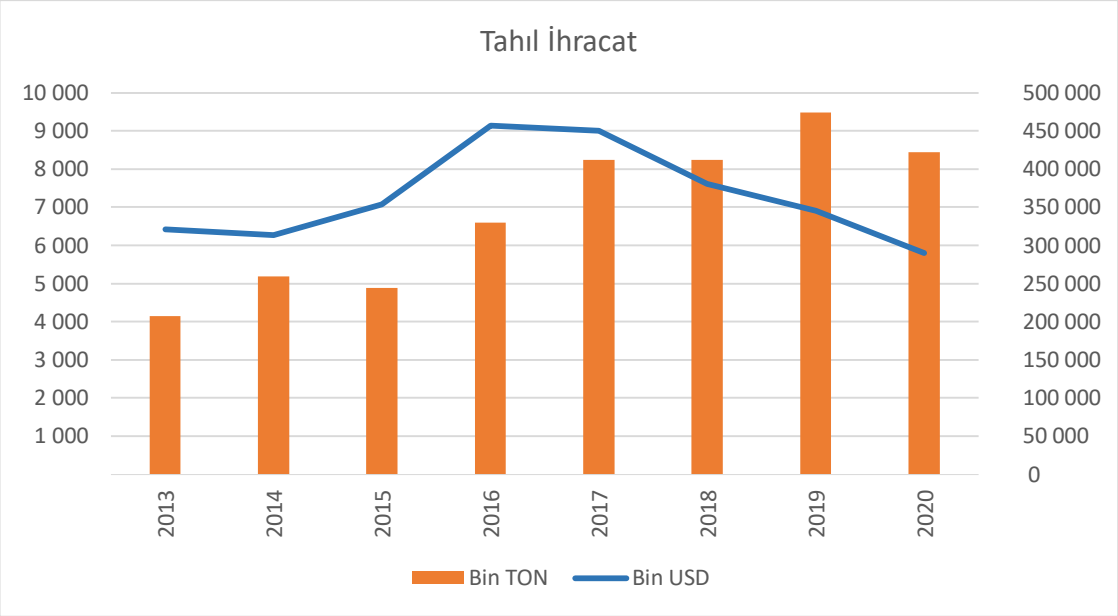

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.2.1.1.1.Buğday

2,7 milyar ton olan dünya tahıl üretiminin yaklaşık olarak üçte birini buğday üretimi oluştururken, dünya tahıl ihracatının neredeyse yarısını buğday ihracatı oluşturmaktadır. 2020 yılı dünya buğday ekim alanının yarısına yakınını oluşturan Hindistan, Rusya, AB, Çin ve ABD, dünya talebinin yarısından fazlasını karşılamaktadır. (Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Buğday, Ocak 2021, https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

Aşağıdaki grafikte Türkiye'nin buğday ihracatının 2000-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2000'li yılların başında 1,6 milyon ton olan buğday ihracatı 2014-2015 dönemine kadarki on beş yıllık dönemde dalgalı bir seyir izleyerek her beş yılda bir önceki yıllara göre en yüksek düzeyine erişmiştir. 2005-2006 döneminde 3,2 milyon ton, 2009-2010 döneminde 4,5 milyon ton düzeyine ulaşan buğday ihracatı, 2014-2015 döneminden sonra artış eğilimine girerek son dört yıl boyunca 7-8 milyon ton civarında istikrar kazanmıştır.

Grafik 55. Buğday İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

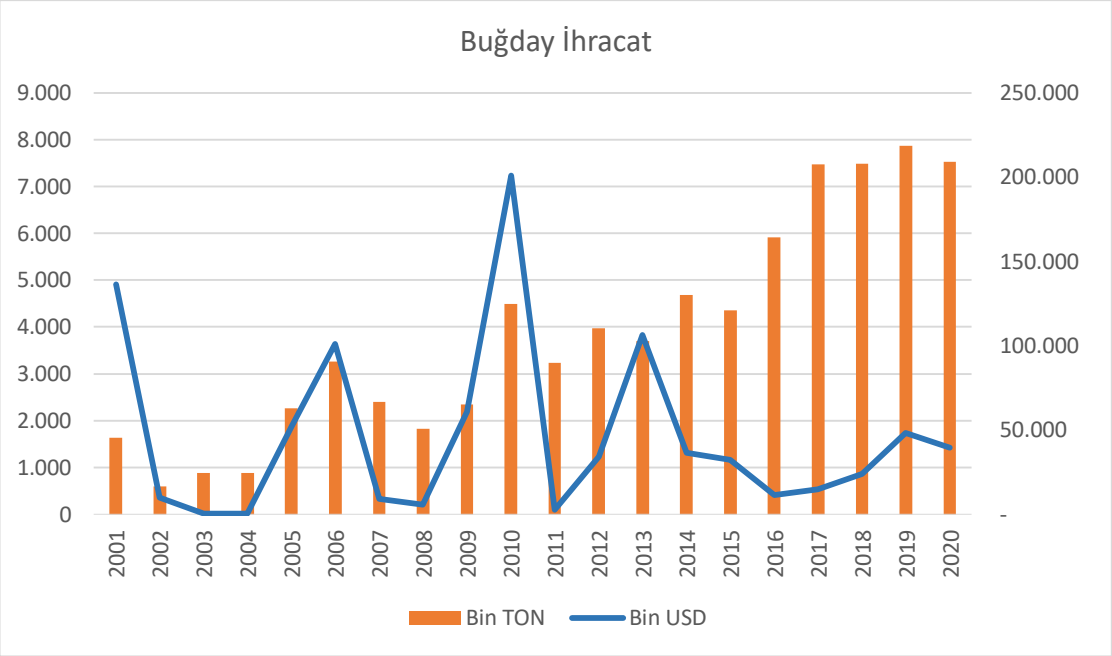

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Buğday ihracat miktarında 2015-2020 döneminde görülen artışa karşın aynı dönemde ihracat gelirlerinde çok çarpıcı bir düşüş yaşanmıştır. 2013 yılında düşmeye başlayan ihracat gelirleri 2016 yılında çok düşük seviyelere gerileyerek 11,4 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2001-2004 yılları arasında da buna benzer sert hareketler olduğu görülmektedir. 2001 yılında 136 milyon dolar olan ihracat gelirleri, 2004 yılında 359 bin dolara kadar düşmüştür. 2004 yılında hızlıca toparlanan ihracat, 2006 yılında 100 milyon dolara kadar yükselmiş, ertesi yıllarda 5-10 milyon dolar düzeylerine gerilemiştir. Ancak, en sert hareket 2008-2011 arasında gerçekleşmiştir. 2008 yılında 5,5 milyon dolar olan ihracat gelirleri 2010 yılında yirmi yıllık dönemin en yüksek noktası olan 200 milyon dolara yükselmiş, ertesi yıl seksen kat azalarak 2,5 milyon dolara inmiştir. Buradan bir kez daha yükselişe geçerek, 2013 yılında 106 milyon dolara çıkan ihracat, bu noktadan da geri dönerek düşmeye başlamış ve 2014-2016 döneminde 11,4 milyon dolara kadar gelmiştir. 2016-2020 dönemindeki yükseliş hareketi önemsenecek düzeyde değildir. Bu dönemin en iyi yılı olan 2019 yılı ihracat tutarı 50 milyon dolara bile gelememiştir.

Buğday ihracatının parasal değerinin gelişimine bakıldığında görülen en çarpıcı sonuç, ihracat gelirlerindeki aşırı dalgalanmalardır. 2001-2020 döneminde buğday

ihracatının parasal değeri, 359 bin dolarla 200 milyon dolar arasında iniş çıkışlarla gidip gelmektedir. Buğday ihracatının ülkelere dağılımına bakıldığında benzer iniş çıkışlar görülmekredir.

Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin buğday ihracatı yaptığı ilk beş ülke ve yapılan ihracatın parasal değeri görülmektedir. Daha çok Afrika ve Orta Doğuya gerçekleştirilen buğday ihracatının parasal değeri 2009 yılında 50 milyon dolarken, 2020 yılında bu değer neredeyse yarı yarıya azalarak 30 milyon dolara gerilemiştir.

Tablo 69. Türkiye'nin Buğday İhracatı Yaptığı İlk Beş Ülke

	2009		2010		2011		2012	
Sıra	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**
1	İtalya	20.721	Suriye	44.227	Irak	1.539	İsrail	13.564
2	Suriye	12.066	İtalya	34.355	Azerbaycan	462	Sudan	6.455
3	Tunus	6.489	Bangladeş	26.788	Ürdün	400	Bangladeş	6.386
4	Libya	5.311	Mısır	21.563	Japonya	121	Lübnan	5.205
5	Lübnan	4.279	İsrail	17.943	Kıbrıs	14	Irak	1.472

	2013		2014		2015		2016	
Sıra	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**
1	İsrail	21.577	İtalya	15.473	İtalya	19.452	Irak	8.122
2	Fas	14.896	Irak	14.310	Irak	6.991	Kore	1.820
3	Kore	13.875	Kanada	1.970	Kore	2.430	Kıbrıs	934
4	Irak	11.359	Kıbrıs	1.953	Belçika	1.145	Kanada	260
5	Yemen	8.297	Kore	1.261	İsviçre	1.097	Azerbaycan	243

	2017		2018		2019		2020	
Sıra	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**	**Ülke**	**İhracat Değeri (Bin USD)**
1	Irak	4.531	Irak	11.504	Irak	16.255	Irak	8.346
2	Hollanda	4.445	İtalya	4.314	İngiltere	11.853	İtalya	8.033
3	İtalya	2.356	Hollanda	3.412	İtalya	10.173	Fas	6.104
4	Belçika	1.586	Belçika	1.915	Suriye	3.675	Ukrayna	4.973
5	Kore	912	Kore	1.019	Norveç	2.389	Suriye	3.525

Kaynak: https://www.trademap.org'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.2.1.2. Kuru Baklagiller

Aşağıdaki grafikte kuru baklagil ihracatının 2008-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Kuru baklagil ihracatı 2008-2018 arasındaki on yıllık dönemde 230 bin ile 320 bin ton arasında seyretmiş, 2018-2019 döneminde iki kat artarak 700 bin tona yaklaştıktan sonra 2019-2020 döneminde yeniden azalarak 500 bin ton düzeyine inmiştir.

Grafik 56. Kuru Baklagil İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

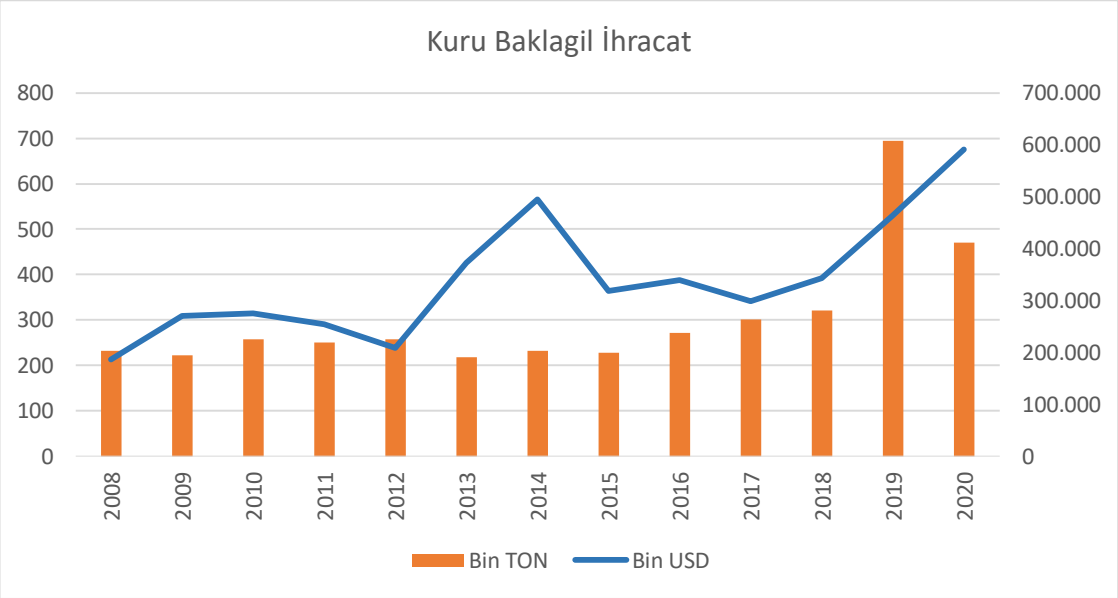

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.2.1.3.Yağlı Tohumlar

Aşağıdaki grafikte yağlı tohumlar ihracatının 2001-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2001 yılında 226 bin ton dolaylarında olan ihracat, 2013 yılından sonra büyük bir artış gerçekleştirerek 2 milyon tona yaklaşmış, yarı yarıya azaldığı 2018 yılı hariç tutulursa, 2020 yılına kadar 2 milyon ton dolaylarında kalmıştır. 2001-2020 döneminde ihracatın parasal değeri de 40 milyon dolardan 400 milyon dolara yükselmiştir. Başka bir deyişle, yirmi yıllık dönemde ihracat miktarındaki artışla ihracatın parasal değerindeki artış genellikle paralel seyretmiştir.

Ancak bazı yıllarda ihracat miktarı ile ihracatın parasal değeri arasında uyumsuzluklar olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin, 2014 yılında 1,8 milyon tonluk

ihracata karşılık 355 milyon dolarlık gelir elde edilirken, 2015 yılında 2 milyon tonluk ihracata karşılık 160 milyon dolarlık gelir elde edilmiştir. Bazı yıllarda da ihracat miktarı arttığı halde ihracat gelirinin aynı ölçüde artmadığı veya tam tersine, ihracat düştüğü halde ihracat gelirindeki azalışın ihracat miktarındaki azalış kadar olmadığı görülmektedir. Başka bir deyişle, bazı yıllarda ihracat miktarındaki artışa karşın ihracat gelirlerinde dikkat çekici bir gerileme vardır.

Grafik 57. Yağlı Tohumlar İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

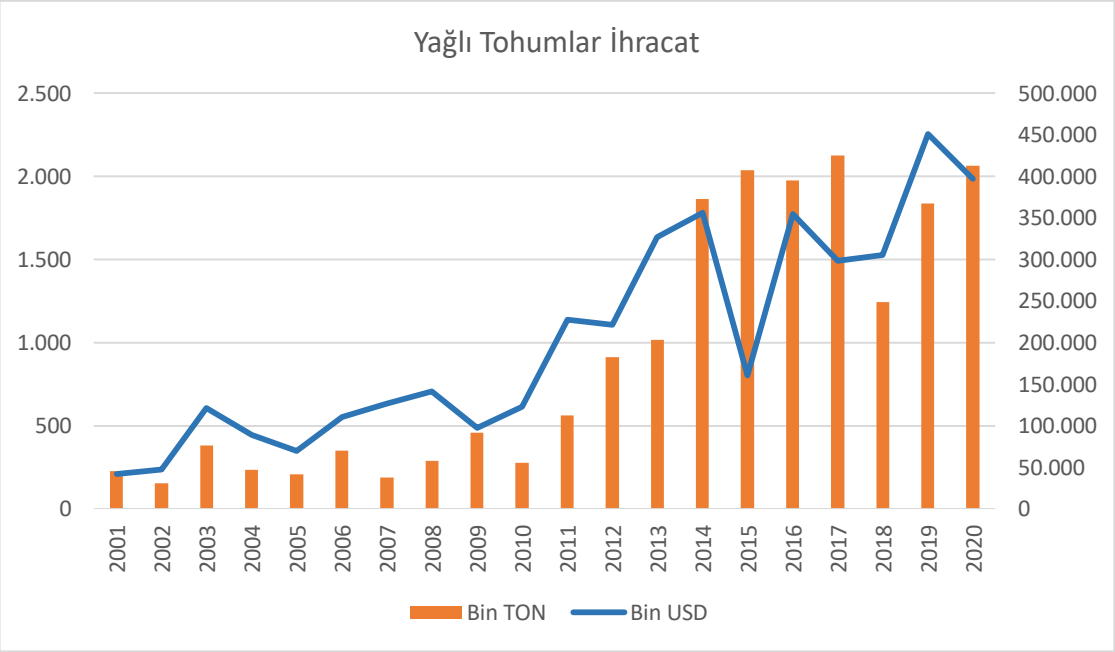

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.2.1.4. Sert Kabuklular, Meyveler ve Sebzeler

Antep fıstığı, badem, ceviz, fıstık, kestane gibi sert kabuklular özel iklim koşulları gerektirdikleri için dünya arzı sınırlı olan tarım ürünleridir. Ayrıca gıda sanayinde kullanıldıklarında yüksek katma değer yaratma potansiyeline sahiptirler. Meyve ve sebzeler de benzer şekilde yüksek katma değerli ürünlerdir. Bu ürünlerde dünya arzının önemli bir kısmını elinde tutan ve dünya fiyatları üzerinde etkili olan bir ülkenin yüksek ihracat gelirleri elde etmesi beklenebilir.

Aşağıdaki grafikte meyve ve sert kabuklular ihracatının 2013-2020 yıları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2013 yılında 4,6 milyon ton olan ihracat 2019 yılında en yüksek düzeyi olan 6,9 milyon tona yükseldikten sonra pandemi koşullarının da etkisiyle 6,2 milyon tona inmiştir. İhracat gelirleri ise ihracat miktarındaki düzenli artışa karşın dalgalı bir seyir izlemektedir. Örneğin, 2013-2016 yılları arasında ihracat miktarı 5 milyon ton dolaylarında istikrar kazanmış, ancak ihracat gelirleri 4,2 milyar dolardan 4,8 milyar dolara çıktıktan sonra sert bir şekilde düşerek yeniden 4,2 milyar dolara inmiştir. 2016 yılından sonra ihracat miktarı düzenli bir artışla 7 milyon tona yaklaşırken ihracat gelirleri aynı artmamış, hafif bir dalgalanmayla 4,2 milyar dolaylarında kalmıştır.

Sonuç olarak, ihracat miktarı ile ihracat gelirlerinin uyumlu olmadığı görülmektedir. Bunun Türkiye'nin dünya fiyatlarını belirleme gücüne sahip olmamasından kaynaklandığı söylenebilir. Dünya piyasalarındaki fiyat dalgalanmaları ihracat gelirlerinin istikrarsızlaşmasına neden olmaktadır. Diğer yandan, ihracata yönelik bir yaklaşım yurt içi piyasada arz açıklarına ve fiyat artışlarına yol açmakta, dolayısıyla yurtiçi piyasaları da istikrarsızlaştırmaktadır.

Grafik 58. Meyve ve Sert Kabuklular İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

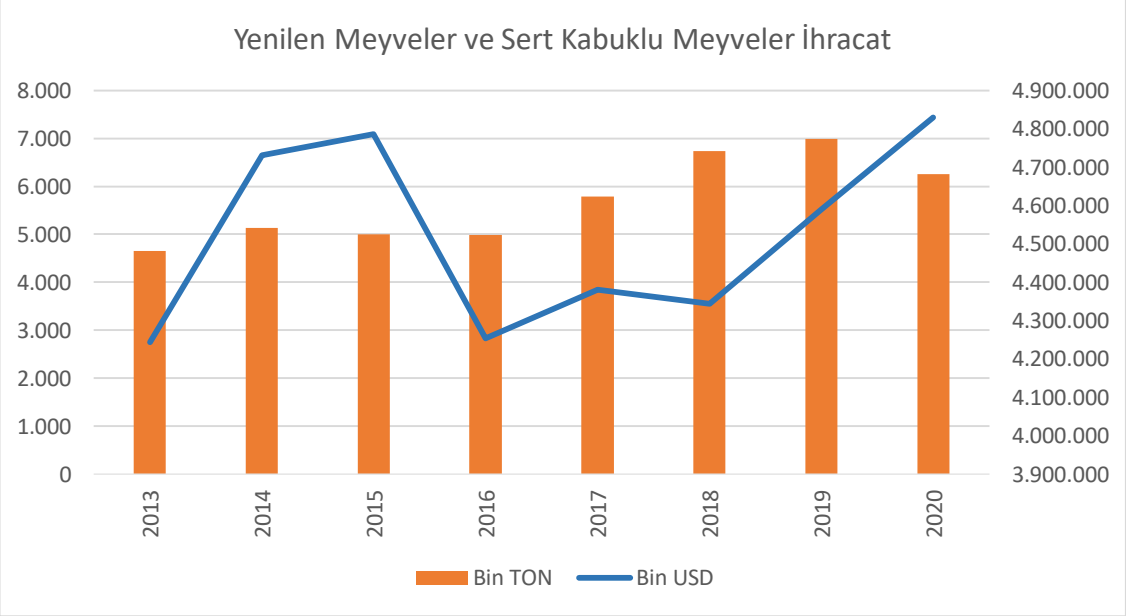

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte sebze ihracatının 2013-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Sebze üretiminde doğal üstünlüklere sahip olan Türkiye'de dünya talebinin dört mevsim boyunca karşılanabileceği sera üretimi de oldukça gelişmiştir. Seracılığın yoğunlaştığı batı ve güney kesimlerde tütün, pamuk, zeytin gibi geleneksel tarım ürünlerinin ve hayvancılığın yerini alan sera üretimi, tarımsal ihracatta önemli bir katkı yapmaktadır.

Tarımsal ihracat gelirinin beşte birini oluşturan sebzelerin ihracat miktarı 2013 yılından bu yana 1,5-2 milyon ton aralığında seyretmektedir. İhracat gelirleri ise 1,2 milyar dolar ile 1,4 milyar dolar arasında dalgalanmaktadır. Tarımsal ihracat miktarının küçük bir kısmını oluşturan sebze ihracatının tarımsal ihracat gelirlerinin yaklaşık olarak beşte birini sağladığı dikkate alındığında, sebze ihracatındaki potansiyel daha iyi anlaşılmaktadır. Ancak, ihracat miktarının ve ihracat gelirlerinin dar bir aralıkta dalgalanması bu potansiyelin yeterince kullanılmadığını düşündürmektedir. Oysa uluslararası ticaretteki işbölümü bağlamında bakıldığında Türkiye'nin eskiden beri yaş meyve ve sebze üretimine özgülendiği hatırlanacaktır. Doğal iklim koşulları altında yapılan tarla üretimine göre dört mevsimlik talebe yanıt verebilmeyi mümkün kılan seracılık büyük bir potansiyele sahip olmakla birlikte yatırım maliyetleri, işletme masrafları ve riskleri yüksek bir üretim biçimidir. Aynı zamanda turizm, hayvancılık gibi alternatif maliyetleri de oldukça yüksektir. Piyasanın yönlendirmeleri sonucu tercih edilen bu işbölümünden elde edilen faydalar potansiyelin altında kaldığı sürece serbest ticaret-müdahale, piyasa-planlama, gıda güvenliği-ihracat seçeneklerini gözden geçirme gereksinimi ortadan kalkmamaktadır.

Grafik 59. Sebze İhracatının Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

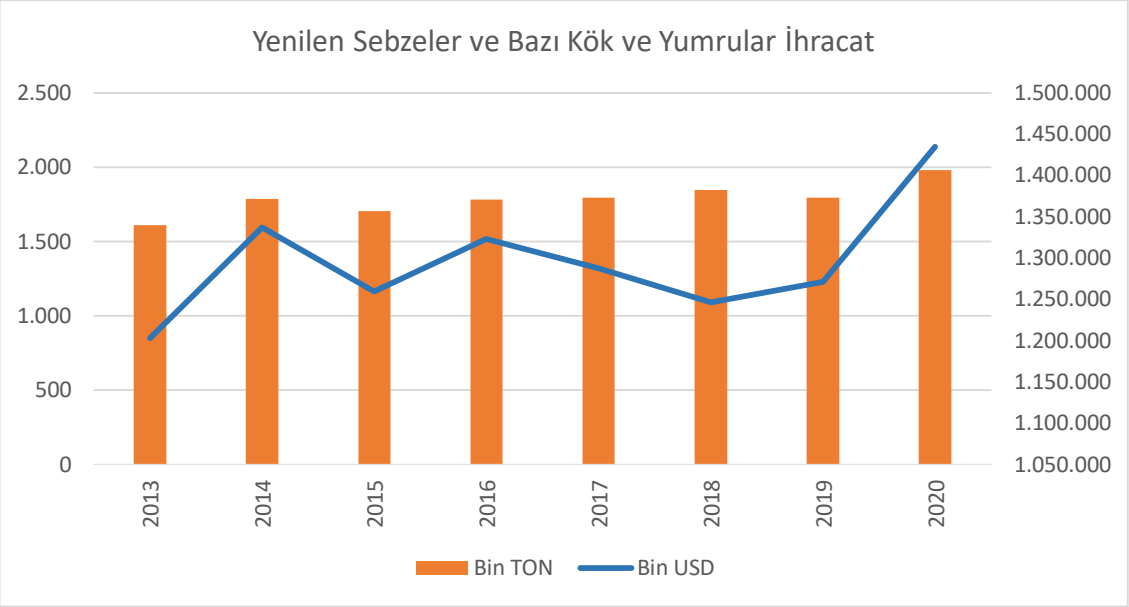

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.2.2.Tarımsal İhracatın Bileşimi

Aşağıdaki grafikte tarımsal ihracatın bileşimi görülmektedir. Grafiğe göre, yaş meyve sebze ihracatı beklenen düzeyde artmamış, hatta küçük bir azalış söz konusu olmuştur. Tarımsal ihracat içindeki payının 2013 yılında yüzde 69,4 iken, 2020 yılında 68,9 düzeyine gerilemiş olmasından, bu ürün guruplarındaki potansiyelin yeterince değerlendirilemediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin tarımsal ihracatını çeşitlendiremediğini, ihracatın sebze ve meyveye dayalı olduğunu görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin tarımın küreselleşmesinden olumsuz yönde etkilendiğinin bir kanıtı olarak yorumlanabilir.

Grafik 60. Tarımsal İhracatın Bileşimindeki Değişmeler (Parasal)

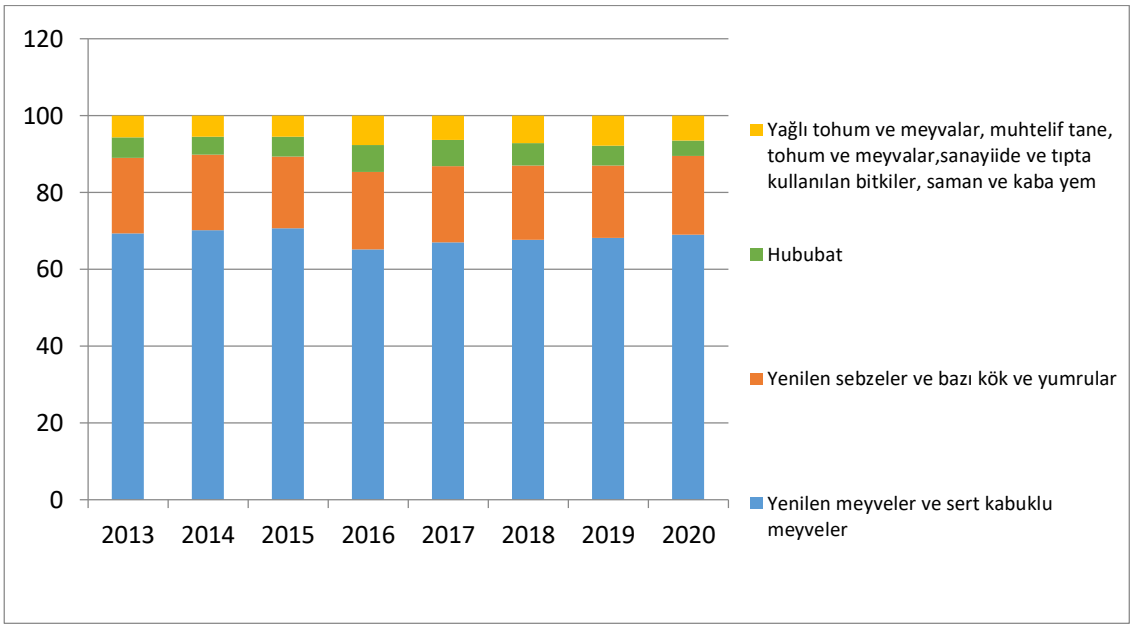

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.2.3.Tarımsal İhracat ve İhracat Destekleri

Tarımsal ithalatı kolaylaştıracak vergi düzenlemelerinin yapıldığına sıkça rastlanmakla birlikte tarımsal ihracatı kolaylaştıracak özel bir yaklaşım söz konusu değildir. İhracat destekleri kapsamında tüm sektörlere sağlanan pazara giriş destekleri gibi desteklerin yanı sıra tarım ürünleri ihracatına yönelik olarak *Tarımsal Ürünlerde İhracat İadesi*[*] yardımı yapılmaktaysa da yardım kapsamında değerlendirilen ürünler genellikle işlenmiş tarım ürünü sınıfına girmektedir.

Küreselleşmenin tarımsal ticareti olumlu yönde etkilemesi halinde, ihracatın ithalattan daha hızlı artması, mümkünse tarımsal dış fazla elde edilmesi ve tarımın başka alanlarda ortaya çıkan döviz gereksinimine katkı sağlaması beklenir. Tarımsal ihracat potansiyeli yüksek ülkelerin küresel piyasalarda ortaya çıkan talebe ve küresel fiyatlara bakarak ihracata yönelik bir üretim deseni ve pazarlama alt yapısı oluşturması gerekmektedir. Bunun başarılamaması halinde, küreselleşme daha çok ithalatı teşvik ederek tarımsal dış ticarette açık verilmesine ve döviz gereksiniminin artmasına yol açabilir.

[*] https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/04/20180412-6.pdf

Türkiye'nin tarımsal dış dengesine bakıldığında uluslararası piyasalara açılmanın daha çok ithalatı desteklediği, başka bir deyişle küreselleşmeden beklenebilecek potansiyel yararın elde edilemediği görülmektedir. Aşağıda yer alan bölümde tarımsal dış dengenin gelişimi ele alınarak küreselleşmenin Türkiye tarımını nasıl etkilediğine ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır.

3.3.3. Tarımsal Dış Denge

Tarımsal ihracat ile tarımsal ithalat arasındaki farkı ifade eden tarımsal dış dengeye genel olarak bakıldığında tarımsal dış dengenin 2008-2009 dönemi hariç tutulursa, esas olarak 2019 yılından sonra negatife döndüğü görülmektedir. 2008-2009 dönemindeki durum dünya gıda kriziyle ilişkili olabilir. Ancak 2019 yılından sonra görülen durum geleceğe yönelik olarak düşündürücü bir gelişmedir.

Aşağıdaki grafikte tarımsal ithalat, ihracat ve net ithalat miktarının 2013-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir.* 2020 yılında görülen aşağı doğru kırılma özellikle dikkat çekicidir. 2001-2020 döneminde verilen ihracat fazlaları geçici olmuş, genellikle bir yıl verilen fazla ertesi yıllarda ya denklik durumuna ya da açığa dönüşmüştür. 2016-2019 yılları arasındaki iyileşme geçmiş yılara göre umut verici olsa da aynı şekilde geçici olmuş ve 2016 yılında dikkat çekici bir şekilde iyileşen denge, 2019 yılında aynı şekilde kötüleşerek 6,2 milyon tonluk bir açığa dönüşmüştür.

* Tarımsal ithalat, ihracat ve net dış ticaret miktarını temsil eden ürünler TÜİK tarafından yayınlanan Bitkisel Ürün Denge Tablolarından seçilmiş ve ithalat miktarları tek tek toplanarak tarımsal ithalat miktarının toplamına erişilmiştir. Bitkisel Ürün Denge Tablolarından seçilen ürünler: Antep fıstığı, armut, arpa, ayçiçeği, ayva, badem, bakla, bamya, bezelye, biber, buğday, durum buğdayı, ceviz, çavdar, çay, çilek, diğer tahıllar, domates, dut, elma, erik, fasulye, fındık, greyfurt, havuç, hıyar, ıspanak, incir, kabak, karpuz, kavun, kayısı, kenevir, kestane, keten, kırmızı mercimek, kiraz, kolza, kuru sarımsak, kuru fasulye, kuru soğan, lahana, limon, mandalina, marul, mısır, muz, nar, nohut, pamuk, patates, patlıcan, pırasa, pirinç, portakal, semizotu, soya, şeftali, şeker pancarı, taze soğan, turp, üzüm, vişne, yeşil mercimek, yulaf.

Grafik 61. Tarımsal İthalat, İhracat ve Net Dış Ticaretin Miktar Cinsinden Gelişimi

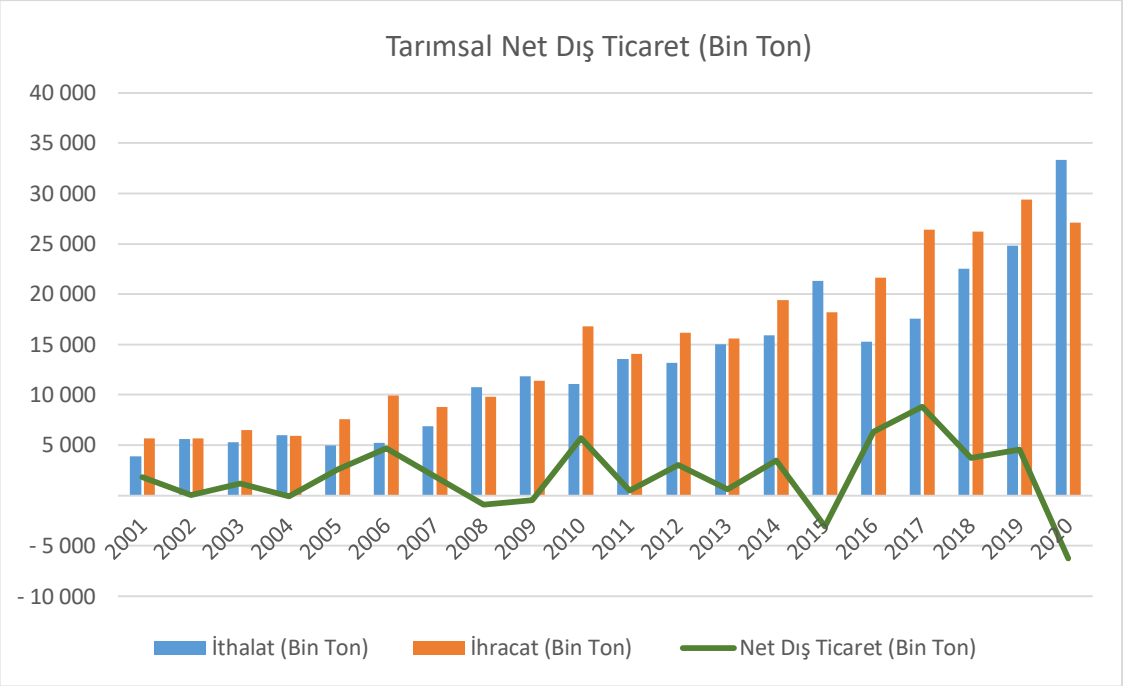

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte tarımsal ithalat, ihracat ve net dış ticaretin parasal değerinin 2013-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir.* Tarımsal ticareti temsil eden ürün grupları (yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular; yenilen meyveler ve bazı sert kabuklu meyveler; hububat; yağlı tohum ve meyveler, muhtelif tane, tohum ve meyveler; sanayide ve tıpta kullanılan bitkiler) TÜİK tarafından harmonize sisteme göre sınıflandırılmış fasıllar arasından seçilmiştir.

* Tarımsal ithalat, ihracat ve net dış ticaret değerini temsil eden ürün grupları TÜİK tarafından Harmonize sisteme göre sınıflandırılmış fasıllar arasından seçilmiş ve ithalat miktarları tek tek toplanarak tarımsal ithalat değerinin toplamına erişilmiştir. Harmonize sisteme göre sınıflandırılmış fasıllar arasından seçilen ürün grupları: Yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular; yenilen meyveler ve bazı sert kabuklu meyveler; hububat; yağlı tohum ve meyveler, muhtelif tane, tohum ve meyveler; sanayide ve tıpta kullanılan bitkiler.

Grafik 62. Tarımsal İthalat, İhracat ve Net Dış Ticaretin Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

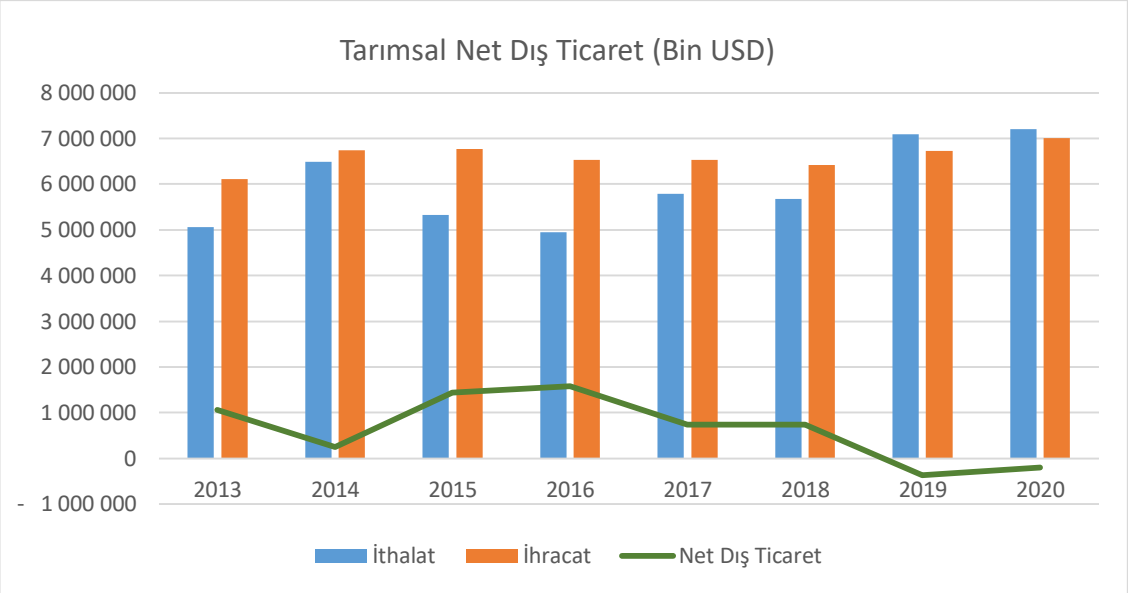

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.1. Tahıllar

Aşağıdaki grafikte tahıl net dış ticaretinin 2007-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Grafik, ithalatın artış hızının ihracatın artış hızından büyük olduğuna, özellikle son dönemde ihracat mutlak olarak azalırken ithalatın büyük bir hızla arttığına işaret etmektedir. İthalatın artış hızı genel olarak da ihracatın artış hızından büyük olmuştur. İthalattaki hızlı artış -birkaç dönem hariç tutulursa- 2007-2020 döneminde net ithalatla karşı karşıya kalınmasına yol açmıştır. İthalat hızlı bir şekilde artarken ihracatın aynı hızda artmaması veya azalması net ithalattaki artışı hızlandırmaktadır. Nitekim 2019-2020 döneminde ortaya çıkan 6,7 milyon tonluk net ithalat bir önceki yıla göre yedi kat fazladır.

Grafik 63. Tahıl Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

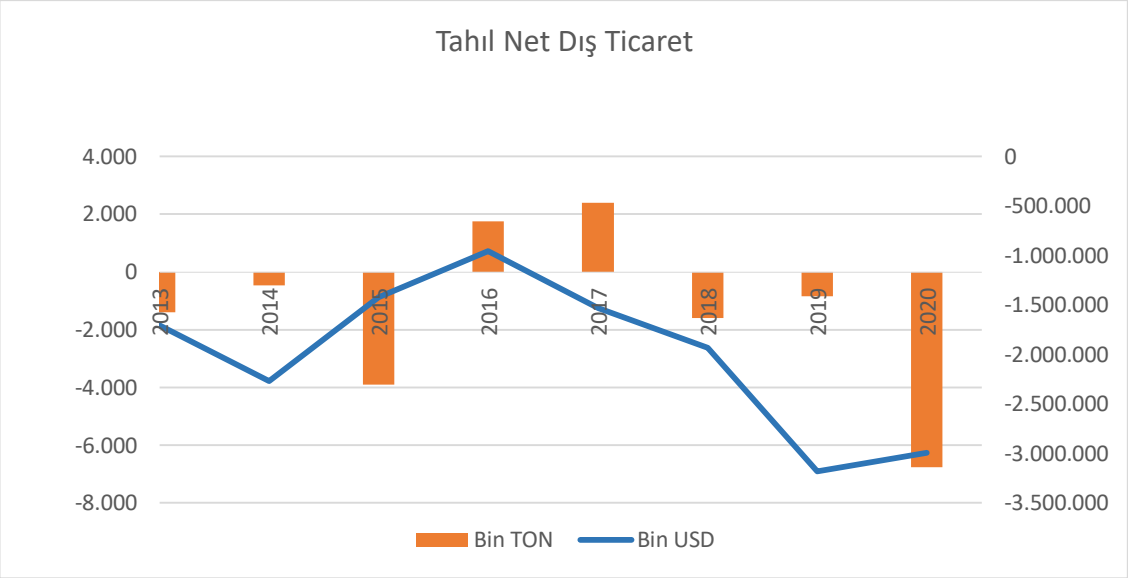

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.1.1. Buğday

Buğday, beslenmenin temelini oluşturduğundan gıda güvenliğinin sürdürülebilmesi açısından üretimdeki artışın en az nüfus artışı kadar olması beklenir. Buna ek olarak, buğdaya dayalı işlenmiş ürün ihracatının artırılması isteniyorsa hammadde gereksinimini karşılayacak ölçüde bir üretim artışı da hedeflenmelidir. Türkiye'de 2000-2020 döneminde nüfus artarken, buğday üretimi 21 milyon tondan 19 milyon tona gerilemiştir. Rekoltenin en yüksek olduğu yıllarda 22 milyon tonun biraz üzerine çıkan üretim istikrarlı bir şekilde artmadığı gibi üretimin artış hızı her zaman nüfus artış hızının altında kalmıştır. Ayrıca üretim son beş yıldır hiç artmamış, tersine istikrarlı bir şekilde azalmıştır. Bu yirmi yıllık dönemde kişi başına düşen yıllık tüketim düzeyi de 225 tondan 192 tona gerilemiştir.

Buğday üretimi nüfus ve işlenmiş ürün ihracatındaki artışa paralel gelişmediğinden talep fazlasının karşılanabilmesi için buğday ithal edilmektedir. Buna karşılık buğday ihracatı da yapılmakta, ancak bazı yıllarda buğday ithalatı buğday ihracatını aştığından net dış ticaret negatif olmaktadır.

Diğer yandan, ithal edilen buğday, ihracatı yapılan un ve makarna üretiminde kullanılmaktadır. Ancak, dünya un ihracatında ilk sırada, makarna ihracatında ikinci sırada olan Türkiye'nin bu ihracatının istikrarlı olabilmesi, buğdayda ithalata bağımlılığın azaltılmasıyla yakından ilişkilidir.

Aşağıdaki grafikte buğday net dış ticaretinin 2000-2020 dönemindeki gelişimi görülmektedir. Grafiğe göre, 2000 yılına 1,2 milyon tonluk ihracat fazlasıyla girilmiştir. Ancak 2001-2004 arasında sürekli olarak açık verilmiş, 2007-2008 dönemine kadar bir toparlanma söz konusu olmuşsa da dünya gıda krizinin baş göstermesiyle birlikte yeniden ihracatın üzerinde bir ithalat gerçekleşmiştir. İhracatla ithalat arasındaki negatif fark 2008-2009 döneminde de artarak devam etmiştir. 2008-2009 döneminden sonra bir dönem fazla bir dönem açık şeklinde gelişen dış ticaret, 2015-2016 döneminden başlayarak dört dönem üst üste fazla vermiş olmakla birlikte verilen fazlalar azalma eğilimi göstermiştir.

Grafik 64. Buğday Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

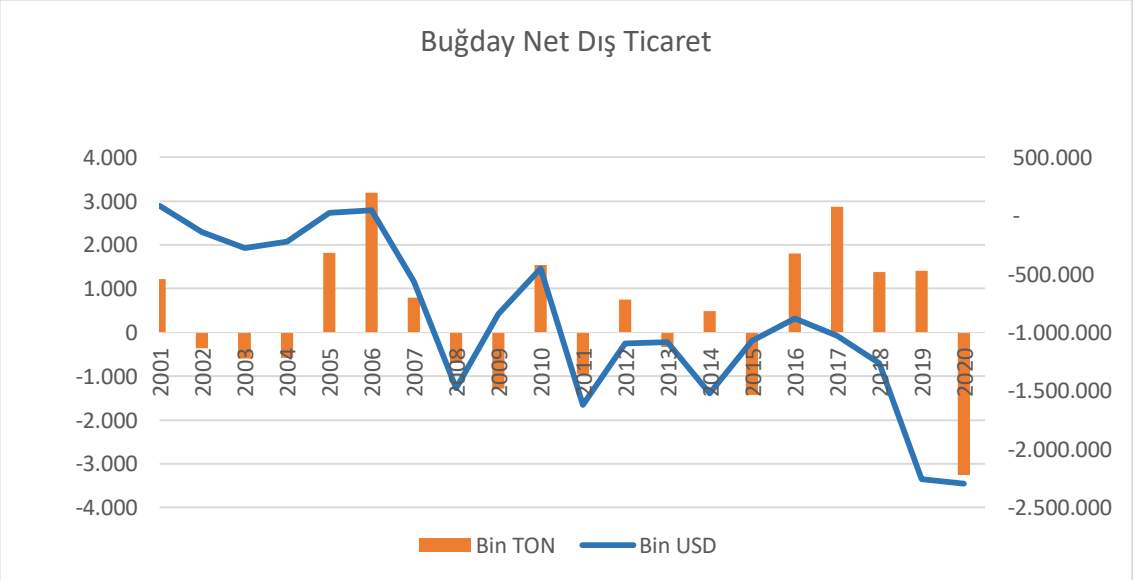

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Nitekim 2019-2020 döneminde bir önceki dönem yaklaşık 1,4 milyon ton düzeyine kadar gerileyen ihracat fazlası 2019-2020 döneminde açığa dönüşmüştür. Son yirmi yılın en büyük ithalatının gerçekleştirildiği 2019-2020 döneminde ihracat da bir önceki döneme göre azalmış ve böylece 3,2 milyon tonluk bir açık meydana gelmiştir.

2019-2020 yılında gerçekleştirilen 10,7 milyon tonluk ihracat yıllık buğday üretiminin yarısından fazladır. 3,2 milyon tonluk açık ise yıllık üretimin yaklaşık altıda biri olup bir önceki yılın fazlasının iki katıdır.

3.3.3.1.2.Arpa

Arpa, hayvan beslenmesinde ve gıda sanayinde kullanılan bir tahıl türüdür. Bira üretiminin geleneksel hammaddesi olarak dünya piyasalarında büyük bir talep görmektedir. Aşağıdaki grafikte görülebileceği gibi, 2010 yılına kadar bazı yıllarda negatif seyretse de genellikle pozitif değerler alan arpa net dış ticareti, 2008 yılında 92 milyon dolarla 2010 öncesi dönemin en büyük açığını vermiştir. 2010 yılından verilen dış fazla ertesi yıl yeniden dış açığa dönüşmüş ve 2014 yılında 160 milyon dolar düzeyine ulaşmıştır. 2016 yılında iyileşmeye başlayan dış açık 2018 yılında bir kez daha 150 milyon dolar düzeyine yükselerek 2016 yılındaki düzeyine yaklaşmış, 2020 yılında da 160 milyon dolar düzeyinde gerçekleşerek 2016 yılındaki düzeyini yakalamıştır.

Grafik 65. Arpa Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

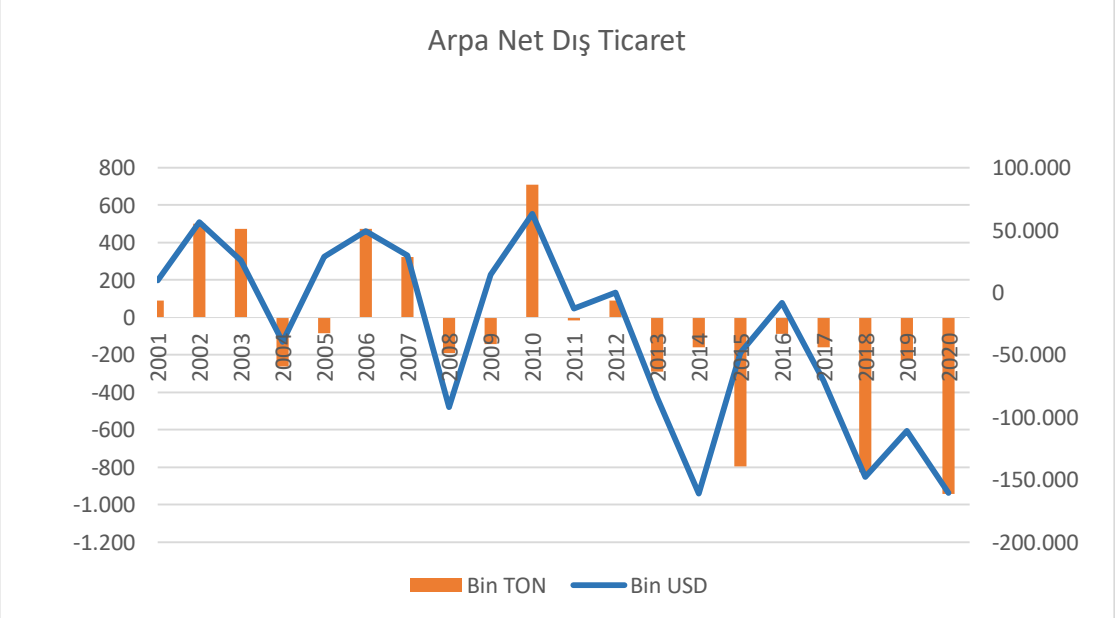

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye'de son derece gelişmiş bir gıda sanayi ve hayvancılık potansiyeli vardır. Ayrıca nüfusun ve kişi başına gelir düzeyindeki uzun dönemli artışın etkisiyle hem gıda

sanayi hem de hayvancılık ürünlerine yönelik güçlü bir talep olduğu göze çarpmaktadır. Aynı nedenlerle dünya talebi de oldukça güçlüdür. Arpa üretimine elverişli doğal koşullara sahip olan Türkiye'nin büyüyen pazar karşısında üretimini ve ihracatını artırarak dış fazla vermesi mümkünken gittikçe artan düzeylerde dış açık vermesi potansiyelini kullanamadığı anlamına gelmektedir.

3.3.3.1.3.Pirinç

Türkiye, pirinç gereksiniminin yaklaşık üçte birini ithalat yoluyla elde edilmektedir. Dolayısıyla bu üründe yeterlilik oranı yüzde yetmişe yakındır. Türkiye'nin pirinçteki ithalata bağımlılığı nedeniyle dünya pirinç fiyatlarında ortaya çıkabilecek dalgalanmalar iç piyasada sorun yaratabilecektir. Aşağıdaki grafikte pirinç net dış ticaretinin 2000-2020 dönemindeki gelişimi görülmektedir. Grafiğe göre son yirmi yılda pirinç dış ticaretinde istisnasız her yıl açık verilmektedir. 2000-2001 döneminde 300 bin ton olan açık, 2002-2003 döneminde 400 bin tona yükselmiş, ertesi dönem 100 bin ton seviyelerine gerilemişse de izleyen yıllarda 200-300 bin ton aralığında seyretmektedir.

Grafik 66. Pirinç Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

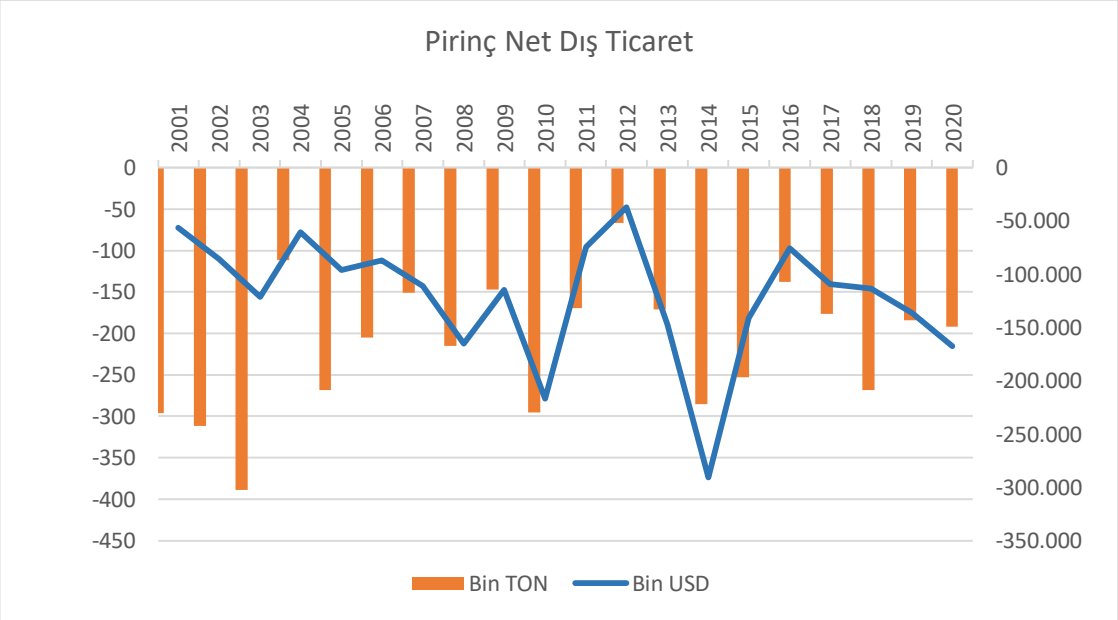

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.1.4. Mısır

Bir tahıl olarak mısır gıda ve yem sektöründe kullanılmaktadır. Mısırda kendine yeterliliği bu ürüne verilen desteklerin azalmasının bir sonucu olarak yüzde 70ler düzeyindedir. Türkiyede 2019 yılında üretim 6 milyon tonken ithalat miktarı 3,7 milyon ton olmuştur. Aşağıdaki grafikte mısır net dış ticaretinin 2000-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Grafiğe göre, mısır ihracatı ile ithalatı arasındaki fark 2000'li yılların başında negatif seyretmektedir. 2000-2001 döneminde 1 milyon tonun altında olan açık ertesi dönem artmaya başlayarak 1 milyon tonun üzerine çıkmış, çeyrek milyon tonluk ihracat fazlası görülen 2005-2006 dönemi ile dış ticaretin dengede olduğu 2015-2016 dönemi dışında, yirmi yıllık dönem boyunca artışını sürdürerek 2 milyon ton seviyelerine çıkmıştır.

Grafik 67. Mısır Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

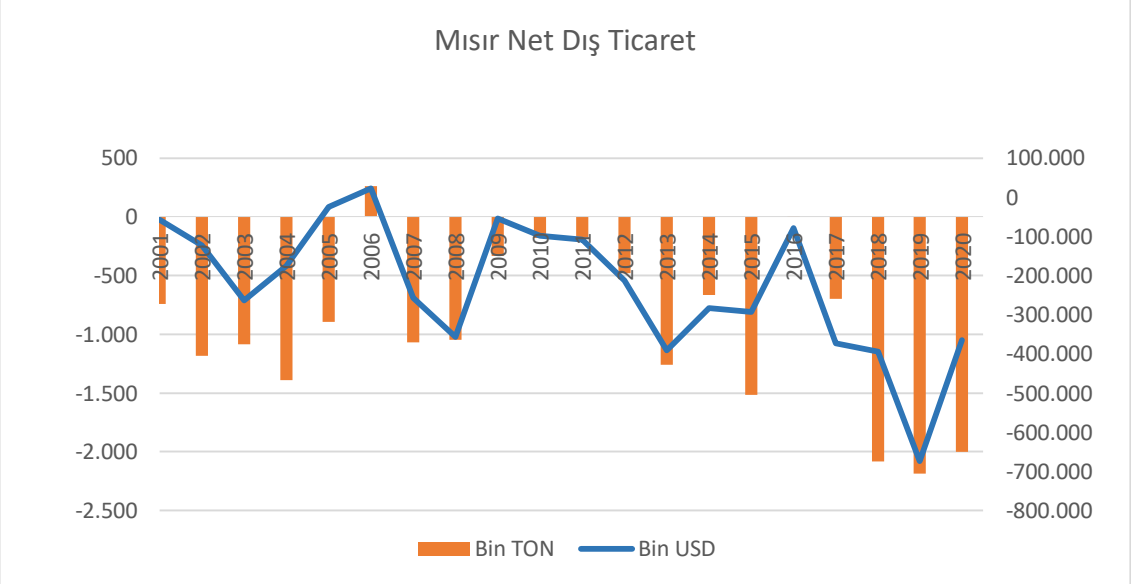

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.2. Kuru Baklagiller

Aşağıdaki grafikte kuru baklagil net dış ticaretinin 2007-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2007-2008 dönemi, 2018-2019 dönemi dışında ihracat fazlası verilmeyen kuru baklagil grubunda özellikle 2013-2014 döneminden sonra görülen açıklar önceki yıllara göre üç kat artarak 200 bin ton seviyelerine yaklaşmıştır. 2016-2017

döneminde 200 bin tonu da aşarak en yüksek seviyesine ulaşan açık 2018-2019 döneminde yerini ihracat fazlasına bırakmışsa da bu durum kalıcı olmamış ve 2019-2020 döneminde yeniden 100 bin tonluk bir açıkla karşı karşıya kalınmıştır.

Grafik 68. Kuru Baklagil Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

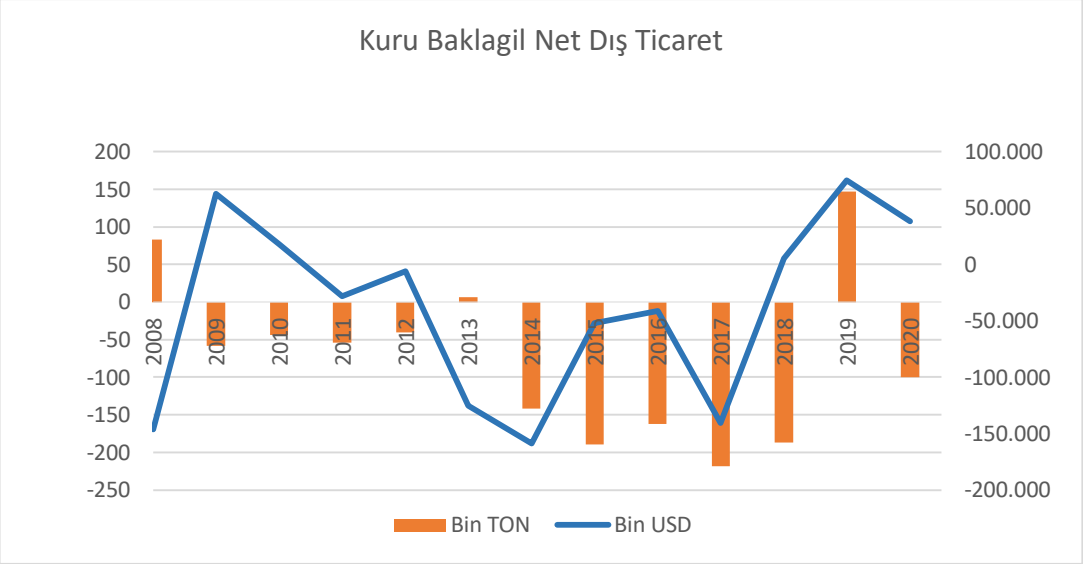

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.2.1. Kuru Fasulye

Dünyada ekimi en çok yapılan baklagil olan kuru fasulyede Türkiyenin dünya üretimindeki payı yüzde 1dir. Türkiyenin yıllık kuru fasulye üreeitmi ortalama 235 bin ton , 2020 yılı üretimi ise 280 bin tondur. Kuru fasulyede Türkiye büyük ölçüde yeterli olmakla birlilte ithalat da yapmaktadır. 2018 yılında 39 bin ton olan ithalat 2020 yılında 21 bin ton olmuş, bu ithalata yapılan döviz ödemesi 23,5 milyon dolar olmuştur. Aynı yıl kuru fasulye ihracatının değeri ise 12 milyon dolardır. Böylece kuru fasulyede dış ticaret açığı 11,5 milyon dolar olmuştur. Aşağıdaki grafikte kuru baklagil grubundan kuru fasulyenin net dış ticaretinin 2000-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. Grafiğe göre, 2000'li yılların başında 10 bin ton olan açık ertesi dönem iki katına çıkarak 20 bin ton olmuştur. 2002-2004 yılları arasında bir miktar ihracat fazlası verildikten sonra yeniden açıkla karşı karşıya kalınan kuru fasulyede görülen açıklar gittikçe artarak 50 bin tonun üzerine çıkmış, hatta dünya gıda krizinin yaşandığı 2007-2008 döneminde 60 bin tonu da aşmıştır. 2018-2019 döneminde hem ithalatta hem de ihracatta büyük bir artış

görülmekle birlikte açık ortadan kalkmamıştır. 2018-2019 döneminde ihracattaki artış bu açığı ortadan kaldırmadığı gibi 2019-2020 döneminde ithalatla ihracat birlikte azalarak yirmi yıl önceki seviyelerine yaklaşmış, üstüne üstlük ihracat ithalattan daha büyük bir hızla azaldığından açık bir önceki döneme göre 5 bin ton kadar artmıştır.

Grafik 69. Kuru Fasulye Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

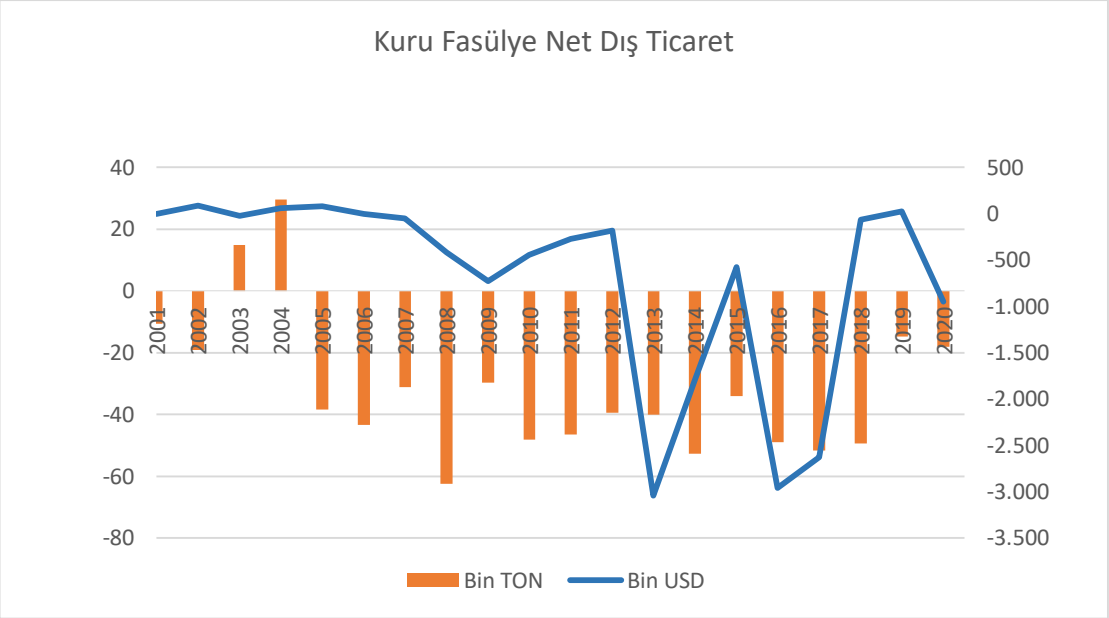

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.2.2. Kırmızı Mercimek ve Yeşil Mercimek

Aşağıdaki grafiklerde kırmızı ve yeşil mercimek net dış ticaretinin 2001-2020 dönemindeki gelişimi görülmektedir. 2001 yılında açık verilen kırmızı mercimekte 2002 yılından başlayarak ihracat fazlası verilmiş, ancak dünya gıda krizinin yaşandığı 2008 yılının ardından 2012 ve 2013 yıllarında verilen fazlalar hariç tutulursa 2019 yılına kadar her yıl açık yerilmiştir. 2019 yılında 23 bin tonluk küçük bir ihracat fazlası verilmiş, ancak bu fazla da kalıcı olamamış, 2020 yılı 169 bin tonluk rekor düzeyde açıkla kapatılmıştır.

Grafik 70. Kırmızı Mercimek Net Dış Ticaretinin Miktar Cinsinden Gelişimi

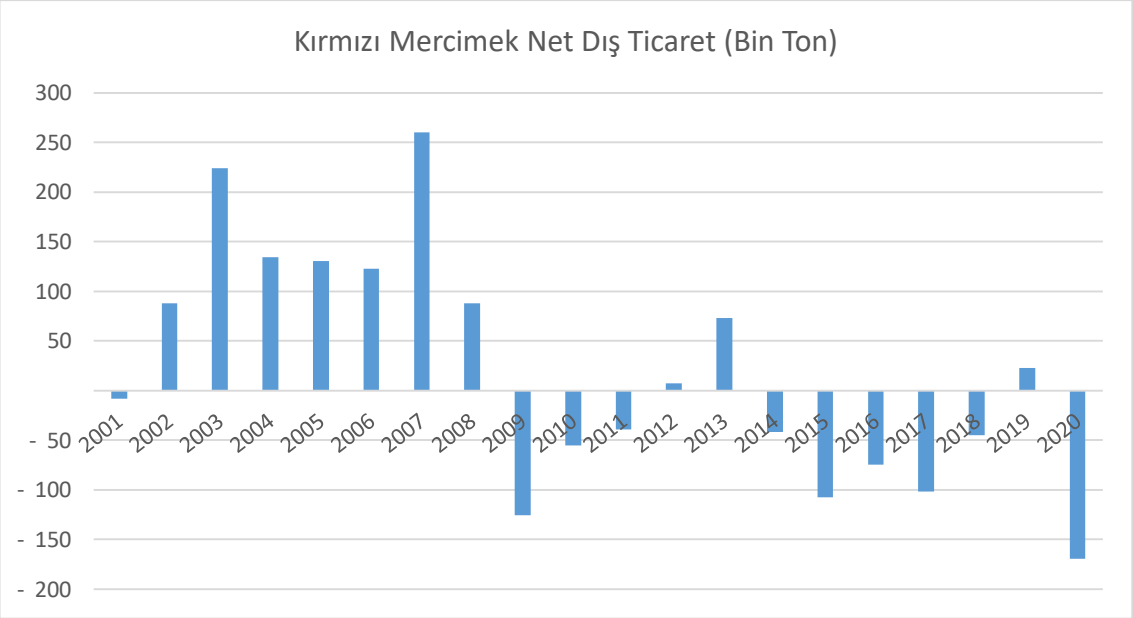

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yeşil mercimekte ise çok daha çarpıcı bir durum söz konusudur. 2001 yılından bu yana yeşil mercimeğin miktar cinsinden net dış ticareti negatif seyretmektedir. Başka bir deyişle, yirmi yıllık dönem boyunca yurtiçi arz yurtiçi talebi bile karşılayamamış, aradaki fark ithalat yoluyla karşılanmıştır. 2001 yılında 8 bin ton olan açık 2006 yılında 14 bin tona ulaşmış, gıda krizinin yaşandığı 2008 yılında 26 bin ton olarak gerçekleşerek 2010 öncesi dönemin rekorunu kırmıştır. 2010 yılında ithalatla ihracat arasındaki fark 25 bin ton olmuş, ithalat gereksinimi ertesi iki yıl boyunca bir miktar azalsa da 2013 yılında yeniden artışa geçerek 2015 yılında 30 bin tona ulaşmıştır. 2016-2019 döneminde istikrarlı bir şekilde azalan negatif fark 2019 yılında 5 milyon ton düzeyine kadar inmiştir. 2019 yılındaki bu azalışın üzerinde pandemi etkili olmuş olabilir. Nitekim 2020 yılında ithalat patlaması yaşanmış ve 30 milyon tonluk bir açık ortaya çıkmıştır.

Grafik 71. Yeşil Mercimek Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

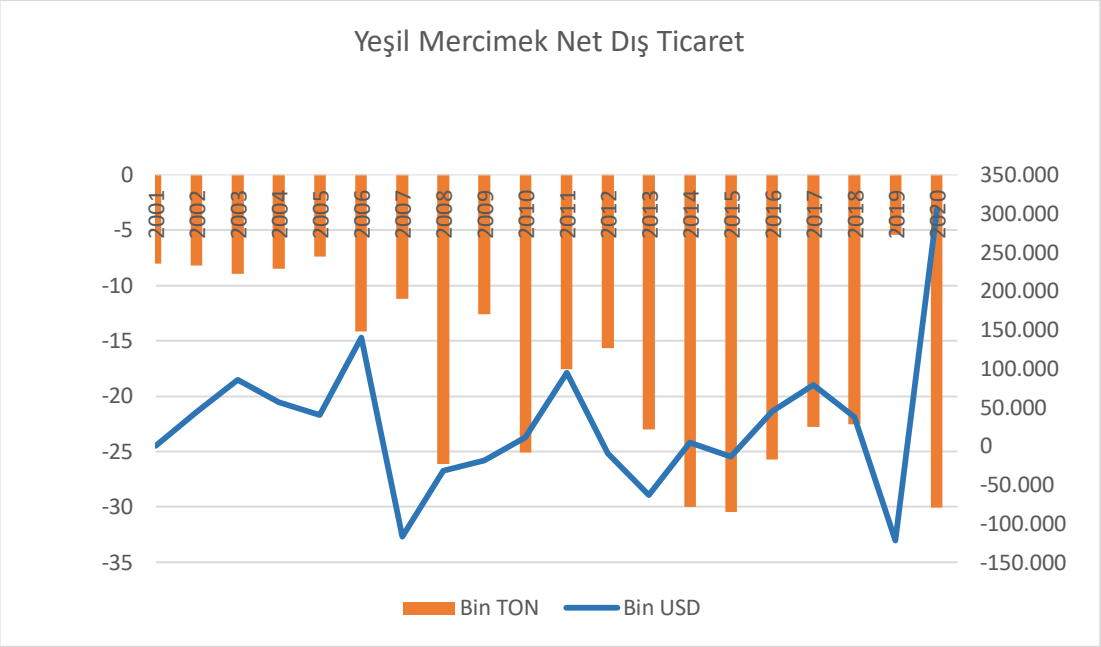

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.2.3. Nohut

Kuru baklagillerin içinde son yıllarda dış fazla verilen tek ürün nohut olmuştur. Ancak bu fazlanın sürdürülüp sürdürülemeyeceği belirsizdir. Nitekim nohutun miktar cinsinden net dış ticareti 2001-2012 döneminde de fazla vermiş olmakla birlikte bu fazla 2004 yılından sonra azalmaya başlamıştır. 2013 yılından sonra görülmeye başlanan açık 2018 yılında 66 bin tona yükselmiştir. 2019-2020 döneminde yeniden fazla verilmeye başlanmış, ancak 2019 yılında 147 bin ton olan fazla 2020 yılında azalarak 122 bin ton olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 72. Nohut Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Gelişimi

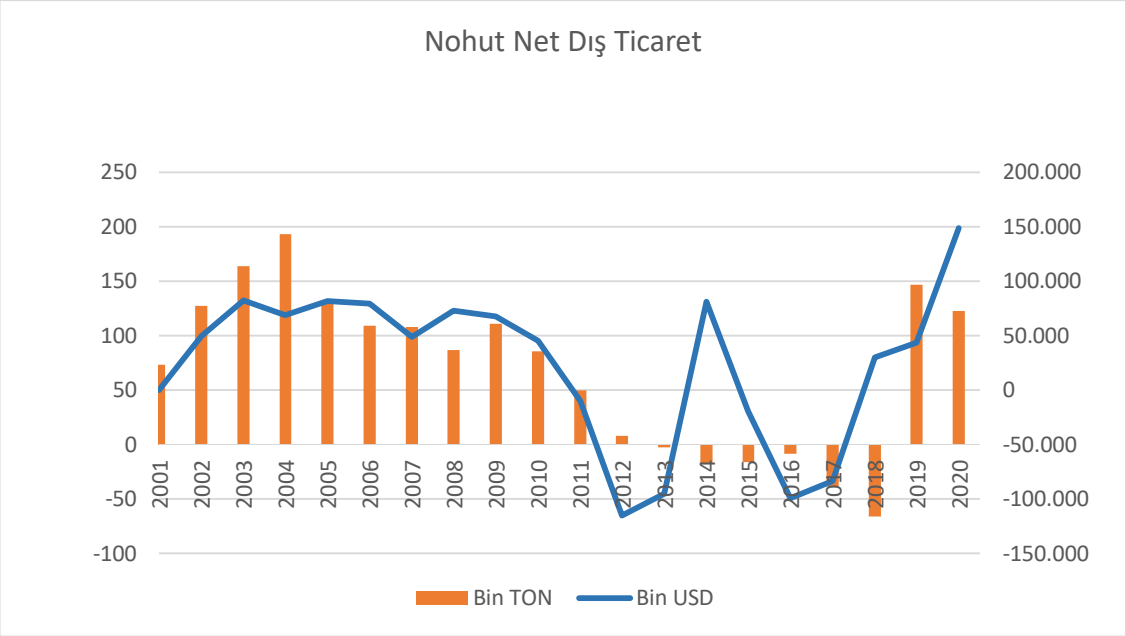

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

.

3.3.3.3. Yağlı Tohumlar

Yağlı tohumların miktar cinsinden net dış ticareti 2001-2020 döneminde gittikçe artan bir açık vermektedir. 2020 yılında 4,3 bin tonla en yüksek düzeyine ulaşan dış açığın parasal değeri de 3,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış açıkla, dış açığın parasal değeri genellikle paralel seyretse de 2014 yılında ilgi çekici bir durum gerçekleşmiştir. 2,8 bin tonluk net ithalat yapılan 2014 yılında 3,2 milyar dolar net döviz harcanmış olup, bu tutar 4,3 bin tonluk net ithalat yapılan 2020 yılındaki 3,1 milyar dolarlık harcamadan daha fazla olmuştur.

Başka bir deyişle, 2014 yılında 2020 yılında gerçekleştirilen net ithalatın yaklaşık yarısı için daha fazla ödeme yapılmıştır. Dünya fiyatlarındaki dalgalanmalar ithalat harcamalarındaki belirsizliği beraberinde getirmektedir. Diğer yandan döviz kurlarındaki değişmeler de bu belirsizliği artırmaktadır.

Grafik 73. Yağlı Tohumlar Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

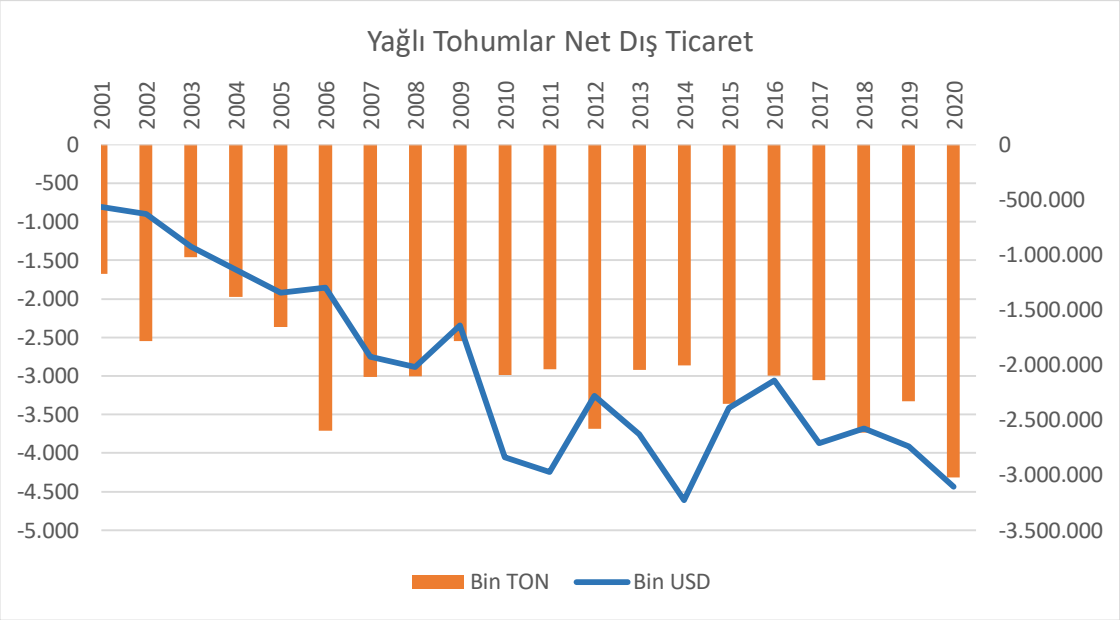

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.3.1. Ayçiçeği

Yağlı tohumlardan ayçiçeği net dış ticareti 2001-2020 yılları arasında her yıl açık vermiştir. 2011-2012 döneminde tepe noktasına ulaşan dış açık 2013 yılından başlayarak azalmış, ancak yirmi yıllık dönemin hiçbir yılında dış fazlaya dönüşmemiştir. Tepe noktasındaki 500 milyon dolarlık açık 2016 yılında 142 milyon dolara kadar gerilemişse de yeniden artmaya başlayarak 2020 yılında yeniden 500 milyon dolara yaklaşmıştır.

Grafik 74. Ayçiçeği Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

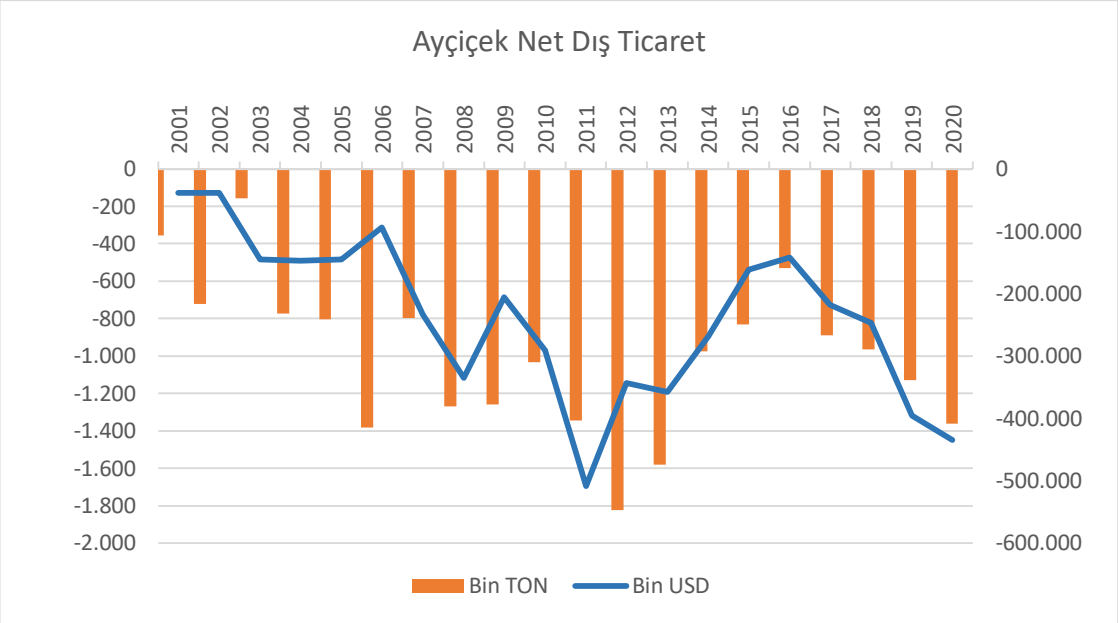

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.3.2. Kolza

Hane halkı için ay çiçek yağına alternatif oluşturmaya başlayan kolzanın yurtiçi talebi güçlenmeye başlamıştır. Gıda sanayi için de önemli bir girdi olan kolza son yıllarda üretimi desteklenen ürünlerden biri olmakla birlikte kolza net dış ticaretine bakıldığında ithalatla ihracat arasındaki farkın negatif olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, kolzanın yurt içi arzı yurt içi talebi karşılayamamakta ve ithalat gereksinimi gittikçe artmaktadır. Ancak ortaya çıkan dış açık dalgalı bir seyir izlemektedir. 2014-2015 döneminde tepe noktasına çıkan dış açık 2020 yılına doğru azalmaya başlamışsa da açık ortadan kalkmamıştır.

Grafik 75. Kolza Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

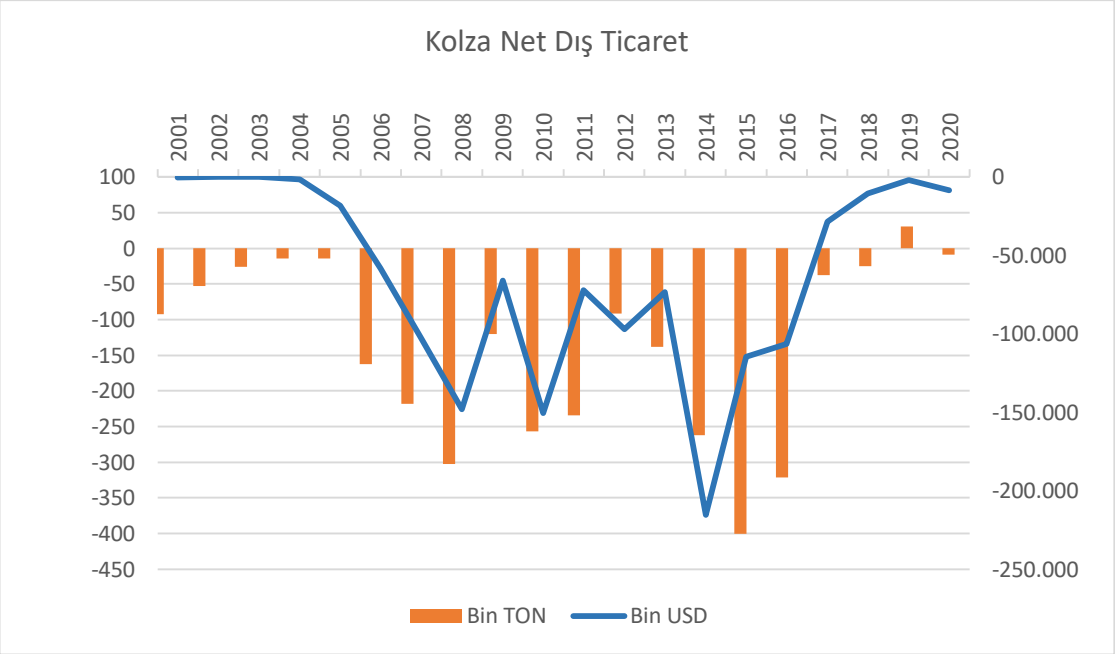

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.3.3. Pamuk

Pamuk, daha çok tekstil sanayinde kullanılan bir hammadde olmakla birlikte, aynı zamanda yağının kullanıldığı gıda sanayi tarafından da talep edilmektedir. Türkiye'nin geleneksel tarım ürünlerinden olan pamuk pek çok gelişmekte olan ülke için ihracat ekini sınıfına girmektedir. İhracat ekinleri gelişmekte olan ülkelere döviz kazandırır, ancak diğer yandan, ihracat ekinlerine ayrılan tarım alanlarının alternatif maliyeti bu alanların insan beslenmesinde doğrudan veya dolaylı olarak kullanılabilecek ürünlerin ekimine ayrılmasıdır. Bu nedenle, özellikle Hindistan ve Mısır gibi yüksek nüfuslu ülkeler dünya tekstil piyasasının talebine karşılık verebilmek için gıda güvenliğinden feragat etmek zorunda kalabilmektedir.

Türkiye 2000'li yıllardan sonra pamuk ekim alanları daraltmayı sürdürerek pamuk ihracatçısı olma hedefinden daha da uzaklaşmıştır. Bu süreçte kendine yetme hedefinden de uzaklaşan Türkiye'nin pamuk üretimi 2009 yılında en düşük düzeyine gerilerken aynı yılda ithalatı da en yüksek düzeyine ulaşmıştır.

Pamuktaki dış açık miktarı 2011-2012 döneminde bir miktar azalsa da pamuk dış ticaret açığı azalmamış, tersine yirmi yıllık dönemin tepe noktasına gelerek 1,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2001 yılında 400 bin ton olan net ithalat miktarı gittikçe artarak 2020 yılında 1 milyon tona yaklaşmıştır. Aynı dönemde 500 milyon dolar olan dış ticaret açığı da 1,5 milyar dolara yükselmiştir.

Grafik 76. Pamuk Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

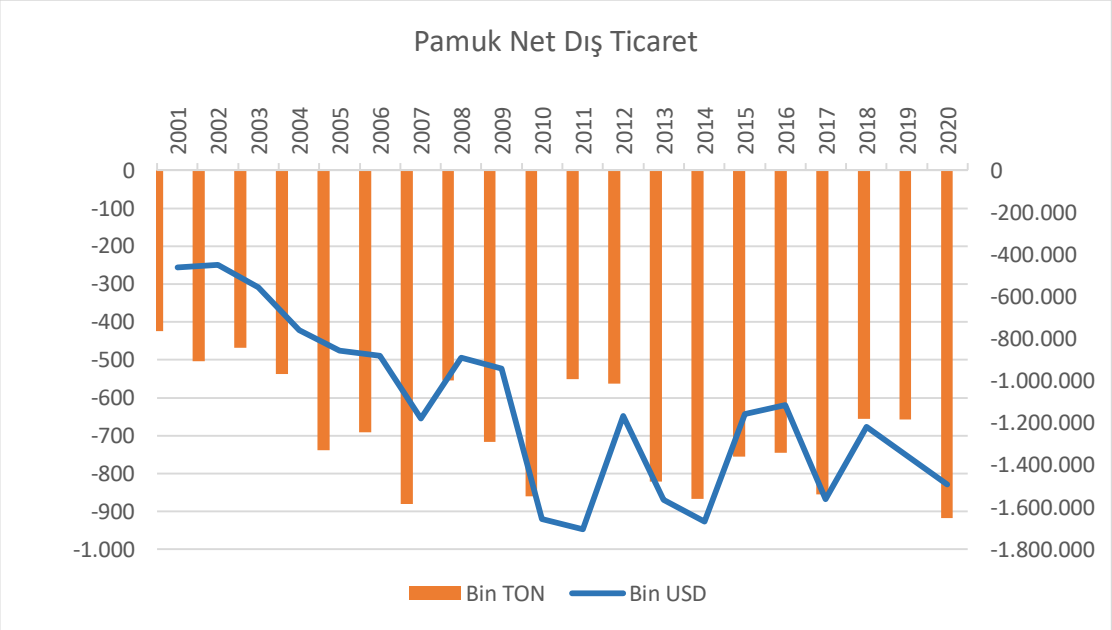

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.3.4. Soya

Soya net dış ticaretinde 2001-2020 döneminde gittikçe artan bir açık görülmektedir. 2000'li yılların başında 1 milyon ton dolaylarında olan açık 2020 yılına gelinceye kadar üç kat artarak 3 milyon tonla en yüksek düzeyine erişmiştir. Buna karşılık, 2001 yılındaki net dış ticaret açığı 67,3 milyon dolar olurken, 2020 yılındaki net dış ticaret açığı 1,1 milyar dolara ulaşmıştır. Başka bir deyişle, son yirmi yılda ithalatla ihracat arasındaki negatif fark üç kat artarken, net dış ticaret açığı on altı kattan fazla artmıştır.

Grafik 77. Soya Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

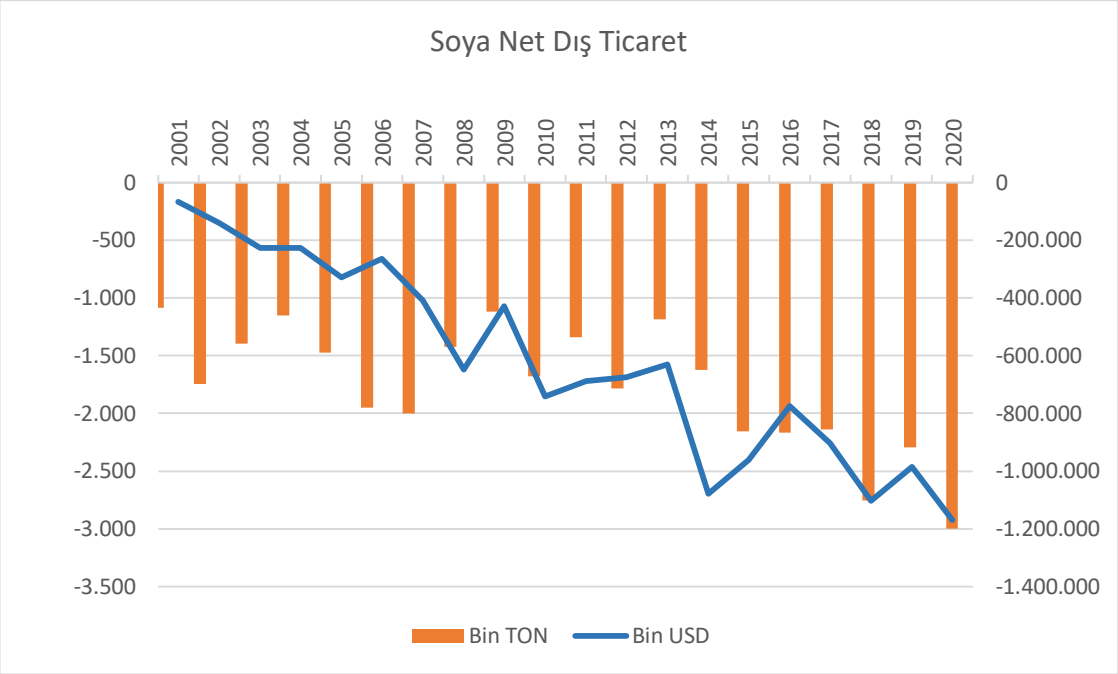

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3.3.3.4. Sert Kabuklular, Meyveler ve Sebzeler

Türkiye tarımının geniş bir çeşitlilikte üretebildiği sert kabuklular ve meyveler, her iklime elverişli olmadıklarından dışarıda talep gören, dolayısıyla dünya piyasaları üzerinde etkili olunabilecek ürünlerdir.

Aşağıdaki grafikte meyve ve sert kabukluların net dış ticaretinin gelişimi görülmektedir. 2013-2020 döneminde 4 milyon ton ile 5,6 milyon ton arasında ihracat fazlası verilen meyveler ve sert kabuklular 3,5 milyar dolar ile 4 milyar dolar arasında net döviz geliri sağlamıştır. Ancak üretimin iklim koşullarına duyarlılığının yüksek olması ve dünya piyasalarındaki fiyat istikrarsızlıkları bazı yıllarda net döviz gelirinin düşük seyretmesine yol açmıştır. Örneğin, 2014-2016 döneminde 4,4 milyon ton net ihracata karşılık 4 milyar dolar dolaylarında net döviz geliri elde edilirken, 2016-2018 döneminde 6,1 milyon tona ulaşan net ihracata karşılık 3,3 milyar dolar dolaylarında net döviz geliri elde edilmiştir.

Grafik 78. Meyveler ve Sert Kabuklular Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

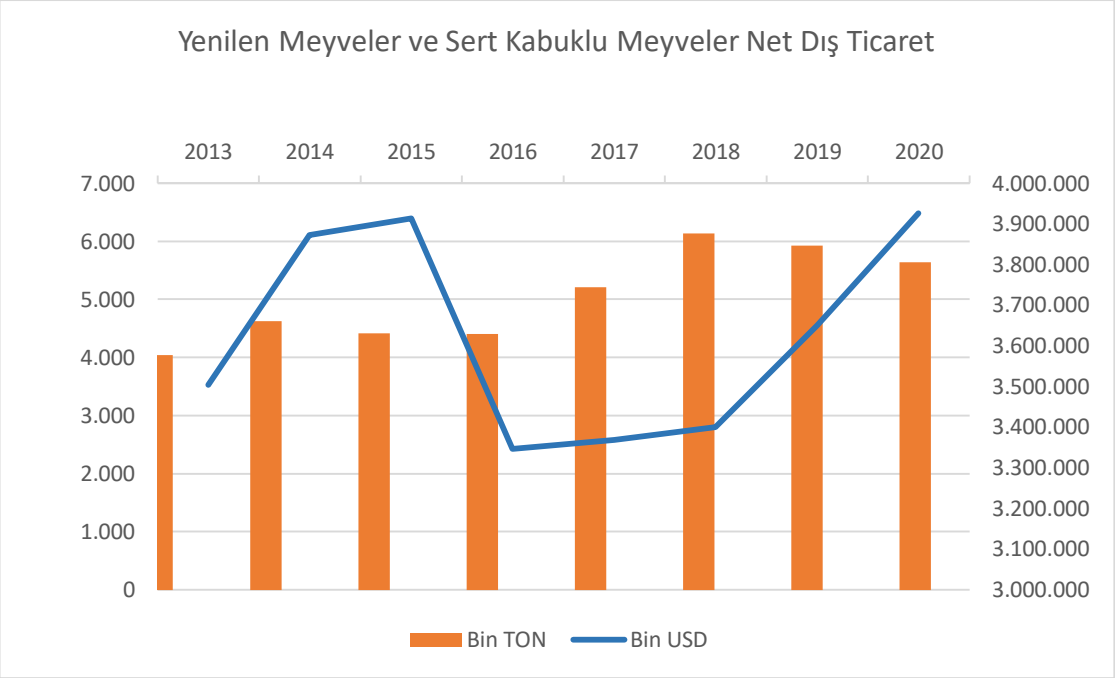

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye'nin tarımsal ihracatının temeli olan meyve ihracatının sağladığı net döviz gelirinin istikrarsız olması ve dar bir aralıkta seyretmesi uluslararası işbölümünden elde edilen faydaların sorgulanmasını gerektirmektedir. 2020 yılında yalnızca tahıl dış ticaretinde verilen açık 3 milyar dolar dolaylarındayken meyve ve sert kabuklular dış ticaretinden sağlanan fazla 3,9 milyar dolardır. Başka bir deyişle, ihracata yönelinen ürünlerden elde edilen döviz fazlası ekim alanları daralan ürünlerde ortaya çıkan ilave döviz gereksinimini ancak karşılamaktadır.

Sebzeler, Türkiye'nin net dış ticaret fazlası verdiği diğer bir ürün grubudur. Aşağıdaki grafikte sebze net dış ticaretinin 2013-2020 yılları arasındaki gelişimi görülmektedir. 2013 yılında 1,5 milyon ton olan net sebze ihracatı 2020 yılında 1,8 milyon tona yükselmiştir. Aynı dönemde net ihracat geliri de 637 bin dolardan 802 bin dolara yükselmiştir. 2017 yılında ortalama net ihracat miktarına erişildiği halde elde edilen net ihracat geliri ortalamanın altına düşerek 500 bin doların altında gerçekleşmiştir.

Grafik 79. Sebze Net Dış Ticaretinin Miktar ve Parasal Değer Cinsinden Gelişimi

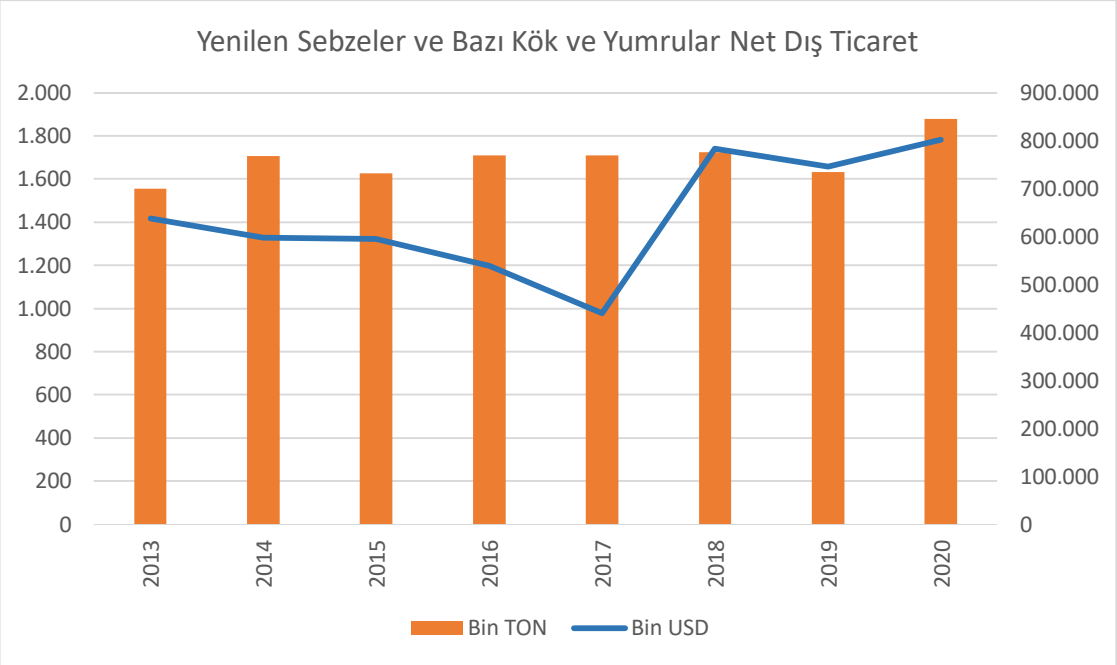

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Sebze dış ticareti hem miktar hem de parasal değer bakımından meyve dış ticaretinin altında seyretmektedir. Sebzelerin piyasa değeri meyvelerin piyasa değerinin altında kalmakta dış talebi de sınırlı olmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye'nin uluslararası işbölümü çerçevesinde ihracat potansiyelini birinci derecede değerlendirebileceği ürün gurubu meyveler olmaktadır. Ancak bu potansiyelin değerlendirilebilmesi için yüksek kalite ve standartlarda üretim yapılması ve ürünlerin daha iyi pazarlanması gerekmektedir.

Son yıllarda Rusya ile ticarette yaşanan sorunlar, yaş meyve sebze ticaretindeki rekabet koşullarının ne kadar zorlayıcı olduğu ve serbest ticarete karşı korumacılığın öne çıkması halinde karşılaşılabilecek engellerin büyüklüğüne ilişkin yeterince fikir vermektedir. Türkiye'nin bu ürün guruplarında yeterince ihracat gerçekleştirememesi halinde ekim alanları, üretim ve ihracat kayıpları yaşadığı ürün guruplarında ortaya çıkan ithalat talebini karşılayacak dövizi elde etmesi mümkün olmayacaktır. Başka bir deyişle, tarımsal hasılanın beklenen hızda artmaması bir yana, tarım sektörünün kendi içinde dengelenmesi de mümkün olmayacak ve dış ticaret açığını besleyen bir sektör olarak öne çıkacaktır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Türkiye tarımına odaklanan bu çalışma, tarımı küreselleşme bağlamında ele alarak, 1980 sonrasında benimsenen ve dünya tarım piyasalarına açılmayla sonuçlanan politikaların üretim ve ticaret yapısı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Küreselleşme yeni bir olgu olmamakla birlikte tarımla ilişkilendirilmesi ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Tarımın doğal döngülere, insan ve hayvan gücüne bağlı geleneksel yapısının, küreselleşmenin çağrıştırdığı, hız, teknoloji gibi olgulara kapalı olduğu düşünülmekle birlikte, 1960'larda gerçekleştirilen Yeşil Devrim, tarımı yüksek teknolojiyle buluşturarak yeni bir döneme taşımıştır. Yeşil Devrim bir yandan kıtlığa çözüm getirirken, diğer yandan tarımsal üretim yöntemleriyle ilgili eskiye dayanan görüşleri ortadan kaldırmıştır.

Dahası, tohumdan pazarlamaya kadar tüm süreçlerin modernize edilmesi, tarımsal üretim fazlaları meydana getirmiş ve bu üretim fazlalarının ticarete konu olabilmesi için de daha önce tarımda uygulanmayan, ancak tarım dışındaki alanlarda çoktan kabul görmüş neoliberal politikaların uygulanması gündeme gelmiştir. Neoliberal politikaların ana savı, devletin ekonomi içindeki yerinin olabildiğince küçültülerek, yerine özel kesimin ve serbest piyasa ekonomisinin koyulmasıdır. Tarım sektörü için yeni olan bu anlayışa göre, serbest piyasa ekonomisine her yönüyle geçilecek ve tarımsal ticareti sınırlayan korumacılığa da son verilecektir.

Yeşil devrimin arkasındaki gelişmiş ülkeler tarımda yüksek bir verimlilik düzeyine sahip olduklarından, korumacılığa daha az gereksinim duymaktadırlar. Bunun yanı sıra, gelişmiş ülkeler, tarım sektöründe faaliyet gösteren çokuluslu şirketlere sahip olduklarından devletin küçülmesine daha az duyarlıdırlar. Dolayısıyla, gelişmiş ülkeler neoliberal politikaları uygulamaktan çekinmemekteyken, bu politikaların, kamu kurumlarının ağırlıkta olduğu, tarıma destekleme politikaları ve ticaret engelleriyle yön veren gelişmekte olan ülkelerde uygulanması aynı ölçüde kolay olmamaktadır. Neoliberal politikaların uygulanması bu ülkelerde dirençle karşılaşmaktadır.

Ancak gelişmekte olan ülkelerin yaşadıkları mali sorunlar karşısında dünyayla daha sıkı ekonomik ilişkiler kurmak istemeleri ve bu çerçevede Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası ekonomik kurumlarla yaptıkları işbirlikleri, neoliberal politikaların uygulanmasının önünü açmaktadır. Bu uluslararası ekonomik kurumlar, neoliberal politikaların uygulanmasına hazır bir çerçeve oluşturabilmek için gereken yapısal değişim taleplerini, anlaşma ve projeler doğrultusunda sağladıkları kredilerin koşulları arasına koymaktadırlar.

Türkiye de 1980 sonrasında uluslararası ekonomik kurumlarla çeşitli işbirlikleri gerçekleştiren gelişmekte olan ülkelerden biri olmuştur. Uluslararası Para Fonu ile çok sayıda kredi anlaşması yapılmış ve bu krediler için sunulan Niyet Mektuplarında tarımsal yapıyı değiştirecek pek çok özelleştirme ve yasal değişiklik taahhüt edilmiştir. Dünya Bankası da uzun yıllar boyunca tarım sektöründe kullanılmak üzere proje ve program kredileri sağlamış, daha önemlisi, 2000'li yılların başında Türkiye için kapsamlı bir tarımsal reform uygulama projesi yürürlüğe koymuştur. Türkiye'nin tarımsal yapısını en çok değiştiren de bu *Tarımsal Reform Uygulama Projesi* olmuştur. Bu projeyle birlikte Dünya Bankasının *iyi yönetişim* ve *kuralsızlaştırma* ilkelerini benimseyen Türkiye, özelleştirmelere hız vererek devletin etkinliğini en aza indirmiş, serbest piyasa ekonomisinin işleyişini kısıtlayan yasaları ortadan kaldırmış ve Doğrudan Gelir Desteği adı altında farklı bir destekleme modeline geçmiştir.

Türkiye tarımının küresel piyasalara uyumlandığı 2000'li yıllar boyunca çıkarılan yasalar ve yapılan yeni düzenlemeler, çokuluslu şirketlere tarımsal piyasalarda daha geniş bir alan açarken, yoğunlaşan piyasalarda artan maliyet baskısına katlanamayan küçük üreticilerin tarımdan uzaklaşmasına yol açmıştır. Tedarik zincirlerinin yoğunlaşmaya başladığı bu dönemde tohumdan tarım kimyasallarına pek çok girdi piyasası çokuluslu şirketlerin eline geçmiştir. Tarımsal girdi maliyetlerindeki artışın en önemli nedenlerinden biri olan bu gelişmeye artan enerji maliyetleri de eklenmiş, tarımsal desteklerin etkinliğinin gittikçe azaldığı bu dönemde, özellikle küçük üreticilerin finansman gereksinimi artış göstermiştir. Tarım sektörünü finanse etmek için kurulmuş bir devlet bankası olan Ziraat Bankasının artan finansman ihtiyacını karşılayamaması,

üreticileri özel bankalardan kredi almakla sözleşmeli tarım yapmak arasında seçim yapmaya zorlamıştır.

Finansman gereksinimini özel bankalardan karşılayan tarım üreticilerinin önemli bir kısmı borçlanma kısırdöngüsüne girerken, sözleşmeli tarım uygulamalarını seçenler çokuluslu şirketlerle yaptıkları işbirliğinin sonucu küresel tedarik zincirinin parçası haline gelmişlerdir. Küresel piyasalara üretim yapan çokuluslu şirketler yüksek karlarla ticaret yaparken, girdilerin sağlanmasından pazarlamaya kadar tüm süreçlerde bu şirketlere bağımlı olan küçük üreticiler, maliyetlerin sözleşmeli tarımdan elde ettikleri gelirin üzerine çıkması halinde üretimi sürdürmeyi başaramamaktadır. Çokuluslu şirketlerin hem pazar hem işgücü olarak yararlandığı bu küçük üreticiler, çoğu durumda tarımı bırakmakta ve başka geçim kaynakları aramaktadır.

2000'li yılların başında tarım üreticileri, bir birim tarımsal desteğe karşılık bir birim banka kredisi kullanırken, 2020 yılına gelindiğinde, bir birim tarımsal desteğe karşılık dokuz birim banka kredisi kullanmaya başlamıştır. Tarımsal destekler son on yıllık dönemde yaklaşık iki kat artarken, yabancı sermaye ağırlıklı olan mevduat bankalarınca verilen tarımsal kredilerin çok daha fazla artmış olması, devletin tarımın finansmanındaki rolünü mevduat bankalarına bıraktığının açık bir göstergesidir.

Devletin üretimi etkin bir biçimde planlayıp desteklemediği bir ortamda, hangi ürünlerin ne kadar üretileceğine küresel piyasalara bakılarak karar verilmektedir. Gıda güvenliğinin sağlanması, sanayinin hammadde gereksiniminin karşılanması gibi taleplerin yerini küresel piyasalarda oluşan talep almakta ve tarımsal üretim bu talebi karşılamaya yönelik olarak yapılmaktadır. Bu durum tarımsal üretimin bileşimini de değiştirmektedir. Tarımsal üretim bileşimi değişirken, tarımsal ticaretin önündeki engellerin kaldırılması da ihracatı temel alan bu yeni üretim yapısını desteklemektedir.

Tarım küreselleşirken uluslararası ticaretin yoğunlaşması beklenmektedir. Diğer yandan, gıda güvenliğini sağlayan tarımsal ürünlerde kendine yeterli olmayı amaçlayan bir anlayış, tahıl ve baklagillerin üretimine ağırlık verirken, tarımsal ihracatı artırmaya yönelik bir anlayış dış piyasalara yönelik ürünlere ağırlık vereceğinden, tarımsal ticaret

artarken tarımsal ithalatın bileşimi de değişmektedir. Dolayısıyla, küresel piyasalara uyum sağlayan bir tarım sektörü, tarımsal üretimde olduğu kadar tarımsal ticarette de küresel iş bölümüne uygun olarak hareket edecektir.

Küreselleşmenin Türkiye tarımının üretim ve ticaret yapısını bu yönde değiştirdiğini gösteren pek çok veri bulunmaktadır. Bu veriler, tahıl ve baklagillerde ekim alanları ve üretim miktarları gerilerken, ihracata yönelik ürün gruplarında fazla dikkate değer olmasa da olumlu bir gelişme olduğunu göstererek küreselleşmenin etkilerine işaret etmektedir. Ancak küreselleşme, Türkiye tarımını başta gıda güvenliği olmak üzere pek çok açıdan olumsuz yönde etkilemiştir. 2020-2021 döneminde yulaf, arpa, kuru fasulye, mısır, pirinç, kırmızı mercimek, yeşil mercimek, ayçiçeği ve soyada kendine yeterlilik derecesi yüzde yüzün altına inmiştir. Şeker pancarı, çavdar, buğday, pamuk, patates, kolza ve nohutta kendine yeterlilik düzeyi ise yüzde yüzün yalnızca biraz üzerinde gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, bu ürünlerde yüksek bir ihracat potansiyeli söz konusu değildir. Kendine yeterlilik derecesi yüzde yüzün altına inen stratejik ürünlerde ortaya çıkan ithalat gereksinimi gittikçe büyürken, tarımsal ihracat potansiyelinin yeterince artmamış olması, ihracat gelirlerinin tarımsal ithalatı karşılamaya yetmemesine yol açmaktadır.

Küreselleşmenin Türkiye tarımında ihracattan çok ithalatın artmasına yol açtığı, dolayısıyla tarımsal net dış ticaretin gelişimini olumsuz yönde etkilediği açıktır. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması henüz sonuçlanmadığı, Gümrük Birliği de tarımı kapsamadığı için, dış ticaret politikası araçlarını esnek bir biçimde kullanma şansına sahip olan Türkiye'nin, tarımsal ticaretin daha da serbestleştirildiği bir küresel ortamda daha büyük tarımsal dış açıklarla karşılaşması beklenmektedir.

Ancak, Türkiye açısından tarımsal politikaların neyi amaçladığı konusu tartışmaya açıktır. Gümrük vergileri, tarımsal ticarete ilişkin hedeflere hizmet etmekten çok iç fiyatları düşük tutarak enflasyonu baskılama aracı olarak kullanılmaktadır. Tarımsal ürün fiyatları baskı altında tutulurken, tohumluk, tarım kimyasalları ve enerji girdilerinin ithal edildiği sektörde üreticiler yüksek maliyetlere katlanmakta ve dünya fiyatlarıyla rekabet etmekte güçlük çekmektedirler. Dış dünya ile rekabet edemeyen yerli

üreticiler üretimden koparken üretim azalmakta, iç talep gittikçe artan ithalatla karşılanmakta ve fiyat istikrarı açısından geçici olarak alınan önlemler kalıcı hale gelerek yapısal bir değişime yol açmaktadır.

1980'li yıllardan sonra etkili olmaya başlayan neoliberal politikalar tarımda devletin etkinliğini azaltarak çokuluslu şirketlere daha fazla alan açmış, çokuluslu şirketler de tarımsal tedarik zincirini yeniden örgütlemişlerdir. Bu yeni tedarik zincirinde daha önce tarımın asli unsuru olan küçük üreticilerin daha farklı ve daha küçük bir rolü bulunmaktadır. Küreselleşen tarımın, devletin küçük üreticilerle ilişkisine dayanan eski yapıyla herhangi bir bağı kalmamıştır. Tarım dönüşürken üretimi sürdürmeyi başaranlar, genellikle büyük üreticiler ve yeni yapıya uyum sağlayanlardır.

Dolayısıyla, neoliberal politikalara uygun düzenlemeler yapılarak yasal ve kurumsal yapısı değiştirilen tarım, dönüşüm sürecinden geçerken, tarım alanları küçülmüş, pek çok tarım üreticisi yeni geçim yolları aramaya başlamıştır. Çokuluslu şirketlerin girdiği piyasalar yoğunlaşarak rekabetçilikten uzaklaşmış, artan maliyetler küçük üreticileri tarımdan kopmaya zorlamıştır. Devletin tarımsal piyasaları yönlendirme gücünün yerine, küresel piyasa güçleri geçmiş, tarımsal üretim ve ticaret buna göre yeniden şekillenmiştir. Ancak, 1980'li yıllarda yapılan bu seçimin, Cumhuriyetle birlikte oluşturulmak istenen kendine yetme amacına yönelik yaklaşımın sonunu getirirken, küresel tarım piyasalarının bir parçası olmaya yönelik bu yeni yaklaşımın küreselleşmeden beklenebilecek potansiyel faydaları getirmediği de açıktır.

Beslenme rejimi daha çok tahıl ve baklagillere dayalı olduğu halde, Türkiye'de bu ürünlerin ekimine ayrılan tarım alanları azalırken, organik tarıma veya sebze ve meyvelere ayrılan tarım alanlarının arttığı, başka bir deyişle, tarım alanlarının kullanımında gıda güvenliğini temel alan bir yaklaşımdan ihracata dayalı bir yaklaşıma geçildiği gözlenmektedir. Başta tahıllar olmak üzere gıda güvenliğinin temelini oluşturan ürünlerin ekim alanlarının son yirmi yıllık dönemde azalmış olması, nüfus ve gelir artışıyla birlikte artan gıda talebinin karşılanmasında kendi kendine yeterlilik ilkesinin uygulanmasını da güçleştirmektedir. Ancak, aynı dönemde, kendi kendine yeterlilik ilkesi yerine, küreselleşmeci bir anlayışın, başka bir deyişle, üreticiler tarafında iç talep yerine

daha yüksek fiyatları mümkün kılan dış talebin, tüketiciler tarafında yerli ürün yerine daha ucuz tüketimi mümkün kılan ithal ürünlerin ön plana çıkmaya başlaması, tarım alanlarının kullanımında geleneksel tercihleri geçersiz kılmıştır.

Tarım alanlarının kullanım tercihlerinde dış talebin iç talebin önüne geçmeye başlaması, küreselleşmenin tarım sektörü üzerinde etkili olduğuna ilişkin güçlü bir kanıt olarak görülmelidir. Küreselleşme, tarım alanlarının kullanım tercihlerinin değişmesine yol açtığı kadar, tarım alanlarının mutlak olarak daralarak, tarımdan kopan alanların alternatif kullanımlara açılmasına da neden olmaktadır. Tarımdan kopan üreticiler bazen önceden ektikleri alanları turizmde değerlendirmekte, bazen de bu alanları boş bırakarak kırsaldan kentlere göç etmektedir.

Tarım alanlarının kullanımına ve ekim alanlarına ilişkin kararlar kendine yeterlilik ve ihracat potansiyeli ile ilgili sonuçlar doğurmaktadır. Bu kararaların önemli bir kısmının uluslararası ekonomik kurumlara verilen taahhütler doğrultusunda alındığı göz önünde bulundurulduğunda, ortaya çıkan üretim bileşiminin küreselleşme ve küreselleşmenin getirdiği yeni işbölümünden kaynaklandığı sonucuna varılabilir.

2021 yılı kendine yeterlilik oranlarına bakıldığında, özellikle buğdayda kendine yeterlilik oranının tartışmaya açık olduğu görülmektedir. Bir yandan Türkiye'nin buğdayda kendine yeten bir ülke olduğu ileri sürülürken, diğer yandan gittikçe artan ithalat düzeylerine işaret edilerek buğday üretiminin artırılabileceği iddia edilmektedir. Buğday ithalatının, her ne kadar ihraç kaydıyla, başka bir deyişle, bisküvi, makarna gibi işlenmiş ürünler olarak ihraç edilmesi amacıyla gerçekleştirilmesi söz konusuysa da, işlemek için gereksinim duyulan buğdayın yurtiçinde üretilmesi, dahası Türkiye'nin buğday ihracatçısı bir ülke haline gelmesi olasılık dahilindedir. Ancak bu olasılıkların gerçekleşmesinin, verim artırıcı çalışmalara ve daha güçlü bir destekleme politikasına bağlı olduğu da bir gerçektir.

2001 yılında çıkarılan Şeker Yasasıyla birlikte şeker üretiminin kotaya bağlanması nedeniyle şeker pancarı üretimi sınırlandırıldığından ihracata yönlendirilebilecek bir fazlanın oluşmadığı görülmektedir. Pamukta kendine yeterlilik

oranı, iç talep açısından uygun görülebilirse de, Ege ve Çukurova bölgelerinin geleneksel ürünü olarak kabul edilen pamukta neden dünya talebine yönelik bir üretim planlaması yapılmadığı sorusunu akla getirmektedir. Bu soruya ancak, alternatif ürünlerin pamuğa bilinçli olarak tercih edildiği şeklinde yanıt verilebilir. Pamuk ekim alanlarındaki daralma, pamuk ihracatı bir yana, bazı yıllarda kendine yeterliliğin yüzde yüzün altına inmesine neden olmuştur. Pamuğa tercih edilerek üretim alanları genişletilen alternatif ürünlerden biri kolzadır. 2000'li yılların başında Türkiye'de hiç ekilmeyen, dolayısıyla kendine yeterlilik oranı sıfıra yakın olan kolzanın üretimi, ayçiçeği ve pamuğa tercih edilerek desteklenmiş ve yirmi yıllık bir dönemin sonunda kendine yeterlilik oranı yüzde yüzün üzerine yükselmiştir.

2021 yılı için kendine yeterlilik oranı yüzde yüzün altında olan ürünlerse, yulaf, arpa, kuru fasulye, mısır, pirinç, kırmızı ve yeşil mercimek, ayçiçeği ve soyadır. Bunların içinde pirinç ve yeşil mercimekte kendine yeterlilik oranı bir önceki yılın da gerisinde kalmış, özellikle yeşil mercimekte dikkate bir gerileme yaşanmıştır. Bu durum mercimekte büyük bir ithalat gereksinimi ortaya çıkarmaktadır.

Kuru baklagil grubunda artan ithalat harcamalarının yanısıra tahıl ithalatı da dikkate değer bir artış göstermektedir. 2000-2020 döneminde tahıl ithalatının tarımsal ürün ithalatı içindeki payı yüzde kırklardan ellilere kadar yükselmiştir. Başka bir deyişle, tarımsal ithalat için harcanan her yüz doların elli doları tahıllar için harcanmıştır. Bu durum gıda güvenliği açısından endişe vericidir.

Sebze ve meyve ithalatının parasal değerlerinin gelişimi artan ithalat harcamalarına dikkat çekse de, Türkiye tarımının kendine yeterli olduğu bu ürün guruplarında görülen asıl sorun, ihracat eğilimindeki artış sonucunda iç pazara sunulan ürünlerin nitelik ve niceliğinin azalmakta oluşudur. Bu durum artan fiyatlarla ve gelir eşitsizliğiyle birleştiğinde alt ve orta gelir gruplarının nitelikli gıdaya erişimi daha da güçleşmektedir.

Küreselleşmenin tarımsal ticareti olumlu yönde etkilemesi halinde, ihracatın ithalattan daha hızlı artması, mümkünse tarımsal dış fazla elde edilmesi ve tarımın başka

alanlarda ortaya çıkan döviz gereksinimine katkı sağlaması beklenir. Tarımsal ihracat potansiyeli yüksek ülkelerin küresel piyasalarda ortaya çıkan talebe ve küresel fiyatlara bakarak ihracata yönelik bir üretim deseni ve pazarlama alt yapısı oluşturması gerekmektedir. Bunun başarılamaması halinde, küreselleşme daha çok ithalatı teşvik ederek tarımsal dış ticarette açık verilmesine ve döviz gereksiniminin artmasına yol açabilir.

Nitekim, Türkiye'nin tarımsal ihracatını çeşitlendiremediğini, ihracatın sebze ve meyveye dayalı olduğunu görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin tarımın küreselleşmesinden olumsuz yönde etkilendiğinin bir kanıtı olarak yorumlanabilir. Türkiye'nin tarımsal ihracatının temeli olan meyve ihracatının sağladığı net döviz gelirinin istikrarsız olması ve dar bir aralıkta seyretmesi uluslararası işbölümünden elde edilen faydaların sorgulanmasını gerektirmektedir. 2020 yılında yalnızca tahıl dış ticaretinde verilen açık 3 milyar dolar dolaylarındayken meyve ve sert kabuklular dış ticaretinden sağlanan fazla 3,9 milyar dolardır. Başka bir deyişle, ihracata yönelinen ürünlerden elde edilen döviz fazlası ekim alanları daralan ürünlerde ortaya çıkan ilave döviz gereksinimini ancak karşılamaktadır.

Son yıllarda Rusya ile ticarette yaşanan sorunlar, yaş meyve sebze ticaretindeki rekabet koşullarının ne kadar zorlayıcı olduğu ve serbest ticarete karşı korumacılığın öne çıkması halinde karşılaşılabilecek engellerin büyüklüğüne ilişkin yeterince fikir vermektedir. Türkiye'nin bu ürün guruplarında yeterince ihracat gerçekleştirememesi halinde ekim alanları, üretim ve ihracat kayıpları yaşadığı ürün guruplarında ortaya çıkan ithalat talebini karşılayacak dövizi elde etmesi mümkün olmayacaktır. Başka bir deyişle, tarımsal hasılanın beklenen hızda artmaması bir yana, tarım sektörünün kendi içinde dengelenmesi de mümkün olmayacak ve dış ticaret açığını besleyen bir sektör olarak öne çıkacaktır.

Meyve ve sebze grubunda geleneksel ürünler yerine öne çıkan alternatif ürünler ihracat potansiyelinin artmasını sağlamış olsa da üreticilerin durumuna bakıldığında olumlu etkilerin yaygınlaştığına ve süreklilik kazandığına ilişkin yeterince belirti görünmemektedir. İhracata yönelik üretim yapan üreticiler hızla uluslararasılaşan piyasalar karşısında büyük belirsizliklerle karşı karşıya kalabilmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye tarımının 1980'li yıllarda küreselleşmeye başladığı, bu sürecin 2000'li yıllar boyunca hızlanarak devam ettiği ve son yirmi yılda elde edilen sonuçların Türkiye tarımının küreselleşmeden yararlanamadığını gösterdiği söylenebilir. Bu durumda, Türkiye'nin karşısında iki seçenek bulunmaktadır. Birincisi, neoliberal politikaların terkedilerek, bu politikaların yerine güncel gereksinimlere ve geleceğe ilişkin hedeflere yönelik korumacı politikaların geçirilmesi; ikincisi, neoliberal politikalardan Türkiye tarımı adına daha olumlu sonuçlar elde edilebilecek biçimde yararlanılması yoluna gidilmesidir.

Neoliberal politikaların benimsenmesi Türkiye'nin dünya piyasalarına açılmasıyla sonuçlanan uzun ve kapsamlı bir süreçtir. Dolayısıyla, küreselleşmiş bir ekonominin dünya ile kurduğu piyasa temelli bağları kesmesi kolay değildir. Tedarik zincirinin etkili bir üyesi haline gelen çokuluslu şirketlerden, tarımın finansmanında ön plana geçen özel bankalara, ihracata yönelik ürünlere özgülenmiş üreticilerden, ithalat lobilerine, tarıma ayrılan kaynakları kısarak bütçe üzerindeki yükü hafifletmiş devletten, neoliberal politikalara öncülük etmiş uluslararası kurumlara kadar küresel tarımın tüm aktörleri buna direnç gösterecektir. Ancak bunun bir seçenek olarak değerlendirilebilmesi halinde, planlamaya dayalı bir tarım modeline geçilmesi önerilebilir.

Planlamaya dayalı bir tarım modelinde, devlet gıda güvenliğini sağlamaya yönelik önlemleri aldıktan sonra ihracat hedeflerini de belirleyerek kooperatif ve birlikler halinde örgütlenmiş üreticilere üretim yönergeleri vermeli ve bu doğrultuda çalışan etkin bir alım politikası izlemelidir. Tarım ürünlerinin tek alıcısı konumunda olan devlet piyasadaki gücünü üreticiler lehine kullandığı gibi, ürünlerin bir kısmını tüketicilere doğrudan ulaştırarak aynı zamanda tüketicileri de gözetebilir. Bu modelde ürünlerin tüketicilere ulaştırılmasında rol oynayan aracıların sayısının azaltılmasına yönelik önlemlerin alınması da gerekecektir. Ayrıca tarım alanlarının kullanımı yerelde üret yerelde tüket yaklaşımına uygun olarak planlandığında aracıların sayısı kendiliğinden azalacağı gibi taşıma masrafları da en aza indirilerek tüketici fiyatları kontrol altında tutulabilecektir.

Devletin neoliberal dönem öncesinde olduğu gibi üreticileri desteklemesi ve kısıtlayıcı bir dış ticaret politikası izlemesi de gerekecektir. DTÖ Tarım Anlaşmasına aykırı olan bu tercihlerin küreselleşmeci anlayıştan kopuşu temsil ettiği açıktır. Ancak tarımsal üretimin ve ticaretin planlanması, stratejik tarım ürünlerinin, Rusya-Ukrayna çatışması örneğinde olduğu gibi, tehdit aracı olarak kullanılması olasılığına karşı alınabilecek önlemlerden biri olarak gıda güvenliğine hizmet edecek, aynı zamanda tarım üreticilerine istikrarlı bir gelir ve gelecek güvencesi sağlayacaktır.

Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri tarım üreticilerinin tarımdan kontrolsüz bir biçimde koparak kentlere göç etmesidir. Bu kopuşun önüne geçilmesi Türkiye'nin ekonomik ve sosyal sorunlarını büyük ölçüde hafifletecektir. Kırsal nüfus canlı tutulurken tarımsal üreticiliğe ilişkin yeni bir bakış açısı da getirilmelidir. Kırsal alanın modern bir anlayışıyla ele alınması ve kırsal alandaki yaşam koşullarının iyileştirilerek özellikle genç nüfus için çekici hale getirilmesi gerekmektedir.

Tarım üreticilerinin yaşam alanı ve yaşam koşulları desteklenirken üretime yönelik destekler de nicelik ve nitelik bakımından geliştirilmelidir. Tarımsal desteklerin büyüklüğünün belirlenmesine, desteklerin GSYİH'ye oranının hedeflenen tarımsal büyümenin en az yarısı olması gibi somut ve tarımsal büyüme hedefiyle ilişkili bir ölçüt getirilebilir. Diğer yandan, tarımsal desteklerin etkinliği, hem önceden belirlenmiş ölçütler üzerinden hem de sahadan elde edilen mikro veriler aracılığıyla sürekli olarak izlenmeli ve hedeften sapmalar görüldüğünde müdahale edilmelidir.

Tarım üreticilerine kredi sağlayan devlet kurumları belirlenen hedefler doğrultusunda üretim yapan küçük üreticilere faizsiz kredi sağlamalıdır. Belirli bir ölçeğin üzerinde üretim yapan üreticilerden küçük üreticilere kaynak aktarmak üzere bazı fon mekanizmaları da kurulabilir. Arazi toplulaştırması ile ölçek ekonomilerinden yararlanılabilen büyük üretim alanlarının oluşturulması ancak bu alanlarda ortaya çıkan faydaların bu fon mekanizmalarıyla tarımın geneline yayılması hedeflenmelidir. Bu fon mekanizmaları tarım ürünleri ithalatı yapanları da mutlaka içine almalı ve kaynaklar ithalatçılardan üreticilere aktarılmalıdır.

Bu modelde kooperatif ve birliklere de önemli bir rol düşmektedir. Ancak üretimin planlanmasında ve ürünlerin pazarlanmasında etkinliğin sağlanabilmesi için kooperatif ve birliklerin katılımcı bir yönetim anlayışıyla yönetilmesi gerekir. Kooperatif ve birlikler üreticilerin katma değer yaratmasının da önünü açabilir. Sertifikasyon, markalaşma gibi aşamalarda üreticilere destek olarak dökme yük olarak ihraç edilen ürünlerin katma değerli hale getirilmesine katkı sağlayabilir; fındık gibi önemli bir üretici konumunda olunduğu halde dünya fiyatlarının belirlenmesinde etkili olunamayan ürünlerde tek alıcı konumundaki şirketlerin karşısında dengeleyici bir güç oluşturabilirler. Altyapı sorunlarının çözülmesinde ve sermaye mallarının etkin kullanılmasında da kooperatif ve birliklerin gücünden yararlanılabilir.

Neoliberal politikalardan geri dönülmemesi seçeneğinde de küreselleşmeden etkin bir biçimde yararlanma yoluna gidilmelidir. Tarımsal net dış ticaretin 2019 yılından bu yana negatif olduğu düşünülürse bu konuda bazı hedefler konması gerektiği açıktır. İlk aşamada gıda güvenliğini sağlayan ürünlerde kendine yeterlilik hedeflenmelidir. Daha sonra gıda güvenliğine yönelik en az bir üründe büyük üretici olma hedefi konabilir. Buğday gibi üretimin iç tüketimi karşıladığı, ancak işlenmiş ürün hammaddesi olarak kullanılan kısmın ithalatla karşılandığı ürünlerde üretim artışı hedeflenmelidir. Rusya örneğinde olduğu gibi gıda güvenliği ve üretim artışı hedeflenen ürünlerde ticareti kısıtlayıcı önlemler almaktan da çekinilmemelidir.

KAYNAKLAR

ACAR, Mustafa, Selma Aytüre, (2014). *Dünyada ve Türkiye'de Tarım ve Tarım Politikalarının Geleceği*, Ekin Yayınevi: Bursa.

AKDER, H., (1998). "Dünya Ticaret Örgütünün Tarım Anlaşması ve Türkiye'de Tarımsal Desteklemenin Geleceği", *Dünya Ticaret Örgütü'nün Tarım Anlaşması ve Türkiye, Ekonomi Forumu Sonuç Raporu,* İstanbul: Friederich Ebert Vakfı Yayınları.

AKSOY, M., NG., Francis. (2010). The Evolution of Agricultural Trade Flows , Policy Research, World Bank, (Working Paper No. 5308).

ANDERSON, K., (2010). "Globalizaton's Effects on World Agricultural Trade 1960-2050", Philosophical Transactions of Royal Society, Volume 365, ss. 3007-3021. https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rstb.2010.0131

ANDERSON, K., (2016). "Agricultural Trade, Policy Reforms, and Global Food Security", Palgrave Studies in Agricultural Economics and Food Policy, UK.

ANDERSON, K., (2017). *Finishing Global Farm Trade Reform*, South Australia: University of Adelaide Press.

AYDIN, Z., (2018). *Çağdaş Tarım Sorunu*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

BABACAN, Aziz, (1999). *Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi*, DPT: Ankara.

BALDWİN R.E. MARTİN P. (1994), Two Waves of Globalisation: Superficial Similarities, Fundamental Differences, (NBER Working Paper No. 6904). https://www.nber.org/papers/w6904

BALDWİN, R.E., (2003). Openness and Growth: What's The Empirical Relationship?, (NBER Working Paper No. 9578). https://www.nber.org/papers/w9578

BARDHAN, P., (2007). "Poverty and Inequality in China and India: Elusive Link with Globalisation", Economic and Political Weekly, Vol 42, No 32. https://www.jstor.org/stable/40276420

BAUMAN, Z., (1998). *Globalizaton: The Human Consequences*, Cambridge: Polity Press.

BAYRAKTAR, Şemsi, (2007). TZOB Basın Bülteni http://www.tzob.org.tr/tzob_web/basin_bulten/2007/15_03_2007.htm.

BERG, A., KRUGER, A., (2003), Trade, Growth, and Poverty: A Selective Survey, IMF (Working Paper, WP/03/30) . https://doi.org/10.5089/9781451844931.001

BUETRE, B., v.dğr. (2004). "Agricultural Trade Liberalisation: Effects on Developing Countries' Output, Income and Trade", *Abare Conference Paper*: 04.6, 7th Annual Conference on Global Economic Analysis, Trade, Poverty and the Environment, Washington, 17-19 June.

CHANG, H. J., (2003). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü,* çev. Tuba Akıncılar, İstanbul: İletişim Yayınları.

CHANG, H. J., (2008). *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*, London: Bloomsbury Publishing.

COLEMAN, W., (1998). "From Protected Development to Market Liberalism: Paradigm Change in Agriculture", *Journal of European Public Policy,* No: 5:4, ss. 632-651.

COLEMAN, W.D., GRANT, W., JOSLING, T.E., (2004). *Agriculture in the New Global Economy,* UK: Edward Elgar Publishing.

COYLE, W., HALL, W., BALLENGER N., (2001). "Transportation Technology and the Rising Share of U.S. Perishable Food Trade", (ed.): Anita Regmi, *Changing Structure of Global Food Consumption and Trade, Agriculture and Trade Report WRS-01-1,* USDA, Market and Trade Economics Division, Economic Research Service, Washington, ss. 31-40.

DAĞDEMİR, Elif Uçkan, (2009). Dünya Tarım Ürünleri Ticareti ve Gelişmekte Olan Ülkeler, Beta Yay., İstanbul.

DIAZ-BONILLA, E., v.dğr. (2000). "Food Security and Trade Negotiations in the World Trade Organization*: A Cluster Analysis of Country Groups*", TDM Discussion, IFPRI, (Paper, No: 59).

DOĞRUEL, Fatma, (1998). Toplantı Sonuç Raporu, Dünya Ticaret Örgütü'nün Tarım Anlaşması ve Türkiye, Ekonomi Forumu Sonuç Raporu, Friederich Ebert Vakfı: İstanbul.

DOLLAR, D., KRAAY, A., (2001). Trade, Growth, and Poverty, Policy Research, Washington D.C.: World Bank (Working Paper, No. 2615). https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/19597

DPT, (2000). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001–2005), Ankara.

DPT, Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013), Resmi Gazete, Sayı: 26215, 1 Temmuz 2006 Cumartesi-Mükerrer, http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/ix/9kalkinmaplani.pdf

ELLWOOD, W., (2007). *Küreselleşmeyi Anlama Kılavuzu,* çev. Betül Dilan Genç, İstanbul: Metis Yayınları.

ETC Group (2015). "Breaking Bad: Big Ag Mega-Mergers in Play, Dow+DuPont in the Pocket? Next: Demonsanto?", *Communiqué 115*, December 2015. http://www.etcgroup.org/files/files/etc_breakbad_23dec15.pdf

EXENBERGER, A., (2004). *The Cradle of Globalisation: Venice's and Portugal's Contribution to World Becoming Global*, Working Papers in Economics, Institue of Economic Theory, Economic Policy and Economic History, Innsbruck :University of Innsbruck.

FLYNN, D., GİRALDEZ, A., (2000)., "Cycles of Silver: Globalization as Historical Process",*World Economics*, Vol.3, No.2, ss. 1-16. https://doi.org/10.1525/9780520964297-057

GAYTANCIOĞLU, Okan (2009). *Türkiye'de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası,* İTO, Yayın No: 2009-14, İstanbul.

GEHLHAR, M., COYLE, W., (2001). "Global Food Consumption and Impacts on Trade Patterns", Ed.: A. Rigimi, *Chancing Structure of Global Food Consumption and Trade, Agriculture and Trade Report, WRS-01-1*, Economic Research Service/USDA, Market and Trade Economics Division, Washington, ss. 4-13.

GIDDENS, A., (1990). *The Consequences of Modernity*, Stanford: Stanford University Press.

GOUEL, C., (2014). "Food Price Volatility and Domestic Stabilization Policies in Developing Countries", Ed., Jean-Paul Chavas, David Hummels, and Brian D. Wright, *The Economics of Food Price Volatility,* University of Chicago Press, ss.261-306. http://www.nber.org/books/chav12-1

GÜLÇUBUK, Bülent, (2002). "Küreselleşme ve Küreselleşmenin Türkiye'nin Tarım Politikasına Yansımaları", Mülkiye Dergisi, Cilt: 26, Sayı: 236 ss. 97-113.

GÜLER, Birgül Ayman (2005). *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi,* İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara.

GÜLER, Birgül Ayman, (1995). "Kamu Yönetimi ve Dünya Bankası", Amme İdaresi Dergisi, cilt: 28, sayı: 3, ss.19-29.

GÜNAYDIN, Gökhan, (2002). "Küreselleşme ve Türkiye Tarımı", TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Tarım Politikaları Yayın Dizisi, No: 3, Ankara.

GÜNAYDIN, Gökhan, (2004). "Neoliberal Dünya Piyasası ve Alakart Avrupa'da Türkiye Tarımının ve Köylüsünün Kaderi: Klasik Bir Periferi Öyküsü", Küreselleşme Çağında Tarım Sorunu içinde, Özgür Üniversite Forumu, Sayı: 28, ss. 42-83.

GÜNSOY, B., (2000). *Küreselleşmenin Ölçülmesinde Sistematik Yaklaşımlar: Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ankara: Kırlangıç Yayınevi.

HALWEIL, B., (2002). "Kamu Yararına Tarım", *Dünyanın Durumu 2002,* Ed.: Christopher Flavin v.dğr., İstanbul: TEMA Vakfı Yayınları.

HELD, D., Mc GREW, A., GOLDBLATT, D., PERRATON, J., (2000). Global Transformations: Politics, Economics and Culture, Stanford: Stanford University Press.

HOEKSTRA, Arjen Y., MEKONNEN, Mesfin M., (2012). "The water footprint of humanity ", Department of Water Engineering and Management, University of Twente, Vol. 109, No. 9, ss.3232-3237. https://www.pnas.org/doi/full/10.1073/pnas.1109936109

HUFF, H., v.dğr. (2007). "Rewiew and Synthesis of Empirical Results of Studies of World Trade Organization Agricultural Trade Reform", (ed.): Alex McCalla - John Nash, Reforming Agricultural Trade for Developing Countries, Quantifying the Impact of Multilateral Trade Reform, The World Bank, vol 2, ss. 2-39.

IATRC (2001). "Export Competition: Issues and Options in the Agricultural Negotiations", The International Agricultural Trade Research Consortium", http://agecon.lib.umn.edu/cgi-bin/pdf_view.pl?paperid=3021&ftype=.pdf, (03.01.2008).

INGCO, M.D., NASH, J.D., (2004). "What's at Stake? Developing-Country Interests in the Doha Development Round", (ed.) Merlinda D. Ingco and John D. Nash, *Agriculture and WTO, Creating a Trading System for Development,* Washington: A Copublication of the World Bank and Oxford University Press, ss. 1-22.

İMROHOROĞLU, Ayşe, v.dğr. (2002). *Türkiye'de Tarım Sektöründe Verimlilik ve Büyüme,* TEPAV Yayınları, No: 64, Ankara.

JAMES, C., (2002). *Liberalising Trade in Processed Foods,* IPC Position Paper, *?*, No. 12, Washington D.C.: International Policy Council on Agriculture, Food and Trade.

JOSLING, T., (2002). "Competing Paradigm in the OECD and Their Impact on the WTO Agricultural Talks", Ed.: Luther Tweeten and Stanley R. Thompson, *Agricultural Policy for the 21th Century,* Iowa: Iowa State Press.

KASTENG, J., KARLSSON, A., LINDBERG, C., (2004). "Differentiation between Developing Countries in the WTO", Swedish Board of Agriculture, International Affairs Division, *Report 2004: 14E.*

KAZGAN, Gülten, (1999). "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme", 75 Yılda Köylerden Şehirlere, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

KECK, A., LOW, P., (2004). "Special and Differential Treatment in the WTO: Why, When and How?", WTO, Economic Research and Statistics Division, *Staff Working Paper, No: ERSD–2004–03*.

KENDİR, Hülya, (2003). "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu", Praksis 9, ss. 277-300.

KEYDER, Ç., YENAL Z. (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KHOURY, CK., v.dğr. (2012). "Increasing Homogeneity in Global Food Supplies and the İmplications for Food Security",Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, ss. 4001-4006. https://doi.org/10.1073/pnas.1313490111

KLOBY, J. (2004). *Inequality, Power and Development: Issues of Political Sociology*, New York: Humanity Books.

KÖYMEN, Oya (1999). "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

LEVINE, R., RENELT, D., (1991). A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions, Policy Research and External Affairs, Washington D.C.: World Bank, (Working Papers No. 609). http://documents.worldbank.org/curated/en/778321468739133567/A-sensitivity-analysis-of-cross-country-growth-regressions

LINES T. v.dğr. (2004). "The Rural Poverty Trap", Oxfam Briefing Paper 59. oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/115034/bp59-rural-poverty-trap-unctad-110604 en.pdf;jsessionid=12982E44228B2BC519286EC3591800AB?sequence=1

LUNDELL v.dğr., (2004). Turkey A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization, World Bank, (Working Paper No: 34641).

MADELEY, J., (2003), Herkese Gıda, Çev.: Ali Ekber Aydın, İstanbul: Çitlembik Yayınları.

MAZOYER, M., ROUDART, L., (2009). Dünya Tarım Tarihi, Ankara: Epos Yayınları.

MİTTELMAN, James H., (2000). The Globalization Syndrome: Transformation and Resistance, UK: Princeton University Press.

MORRIS, M. L., (2002). "The Development of the Seed Industry Under Globalization", Ed.: David Bigman, Globalization and the Developing Countries: Emerging Strategies for Rural Development and Poverty Alleviation, CABI Publishing, ss. 201-234. doi: 10.1079/9780851995755.0201

O'ROURKE, K.H., WILLIAMSON, J.K., (2002), When did Globalization Begin?, (NBER Working Paper No. 7632). https://www.nber.org/papers/w7632

ORAL, Necdet, (2013). "Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin İşlevsizleştirilmesi", Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013, içinde Ed. Necdet Oral, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi&Nota Bene Yayınları, Ankara.

ORTAÇ, R., v.dğr. (2006). Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Fiyatlama Politikaları, Ankara: Gazi Kitabevi.

OYAN, Oğuz (2004). "Tarımsal Politikalardan Politikasız Bir Tarıma Doğru", Neoliberalizmin Tahribatı, Ed.: Neşecan Balkan, Sungur Savran, Metis Yayınları.

ÖZEN, E. N., (2012). Ürün Ticaretinin Finansallaşmasının Tarımsal Ürün ve Gıda Fiyatlarına Etkileri, Ankara: TEPAV Yayınları.

PRASAD, E.S., RAGHURAM, G.R., ARVİND, S., (2007). "Foreign Capital and Economic Growth", Brookings Papers on Economic Activity, Economic Studies Program, The Brooking Institution, Vol. 38(1), ss. 153-230. https://www.jstor.org/stable/27561577

PRIYADARSHI, S., (2002). "Reforming Global Trade in Agriculture: A Developing Country Perspective", Trade, Environment and Development, Issue: 2, Carnegie Endowment, https://www.iatp.org/sites/default/files/Reforming_Global_Trade_in_Agriculture_A_Develo.htm (08.06.2017).

REYNOLDS, Laura, T., v.dğr. (1993). "The New Internationalization of Agriculture: A Reformulation", World Development, Vol: 21, Issue: 7, ss.1101-1121. https://doi.org/10.1016/0305-750X(93)90002-Q

RODRIQUEZ, F., (2007). Openness and Growth: What Have We Learned?, DESA, (Working Paper, No. 51), ST/ESA/2007/DWP/51. https://www.un.org/development/desa/publications/working-paper/openness-and-growth-what-have-we-learned

SACHS, J., v.dğr. (1995). "Economic Reform and the Process of Global Integration", Brookings Papers on Economic Activity, Issue: 1, Brooking Institution Press, ss.1-118. https://doi.org/10.2307/2534573

SEIPEL, M., HEFFERNAN, W.D., (1997). "Cooperatives in a Changing Global Food System", Research Reports 280003, United States Department of Agriculture, Rural Development. doi: 10.22004/ag.econ.280003

STALLINGS, B., (2001). Globalization and Liberalization: The Impact on Developing Countries, Santiago: United Nations Publication.

STEDILE, J., (2009). "Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı", Mülkiye Dergisi, Cilt: 33, Sayı: 262, ss. 99-105. https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/262/648

SUİÇMEZ, Baki Remzi (2002). "Tarım Alanındaki Özelleştirmeler", Küreselleşme ve Türkiye Tarımı, Tarım Haftası Sempozyumu, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara. http://www.antimai.org/cv/tarimbrsu.htm

ŞAHİN, Hüseyin, (2006). Türkiye Ekonomisi, Yenilenmiş 8. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

TABB, W. K., (2002). Ahlaksız Fil: 21. Yüzyılda Küreselleşme ve Sosyal Adalet Mücadelesi, çev. Ercüment Özkaya, Ankara: Epos Yayınları.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim (1999). Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları, 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

TEKELİ, İlhan, Selim İlkin (1999). "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

TÜSİAD (2002). DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı, Yayın No: TÜSİAD-T/2005–06/397, İstanbul.

ULUKAN, Umut, (2009). Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği, SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı: İstanbul.

UZUNOĞLU, Sadi, v.dğr. (2001). Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma Yeni Destekleme Politikaları ve Ürün Borsalarının Organizasyonu, İTO Yayınları, Yayın No: 2000-52, İstanbul.

WALLACH, L., SFORZA, M., (2002). DTÖ: Kimin Ticaret Örgütü? Şirket Küreselleşmesine Direnmek için Nedenler, Çev.: Deniz Aytaş, İstanbul: Metis Yayınları.

YAVUZ, Fahri, (2005). "Tarım Politikası", Türkiye'de Tarım, içinde, Ed.: Fahri Yavuz, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı.

YELDAN, E., (2001). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İstanbul: İletişim Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

ARIP, "Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin Yeniden Yapılandırılması", http://www.arip.org.tr/foy12.htm, (21.05.2022)

BDDK, https://www.bddk.org.tr/BultenAylik, (02.02.2022)

ÇAYKUR, https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx, (19.05.2022)

ÇEKOK GRUP, http://cekok.com.tr/turkce/hakkimizda.html, (19.05.2022)

DOKTAR, https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019-doc-8.pdf. (09.09.2019)

DOKTAR, https://doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2018-doc-3.pdf. (09.09.2019)

DPT, (2007). Gıda Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007–2013, Yayın No: DPT: 2720-ÖİK: 673, Ankara, (04.06.2020)

ERÇAKAR, Mehmet Emin, (2007). "Türk Tarımının Durumu ve Yabancı Sermaye Kullanımı", Mevzuat Dergisi, Yıl: 10, Sayı:116, Ağustos 2007, https://www.mevzuatdergisi.com/2007/08a/01.htm, (05.10.2021)

ERÇAKAR, Mehmet Emin, (2017). " Türkiye Ekonomisinde Tarımsal Üretim ve Tarımsal Teşviklerin Durumu Üzerine Bir Değerlendirme", Route Educational and Social Science Journal, Volume 4 (7), December 2017, http://www.ressjournal.com/Makaleler/264113260_11%20Mehmet%20Emin%20ER%c3%87AKAR.pdf. (10.08.2021)

ELTA ADA ÇİFTLİĞİ, https://elta-ada.com.tr/hakkimizda, (19.05.2022)

ETC Group (2016). "The Industrial Food Chain's Recipe for a Box Lunch", Brifing Note, https://www.etcgroup.org/content/industrial-food-chains-recipe-box-lunch. (04.06.2020)

FAO, https://www.fao.org/giews/food-prices/food-policies/detail/en/c/1467626/, (02.01.2022)

FAO, https://www.fao.org/giews/food-prices/food-policies/detail/en/c/1455944/, (02.01.2022)

FAO, Biannual Report on Global Food Markets: Food Outlook, Rome, November 2021, https://www.fao.org/3/cb7491en/cb7491en.pdf , (02.01.2022)

IPARD, Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı, 2014-2020, https://www.tkdk.gov.tr/Content/File/Ipard/IPARDII_Programi-Turkce_3Cagri.pdf, (02.01.2022)

ISF, http://www.worldseed.org/en-us/international_seed/history.html, (22.06.2017).

İKV (2000). 21. Yüzyılın Eşiğinde Avrupa Birliği'nde Ortak Tarım Politikası, Yayın No: 158, İstanbul. (02.01.2022)

MAİ VE KÜRESELLEŞME KARŞITI ÇALIŞMA GRUBU, http://www.antimai.org/cv/tarimbrsu.htm, (19.05.2022)

MERKEZ BANKASI, https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket. (09.09.2019)

MERSİN TİCARET BORSASI, https://www.mersintb.org.tr/mtb/haber/kuru-fasulye-de-sifir-gumrukle-ithalat-buyuk-zarar-verir.html. (02.01.2022)

OECD (2017). Work on Food, Agriculture and Fisheries-Towards Better Food Policies, http://www.oecd.org/tad/policynotes/oecd-agriculture-fisheries-brochure.pdf, (05.08.2017).

OECD, Evolution of Agricultural Policy Reforms in Turkey, Press Release, 2011, http://www.oecd.org/document/6/0,3746,en_2649_37401_47703622_1_1_1_37401,00.htm. (05.08.2017).

OECD, https://data.oecd.org/chart/6MyL, (05.08.2017).

SUİÇMEZ, Baki Remzi, Tarım Alanındaki Özelleştirmeler, Ekim 2002, http://www.antimai.org/cv/tarimbrsu.htm, (19.05.2022)

ŞEKER KURUMU, "4634 Sayılı Şeker Kanununun Genel Gerekçesi ve Madde Gerekçeleri", http://www.sekerkurumu.gov.tr/altsayfa/mevzuat/4634_Genel_Madde_Gerekceleri.htm. (12.10.2017)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf, (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://www.tarim.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20%C3%9Cretim/Tohumculuk/%C4%B0statistikler/ithalat_miktar_parasal_deger.pdf., (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://www.tarim.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20%C3%9Cretim/Tohumculuk/%C4%B0statistikler/ithalat_miktar_parasal_deger.pdf, (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20%C3%9Cretim/Tohumculuk/%C4%B0statistikler/ihracat_miktar_parasal_deger.pdf ve https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20%C3%9Cretim/Tohumculuk/%C4%B0statistikler/ithalat_miktar_parasal_deger.pdf, (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Bitki-Besleme-ve-Tarimsal-Teknolojiler/Bitki-Besleme-Istatistikleri?Ziyaretci=Ihracat-Ithalat, (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Ayçiçeği, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Ay%C3%A7i%C3%A7e%C4%9Fi,%20Ocak-2022,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf, 30.04.2022, (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://www.tarimorman.gov.tr/GKGM/Belgeler/DB_Bitki_Koruma_Urunleri/Istatistik/Il_Duzeyinde_BKU_Kullanim_Miktar_2017.pdf, (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
(2018). Tarımsal Mekanizasyon Sektör Politika Belgesi 2018-2022, TAGEM. www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/Tarımsal%20Mekanizasyon%20Sektör%20Politika%20Belgesi%202018-2022.pdf, (06.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Ay%C3%A7i%C3%A7e%C4%9Fi.pdf, (06.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
(https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Ay%C3%A7i%C3%A7e%C4%9Fi,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf, (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Buğday, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Bu%C4%9Fday,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf, (01.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Bu%C4%9Fday.pdf, (06.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Buğday, Ocak 2021) https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Bu%C4%9Fday,%20Ocak%202021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu.pdf, (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Bu%C4%9Fday,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf, (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Çeltik, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı.
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2020-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/%C3%87eltik,%20Temmuz-2020,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu.pdf (03.05.202)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20%C3%87eltik.pdf. (06.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/%C3%87eltik,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf . (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Kurufas%C3%BClye.pdf. (06.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Kuru Fasulye, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Kuru%20Fasulye,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (04.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Kurufas%C3%BClye.pdf. (06.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Kuru%20Fasulye,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf 28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20F%C4%B1nd%C4%B1k.pdf. (06.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20F%C4%B1nd%C4%B1k.pdf. (06.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/F%C4%B1nd%C4%B1k,%20Haziran-

2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf . (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Mercimek.pdf. (07.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Mercimek, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Mercimek,%20Ocak-2022,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (04.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Mercimek.pdf. (07.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Mercimek,%20Haziran2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf. (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20M%C4%B1s%C4%B1r.pdf. (07.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Mısır, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/M%C4%B1s%C4%B1r,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (05.05.2020)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI ,

https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20M%C4%B1s%C4%B1r.pdf. (07.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI ,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/M%C4%B1s%C4%B1r,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf. (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
TEPGE Ürün Raporu, Nohut 2017, Yayın No: 303, Temmuz 2018, s.13,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2017%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/Nohut%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporu%202017-303.pdf. (08.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Nohut, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Nohut,%20Ocak-2022,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (06.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Nohut.pdf. (07.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Nohut,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf. (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Pamuk,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (07.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Pamuk, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Pamuk,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (07.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Pamuk.pdf. (07.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Pamuk,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf . (20.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Pamuk, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Soya,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu%20--+.pdf. (07.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Soya.pdf. (10.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
(https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Soya,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf . (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,

Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Nohut, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Nohut,%20Ocak-2022,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (06.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Nohut.pdf. (07.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Nohut,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf. (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Pamuk,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (07.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Pamuk, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Pamuk,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--+.pdf. (07.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Pamuk.pdf. (07.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Pamuk,%20Haziran-

2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf . (20.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Pamuk, Ocak 2022, TEPGE Strateji Geliştirme Başkanlığı,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Soya,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu%20--+.pdf. (07.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Soya.pdf. (10.08.2019)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
(https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Soya,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf . (28.01.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
https://www.tarim.gov.tr/Konular/Pazarlama/Projeler) (21.05.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasaları, Pamuk, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/26-PAMUK%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf (21.08.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasaları, Soya, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr)
(https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/30-SOYA%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf, (21.08.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasaları, Fındık, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr)

https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/14-FINDIK%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf, (21.08.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasaları, Antep Fıstığı, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr),
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/1-ANTEPFISTI%C4%9EI%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf. (21.08.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasaları, Ceviz, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr)
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/8-CEV%C4%B0Z%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf., (21.08.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasaları, Avokado, Temmuz 2022 https://arastirma.tarimorman.gov.tr)
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/4-AVOKADO%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf, (21.08.2022)

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI,
Tarım Ürünleri Piyasaları, Ayçiçeği, Ocak 2019,
https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2019-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/2019-Ocak%20Ay%C3%A7i%C3%A7e%C4%9Fi.pdf, (06.08.2019)

T.C. İNEGÖL KAYMAKAMLIĞI, http://inegol.gov.tr/tarim, (21.08.2022)

T.C. RESMİ GAZETE, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.html. (09.09.2019)

T.C. RESMİ GAZETE, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/08/20170810-2.htm. (14.09.2018)).T.C. RESMİ GAZETE, https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/04/20180412-6.pdf, (11.07.2019)

T.C. RESMİ GAZETE, RG-16 Mart 2018/30362, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180316-18.htm, (11.07.2019)

T.C. RESMİ GAZETE,
http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/04/20050412-1.htm. (11.07.2019)

TEK GIDA-İŞ SENDİKASI, https://www.tekgida.org.tr/tekel-ozellestirmesinin-sonuclari-7496, (19.05.2022)

TİGEM, https://www.tigem.gov.tr/Sayfalar/Detay/0cf8da79-9fc0-433d-a2b7-74142e091b68, (19.05.2022)

TİM, Tarım Raporu, 2017: 96-98,
https://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/T%C4%B0M_Ekonomi_Raporu_2017.pdf, (11.07.2019)

TMO, 2020 Yılı Hububat Sektör Raporu, TMO Genel Müdürlüğü, Ankara, 2021: 2, 19, https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/sektorraporlari/hububat2020.pdf, (02.02.2022)

TOROS TARIM SAN.VE TİC.A.Ş.https://toros.com.tr/tr/toros-kurumsal/hakkinda/kilometre-taslari, (19.05.2022)

TUGEM, "Mahsul Fiyatına Tohumluk Temini Projesi", (2007). Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, İç Kaynaklı Projeler, http://www.tugem.gov.tr/tugemweb/tohumlukproje.html, (19.05.2022)

TUGEM, http://www.tugem.gov.tr/tugemweb/gubre_istatistik2007.html., (19.05.2022)

TÜİK, www.tuik.gov.tr, (02.01.2019)

TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1, (02.02.2022)

TÜİK, Bitkisel Ürün Denge Tabloları, www.tuik.gov.tr, (02.02.2022)

TÜRK TRAKTÖR, https://www.turktraktor.com.tr/kurumsal/ortaklarimiz, (19.05.2022)

TÜRK TRAKTÖR https://www.turktraktor.com.tr/kurumsal/tarihce, (19.05.2022)

TÜRKİYE BANKALAR BİRLİĞİ, https://www.tbb.org.tr, (02.01.2019)

TÜRKİYE BANKALAR BİRLİĞİ,
https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikiraporlar/ekler/1598/Bankalarimiz_2020.pdf Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri, Faaliyet Raporu 2017, s.23-25, http://www.tarimkredi.org.tr/files/faaliyetRaporlari/2017YiliFaaliyet.pdf. (09.09.2019)

TÜRKİYE ŞEKER FABRİKALARI,
https://www.turkseker.gov.tr/?ModulID=3&MenuID=2#, (21.05.2022)

TÜRKİYE ŞEKER FABRİKALARI,
https://www.turkseker.gov.tr/?ModulID=3&MenuID=33, (21.05.2022)

TÜRKİYE TARIM VE KREDİ KOOPERATİFLERİ, http://www.tarimkredi.org.tr/index.php/haber-arsivi/7895-tar-m-kredi-kooperatiflerinde-e-doenuesuem.html, (21.05.2022)

TÜRKİYE VARLIK FONU, https://www.tvf.com.tr/portfoyumuz/tarim-ve-gida, (21.05.2022)

UPOV, http://www.upov.int/portal/index.html.en, (22.06.2017)

WORLD BANK, https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P070286, 23.08.2021, (21.05.2022)

WTO (2001). Doha Ministerial Declaration, WT/MIN(01)/DEC/1, 20 November 2001, Ministerial Conference, Fourth Session, Doha, http://www.worldtradelaw.net/doha/mindec.pdf, (01.07.2008).

WTO, https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min05_e/final_text_e.htm, (10.02.2018)

3092 sayılı Çay Yasası, 19/12/1984 tarihli ve 18610 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3092.pdf , (21.05.2022)

4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Yasa, 16/6/2000 tarihli ve 24081 sayılı R.G., https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4572.html, (19.05.2022)

4634 sayılı Şeker Yasası, 19/4/2001 tarihli ve 24378 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4634.pdf, (19.05.2022)

4634 Sayılı Şeker Kanununun Genel Gerekçesi ve Madde Gerekçeleri, http://www.sekerkurumu.gov.tr/altsayfa/mevzuat/4634_Genel_Madde_Gerekceleri.htm, (12.10.2017)

5042 sayılı Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Yasa, 15/1/2004 tarihli ve 25347 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5042.pdf, (19.05.2022)

(5553 sayılı Tohumculuk Yasası, 8/11/2006 tarihli ve 26340 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5553.pdf, (19.05.2022)

5977 sayılı Biyogüvenlik Yasası, 26/3/2010 tarihli ve 27533 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5977.pdf, (19.05.2022)

5977 sayılı Biyogüvenlik Yasası, 26/3/2010 tarihli ve 27533 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5977.pdf, (19.05.2022)

5200 sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Yasası, 6/7/2004 tarihli ve 25514 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5200.pdf, (19.05.2022)

5300 sayılı Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Yasası, 17/2/2005 tarihli ve 25730 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5300.pdf, (19.05.2022)

5488 sayılı Tarım Yasası, 25/4/2006 tarihli ve 26149 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5488.pdf, (19.05.2022)

5262 sayılı Organik Tarım Yasası, 3/12/2004 tarihli ve 25659 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5262-20100311.pdf, (19.05.2022)

5363 sayılı Tarım Sigortaları Yasası, 21/6/2005 tarihli ve 25852 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5363.pdf, (19.05.2022)

5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Yasası, 19/7/2005 tarih ve 25880 sayılı R.G., https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5403.pdf, (19.05.2022)

5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Hizmetleri Hakkında Yasa, 18/05/2007 tarih ve 26526 sayılı R.G., https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/05/20070518-2.htm, (19.05.2022)

"Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeline Göre 2012 Yılı Ürünü Yağlı Tohumlu Bitkiler, Hububat ve Baklagil Fark Ödemesi Desteğine İlişkin Bakanlar Kurulu Kararı Uygulama Tebliği", (2012). Tebliğ No: 2012/42, Resmi Gazete, Sayı: 28336. http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/06/20120627-9.htm, (21.05.2022)

Tarım Stratejisi Belgesi, 30.11.2004 Tarih ve 2004/92 Sayılı YPK Kararı, http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2004/92.pdf, (19.05.2022)

ÖZGEÇMİŞ

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı			
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller			
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise			
Lisans			
Yüksek Lisans			
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih:			
İmza:			
Adı-Soyadı:			